

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasangani, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

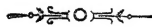
BY

P. V. BAPAT, M A., Ph D

AND

R. D. VADEKAR, M A

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पातिमाक्खो
2. Vimuttimagga and Visuddhi-
magga : A Comparative Study	2. मिलिन्दपञ्चो
3. धम्मसंगणि	
-

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
2. Chinese version of the Atthakavagga (Arthavargīya Sūtras).
3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapīṭaka, by Sanghabhadra.
4. Rnam-par-Grol-baḥ Lam-las Sbyaṅs-paḥ Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विसुक्तिमार्गधृतगुणनिर्देशनाम): A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimagga.
5. Visuddhimagga : A Study.

030197

Printed by Lakshman Narayan Chapekar at the Āryasamskr̥ti Press
198(17) Sadashiv Peth, Tilak Road, Poona 2, and published by
Dr. R. N. Dandekar for the B O R. Institute, Poona 4.

CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३२)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेभूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसल (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(2) धम्मववस्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७८
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्जाणानि, विज्जाणद्वारानि (१३७)	७९
सफस्सा, संफस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंवरा, असवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्देसवारो (२६५-२९९) §§2-57	११२-१२४
(11) संगहवारो (३०१-३०६) §§58-120	१२४-१२६
(11i) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§121-145	१२६-१२७
दुत्तियं...अट्टमं चित्त (३०९-३१३) §§146-159	१२७-१२८
पुञ्जकिरियवत्थुनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छब्बिधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो (३२४)	१३२
(2) रूपावचर-कुसल (३२६-४२६) §§160-264	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§160-203	१३३-१५३
पठवीकसिणं (३२६-३८५) §§160-202	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§160-166	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§167-175	१४६-१४९
पटिपदा, चतस्सो (३७४-३८०) §§176-180	१४९-१५०
आरम्मणचतुक्कं (३८१) §§181-185	१५०-१५१
सोळसक्खत्तुक्कं (३८२-३८५) §§186-202	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §203	१५२-१५३
अभिभायतनकथा (३९०-३९४) §§204-247	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§248-250	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§251-262	१५६-१६१
पकिण्णकथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§263-264	१६१-१६३
पकिण्णकथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(3) आरुप्प-कुसलकथा (४२७-४६०) §§265-268	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§269-276	१७३-१७४
पकिण्णकथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361	१७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)		१८४-१९३
दुतियो...चतुत्थो मग्गो (५२५-५३९)		
	§§362-364a	१९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430	२००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५)	§§365-398	२००-२०६
दुतियं...द्वादसमं (५५६-५६८)	§§399-430	२०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)		२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८) §§431-565 २११-२३७

(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

	§§431-498	२११-२३३
अट्टमहाविपाका(५८४-५८६)	§§498	२१४-२१६
विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५)		२१६-२३२
(1) तिपिटक-चूळनागत्थेरवादो(५८८-६३४)		२१६-२२९
पकिण्णकनयो (६१५-६३४)		२२५-२२९
(11) मोरवापीवासी-महादत्तत्थेरवादो (६३५-६४१)		२२९-२३१

(111) महाधम्मरत्नित्थेरवादो(६४२-६४५) २३१-२३२

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

	§§499-504	२३३-२३४
(d) लोकुत्तरविपाककथा(६५२-६५७)	§§505-555	२३४-२३६
(e) अकुसलविपाककथा (६५८)	§§556-565	२३६-२३७
(२) किरियकथा (६५९-६६६)	§§566-582	२३७-२३९

(३) रूप-अव्याकतकथा= }

४ रूपकण्डवण्णना (१-११९) } §§583-980 २३९-२७४

मातिकाववत्थानं (१-१९)

§§584-594 २३९-२४५

	PAGES
एककनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
दुविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिसेसदुक्वर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिविधादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पक्रिणक (११२-११९)	२७२-२७५
५ निवर्णपक्रणवर्णना (१-१५०)	§§981-1367U २७५-३२३
तिकवर्णना (१-४४)	§§981-1053 २७५-२८८
दुक्वर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(1) अभिधन्मदुक् (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८-३०८
मिद्धस्वरूपरूपकथा (८०-१४)	§§1157 ३००-३०४
(11) मुत्तन्तदुक् (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अदुक्कथाकण्डवर्णना (१-३७)	1368-end of Dhs. ३२३-३३६
तिकवर्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३३५
दुक्वर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३३५-३३६
निगमनं (१-३)	३३६-३३७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३३८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(1) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(11) Scholastic Discursions.	
(111) Scholastic Quibbling.	
(1111) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgaṇī*, the first Book of the *Abhidhamma piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material :—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasāratthara and printed in *Samayavaḍḍhana-muddālaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in *Zabu Meit Swe Press, Rangoon*, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by *Rājakaṇṭha Cattasallatthara* and published by *Mahāmakūṭṭha rājavidyālaya, Bangkok*, 2463 B.E (i.e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Muller, 1897
- (v) A Sinhalese manuscript secured from *Adyar Library*, through *Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona*. The manuscript is dated "*Nābhigotra*"¹ of the Buddhist era, i.e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgaṇī*. At times (as in 4.41. last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised ; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split ; punctuation is far from satisfac-

1 See below pp.viii-ix

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Muller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra" (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

$$\begin{aligned} \text{क} &= १ = ट = प = य \\ \text{ख} &= २ = ठ = फ = र \\ \text{ग} &= ३ = ड = ब = ल \end{aligned}$$

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system —

रूपात् क-ट-प-य पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नो शून्य प्रथमार्थे आ छेद ऐ तृतीयार्थे ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 232, (1931 ed in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukhthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nilakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929 33), which has adopted exactly this very system (vol. 1. p. 40, end of the comment on the Second Parvan).—तत्र पर्वसंग्रहो वरुचिप्रोक्त्या कादिनव टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—

आदि-ध्यान (१९) सभा धन (९) वन-चर्थ (१६) वैराट-भू (४)-द्योग-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५)-ज (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-भ (४) सौप्त ग (३) म् ।
स्त्री-शं (५) शान्ति-भ (४)-दानधर्म-कु (१) हयैज्या-रा (२)-श्रमावास ग (३) म्
कं (१) क (१) मौसल्यानयोद्युगति-क (१) वश-ख (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukhthankar in his 'Epic Studies (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

घ	= ४	= ढ	= भ	= व
ङ	= ५	= ण	= म	= श
च	= ६	= त		= ष
छ	= ७	= थ		= स
ज	= ८	= द		= ह
झ	= ९	= ध		= ळ
ञ	= ०	= न		

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वासतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i e 2340-543 = 1797 A D

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mūla-ṭīkā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālinī-Yojanā* by Ñānakitti and *Anu-ṭīkā* and *Madhusārattha-dīpanī*, sub-commentaries on *Mūla-ṭīkā*. Readers will note, in footnotes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of *Aṭṭhasālinī* by Prin Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasangani*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasangani* (later abbreviated into Dhs). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PFS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp 398-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3 602 ; 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war situation we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3 265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmanand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

1. See our note on this on p. xiv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgāṇi. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीघनिकाय-अट्टकथा etc
- अ०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on सूखटीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मसंग्रह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मसूत्रविशदनी (Vidyodaya Tikā Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by ज्ञानकिर्ति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, , , , ,
- क०— कथावत्थु, , , , ,
- जा०— जानक edited by Fausboll.
- तर्कसंग्रह of अन्नम्मट्ट edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, , , , , (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद, verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुमालपञ्जत्ति, " " "
- बोधि०— बोधिचर्यावतार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin
- बृ० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings), Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्थदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol IV.
- मा०— मानिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका Burmese Text
- मो०— मोमोल्लानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadis'a Kās'yapa. Mahābodhisābhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभंग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimaggā, described below on p.xiv).
- विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimaggā, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- स०— संयुत्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवण्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
- सी०— Sinhalese „ „ „ p. vii.
- सु० नि०— सुत्तनिपात; the number of stanzas is referred to.
- स्फुटार्थ— स्फुटार्थ अभिधर्मकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
- A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
- Chart— The Chart, चित्तुपादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasangani.
- Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
- D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
- Dh. or Dhp.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gāthās).
- Dhs— Dhammasangani (Our edition, references are to the paragraphs of our text.)
- Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
- It.— Itivuttaka (PTS ed.)
- J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausboll.
- K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
- KA.— Kathāvatthu-Atṭhakathā (PTS ed.)
- M— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
- M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
- Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
- Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
- Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
- Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
- Pāt. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.
- Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
- PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālīnī.
- S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
- Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— Udānavagga (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
- Vbh.— Vibhanga (PTS ed.)
- Vim — Vimuttimagga and Visuddhimagga : A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
- Vin. or V — Vinaya-Piṭaka (Oldenberg's ed)
- Vis.— Visuddhimagga edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratiya Vidyā Series, Vol I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p.viii of our edition of Dhammasaṅgāṇī, the following books are recommended :—

- (1) Visuddhimagga by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) Abhidhammatṭhasaṅgaha by Anuruddha.
- (3) Vibhāvanī-Tikā by Sumangala.
- (4) Paramatthadīpanī by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) Navanīta-Tikā by Prof D. Kosambi.
[Nos. 3-5 are commentaries on No. 2]
- (6) Abhidhamma Philosophy (in two volumes), by Bhikkhu Jagadis'a Kās'apa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	23- 7-1934
Collation work commenced	24-12-1938
" " completed	30- 9-1940
Printing commenced	17- 5-1941
Printing completed	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vannanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-sangani*; (3) *Cittuppāḍakaṇḍa-vannanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vannanā*; (5) *Nikkhepaṇḍa-vannanā*, and (6) *Aṭṭha-kathākaṇḍa-vannanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasangani*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Visati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher

A Review of the Contents of all the Divisions of the Text Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3), names the various treatises that form its constituents (1.4),

refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including *Kathāvatthu* in the *Abhidhamma piṭaka* in as much as it has been ascribed to *Moggaliputta Tissa-thera* (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the *Abhidhamma* (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the *Mahā-pakarāṇa*—the last Book of the *Abhidhamma*—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the *Abhidhamma* being first preached by the Buddha, in the *Tāvātimsa Heaven*, with reference to his own mother (1.36), and then repeated by him, on the *Anotatta Lake*, to *Sāriputta* who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the *Abhidhamma* was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the Bodhi Tree (1.28, 35, 44).

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

L

V

V

V

V

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.40-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68) Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhammapiṭaka, is included in the Khuddaka nikāya, belongs to the Veyyākaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

ol

re

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosīṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nīdāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगृहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagṛha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāṭa, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissabhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaṇī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nīdāna* but that it has *two* *nīdānas*—(a) *adhigama-nīdāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

W

Co

Pr

Pr

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahmā to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dūre-nidāna*, *avīdūre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhīyama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatṭhakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiraṇidāna-vaṇṇanā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. 1.18-29) and the introduction of the *Dīghanikāya-Aṭṭhakathā* (1.17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapāṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaṇṇanā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppāḍakaṇḍa-vaṇṇanā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriyā-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of Dvāra-kathā (3.92-172), based upon Mahā-Atthakathā. It contains a very lucid exposition of the Kammās (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), viññattis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tīpiṭaka-Cūlanāgatthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3 635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the hetus are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-patisandhi* even from *tihetuka-kamma*, or *ahetuka-patisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.583). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3 658. The *vipākas* in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3 651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appanāhita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sa-hetuka* actions of those who have destroyed the *āsavas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rūpakaṇḍa-vanṇanā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

*Also see D. Kosambi's अग्नि० pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4, 12, 28, 38, 46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. § 648). *Visuddhimagga* (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadayaavatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12, 25). (See foot-note on Dhs. § 596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-avatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. § 596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *niṣsayo paccayo* in the Tika-paṭṭhāna (1.4)—यं रूपं निस्तस्य मनोधातु च मनोविज्जाणधातु च वदन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a *material* thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadayaavatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. § 6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in *Visuddhimagga* 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-avatthu*) which is the same as twenty-eight of *Visuddhimagga* as explained above (last para). *Vimuttimagga*, p. 95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvanī (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4 64 should be corrected into विन०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4 66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4 54), which is explained as कड़ाहणी¹, लोहमासको, दारुमासको, जलमासको—ये दोहारं गच्छन्तीति वृत्तं, तस्यैव पि इव गहितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.1.78 and SCm.ii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpana* or *Kārsāpana* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māsaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpam samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Ścīya, Bimbisāra, the *kahāpana* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpana* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpanas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpanassa vasena*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpana*). It, however, appears that this *kahāpana* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Manusmṛti 8.135-36, वरण). Our author also speaks of *Kahāpanas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पण्डर), while others noted its big size and four-sided shape (पुथुक्, चतुरस्स). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Ksatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D.), at Gīrnār in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āndhras and Western Ksatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79, also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmī script — राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदाम. His son's coins also have the inscription — राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or महाक्षत्रपस in later coins) रुद्रनीहस. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. 1, part 1, History of Gujarat, pp 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the *Nikkhepakāṇḍa-vannanā*. Two explanations of the title, *Nikkhepa-kanda*, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्थारदेसन निक्खिपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खिपित्वा देसित्ता). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs itself appears to be later. The *Suttanta-mātikā* portion is ascribed by our author to *Sāriputta* (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha niddesa* (5.47-52) agrees with that in *Mahāniddesa* Commentary 1.38-42, or that on *nāma* with the explanation in DCM. iii 977-78, the comment on *bhogaṇe mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the *Visuddhimagga* (1.89-94).

(6) The last division, *Aṭṭhakathākāṇḍa-vannanā*, is the briefest of all the divisions in the text. The original *Aṭṭhakathākāṇḍa* itself is ascribed by a certain tradition to *Sāriputta*, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्टकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as *Abhidhamma* cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the *Abhidhamma* portion only of the *mātikā* explained in the *Nikkhepakāṇḍa* but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammanas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on *Nibbāna* in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhatā dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता धातु ति पदेन निब्बानं निष्पदेसेन गहितं, 'by the term *asankhatā dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (42).

That *Dhammasaṅgaṇi* was also called by another name, *Dhammasaṅgaha*, is clear from several uses of the latter. *Vibhanga-Commentary*, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name *Dhammasaṅgaṇi* on pp.287, 301. DCM. i 17, iii.898-99, MCM. iv 116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs is also called by the name *Dammasaṅgaha-Aṭṭhakathā* along with *Aṭṭhasālinī*, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in *VbhCm.* pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name *Aṭṭhasālinī-Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā* is found not only in the present Pali version of the *Vinaya Aṭṭhakathā* i. e. *Samantapāsādikā* vol. 1. pp 150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because *Samantapāsādikā* itself is referred to not only in this text (3.143,144) but also in several *Aṭṭhakathās* on the *Nikāyas*¹ While commenting on *upekkhako ca vihāsam*, *VinCm.*i.150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to *Aṭṭhasālinī Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā*. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—Sā-li-ni, Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye and Chin-tao-tao (*Visuddhimagga*). There is here a confusion between the two titles *Dhammasaṅgaha* and *Dhammasaṅgaṇi*. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the *Dhammasaṅgaha-Aṭṭhakathā*, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm.

The Relation of our Text with the Commentary on Vibhanga

not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned :—हेट्ठा चित्तुपादकण्डे रूपावचरनिहेसे (p.371); हेट्ठा चित्तुपादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तयानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे विथारितनयेनेव (p.36); तत्थ 'कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन य वत्तब्ब तं सब्बं निक्खेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); विथारकथा पनेत्थ अट्ठकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries. If not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will*¹ appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Com-

The Style and Methods of Comment

mentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas, as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādi*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ती ति, कुच्छित्तेन आकरेन सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छित्तान वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो ञ्णं कुसं नाम; तेन कुसेन लातव्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कायचित्तावाध (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भण चिन्तेती ति, सन्तान चिनोती ति, विपाक कम्मकिलेसेहि चित्ति ति चित्त; चित्तकरणताय चित्त (३.३३); वदती ति वच्छो; महिय सेती ति महिसो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhana* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *palatthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति बुद्धे (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43, 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (२.२४, 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 213); that of water-crystal (*udakuppasāḍaka-maṇi* 3.213, *amanin yeva udakum manim katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99, 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanaya* of the jhānas, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-ucchu-nāḷiyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the *vipākacittas*. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or *Porāṇas* (3.103, 191, 655, 4.6, 41, 5.131), or *Aṭṭhakathā* (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or *Ācariyā* (3.531), or *Aṭṭhakathā-Ācariyā* (3.105, 229, 473), or *Āgamatṭhakathā* (3.109, 390), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or *Milindapañha* (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or *Visuddhimagga* (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from *Visuddhimagga* or Commentaries on *Nikāyas*, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbeḡā pīti* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl, in a village called *Vattakālakagama*, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the *Girikandavihāra* nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbeḡā pīti*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of *Cakkana*, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain *Uttara-vaḍḍhamāna* (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparo nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as *Aṭṭhakathā* (4.43, 3.200, 211, 225; 6.24), *Āgamatṭhakathā* (3.390-91), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.109, 175), or of even Reciters of the *Dighanikāya* (*Dighabhāṇakā* 3.297, 317). *Mahāsīvatthera* is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning *vipākacittas* as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, *Tipiṭaka-Cūlanāgattthera* (3.588-634), *Moravāpīvasī-Mahādattatthera* (3.635-41) and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera* (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42)=that in MCm. iii 251 ff., ACm.

ii 45-49, Vis xxii 81-82, VbhCm 298ff.;

rajata (4.54)=that in Vin. iii. 238, DCm. i 78, MCm.

ii. 209, SCm iii.304;

jarā (4.82)=that in MCm i. 215-16, SCm. ii 11-12,

VbhCm. 98-99;

āhāra (4.90)=that in MCm. i. 208,

agamanīyatthāna (3.146-147)=that in DCm. iii 1048-49;

nāmanatthena nāman (5.115)=that in DCm. iii.977-78.

So also the story of

Cakkana-upāsaka-kathā (3.163)=that in SCm. ii. 150,

MCm i 203;

Uttaravaḍḍhamāna-pabbatavāsī-upāsaka-kathā = that

in MCm. i 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i.203. The explanation of *Dasa Puñṇakiriyavattikūṇi* (3.314-16) contains a few more sentences (*him pane-vam..... vuddhi yeva pana hoti ti vedittabā*, 3.316; not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i.31-32, MCm. i 7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i.11-12, VinCm i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catubbādhikam nāman* (5.112-113), or when under *bhojana mattaññutā* he gives the explanation of *neva dāvāya, na madāyana vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as M^Cm. 1.77, S^Cm. 11.106, A^Cm. 11.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of A^ṭṭhakathā (1.86; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination.—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेतब्बा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयथेरस्स (महासीक्खेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिक्खित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगत (६.२१); अट्टकथासु पटिक्खित्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even A^ṭṭhakathā is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the A^ṭṭhakathā, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारित एत अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of A^ṭṭhakathā:—अयमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the A^ṭṭhakathā—इदं अट्टकथामुत्तक आचरियानं मतं; न पनेत सारतो दट्ठव्व (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārūpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, Suttapiṭaka, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (१) The statement in the Suttapiṭaka is a relative one- (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*uppariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्झासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayānuloṇa*,¹ 1 48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsu* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.368, 383-384).
- (iii) Words from the Sūta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं पन सुत्तं नेय्यथ, उदाहु नीतत्थ ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्व अतिविय विनये पकतञ्जू, यो स्तथारा अपञ्जते ठाने आपत्तिं पञ्जापेसि (३.१३०); त्व बुदेहि पि अदिट्ठ पम्मसि । बहुसच्चको नाम त्व (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विनासादो हुत्वा जीवस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1 72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4 118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence or wish-fulfilling tree (कप्परक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmāsava* (5 63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

1. बोधि० ३६२—वेनेयजनाशशानुशयवञ्जाय; also 977.

2. मध्य० p. 866—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदंष्ट्रना देशिता ।

3 See मध्यमकवृत्ति. (Bib. Buddhica) p. 355—तस्मादिदं शानुभिप्रायोऽत्र भगवतो अव्येष्टः । Also pp. 41-44 Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशाजुगा (भानती II. 2.18.)

coin of a *kahāpana* or *kārsāpana* and the smaller coin of a *māsaka* or *māṣaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm. iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit (कूट, ३.४३५) coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-man-dala* is explained as *kamsamaya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (454). The author reproduces from Vis 10 46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosulāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhāgahana*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*caranam cittaṃ*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāni*), plaster-statues³ (*pothhakamma*), images (*patimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vannadāna*, *saddadāna*, *gandhadāna*, *rasadāna*, *phothhabbadāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvita-dāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखा and गहण in the text.

2—2 Maung Tin translates these words (i 86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लास of King समिधर vol. II (Gaekwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3 Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*śīlamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacīkamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññatara-turīyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇitādīni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठम दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्वा आदितो पट्टाय कथेही ति वुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*piṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground¹

1. Cf UdCm. 351—'Khaṇḍadeva-Svādi-parīcaranam,' VinCm. iii. 626—*puppham nāma ..maṇḍanatthāya pana, Svalingādī-pūjanatthāya vā, kassaci dātum na vattati*,

in front of them (*paribhāṇḍa*).¹.

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭhakathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Samyutta and Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakarāṇa*) called Nānodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तस्य ज्ञाणोदयं नाम क्त्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कासि कच्छं सो अट्ठसालिनिं ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccariy-aṭṭhakathā from Sinhalese into Māgadhī and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasangani (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1, 18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattāṇa*, *carīyā*, *abhināṇā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1 The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva Mahāvamsa (98.9, 10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance Mhv. 21.13; 25.7, 19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सब्बकम्मट्टानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा त्रिमुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन बुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापित्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the *other* commentaries—as they exist to-day—ascribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on *Vinaya*, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCM. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCM. i 198, 199; iii.106; SCM. i.3, 348, ii 37, 145 and DhsCM. (3.143, 144), there have been references to *Dighanikāya-Commentary*, *Sumangalavilāsinī* (in i 172), *Majjhimanikāya-Commentary*, *Papañcasūdanī* (in i 172, 173; v.965) and *Dhammasaṅgaha-Commentary*, *Aṭṭhasālīnī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhanga-Commentary*, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCM. (see above p. xxv) refers in one place (p 334) to *Vinaya-aṭṭhakathā*, while it is itself referred to in MCM. ii.30 (*Sammohavinodanīyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCM. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya ceva Papañcasūdanīyā ev*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Aṭṭhasālīnī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text-based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 236ff. ii.311; iii. 614,616,626-629; iv. 892ff. A passage in Samanta. pāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम...मण्डनत्थाय पन, सिवलिङ्गादि पूजनत्थाय वा, कस्सचि दातुं न वड्ढति। 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the Aṭṭhasālinī shows agreement with the Visuddhimagga—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the Visuddhimagga. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Atthākathās
(1) <i>Duvidham</i> — <i>jhānam ārammaṇūpaniṇṇhānaṃ lakḥhanūpaniṇṇhānaṃ</i> ti. <i>Paccanīkaṃ jhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṇṇhānato paccanīkaṃ jhāpanato vā jhānaṃ</i> DCm. i 219, MCm. i, 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i. 142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhana*, *rasa* etc. is the same as in *Vis.* but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasīsa* and *Mahāvaddhakī* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasīsa* or *mahāvaddhakī* though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3. 208-210) — *Lakkhana*, *rasa* etc. are different, though the same as given in *Vis.* are added as *aparō nayo*. The similes referred to in *Vis.* are expanded here. 4.100; *lakkhana*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* *sa vanantodakadassana* or *vanacchāyappavesa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittassekaggatā* (3 211-212)—The two *lakkhanas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *ñānapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in *Vis.* = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhana*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Sadāhā* (3 213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of *Vis.* is given as *aparō nayo*. 14.140 The similes of *udakappasādakamani* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhanas* etc. are different, though the explanation of *Vis.* is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhana*, *rasa* etc. as given in *Vis.* are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247) — Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *vesiyā*; they are simply

na is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.1.51

- (13) *Nāmaṃ, catubbidham* (5.112-113)—*sāmañña-nāmaṃ, gunanāmaṃ, kuttināmaṃ, opapātikanāmaṃ*.

- (14-15) *Neva davāya, na madāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *nata-langhakādayo*.

Mada is compared to *rājarājamahāmatta*.

- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are :—*rūpūpajīvinīyo mātugāmā, antepurikādayoca*.

- (17) To illustrate *vibhūsaṇa*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-cetakādayo* who develop their bodies to endure blows.

- (18) *Navaṃ ca vedanaṃ*—(5.137). No simile is used.

- (19-20) *Anavajjatā ca phāsu-vihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while

referred to as *lokapālā*.

MCm.ii.313, SCm.iii.117, ACm. ii. 96 refer to Vis. for details.

7.54. *āvattthikam, lingikam, nemuttikam, adhuccasamuppannam*—a quite different list.

1.89-94.

Dava is compared to *gāmadārakādayo*.

Mada is compared to *mutthemallakādayo*.

Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.

Natanaccakādayo who eat excellent food to make their bodies look brighter.

Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*āhara-hatthaka, alamsātaka, tatra-vattaka, kākamāsaka, bhuttavamitaka*

1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCm.i 77, SCm.ii 105, ACm. ii 185 refer to Vis. for explanation].

- explaining 'navam ca vedānam' etc.
- (21) The interesting simile of a *Visakantaka-vāṇija* (3.435-36) is given in our text to explain the creation of enthusiasm, in the mind of hearers, for the attainment of the Concentration on the Infinity of Consciousness. No such simile in the corresponding portion of Vis. 10.20-24.
- (22) Kammatthānas—Following Dhs. §203, only eight kasīnas and thirty-eight kammatthānas in all are accepted (3.315, 339). We have no mention of *āloka-kasīna*, though *paricchinnākāsa-kasīna* is referred to in 3.287. 3 105 mentions 10 kasīnas and forty-eight kammatthānas in all, though Buddhaghosa elsewhere refers to thirty-eight (Vis 6.56; MCm. i.195; ii.236, 358; SCm. i 104, etc).
- (23) *Mandapañhassa cattāri anulomāni*—(3.507); (see our note 9 on this passage). The *Atthasālinī-yañjanā* adds that this statement is made after *Porāṇa-Atthakathā*. This view is definitely rejected in 22.17—*Yassa cattāri anulomāni patikkhittam, tasmā na sārato paccetabbam*.
- (24) In the explanation of *tadāṅgapahānam* 5.22, we have at the end—*anulomena dhammatthitīyā nibbāne ca patilomagāhassa, gotrabhuna sankhāranimittassa pahānam*. This is an improvement upon Vis. 22.112 says—*anulomena saccapatilomagāhassa pahānam*. No statement here about *gotrabhū*, although such statements are found in SCm. ii. 253.
- 25) The views detailed in 3.503, 504, 505-06 are Identical views are detailed in 21.111-116, but the

*The author of सच्चसत्त्व refers to this passage of our Text (JPTS 1917-19 p. 23, verses 357-358).

definitely ascribed to teachers *Tipiṭaka-Cūḷa-nāgattthera*, *Moravāpī-vāsī-Mahādattatthera*, and *Cūlābhayattthera* respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon *Vis.* names of the advocates of these views are not mentioned. *Dhammapāla's* Commentary on *Visuddhimagga*, *Paramattha-mañjūsā*, ii. 856 (Burmese ed. published by *Mundyna Tipitaka Press*, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the *Visuddhimagga*, or other *Aṭṭhakathās* that are indisputably the works of *Buddhaghosa*. If this text also had been the work of *Buddhaghosa*, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards *kammaṭṭhānas*, or *anulomacittas*. Even in places where other Commentaries on the *Nikāyas* refer to *Visuddhimagga*, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of *Visuddhimagga* have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like *Buddhaghosa* give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of *Buddhaghosa* being the author of our text does *not*, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from *Buddhaghosācariya*—from Ceylon, who relies not only upon *Tipiṭaka* texts but also upon *Aṭṭhakathā*, *Mahā-Aṭṭhakathā*, *Āgamaṭṭhakathā*, *Milindapañha*, *Visuddhimagga*, as well as Great Masters of Ceylon like *Tipiṭaka-Cūlanāgattthera*, *Moravāpīvāsī-Mahādattatthera* and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera*. He has given us the results of his studies of the *Mahā-Aṭṭhakathā* or of the master-minds of Ceylon in *Dvārakathā* (3.92-172) and *Vipāka-uddhārakathā* (3.587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with *Cūlābhayattthera*. *Mahāsivatthera* is constantly referred to (3.481, 586; 5.140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsī Tissabhūtiṭṭhara (1.72) and Gāma-vāsī Sumanadevatthara (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgaṭimīya-Tissadaṭṭhara (1.27), Pingalabuddharakkhitatthara (3.165) and Dīghabhānaka-Abhayatthara (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamam dīpam* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānāgarājā (5.130), mountains like Cetiyapabbata (5.130) and Cittalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangana (5.130), shrines like Mahacetīya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvarī (3.274), Bhāratyuddha and Sītāharana (3.153, 161), Āthabbana-iddhikā (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1982, p. 80) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the *Aṭṭhasālinī* is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

(१)[१] करुणा विय सत्तेसु पञ्ञाय यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सव्वेषु पवत्तिथ यथारुचि ॥१॥
दयाय ताय सत्तेसु समुस्साहितमानसो ।
पाटिहीरावसानाहि वसन्तो तिदसालये ॥२॥
पारिच्छत्तकमूलभिह पण्डुकम्बलनामके ।
सिलासने सन्निसिन्नो आदिच्चो'व युगन्धरे ॥३॥
चक्कवाळसहस्सेहि दसहागम्म सव्वसो ।
सन्निसिन्नेन देवान गणेन परिवारितो ॥४॥
मातर पमुखं कत्वा तस्सा पञ्ञाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामग्गं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मं च'स्स पूजेत्वा कत्वा सद्धस्स च'ञ्जलि ॥६॥
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।
आनुभावेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
विसुद्धाचारसीलेन निपुणामल्लबुद्धिना ।
भिक्षुना बुद्धबोसेन सक्कच्चं अभियाचितो ॥८॥
यं देवदेवो देवानं देसेत्वान यतो पुन ।
थेरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्खि चिनायको^३ ॥९॥
अनोत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
यं च सुत्वान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुचि । २ सि०.-पाटिहेर^० । ३ M.-सनायको.

भिक्षून् पयिरुदाहासि^१ इति भिक्षूहि धारितो ।
 सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥
 तस्स गम्भीरजाणेन^२ ओगाळहस्स अभिण्हसो ।
 नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥
 या महाकस्सपादीहि वसीहट्टकथा पुरा ।
 सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥
 आमया पन^३ थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।
 या दीप दीपवासीन भासाय अभिसङ्खता ॥१४॥

[२] अपनेत्वा ततो भास तम्ब्रपाणिनिवासिनं ।
 आरोपयित्वा निदोस भासं तन्तिनयानुग ॥१५॥
 निकायन्तरलद्धीहि असम्मिस्स अनाकुल ।
 महाविहारवासीन दीपयन्तो विनिच्छय ॥१६॥
 अत्थ पकासयिस्सामि अगमट्टकथासु पि ।
 गहेत्तव्वं गहेत्वान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥
 कम्मट्ठानानि सब्बानि चरियाभिञ्जा विपस्सना ।
 त्रिसुद्धिमग्गे पनिद यस्मा सव्व पकामित ॥१८॥
 तस्मा त अगहेत्वान सक्कलाय पि तन्तिया ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णन ॥१९॥
 इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथ इद ।
 आविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तत्थ अभिधम्मो ति^१ केनट्ठेन अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्मविसेसट्ठेन ।
 अतिरेकविसेसत्थदीपको हि एत्थ ‘अभि’-सद्दो । “वाळ्हा मे आर्युसो दुक्खा वेदना
 अभिक्कमन्ति नो^४ पटिक्कमन्ति” [] “अभिक्कन्तवण्णा” [स० १.१] ति

१ सि०-पयिरुपाहासि. २ म०, सि०-जाणेहि. ३ सि०, सी०-पुन.
 ४ म०, सि०-अगहेत्वान. ५-५ म०- omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-
 omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
 reference given by Maung Tin.

आदीसु विय । तस्मा यथा समुस्सितेसु बहूसु छत्तेसु च धजेसु च यं अतिरेकप-
माण विसेसवग्णसण्टान च छत्त, त 'अतिच्छत्त'ति वुच्चति, यो अतिरेकपमाणो
नानाधिरागवग्णविसेससम्पन्नो च धजो सो 'अतिधजो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपत्तितेसु बहूसु राजकुमारेसु चैव देवेसु च यो जाति-भोग-प्रस-इस्सरियादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वग्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो च देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथारूपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अय
पि धम्मा धम्मातिरेक-धम्मविसेसट्ठेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्त हि पत्वा पञ्चक्खन्धा एकदेसेनेव विभत्ता, न निपदेसेन, अभि-
धम्म पत्वा पनं सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पट्ठापुच्छकनयान वमेन निप-
देसतो विभत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, द्वावीसति-
न्द्रियानि, द्वादसर्पादिको पच्चयाकारो । [३] केवल हि इन्द्रियविभङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तभाजनिय नत्थि, पच्चयाकारे [वि० १३५...] च पट्ठापुच्छक नत्थि । सुत्तन्त
च पत्वा चत्तारो सत्तिपट्ठाना एकदेसेनेव विभत्ता, न निपदेमेन, अभिधम्म पत्वा
पन तिण्ण पि नयान वमेन निपदेसतो विभत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधानां,
चत्तारो इन्द्रियादा, सत्त बोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,
चतस्सो अपमञ्जवी, पञ्च मिक्खापदानि, चतस्सो पटिसम्भिदा तिण्ण पि नयान
वसेन निपदेसतो विभत्ता । केवल हि एत्थ स्खिक्खापदविभङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तभाजनिय नत्थि । सुत्तन्त हि पत्वा पनं जाण एकदेसेनेव विभत्त न निप-
देमेन, तथा किलेसा । अभिधम्म पत्वा पन "एकविधेन जाणवत्थु" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मातिक ठपेत्वा निपदेसतो विभत्त । तथा एकैकतो
पट्ठाव अनेकेहि नयेहि किलेसा विभत्ता । सुत्तन्त पत्वा च पनं भुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विभत्तो, न निपदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पनं तिण्ण पि नयान वसेन
भुम्मन्तरपरिच्छेदो निपदेसतो विभत्तो । एव धम्मातिरेक-धम्माविसेसट्ठेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्वो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसगणि-विभग-धातुकथा-पुगलपञ्जात्ति-

१ सि०, M.- omit. २ सि०- विमेनवग्ण०. ३ M.- अभि० ४ M.-
omits. ५ M.- पत्वा. ६ सी०, M.- पञ्च० ७ सि०- द्वादसङ्गदीपको.
८ सि०, M.- omit. ९ सि०- हि. १०-१० सी०, M.- चत्तारि सम्मपगनानि.
११ सि०- संबोज्झगा. १२ M.- omits १३ M.- अपमञ्जा १४-१४ न०, सी०-
omit. १५ M., सी०, म०-omit १६ M., सी०, म०-च १७ सि०- 'जाणवत्थु'.
१८ सी०- एककतो. M.- एकतो. १९ सी०, म०, M.- omit २० सी०, म०,
M.- omit २१-२१ सी०, M.- पन पत्वा. २२-२२ सि०, M.- च पञ्जतो.

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो^१ । अयमेत्थ आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थु कस्मा गहित ? ननु सम्मासम्बुद्धस्म परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिक्कमिक्वा मोग्गाल्लिपुत्त-
तिस्सत्थेरेन एत ठपित ? तस्मा सावकमासितत्ता छुद्धेय न’ ति । ‘किं पन छप्पकर-
णानि अभिधम्मो’ति ? ‘एव न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तापकर-
णानी’ति । ‘कतर गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महदये नाम अत्थि, एतेन
सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महदये अपुब्ब नत्थि, कतिपया वं पञ्चवारं अवसेसा,
कथावत्थुना सद्धि सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, [५]महाधातुकथी नाम अत्थि,
ताय सद्धि सत्ता’ति । ‘महाधातुकथाय अपुब्ब नत्थि, अपमत्तिकीं व तन्ति अव-
सेसा । कथावत्थुना व सद्धि सत्ता’ ति ।

(६) सम्मासम्बुद्धो हि सत्तापकरणानि देसेन्तो कथावत्थु पत्वा यो एसा
पुग्गलवादे ताव चत्तुसु पञ्चसु द्विन्नं पञ्चवान वसेन अट्ठमुत्तवादयुत्ति त औद
क्त्वा सब्बकथामग्गेसु असम्पुण्णभाणवारमत्ताय पात्तिना मातिक ठपेसि । सा पनेसा
तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो पर-
मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेव वत्तव्वे । आजा-
नाहि निग्गहं । ...पे०^{१५}...पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता ।
यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न
हेवं वत्तव्वे । आजानाहि निग्गहं ...पे० ... । सब्बत्थ पुग्गलो नूपलब्धमति,
सब्बदा पुग्गलो उपलब्धमति सब्बदा पुग्गलो नूपलब्धमति, सब्बेसु पुग्गलो उपलब्धमति
सब्बेसु पुग्गलो नूपलब्धमति सच्छिकत्थपरमत्थेना^{१६}”ति एव पटम वाद निस्साय पटम
निग्गह, दुतिय निस्साय दुतियं निग्गहं ...पे० ... अट्ठम निस्साय अट्ठम निग्गह
दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपन वेदितव्व ।

(७) तं पनेत मातिक ठपेन्तो इदं दिस्वीं ठपेसि—मम परिनिब्बानतो अट्टा-
रसवस्साधिकानि द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थु. ३ सि०—वदसि. ४ सि०—
सत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च.
७ सि०—पञ्चवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin].
Also see Mal. under धातुकथा. ९ मि०, सी०, M. insert before this
महाधम्महदये ताव कतिपया व पञ्चवारा अवसेसा. १० सि०— अपमत्तका. ११ सि०—
याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिक. १४ सि०— M.—
omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०— adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं
परिनिब्बानतो. १८ मि.—omits.

सहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समो-
धानेत्वा दीघनिकायपमाण कथावत्थुपकरणं भाजेस्सती ति । भोग्गण्डिपुत्तित्स-
त्थेरो पि ईद पकरणं देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेति, स्त्थारा पनं दिन्ननयेन
ठपितमातिकाय देसेसि । इति स्त्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलं
पेनं पकरणं बुद्धभासितमेव नार्हं जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5]-पिण्डिकसुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डिकसुत्तस्मिं
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसञ्जासत्वा समुदाचरन्ति, एत्थ चे
नत्थि अभिनान्दितव्व अभिवदितव्व अज्झोसितव्वं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म०
१.१०९] ति मातिक ठपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका
भिक्खू महाकच्चानत्थेर उपसङ्कमित्वा दसब्रलेन ठपितमातिकाय अत्थ पुच्छिसु ।
थेरो पुच्छितमत्तकेनेव अकथेत्वा दसब्रलस्स अपचितिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आवुसो
पुरिसो सारत्थिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपम आहरित्वा सारस्खलो
विय भगवा साखापलाससदिसा सावका, “सो हावुसो भगवा जान जानाति, पस्सं
पस्सति चक्खुभूतो आणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निन्नेता
अमतस्स दाता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति स्त्थार थोमेत्वा पुनपुन
थेरेहि याचितो स्त्थारा ठपितमातिकाय अत्थ विमज्जित्वा “आकङ्कमाना च पन
तुम्हे आयस्सन्तो भगवन्त येव उपसङ्कमित्वा एतमत्थ पुच्छेय्याथ” [म० १.११३];
सचे सब्बञ्जुतआणेन सद्धि ससन्दिग्गमान समेति^१ गणहेय्याथ, नो चे मा गण्हित्थी^२
ति इमिना अधिपायेन “यथा वो^३ भगवा व्याकरोति तथा त धारेय्याथा”
[म० १.११३] ति वत्वा उय्योजेसि । ते स्त्थार उपसङ्कमित्वा पुच्छिसु । स्त्था
दुक्कथित^४ कच्चानेनो^५ ति अवत्वा सुवण्णालिङ्ग उरसापेन्तो विय गीव उपनामेत्वा
सुपुण्डितसत्तपत्तैस्सिरिक विय महामुख पूरेन्तो ब्रह्मस्सर निच्छरेत्वा साधु साधू ति
थेरस्स साधुकार दत्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो^६, महापज्जो भिक्खवे

१ सि०, म०, M.- इम. २ M.- omits. ३ सि०- चेत्. ४ M.- omits
एव नाम. ५ सि०- पुच्छितमत्तेनेव. ६ सि०- puts this after तुम्हे. ७ सि०-
inserts तं after this. ८ सि०- गण्हय. ९ सि०- adds च after this.
१० M.- नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थ. १२ सि०- दुक्कथित.
१३ सि०- कच्चानेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्ग. मूलटीका- सुवण्णमय आलिङ्ग,
खुदकमुदिग । म०- सुवण्णालिङ्ग; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्ग. अट्टसालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पकत्त
आलिङ्ग Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतलसन्निभा गीवा । मनुसारत्थ दीपनी [p.
52] adds :-खुदकमुदिग नाम मज्जे सखित्तं, उभतो वित्थत । १५ M.- सत्तपक्क^०.
१६ सि०- महाकच्चानो.

महाकच्चानो, म चे पि तुम्हे भिक्खवे एतमत्थ पाटिपुच्छेय्याथ, अह पि त एवमेव व्याकरोम्य यथा त महाकच्चानेन व्याकृतं [म० १.११४] ति आह । एव स्त्थारा अनुमोदितकालतो पढाय पन सकल सुत्तन्ते बुद्धमासित नाम जान । आनन्दत्थे-रादीहि वित्थारितसुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्मासम्बुद्धो सत्तापकरणानि देसेन्तो कथावत्थु पत्वा वुत्तनयेन मात्तिक ठपेसि । [6] ठपेन्तो च इदमद्दस-मम परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकान द्विन्न वत्तसतान मत्थके मोगाळिपुत्तितस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तमहस्स समोधानेत्वा दीध-निकायपमाण कथावत्थुपकरण भाजेस्सती ति । मोगाळिपुत्तितस्सत्थेरो पि इम पकरण देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेसि, स्त्थारा पन दिन्ननयेन उपितमात्तिकाय देसेसि । इति स्त्थारा दिन्ननयेन उपितमात्तिकाय देसितत्ता सकलमेत पकरण बुद्ध-मासित एवं जान । एव कथावत्थुना सद्धि सत्तापकरणानि अभियम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गाणिपकरणे चतस्सो विभत्तियो — चित्तविभत्ति रूप-विभत्ति निक्खेपरासि अत्थुद्धारो ति ।

(११) तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोलस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस, रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च, अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारी ति एकूननवुत्ति चित्तानि चित्त-विभत्ति नाम । चित्तुपादकण्ड ति पि एतस्सेव नामं । त वाचनामगगतो अतिरेक-छमाणवारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तर एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मात्तिक ठपेत्वा वित्थारेन विभजित्वां दरिसत्ता रूपविभत्ति नाम । रूपकण्ड ति पि एतस्सेव नाम । त वाचनामगगतो अतिरेकद्वेमाणवारं । वित्थारियमान पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तर मूलतो खन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरासि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वारतो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुच्चति ॥

निक्खेपकण्ड ति पि तस्सेव नामं । त वाचनामगगतो तिमत्तमाणवार । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582.
४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विभ-
ज्जिता. ८ सी०- द्वि०. ९ सि०- एतस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्वारभूतं याव स-रणदुका नि-
क्खित्तं अट्ठकथाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खू महापकरणे गणनचार^१
असल्लक्खेन्ता गणनचार^२ समानेन्ति । त वाचनामग्गतो द्विमत्तभाणवार । वित्थारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^३ धम्मसङ्गणिकपकरण^४ वाचनामग्गतो अतिरेकतेरसमत्त-
भाणवार । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेत—

चित्तविभत्ति रूपं च निक्खेपो अथजोतना ।

गम्भीरं निपुणं ठान^५ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विभङ्गपकरणं नाम । तं खन्धविभङ्गो आयतनविभङ्गो
धातुविभङ्गो सच्चविभङ्गो इन्द्रियविभङ्गो पच्चयाकारविभङ्गो सतिपट्टानविभङ्गो
सम्पपधानविभङ्गो इन्द्रिपादविभङ्गो बोञ्जङ्गविभङ्गो मग्गविभङ्गो ज्ञानविभङ्गो
अप्पमज्जाविभङ्गो सिक्खापदविभङ्गो पटिसंभिदाविभङ्गो आणविभङ्गो खुदकवत्थु
विभङ्गो धम्महृदयविभङ्गो ति अट्ठारसविधेन विभत्तं ।

तथ खन्धविभङ्गो सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पञ्हापुच्छकान वसेन
तिथा विभत्तो । सो वाचनामग्गतो पञ्चमत्तभाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविभङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विभत्ता ।
तेसु आयतनविभङ्गो वाचनामग्गतो अतिरेकभाणवारो, धातुविभङ्गो द्विमत्तभाणवारो ।
तथा सच्चविभङ्गो । इन्द्रियविभङ्गे सुत्तन्तभाजनिय नत्थि, वाचनामग्गतो पनेस
अतिरेकभाणवारमत्तो । पच्चयाकारविभङ्गो छमत्तभाणवारो, पञ्हापुच्छकान पनेत्थ
नत्थि । सतिपट्टानविभङ्गो अतिरेकभाणवारमत्तो; तथा सम्पपधान-इन्द्रिपाद-
बोञ्जङ्ग-मग्गविभङ्गा । ज्ञानविभङ्गो द्विभाणवारमत्तो, अप्पमज्जाविभङ्गो अतिरेक-
भाणवारमत्तो । सिक्खापदविभङ्गे पि सुत्तन्तभाजनिय नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस
अतिरेकभाणवारमत्तो; [8] तथा पटिसंभिदाविभङ्गो । आणविभङ्गो दसविधेन
विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तभाणवारो । खुदकवत्थुविभङ्गो पि दसविधेन
विभत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तभाणवारो । धम्महृदयविभङ्गो तिविधेन विभत्तो;
वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकद्विभाणवारमत्तो । सब्बे पि वित्थारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विभङ्गपकरणं नाम वाचनामग्गतो पञ्चतिसमत्तभाणवारं;
वित्थारतो^६ वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । त (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०- M.-गणनवारं. २ सि०- M.- गणन. ३ सि०-omits. ४ सि०-
puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०- आण.
६ M.- आणवत्थुं. ७ सि० - वित्थारियनान.

सङ्ग्रहितेन असङ्ग्रहितं, (६) सम्पयोगो विपयोगो, (७) सम्पयुत्तेन विपयुत्तं, विपयुत्तेन सम्पयुत्तं, (९) सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (१०) विपयुत्तेन विपयुत्तं; सङ्ग्रहितेन सम्पयुत्तं विपयुत्तं, (१२) सम्पयुत्तेन सङ्ग्रहित असङ्ग्रहितं, असङ्ग्रहितेन सम्पयुत्तं विपयुत्तं, (१४) विपयुत्तेन सङ्ग्रहित असङ्ग्रहित १] ति चुद्दसविधेन विभक्त । त वाचनामगगतो अतिरेकछमाणवारमत्तं, यमान पन अनन्तमपरिमाण होति ।

(१४) तदनन्तर पुग्गलपञ्जत्ति नाम । सा “खन्धपञ्जत्ति आयतनपञ्जत्ति जत्ति सच्चपञ्जत्ति इन्द्रियपञ्जत्ति पुग्गलपञ्जत्ती” [पु० १] ति छव्विधेन । सा वाचनामगगतो अतिरेकपञ्चमाणवारा, वित्थारियमाना पन अनन्ता णा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तर कथावत्थुपकरण नाम । त सकवादे पञ्च मुत्तसतानि परवादे सुत्तसहस्स समोधनेत्वा विभक्त । त वाचनामगगतो इदानी पोत्थके^२ लिखित । सङ्गीतिआरोपितनयेन दीधनिकायपमाण, वित्थारियमान पन अनन्तम-होति ।

(१६) तदनन्तर यमक नाम । तं मूलयमक खन्धयमक आयतनयमकं क सच्चयमक सङ्खारयमक अनुसर्ययमक चित्तयमक धम्मयमक इन्द्रिय-य दसविधेन विभक्त । [९] त वाचनामगगतो वीसमाणवारमत्त, वित्थारतो परिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तर महापकरण नाम । पट्टानं ति पि तस्मेव नाम । तं तुपच्चयो (२) आरम्मणपच्चयो (३) अपिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो मनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अञ्जमञ्जपच्चयो (८) निस्सय- (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पच्छाजातपच्चयो आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहार- (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्प- यो (२०) विपयुत्तपच्चयो (२१) अत्थिपच्चयो (२२) नत्थिपच्चयो विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति । पच्चयवसेन ताव चतुवीसति-वेमत्तं ।

(१८) इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेतव्व । कुसलत्तिकवादयो हि द्वावी- ग, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...स-रणा धम्मा अ-रणो धम्मा, इमे सत्तं अपरे पि^३ विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- चेव. २ सि०- कोट्टके. ३ पि० adds पकरण. ४ सि०-

५ सि०- वीसति°, M.-वीसं. ६ सि०- बावीसति°. ७ सि०, M.-

८ सि०-सतदुका; See मा० १-१२२. ९ नि०- adds दुका.

आणं, अनुपादे आणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सतं दुकां ति अय आहच्च भासिता जिनवचनभूता स्वच्छुबुद्धेन देसिता सत्तत्रं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति ? धम्मसेनापति-स्वारिपुत्तथेरपमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न सामुक्कसिकेन अत्तनो आणेन ठपेसि । एकुत्तरिय पन एकनिपातं—दुकनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आभिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमनत्थं ठपिता । ते पनेते एकस्मि निक्खेपकण्डे येव मत्थक पापेत्वा विभत्ता । सेसट्ठानेषु याव स्व-रणदुका अभिधम्मो विभत्तो ।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्ठाने द्वावीसतितिके^{१०} निस्साय तिकपट्ठानं नाम निदिट्ठं । सतं दुके निस्साय दुकपट्ठान नाम निदिट्ठं^{१२} । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्ठान नाम दस्सितं^{१३} । ततो दुकसतं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्ठानं नाम दस्सितं^{१३} । [१०]तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्ठान नाम दस्सितं^{१३} । दुके^{१४} तिकेसु येव पक्खिपित्वा दुकदुकपट्ठान नाम दस्सितं^{१३} । एव—

तिकं च पट्ठानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ अनुलोमस्मि नया सुगम्भीरी^{१५} ति ।

(२०) पञ्चनीयपट्ठाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्ठान नाम । दुकसतं निस्साय दुकपट्ठान नाम । द्वावीसतितिके दुकसतेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्ठान नाम । दुकसतं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्ठान नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्ठान नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुकदुकपट्ठान नामा ति पञ्चनीये पि छहि नयेहि पट्ठान निदिट्ठं^{१२} । तेन वुत्त—

तिकं च पट्ठानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ पञ्चनीयस्मि^{१६} नया सुगम्भीरी^{१५} ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपञ्चनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्ठानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सम्बुद्धुतआणबुद्धेन. ३ सि०, M-omit सुत्तन्तिक.
४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक ६ सि०-अकिलमत्थं. ७ M. only
reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन ९ निकपट्ठान-अट्ठकथा. ८-९
१० धम्मसगणि 1-22 of मातिका. ११ धम्मसगणि 23 1२2. मा० १२ सि०-निदिट्ठं,
१३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन १५ See तिकपट्ठान 11 71. १६ All texts read
so. १७ सि०, M.-पञ्चनीयानुलोमस्मि. १८ See निकपट्ठान 11 71 (last two lines).

तिकं तिकं चेव दुक् दुक् च । छ अनुलोमपच्चनीयमिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२२) तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमे पि^१ एतेहैव छहि नयेहि निदिद्ध । तेनाह—

तिक च पट्टानवरं दुक्कुत्तम । दुक् तिक चेव तिकं दुक् च ।

तिक तिक चेव दुक् दुक् च । छ पच्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२३) एव अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानुलोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधान पट्टान महापकरण^२ नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरभावविजाननत्थ चत्तारो सागरा वेदितव्वा— ससारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, आणसागरो ति ।

(२५) तत्थ ससारसागरो नाम—

सन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानं^३ च ।

अव्वोच्छिन्न वत्तमाना ससारो ति पवुच्चती ति ॥

एव वुत्त संसारवट्ठं । स्वाय यस्मा इमेस सत्तान्ता उपत्तिया पुरिमकोटि न पञ्चायति एत्तकान हि वस्ससत्तान वा [11] वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सान वा, काप-सत्तान वा कापसहस्सान वा कापसतसहस्सान वा मत्थके सत्ता उपपन्ना, ततो पुब्बे नाहेसु ति वा, असुकस्स नार्म रज्जो काले उपपन्ना, असुकस्स बुद्धस्स काले उपपन्ना ततो पुब्बे नाहेसु ति वा, अय परिच्छेदो नत्थि, “पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा समवी” [अ० ५.११३] ति इमिना पन नयेन अय ससारसागरो नाम अनमतगो वं ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-योजनसहस्सगम्भीरो । तत्थ उदकस्स आळ्हकसतेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाण^४ नाम नत्थि । अथ खो असखेय्यो आपमेय्यो महाउदकखन्धो त्वेव सख गच्छति । अय जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिटक बुद्धवचन । द्वे पि हि^५ तन्तियो पच्च-वेक्खन्तानं सद्वासम्पन्नानं पसादब्रहुलान् आपुत्तरान् कुलपुत्तान् अनन्त पीतिसोम-नस्सं उप्पज्जति । कर्तरी^६ द्वे^७ ? विनयं च अभिधम्म च । विनयधरान् भिक्खून् विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तान् दोसानुरुपं सिक्खापदपञ्चापनं नाम— इमस्मि दोसे इमस्मि वीतिककमे इद नाम होती ति सिक्खापदपञ्चापनं— अज्जेसं अविंसयो,

१ See तिकपट्टान 11.72. २ सि०, M.— पच्चनीयानुलोममिह. ३ सि०— wrongly reads अनुलोमपच्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान 11.73 ५ सि०— समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टान महापकरण. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि० adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this. १० सि०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ सि०— omits, M. द्वे हि. १३ सी०, म०— कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव विस्रयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^१ पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं^२ पच्च-
वेक्खन्तानं सञ्चारितपेय्यालं^३ पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं^४ पीतिसोमनस्सं उपपज्जति ।
आभिधम्मिकमिक्खूनं पि खन्धन्तर पि आयतनन्तर पि धात्वन्तरं पि इन्द्रियन्तरं
बल-ब्रोज्झ-कम्म-विपाकन्तर रूपारूपपरिच्छेद सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-
रूपानि गणेन्तो^५ विय रूपारूपधर्मे पव्व पव्व कोट्टासं कोट्टासं कत्वा विभजन्तो^६
दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तान अनन्त पीतिसोमनस्स
उपपज्जति ।

एवं उपत्तिया पनस्स इद वत्थुं^७ पि वेदितव्व-महानाग-तिमिर्य-तिस्सदत्त-
त्थेरो [12] किर नाम महाबोधिं वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिन्नो महासमुद्दं ओलोकेसि । अथ'स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्चायित्थ, न
ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पभेद-समुगात-जलचुण्ण-परिकिण्णो पर्नं^८ पसारित-रजतपट-सुमन-
पुफकसन्थरसदिसो महासमुद्दो वै^९ पञ्चायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्दस्स ऊमिवेगो
बलवा उदाहु चतुवीसतिपभेदे स्मन्तपट्टाने नयमुख बलव ति चिन्तेसि । अथ'स्स
महासमुद्दे परिच्छेदो पञ्चायति-अय हि हेट्ठा पठविद्या परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,
एकतो चक्रवालपव्वतेन, एकतो वेलन्तेन परिच्छिन्नो, स्मन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्चायती ति सण्हसुखुमधम्म पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उपन्ना । सो पीतिं
विकखंमेत्वा विपस्सन् वट्ठेत्वा यथानिसिन्नो वै^{१०} सब्बकिलेसे खेपेत्वा अग्गफले अरहत्ते
पतिट्ठाय उदान उदानेसि—

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुव्वुधं । सय अभिञ्जाय सहेतुसम्मवं ।

यथानुपुव्व निखिलेन देसित । महेसिना रूपगत व पस्सती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सब्बञ्जुतजाण जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अय जलसागरो नाम, अय नयसागरो नामा ति हि^{११} त अञ्जेन
न सकका जानितुं, सब्बञ्जुतजाणेनेव सकका जानितुं ति सब्बञ्जुतजाण जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतुसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमं हि
सब्बञ्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अय पि भगवा बोधिमूले निसिन्नो 'इम पटिविज्जित्वा
इमं वत मे धम्म एसन्तस्स गवेसन्तस्स कापसतसहस्साधिकानि चत्तारि असखेय्यानि

१ विन०-३.९२. २ विन०-३.११३. ३ विन०-३.१३९. ४ सि०-अनन्त
(?). ५ सी० म०-गणहन्तो, PTS, गन्धन्तो, M.-गन्धन्तो. ६ सी० M.-विभजेन्तो.
७ मि०-वत्थु. ८ सी०, M.-महागतिम्बय°, म०-महागतिगमिय°. ९ सि०-विष्प-
किण्ण°. १० सि०-omits. ११ म०-च, सि०, M. omit. १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवत्तानि, अथ मे इमस्मि पलङ्के निसिन्नेन दिवङ्मुक्तिरेससहस्स खेपेत्वा अय धम्मो पटिविद्धो'ति पटिविद्धधम्मं पञ्चवेक्खन्तो सत्ताहं एकपलङ्केने निसीदि । ततो तस्मा पलङ्का बुद्धाय 'इमस्मि वत मे पलङ्के सब्बञ्जुतजाण पटिविद्ध'ति अनिमिसेहि चक्खूहि सत्ताह पलङ्क ओलोकेन्तो अट्ठासि । ततो देवतान 'अज्जा पि नून सिद्ध-[13]स्थस्स कत्तव्वकिञ्च अत्थि, पलङ्कस्मि आलय न विजहती'ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतान वितक्कं जत्वा तावदेव तास वितक्क वृप्पमत्थ वेहास अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारिय दस्सेसि । महाबोधिपलङ्कस्मि हि कतपाटिहारिय च, जातिसमागमे कतपाटिहारिय च, पाटलिर्पुत्तसमागमे कतपाटिहारिय च, सब्ब गण्डम्बंवेक्खमूले कर्त्त-यमकपाटिहारियमदिसमेव अहोसि । एव पाटिहारिय कत्वा पलङ्कस्स च ठितट्ठानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुह सत्ताह चङ्कमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रत्तनघरे निमीदि—रत्तन-घर नाम न रत्तनमय गेह । सत्तन्न पन पकरणान सम्मसितट्ठान रत्तनघर ति वेदि-तव्वं—तत्थ धम्मसङ्गणि रम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विभङ्ग-पकरण धातुकथ पुग्गलपञ्जत्ति कथावत्थुपकरण यमकपकरण सम्मरुन्तस्मा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरण ओरुह "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतर्पच्चयो"ति सम्मसन आरमि, अथ'स्स चतुर्वीसतिसमन्तपट्टान सम्मसन्तस्स एकन्ततो सब्बञ्जुतजाण महापकरणे येव ओकास लमि । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहंमच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुदे येव एकन्ततो ओकासं लभति, एवमेव सब्बञ्जुतजाण एकन्ततो महापकरणे येव ओकास लमि ।

(३२) सत्थु एव लद्धोकासेन सब्बञ्जुतजाणेन यथामुख सण्हमुत्तुमधम्म सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठपमस्सरवसेन छव्वण्णरस्मियो निक्ख-मिंसु । केरामस्सूहि चैव अक्खीन च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यास वसेन गगनतल अञ्जनचुण्णसमाकिण्ण विय उम्मापुक्कनीलुपलदलसञ्चल विय वीतिपतन्त मणितालवण्ट विय सम्पसारितमेचकपट विय च अहोसि । छविंतो चैव अक्खीन च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसाभागा सुवण्णरसधारा निशिञ्चमानां विय सुवण्णपटपसारितां विय कुकुम्भुण्णरञ्जिता विय

१ M.—एकपलङ्के २. M.—पटिविद्ध. ३ सि०, M.—omit. ४ M.—पाटिकपुत्त^०.
५ म०—कण्डम्ब^०. ६ सि०, M.—omit. ७ सि०, M.—insert before this सत्त.
८ See १.१७ above. ९ सि०—लभति. १० सि० M.—तिमिरपिङ्गल^० Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and तिमितिमिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.—^०पवारिता. १३ सि०—कुकुट्ट; म०—कुकुट्ट.

कणिकारपुष्पसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । मसलोहितेहि चैव अक्खीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यास वसेन दिसाभागा चीनपिट्ठचुण्णरञ्जिता विय सुपक्कलाखारसनिशिञ्चमानां विय रत्तकम्बलपरीक्खित्ता विय जयसुमनं-पालि-भद्दक-बन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । अट्ठीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यास वसेन दिसाभागा रजत-व्हेहि^१ आसिञ्चमानखीरधारा सम्परिकिण्णा विय सपसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्छन्ना विय च विरोचिंसु । मज्जेट्ठपमस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरपदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमिन्त्वा घनमहापठवि गण्हिंसु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतसहस्सब्रह्मा महापठवी निद्धन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि । पठवि भिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पठवीसन्धारक अट्ठनहुताधिक चतुयोजन-सतसहस्सब्रह्म उदक सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमान विलीनसुवण्ण विय अहोसि । उदक विनिविज्जित्वा वातमग्गहेसु । छन्नहुताधिक-नवयोजनसतसहस्सब्रह्मो वातो मनु-^२दुग्गान-^३ये विय अहोसि । वात विनिविज्जित्वा हेट्ठा अज्जटाकास पक्खमिंसु । उपरिभागेन उग्गत्वा पि चतुम्महागजिके गण्हिंसु । ते^४ विनिविज्जित्वा तावतिसे ततो य^५मे ततो लुसिते ततो निम्मानरती ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहफले ततो उच्च सुद्धावासे विनिविज्जित्वा चत्तारो आरुणे^६ गण्हिंसु । चत्तारो आरुणे विनिविज्जित्वा अज्जटाकास पक्खन्दिंसु । तिरियभागेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु ।

(३४) एत्तकेसु ठानेसु चन्दमि चन्दपभा नत्थि, सुरिये सुरियपभा नत्थि, तारकरूपेसु तारकपभा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकपक्खेसु चैव सरीरेसु च आभरणेसु चा ति सब्बत्थ पभा नत्थि । तिसहस्सि-महासहस्सि-लोकधातुया आलोककरणसमत्थो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खज्जोपनको विय अहोसि । चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कपक्खान परिच्छेदकमत्तकमेव पज्जायित्थ । एत्तक ठान बुद्धरस्मीहि येव अज्ज्ञोत्थट्ठ अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धान् अभिट्ठान्-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुखम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहित पसीदि, वत्थुरूप पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तसमुद्धाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चला व अट्ठासि । इमिना नीहरेन सत्ताह सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी०' M.—कणिकार. २ So reads M. ३ सि०—जयकुसुमं. ४ सि०, M.—रजतकूटेहि. ५ मि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जटं ७ सि०—ते पि. ८ सि०—अरुणे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताह मनसा चिन्तितं धम्म वचीयेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थक पापेत्वा देसेतु न सक्कोती ति न वत्तव्व । अपरभागरिम् हि तथागतो तावतिमभवने परिच्छत्तकमूले पाउकन्ल-सिलायं दससहस्सचक्रवाळदेवतान मज्जे निसिन्नो मातर कायसक्खि कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्म देसेन्तो सतभागेन सहस्सभागेन सतसहस्सभागेन धम्मन्तरा धम्मन्तर सकमित्वा सकमित्वा व देसेसि । तयो मासे निरन्तर पवत्तिदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विथ अधोमुख-उपतिउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विथ च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धान हि भत्तानुमोदनकाले थोक वट्टेत्वा अनुमोदेन्तान देसना दीव-भज्जिमानिकायपमाणा होति । पच्छाभत्त पन सम्पत्तपरिसाय धम्म देसेन्तान देसना सयुत्त-अंगुत्तरिकै-द्वेमहानिकायपमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरण सुफरिगत^१ सुखादान सिलिट्ठ जिह्वा मुदुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्त । तस्मा त मुहुत्त देगितधम्मो पि एत्तको होति । तेमास देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो थेव ।

(३८) अग्निन्दत्थेरो हि बहुसुतो तिपिटकधरो पञ्चदशगायामहम्मनि सट्ठिपदसहस्वानि ज्जाटुकानि आकट्ठन्तो विथ टितपदेनेव उत्वा गगहानि वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसमगो होति । थेरस्स हि अनुपद उद्देस ददमानो अज्जो दातु न सक्कोति, न सम्पापुणाति । स्सम्मासम्बुद्धो व सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तमतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमास इमिना नीहारेन देसित देसन वस्ससतं वस्ससहस्स उग्गणहन्तो पि मत्थक पापेतुं न सक्कोति ।

(३९) एव तेमास निरन्तर देसेत्तस्स पन तथागतस्स कवलिङ्काराहारपटिवद्ध उपादिन्नकमरीर कथ यापेसी ति ? पटिजग्गनेनेव । बुद्धान हि सो सो कालो सु-वस्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चक्खो । तस्मा अगवा धम्म देसेन्तो मनुस्सलोके काल ओलोकेति । सो भिक्खाचारवेल सल्लक्खेत्वा निम्मितबुद्ध मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहण पत्तगहण च सरकृति-आक्रपो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्म देसेतु' ति अधिट्ठाय पत्तचीवरमादाय अनोतत्तदह गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्ठ देन्ति । तं खादित्वा अनोतत्तदहे सरीर पटिजग्गित्वा मनोसिलातले टितो सुरत्त-दुपट्ट निवासेत्वा चीवर पारुत्तिवा आतु-महाराजदत्तिय सेलमय पत्त आदाय उत्तरकुरु गच्छति । ततो पिण्डपात आहरित्वा अनोतत्ततीरे निसिन्नो त परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवन गच्छति ।

१ सो०, म०-अपरभागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-सिखापित्वा संखिपित्वा ५ M.-एकुत्तरि, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-सुफसितं, सि०-सुफस्मित.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गन्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नय देति । 'सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एव सम्मासम्बुद्धे नय देन्ते पटिसम्भिदापत्तास्स अग्ग-सावकस्स वेलन्ते ठत्वा हत्थ पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसादिसं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयसत्तेन नयसहस्सेन नयसत्तसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति येव ।

(४१) सत्था दिवाविहार निसीदित्वा धम्म देसेत्वां काय वेलाय गच्छती ति ? सावत्थिवासीनं कुलपुत्तानं सम्पत्तानं धम्मदेसनविला नाम अत्थि, तां वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेसक्खा देवता जानन्ति, अपेसक्खा न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मितबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्ताभावा । उभिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा सरेसु वा वचनेसु वा नानत्तं नत्थी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहारित्वा अत्तनो सद्धिविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्षुसत्तानं देसेती ति ।

(४२) तेस अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदसव्वलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योनिं निव्वत्ता पव्वारे ओलम्बन्ता द्विजं आभिधम्मिकं भिक्षूनं अभिधम्मं सज्झायन्तानं सरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुक्कपक्खं अजानित्वा पि सरे निमित्तगा-हमत्तकेनेव कालं कत्वा देवलोके निव्वत्तिमु । एकं बुद्धन्तरं देवलोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निव्वत्ता यमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सत्तिके पव्वजिमु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेस देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च तेस भिक्षूनं सत्तापकरण-उग्गहणं च एकापहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मं वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तथेरपमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेतुं धारेतुं परियापुणितुं वाचेतुं च पहीती ति^१ गणनवारं ठपेसि ।

(४४) एव सन्ते थेरो च पटमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पटमतरं आभिधम्मिको होति । सो हि तं महावोधिपल्लङ्गे निसीदित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपल्लङ्गेन निसिन्नो उदानं उदानेसि—

यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्का वपयन्ति सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥
यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्का वपयन्ति सव्वा । यतो खयं पच्चयानं अवेदि ॥
यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सि०, म० — देमेतु, M. inserts after this पत्तचीवरमाशय २ सि० omits, M.— सम्पत्तानं. ३ सि०, M.— होती ति.

विधूपय तिष्ठति स्मारेपेनं, सूरौ^१ व ओभासयमन्तलिकखं ति ॥
इदं पटमबुद्धवचन नाम ।

[18] धम्मपदभागका पन

“अनेकजानिससार सन्धाविरस अनिच्छिग ।

गहकारक गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुन ॥

गहकारक दिट्ठो^२सि पुन गेह न काहसि ।

सव्वा ते फासुका भग्गा गहकूट विसखत ।

विसङ्खारगत चित्त तण्हान खयमज्झगा^३” ति ॥ [ध० १५३-५४]

इद पटमबुद्धवचन नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिव्वानसमये “हन्द दानि भिक्खवे
आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अपमादेन सम्पादेथा” ति [दी० २.१५६]
बुत्तवचन पच्छिमबुद्धवचन नाम । उभेन्नमन्तरे पट्चत्तालीसवग्गानि पुक्कदाम
गन्थेत्तेन विय, रतनावत्ति^३ आवुणन्तेन^३ विय^३, च कथितो अमत्तपकामनो मट्ठम्मो
मज्झिमबुद्धवचन नाम ।

(४५) त सर्वं पि सङ्गयहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो
पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मकखन्धतो चतुरासीति धम्मकखन्धसहम्मानि ।

(४६) कथं ? सर्व पि हेत पिटकतो विनयपिटक सुत्तन्तपिटक अभिधम्म-
पिटकं ति^४ तिपपमेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-
ति खन्धका सोळस परिवारा ति इद विनयपिटक नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिम
सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियट्ठसत्त-द्वेसुत्तसङ्गहो माज्झिम-
निकायो । अंगुत्तर-सत्तसुत्तसहस्स-सत्तसत्त-द्वेसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो ।
चित्तपरियादान - सुत्तादि - नवसुत्तसहस्स - पञ्चसत्त - अङ्गुत्तर-
निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतवत्थु-
थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पटिसम्भिता-अपदान-बुद्धवस-चरियापिटकवसेन
पण्णरसापमेदो खुद्दकनिकायो ति इद सुत्तन्तपिटक नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि
सत्तापकरणानि अभिधम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचान ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ॥

१ M., म०, सी० - सुरियो. २ विन ० - १.२. ३ M. - omits. ४ Cf.
समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M. - सुत्तसत्त०. ६ M. - सुत्तपञ्चाम०
७ Chinese version of समन्तपासादिका omits this and mentions only
fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिक्खन्धमातिका विमङ्गादिपभेदनया विसेसभूता च दळ्हीकम्मसिथिलकरणपयोजना अनुपञ्जत्ति-नया । कायिकवाचसिकअञ्ज्ञाचार-निसेधनतो एस काय वाच च विनेति । तस्मा विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्त—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो^१थ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेय्य^२ञ्ज्ञासयानुलोमेन वुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिध फल, पसवती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं, धेनु वियं सारं, पग्घरती ति वुत्तं होति । सुट्ठु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति । सुत्तसमागं चेत्तं । यथा हि तच्छकान सुत्त पमाणं होति एवमेत पि विञ्जूनं । यथा च सुत्तेन सङ्गहितानि पुक्कानि न विकिरियन्ति विद्धसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्त—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसमागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अपरो पन नयो—

य एत्थ वुट्ठिमन्तो सलक्खणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सद्दो वुट्ठि-सलक्खण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति ।

तथा हेस “बाळहा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती [] ति^३ आदीसु वुट्ठिय आगतो । “या ता रत्तियो अभिञ्जाता अभि-लक्खिता” [] ति आदीसु सलक्खणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [सु० नि० ५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिब्रलो विनेतु अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन० १.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अञ्जमञ्जसकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. स० १.१....] ति आदीसु अधिके । एत्थ च “रूपूपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं करित्वा विह-रती” [§१६०] ति आदिना नयेन वुट्ठिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्मण वा सहारम्मणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्मणादीहि लक्खणीयत्ता सलक्खणा पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोकुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना

१ M., सी०-विद्धंसेन्ति. २ M.-पूरिता. ३ See n. 7 in १.२.

नयेन पूजिता पि, पूजारहा ति अधिष्पायो । “कस्सो होति, वेदना होती” [§१]
ति आदिना नयेन मभावपरिच्छिन्नत्ता परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थ वुत्त—

य एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) य पनेत्थ अविसिट्ठ^१ त

पिटक पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकसपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटक ति वुच्चति । “अथ पुरियो आगच्छेत्थ कुद्दात्तपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु न किञ्चि भाजन पि । तस्मा

पिटक पिटकत्थविदू परियत्तिभाजनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एव दुविधत्थेन पिटकसहेन सह सामान कत्वा विनयो च सो पिटक च
परियत्तिभावतो, तस्स तरम अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटक । यथावुत्तेनेव नयेन
सुत च त पिटक चा नि सुत्तपिटक । अभि-[२१]-धम्मो च सो पिटक चा ति
अभिधम्मपिटक ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एव अत्वा च पने^२ पि तेस्सेव पिटकेसु नानापकारकोसल्लत्थ

देसना-नासन-कथामेदं तेसु यथारह ।

सिक्खा पहान-गभीरनाव च परिदीपये ॥

परियत्तिमेदं सपति विपत्ति चा पि य यहि ।

पापुणाति यथा भिक्खु त पि सध्व विभार्वये ॥

(५२) तत्थाय^३ परिदीपना विभावना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
क्कम आणा-नोपपन्न-वन्ने-^४ यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
सवर-दिट्ठिविनिवेठन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटक आणारहेन भगवता आणाबाहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तन्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारबाहुल्लतो देसितत्ता वोहारदेसना;
अभिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थबाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति वुच्चति ।

१ M.- अवसिट्ठ. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन. ४. सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- तत्रायं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराध एत्थ सासिता ति यथा-
पराधसासन, दुतिय अनेकज्जासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोम एत्थ
सासिता ति यथानुलोमसासन; ततिय धम्मपुञ्जमत्ते ‘अह ममा’ ति सज्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासन ति बुच्चति ।

तथा पठम अज्झाचारपटिपक्खभूतो सवरासवरो एत्थ कथितो ति सवरा-
संवरकथा, संवरासवरो ति खुद्दको चेव महन्तो च सवरो, कम्माकम्म विय फलाफल
विय च, दुतिय द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खभूता दिट्ठिविनिवेठना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेठनकथा; ततिय रागादिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति बुच्चति ।

(५३) तीसु पि च एतेण तिस्रो सिक्खा तीणि पहानानि चतुर्विधो च
गभीरभावो वेदितव्वो । तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिसीलसिक्खा बुत्ता,
सुत्तन्तपिटके अधिचित्तसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपज्जासिक्खा । विनयपिटके
च [२२] वीतिकमपहानं, किलेसान वीतिकमपटिपक्खत्ता सीलस्स, सुत्तन्तपिटके
परियुट्ठानापहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिरा अभिधम्मपिटके अनुसयापहानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय । पठमे च तदङ्गापहानं किलेसान, इतरेणु विक्खम्भन-
समुच्छेदापहानानि । पठमे च दुच्चरितसकिलेस्स पहानं, इतरेणु तण्हादिट्ठिसकिळे-
सिकान पहानं ।

(५४) एकमेकस्मि चेत्थ चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गभीर-
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येव अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा ववत्थापिताय तन्तिर्या देसना । पटिवेधो ति तन्तिर्या तन्तिअत्थस्म च
यथाभूतावबोधो । तीसु पि चेतेसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा ससादीहि
विय महासमुद्धो मन्दबुद्धीहि दुक्खोगाळहा अलब्भनेय्यपटिट्ठा च तस्मा गभीरा ।
एव एकमेकस्मि एत्थ चतुर्विधो पि गभीरभावो वेदितव्वो ।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु । वुत्त हेत— “हेतुहि जाणं
धम्मपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुफल । वुत्त हेत— “हेतुफले
जाणं अत्थपटिसंमिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति पज्जाति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिपायो; अनुलोम-पटिलोमसखेपवित्थारादिवसेन वा कथन । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोकियलोकुत्तरो । विसयतो असमोहतो च, अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूप अत्थेषु, पज्जतिपथानुरूपं पज्जत्तीसु अवबोधो । तेस तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वो सलक्खणसखातो अविपरीतसभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु य धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चाय यथा यथा
आपेतव्वो अत्थो सोतून जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेस वा धम्मान पटिविज्झितव्वो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो— सब्ब पेत्त अनुपचितकुसलसभारेहि दुप्पज्जेहि, ससादीहि विय महासमुद्धो, दुक्खोगाळ्ह अलब्भनेय्यपतिट्ठ च, तस्मा गभीर । एव पि एकमेकस्मि एत्थ चतुब्बिधो पि गभीरभावो वेदितव्वो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-सासन-कथाभेद तेसु यथारहं ।

सिक्खापहानगंभीरभावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्थां वुत्तत्था होति ।

(५७) परियत्तिभेदं सपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहि ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सब्ब विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिट्ठकेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठव्वो । तिरसो हि परियत्तियो—

अलगद्दूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यो दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगद्दूपमा । यं सन्धाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दग्वेसी अलगद्दपरियेसन चरमानो, सो पस्सेय्य महन्त अलगद्द, तमेन भोगे वा नगुट्ठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तित्वा^२ हत्थे वा बाहाय वा अज्जतरस्मि वा अगपच्चगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्ख । तं किस्स हेतु ? दुग्गहि-तत्ता भिक्खवे अलगद्दस्स । एवमेव खो भिक्खवे इधेक्कच्चे मोघपुरिसा धम्मं परिया-पुणान्ति सुत्त...पे०...वेदल्ल, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पज्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पज्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्ति न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंभानिससा चेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादपमोक्खानिससा च । यस्स च^३-त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^४स्स अत्थं नानुभोति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय सवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपारिपूरि^३ येव आक्खमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खधो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविद्धाकुपो सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वसानुरक्खणत्थाय परिया-पुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^५

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवर्तित्वा.

४ M., सि०, सी० म० — पारिपूरि. ५ सि० inserts after this एवमेव तीसु पिट्ठकेसु तिविधो परियत्तिभेदो वेदितव्वो ।

(५९) विनये पन सुपटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिस्सो विज्जा पापुणाति, तास येव च तत्थ पभेदवचनतो । सुत्ते सुपटिपन्नो समाधिसंपद निस्साय छल्लभिज्जा पापुणाति, तास येव च तत्थ पभेदवचनतो । अभिधम्मे सुपटिपन्नो पञ्जासपदं निस्साय चतस्सो पटिसभिदा पापुणाति तास च तत्थेव पभेदवचनतो । एवमेतेसु सुपटिपन्नो यथाक्कमेन इम विजात्तय-छल्लभिज्जा-अनुत्तन्निन्दा-पभेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुपटिपन्नो अननुज्जातसुखसफस्स-अत्थरण-पापुणादिसफस्स-सामञ्जतो पाटिक्खत्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवजसञ्जी होति । वुत्त पि हेतं— “ तथाह भगवता धम्म देसित आजानामि, यथा ये’मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नाल अन्तरायाया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-भाव पापुणाति । सुत्ते दुपटिपन्नो “ चत्तारो’मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो सविज्जमाना लोकस्मि” [अ० २.२०५] ति आदीसु अधिपाय अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । य सधाय वुत्तं— “ अत्तना दुग्गहीतेन अग्गे चेव अध्माचिक्खति अत्तान च खनति बहु च अपुञ्ज पसवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठि पापुणाति । अभिधम्मे दुपटिपन्नो धम्मचिन्तं अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्ताविकल्पे पापुणाति । वुत्त हेत— “ चत्तारि’मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा” [अ० २.८०] ति । एवमेतेसु दुपटिपन्नो यथाक्कमेन इम दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विकल्पेपभेद विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियात्तिभेद सपत्तिं विपत्तिं चा पि य यहि ।

पापुणाति यथा भिक्खु त पि सध्व विभावये’ति ॥

अय पि गाथा वुत्तत्था होति । एव नानापकारतो पिटकानि जत्वा तेसं वसेन सब्बमेत सगय्हमान तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [२५] कथ निकायतो पञ्च निकाया ति ? सध्वमेव हेत दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दनिकायो ति पञ्चाप-मेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीघनिकायो ? तिवग्ग-सगहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तिसं सुत्तानि ।

चतुत्तिसं सुत्तन्ता तिवग्गो यस्स सगहो ।

एस दीघनिकायो ति पटमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०—१.१३३. ४ सी०—धम्मचित्त. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीघनिकायो ति बुच्चति ? दीघपमाणानं सुत्तान समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पवुच्चन्ति । “नाह भिक्खवे अञ्ज एकनिकाय पि समनुपस्सामि एव-चित्त यथयिद भिक्खवे तिरच्छान्निगता पाणा, पोणिकनिकायो, श्विक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चेत्य साधकानि सामनतो लोकतो च । एवं सेसान पि निकायभावे वचनत्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मज्झिमनिकायो ? मज्झिमपमाणानि पचदस-वग्गसगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दिवड्डसत द्वे च सुत्तानि ।

दियड्डसतमुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मज्झिमो पञ्च-दसवग्गपरिगहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तानिकायो ? देवतासयुत्तादिवसेन टितानि ओघतरणा-दीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तमुत्तसतानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसतानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एमो संयुत्तमगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअगानित्तेकवसेन टितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि सत्तपञ्चाम च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसतानि च ।

सत्तपञ्चाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अय ॥

(६५) [26] कतमो खुद्दकनिकायो ? सकल चिनयपिटक, अभिधम्मपिटक, खुद्दकपाठे-धम्मपदादयो च पुव्वे दरिसता पञ्चदसपभेदा, ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचन ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेते निकाये दीघ-आदिके ।

तदञ्ज बुद्धवचन निकायो खुद्दको मतो ति ॥

(६६) कथं अगवसेन नव अगानी ति ? सब्बमेव हि’द ‘सुत्त गेय्य वेय्याकरण गाथा उदान इतिवुत्तक जातक अबुतधम्म वेदल’ ति नवङ्गपभेद होति ।

तत्थ उमतोविभग-निहेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रतनसुत्त-नालकसुत्त-तुवट्टकसुत्तादीनि अञ्ज पि च सुत्तन्तनामक तथागतवचन सुत्त ति वेदितव्व । सञ्च पि सगाथक सुत्त गेय्य ति वेदितव्व । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकल पि अभिधम्मपिटक, निग्गाथकसुत्त, य च अञ्ज अट्ठहि अंगेहि असंगहित बुद्धवचन, त वेय्याकरण ति वेदितव्व । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्व । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसयुत्ता द्वे-असीनि सुत्तन्ता उदान ति वेदितव्व । ‘वुत्त हेतं भगवता’ति आदिनयपवत्ता दसुत्त-स-सुत्त-ना इतिवुत्तक ति वेदि-

तत्त्वं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-
तत्त्वं । “चत्तारो”मे भिक्खवे अच्छरिया अवमुतधम्म आनन्दे” [अ० २.
१३२] ति आदिनयपवत्ता सव्वे पि अच्छरियवमुतधम्म-पटिसयुत्ता सुत्तन्ता अवमुत-
धम्म ति वेदितव्वा । खुद्वेदल्ल-महावेदल्ल-खम्मादिट्ठि-स्सकपञ्च-स्संखारभाजनिय-
महापुण्णमसुत्तादयो सव्वे पि वेद च तुट्ठि च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्ल
ति वेदितव्वा । एवमेतं अगतो नव अगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानी ति ? सव्वमेव
हि दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सपभेदं होति । तत्थ एका-
नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसाधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-
क्खन्धगणना । गाथाबन्धेषु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जन एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकदुकभाजनं एकमेकं च चित्तवारभाजनं एको धम्मक्खन्धो ।
विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदभाजनिय, अत्थि आपत्ति, अत्थि
अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासो एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एव धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सव्वं पि बुद्धवचनं पचसतिकसंगीतिकाले रोगायन्तेन महा-
कस्सपमुखेन वसीगणेन इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-
बुद्धवचनं, इदं विनयपिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं दीघ-
निकायो ... पे० ... अयं खुद्वकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानी ति इमं पभेदं ववत्थपेत्वा व संगीतं । न केवलं
च इममेव अज्जं पि उद्दानसगह-वग्गसगह-पेय्यालसगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
निपातसंगह-सयुत्तसगह-पञ्चाससगहादिमनेकविधं, तीसु पिटकेषु सन्दिस्समान
संगहपभेदं ववत्थपेत्वा व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसने च’स्स इदं
महाकस्सपत्थेरेन दस्सवल्लस्स सासनं पचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कृतं
ति संजातपमोदा साधुकारं वियं ददमाना अयं महापठवी उदकपरियन्तं कत्वा
अनेकपकारं सकम्पि सपकम्पि सपवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसु ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संखारुपत्तिसुत्तं. ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit. ६ सि० adds
hereafter अत्थि अतेकिच्छो अत्थि सतेकिच्छो. ७ सी०, म०—insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीते पनेत्थ अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटक, निका-
यतो खुद्दकनिकायो [28], अगतो वेय्याकरण, धम्मकखन्धतो कतिपयानि धम्म-
कखन्धसहस्सानि होति^१ । तं धारयन्तेसु भिक्खूसु पुञ्चे एको भिक्खु सच्चसामा-
यिकपरिसायं निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपकखन्धो
अव्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला मिया अकुसला सिया अव्याकता, दसा-
यतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला मिया अव्याकता;
सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला मिया अकुसला
सिया अव्याकता, समुदयसच्च अकुसल, मग्गसच्च कुसल, निरोधसच्च अव्याकत,
दुक्खसच्च सिया कुसल मिया अकुसल सिया अव्याकत, दमिन्द्रिया अव्याकता,
सोमनस्सिन्द्रिय अकुसलं, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रिय कुसल, चत्तारिन्द्रियानि सिया
कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया
अव्याकता^२” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिकं त्वं खिनेरु परि-
क्खिपन्तो त्रियं दीघमुत्तं आहरसि, किं मुत्तं नामेत्तं’ ति आह । ‘अभिधम्ममुत्तं नाम
आवुसो’ ति । ‘अभिधम्ममुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अज्जं बुद्धमासितं मुत्तं आह-
रितुं न वट्ठती’ ति ? ‘अभिधम्मो केन भासितो’ ति ? ‘न एस्मो बुद्धमासितो’ ति ।
‘किं पन ते आवुसो विनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति ।
‘अविनयधारिताय मज्जे त्वं अजानन्तो एव वदेसी’ ति । ‘विनयमत्तमेव आवुसो
उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं
भविस्सति, तुम्हादिसे हि पब्बाजेन्तो वा उपमपादेन्तो वा सातिसारो होति’ ।
‘किं कारणा’ ? ‘विनयमत्तस्स पि दुग्गहितत्ता, वुत्तं हेत^३—“तत्थ अनापत्तिं, न
विवरणेतुक्कामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा
पि विनयं परियापुणस्ससी” ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं
वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये
ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति^४ । त्वं पन एत्तं पि न
जानासी’ ति एत्तकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महामोसिंघसुत्तं पन इतो पि बलवत्तरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारि-
पुत्तथेरो अज्जमज्जं पुच्छितपञ्चं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्तिकं गन्त्वा
महामोसिंघान्तेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इध आवुसो सारिपुत्तं द्वे भिक्खू
अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अज्जमज्जं पञ्चं पुच्छन्ति, अज्जमज्जस्स पञ्चं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होन्ति, PTS होति.

२ वि०- ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. वि०- ४ १४४.

४ वि०- ४.३४४. ५ म०- १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०- १.२१८.

विस्सज्जेन्ति, नो च ससादेन्ति, धम्मिका च नेस कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिंसालवन सोमेय्या” ति आह । सत्था आभिधम्मिका नाम मम सासने परिव्राहिरा ति अवत्वा सुवण्णालिगंसदिस गीव उन्नामेत्वा पुण्णचन्द-सरिसरिक महामुख पूरेत्वा ब्रह्मघोस निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लान्तथेरस्स साधुकार दत्वा “यथा त मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) आभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेद धम्मन्तर आलोढेत्वा कथेन्ति । आभिधम्मिका पन धम्मन्तर न आलोढेन्ति । तस्मा आभिधम्मिको भिक्खु धम्म कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पड्हं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इद सन्धाय सत्था साधुकार दत्वा ‘सुकथित मोग्गल्लानेन’ ति आह । अभिधम्म पटिव्राहेन्तो इमस्मि जिनचक्रे पहार देति, सव्वञ्जुतजाण पटिव्राहति, सत्थु वेसारज्जजाण पटिनिर्वत्तेति, सोतुकाम परिस विसवादेति, अरियमग्गे आवरण बन्धति, अट्टारससु भेदकरवत्थूसु एकस्मि सन्दिस्सति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्जनीयकम्ममारहो होति । त त कम्म कत्वा उय्योजेतब्बो ‘गच्छ विधासादो हुत्वा जीविस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एव वदेय्य — ‘सचे अभिधम्मो बुद्धभासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समय भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नयेन निदान सज्जित, एव अस्सा पि निदान सज्जित भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीन एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धभासितानी ?’ ति पटिक्खिपित्वा उत्तरि पि एव वत्तब्बो — ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सव्वञ्जुबुद्धान येव विसयो, न अज्जेसं विसयो । बुद्धान हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभि-संवोधि पाकटा, धम्मचक्रपवत्तन पाकट । [30] यमकपाटिहारियं पाकट, तिदिवक्कमो पाकटो, देवलोके देसितभावो पाकटो, देवोरोहणं पाकट । यथा नाम चक्रवत्तिरज्जो हत्थिरतन वा अस्सरतन वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्टान अकारणं, चक्रकरतन वा पन थेनेत्वा पलालसकटे ओलखेत्वा विचरण नाम अट्टान अकारणं; योजनपमाण ओभासनसमत्थं मणिरतन वा पन कापासपच्छिय पक्खिपित्वा वलजन नाम अट्टान अकारणं;

१ सि० — विसवादेन्ति, म० — ससरन्ति. २ सि० — सुवण्णालिग. सी०, म०, PTS—सुवण्णालिग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.i.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. 1.354. ५ सी०, म० — omit.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अञ्जेस अ-विसयो, सब्बञ्जु-
बुद्धान येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धान हि ओक्कन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकट । अभिधम्मस्स निदानकिच्च नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सकका एव बुत्ते परवादिना सहधम्मिक उदाहरण उदाहरितु ।

(७४) मण्डलारामवासी तिस्रभूतित्थेरो पन भोवोधिनिदानो एन अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतु “येन स्वाह भित्तव्वे विहारेन पठामभिसवुडो विहरामि
तस्स पदेसेन विहासि” ति इम पदेसविहारसुत्तन्त [स० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— सन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
राक्षपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पचयाकारपदेसो, मतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेसु सन्धा महावोधिमण्डे पञ्चकखन्धे निपदेसतो पटिविज्झि, इम
तेमासं वेदनाकखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निपदेसेन
पटिविज्झि । इम तेमास धम्मायतने वेदनावसेने धम्मधातुय च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निपदेसेन पटिविज्झि, इम तेमास दुक्खमच्चे वेदनावसेनेव
विहासि । बाधीसतिग्गिणानि निपदेसेन पाटविज्झि, इम तेमास वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिक पचयाकारवट्ट निपदेसेन पटिविज्झि, इम तेमास
फस्सपच्चयैवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो मतिपट्टाने निपदेसेन पटिविज्झि, इम
तेमास वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निपदेसेन
पटिविज्झि, इम तेमास ज्ञानगेसु वेदनावसेनेव विहासि । नाम निपदेसेन पटिविज्झि,
इम तेमास तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निपदेसेनेव पटिविज्झि, इम तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एव थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुभेनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लेहपासादे धम्म परिवत्तेन्तो
‘अय परवादी बाहा पग्गच्छ अरञ्जे कन्दन्तो विय, असक्खिक अट्ट करोन्तो विय च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिभाव पि न जानाती’ ति वत्वा निदान कथेन्तो एवमाह—
‘एकं समयं भगवा देवेषु विहरति तावतिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलाय ।
तत्र खो भगवा देवान तावतिसान अभिधम्मकथ कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अव्याकता धम्मा”ति ।

(७७) अञ्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदान । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपकरदसबलतो
पट्टाय याव महावोधिपल्लका वेदितव्व । देसनानिदानं याव धम्मचक्रापवत्तना ।
एवं उभयनिदानसपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लत्थ इदं ताव पञ्च-
कम्मं वेदितव्वं—

१ सि०— तिस्रसुत्तत्थेरो. २ See also वेनु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
फस्सपचया. ४ सि०— सुधम्म°. ५ सि०, म०— पञ्हा°.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पमावितो ? कथं परिपाचितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमत्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खितसिक्खा ? के धरेन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तन्निदं विस्सज्जनं । केन पमावितो ति बोधिअभिनीहारसद्धायं पमावितो । कथं परिपाचितो ति अट्ठुक्केसुं जातकस्तेसु । कथं अधिगतो ति बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विसाखपुण्णमासिय । केन अधिगतो ति स्वब्बञ्जुबुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमण्डे । [३१] कदा विचितो ति एतनवरसत्ताहे । केन विचितो ति स्वब्बञ्जुबुद्धेन । कथं देसितो ति देवेसु तावतिंसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतान । किमत्थं देसितो ति चतुरोध-
नित्थरणत्थ । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुथुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खितसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धरेन्ती ति येस वत्तति^१ ते धरेन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।
केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तथेरो^२ भद्दजि सोमितो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गलिपुत्तो सुदत्तो^३ धम्मियो दसको सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव ततियसगीतिकाला आमतो । ततो उद्ध तेस येव सिस्सानुसिस्सेही ति एव ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आमतो । इमं पन दीप— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भद्दनामो च संबलो^४ ।

एते नागा महापञ्जा जुंबुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्ध तेस येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परपराय याव'ज्जकाला आमतो ।

(८१) एव आमतस्स पन'स्स य त दीपकरदसवलतो पट्टाय याव महाबो-
धिपण्डित्ठा अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्रपवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स आविभावत्थं अयमानुपुव्वी कथा वेदितव्वा— इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सो०—बोधिअभिनीहार सवाय. M., बोधिआभिनीहार सवाय. २ M.—अट्ठुक्केसुं.
३ म०, सी०— ये संवत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ मि०—
तिस्सदत्तो; M, PTS—विस्सुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उत्तियो सबलो तथा ।
पण्डितो भद्दनामो (सी०— भद्दसालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा अविस्वत्तो अनुपकुट्टो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अञ्ज कम्म अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गहि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकसु । अथ^२स्स रासिवड्डको अमच्चो आयपोत्थक आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिभरिते गम्मे विवरित्वा 'एत्तक ते कुमार मातुसन्तिक, एत्तक पितुसन्तिक, एत्तक अय्यक-पय्यकादीन^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवट्टा धन आचिक्खित्वा एत पटिपज्जाही' ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इम धन सहस्सिवा मय्ह पितुपितामहादयो परलोक गच्छन्ता एककहापण पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारण कातु वट्ठती' ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दान दत्वा तापसपव्वज पव्वजि^४ ।

(८२) इमस्मि ठाने सुमेधकथा कथेतव्वा । वुत्त हेत बुद्धवसे^५—

कप्पे च सतमहस्से चतुगो च असखिये ।

अमर नाम नगर दस्सनेय्य मनोरम ॥

... ..

... ..

अवधन्तरग्गि सत्ताहे अभिञ्जाव्वल पापुणि^६ ति ॥

(८३) तत्थ^७ "अस्समो सुकतो मय्ह पण्णसाला सुमापिता" ति^८ इमाय वालिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चंक्रमा सहर्था मापिता विय वुत्ता । वीसतिवस्ससहस्सानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अय्यक— अय्यिक्कानं, म०, सी०— अय्यकपय्यक्कानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविभावत्थ. ४ बुद्धवंस, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०— सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [=gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स^१ पन भगवतो ओरभागे^२ ठपेत्वा पन इम अम्हाक सम्मासम्बुद्धं अञ्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... .. एवं महापठवीकम्पनानि^३ महापुञ्ञानि कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-
भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अञ्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुक दिव्वसपत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिवस्ससतसहस्साधिकानि^४ सत्तपञ्ञासवस्स-
कोटियो^५ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खय पापुणिस्सती ति वत्थानि किलिस्सन्ति,
माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चन्ति^६, काये वेवण्णिय ओक्कमति, देवो देवासने न
सण्ठहती ति इमेसु पञ्चसु पुव्वनिमित्तेसु^७ उप्पन्नेसु तानि दिस्वा 'सुञ्ञा वत भो^८ सग्गा
भविस्सन्ती' ति सवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभाव जत्वा, इमस्मि
इदानी अञ्ज देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उप्पजित्वा बुद्धभाव पत्ते, पुञ्ञानि
कत्वा जुता जुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^९हं तुसिते काये संतुसितो नाम^{१०}हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्जली^{११} मम ॥

कालो^{१२}यं ते^{१३} महावीर उप्पज मातुकुच्छिय ।

सदेवक तारयन्तो बुद्धस्सु अमत पद ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो काल, दीप, देसं, कुल, जनेत्तिया आयुपरिमाण ति
इमानि पञ्च महाविलोकनानि विलोकित्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्सक्यराजकुले
पटिसन्धि गहेत्वा तत्थ महासम्पात्तिया परिचारियमानो^{१४} अनुक्कमेन भद्रयोव्वन
अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मि अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया
चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीन सुत्तपदान चेव तेस
अट्ठकथाय वसेन वित्थारो वेदितव्वो ।

(८७) सो तिण्ण उतूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय
रज्जसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीलाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरभागे. २ End of निदान §७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स. ४ सि०, M.- मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these. Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M., PTS- नो. ७ सि०, म०- अजली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४. १० सी०, M.- परिहारियमानो; म०- अपरिहायमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसवेगो निवत्तित्वा चतुर्थवारं पव्वजित दिस्वा 'साधु पव्वज्जा'ति पव्वजाय द्वाचि उपादेत्वा उय्यान गन्त्वा तत्थ दिवस खेपेत्वा मंगलपोकखरणीतीरे निसिन्नो कप्पकवेस गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलंकृतपटियत्तो [३४] राहुलकुर्मारस्स जातसासन सुत्वा पुत्तासिनेहस्स बलवभाव जत्वा 'याव इमं बन्धनं न वड्ढति तावदेव न छिन्दिस्सामी'ति चिन्तेत्वा राय नगर पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्साय ईदिसो पती^३ति ॥

किराणोत्तमिया नाम पितुच्छाधीताय भासित इम गाथ सुत्वा, 'अह इमाय निव्वुतपद सावितो' ति गीवतो सत्तसहस्ससम्भनिक मुत्ताहार मुत्तित्वा, तस्सा पेनेत्वा, अत्तनो भवन पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निदायसेन नाटवान विपकार दिप्पा, निव्विन्नहटयो छन्न उट्ठापेत्वा, कन्थक आहरापेत्वा, कन्थक आरुह, ज्ञमहाद्यो दससहस्सिलोकधातूहि देवताहि व्रतपरिवारो महाभिनिक्खमन निक्खमित्वा, तेनेव रत्तावसेमेन तीणि महारज्जानि अतिक्रम अन्नोमानदीतीरे पव्वजित्वा, अनुवकमेन राजगह गत्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपव्वतपव्वभिरे निसिन्नो आगराजेन रज्जेन निमन्तिममानो त पटिगिलापित्वा, सव्वज्जुत पत्वा तस्स विजित आगमन्त्वाय तेन गहितपटिज्जो, आळार^४ च उद्दक च उपमकमित्वा, तेस सत्तिके अधिगतविसेमेन अपपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधान पदाहत्वा, दिग्गम्बपुण्णनदिवसे पातो व सैनोनिगमे सुजाताय दिन्न पापास परिमुञ्जित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्णपाणि पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसभाग वीतिनामेत्वा, सायण्हसमये स्तोत्थियेन दिन्न अट्ठ तिणमुट्ठि गहेत्वा, काळेन नागराजेन अभित्थुतगुणो बोधिमण्ड आरुह तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविम पल्लक भिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' ति पटिज्ज कर्त्तव्यं, पाचीनदिसा-भिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते^५ येव न्नाखल विधमित्वा, पठमयामे पुव्वेनिवासजाण, मज्झिमयामे दुत्तन्नाज्जागं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसवल-चतुवेसारज्जादिसव्ववु-[३५]-द्वगुणपटिमण्डित सव्वज्जुतज्जाण पटिविज्जन्तो येव इम अभिधम्मनयसमुद्द अधिगच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्व ।

(८८) एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS—^०भदस्स. २. All authorities except PTS read so; PTS—इद. ३ निदा० §९५. ४ M.—आळारकालाम. ५ सी० M., PTS—सेनानो. ६ सि० inserts hereafter. बोधिपल्लके. ७ सि०—म०—अनत्थ गमिते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिक्रमत्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयमुज्जाणाधिगमेन अधिगत अभि-
धम्म विचिनित्वा अपरानि पि अजपाल-मुचल्लिन्द - राजायतनेसु^१ तीणि सत्ताहानि
वीतिनामेत्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधस्वस्वमूले निसिञ्चो धम्मगभीरतापच्च-
वेक्खणेन आपोस्सुक्कतं आपज्जमानो दससहस्सी-महाब्रह्मपरिवारेन स्सहंपतिब्रम्हना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोक वोलोकेत्वा, ब्रह्मनो अज्झेसन आदाय
'कस्स नु खो अह पठम धम्म देसेय्य'ति ओलोकेन्तो आळारुद्धकान कालकतभाव
जत्वा, पंचवग्गियान भिक्खून ब्रह्मपकारत अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुर
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धि मन्तेत्वा, आसाळ्हपुण्णमदिवसे इसिपतने
मिगदाये पंचवग्गियान वसनट्ठान पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचरेन समुदाचरन्ते
सज्जापेत्वा, धम्मचक्क पवत्तेन्तो अज्जाकोण्डज्जत्थेरपमुखा अट्ठारस ब्रह्मकोटियो
अमतपानं पायेसि । एव याव धम्मचक्कपवत्तना देसनानिदान^३ वेदितव्व । अयमेव
संखेपो । वित्थारो पन साट्ठकथान अरियपरियेसन-पञ्चजासुत्तादीन वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एव अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदान, अविदूरे-निदान, सन्तिके-निदान ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपकरपादमूलतो पट्ठाय याव तुमितपुरा दूरेनिदान वेदितव्व । तुमितपुरतो
पट्ठाय याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदान । 'एक समय अगवा देवेसु विहरति
तावतिसेसु पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलसिंहाय, तत्थ खो अगवा देवान त्तावति-
सान अभिधम्म कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके-निदान । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[त्तिकमातिका]

(१) इदानि [३६]

इति मे मासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एव पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निश० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See १.७७ above. ४ See निश० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसगाणि-आदीनि सत्तापकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुपादकण्डादीन वसेन चत्तारि कण्डानि, चित्तुपादकण्ड पि मातिका-पदभाजनियवसेन दुविध; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा, तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिक आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इद पद; तस्मा

इतो पट्ठाय गभीर अभिधम्मकथं इम ।

वुच्चमान निसामेथ एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा” [मा० १] ति अय ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युक्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुक्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय सपयुक्ता धम्मा” [मा० २] ति अय सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनातिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेरा पि तिकदुकान नाम वेदितव्व । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकान हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुदस ।

(४) “हेतू धम्मा, न-हेतू धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अत्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुण्णकणिका विय घटा विय हुत्वा टितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति वुच्चति । ततो परे “सपच्चया धम्मा अपच्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुका, अञ्जमञ्ज असम्बन्धा, [३७] केवल दुक्सामञ्जतो उच्चिन्तिवा उच्चिन्तिवा विसु विसु गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूळकत्ता ‘चूळन्तरदुका’ ति वेदितव्वा । ततो पर आसवदुकादीन छन्नं दुकान वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१], सयोजनदुकादीन वसेन ‘सयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७], तथा गन्ध-ओष-योग-नीवरण-दुकादीन वसेन ‘गन्ध-ओष-योग-नीवरण-गोच्छका’ [मा० ४८-७१], परामासदुकादीन पञ्चन्न वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि सत्त गोच्छका वेदितव्वा ।

(५) ततो पर “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुदस दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारस दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेटे पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्वा ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सपदेस-निपदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सपदेसान रूपारूपधम्मान परिग्गाहितत्ता

कम्पोन्ति विडसेन्ती ति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेण सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तान वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो^१ आण कुस नाम । तेन कुसेन लातब्बा ति कुसला; गहेतब्बा पवत्तेतब्बा ति अत्थो । यथा वा कुसा उभयभागगत हत्थापदेसं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुपन्नभावेन उभयभागगत सकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विय लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन सभाव धरिन्ती ति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतो ति धम्मा । न कुसला ति^२ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अभित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेसु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चेत्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इद 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिस होति । अथ नानत्थानि तिकदुकान छक्कचतुक्कभावो आपज्जति पदान च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूप' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अञ्जमञ्ज अनोलोकेन्तान पदान न कोचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदान असम्बन्धो आपज्जति । पुव्वापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निपयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुच्छा, ताय पि सद्धि विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिद वुच्चति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्ण 'धम्मान' एकत्ता कुसलादीन पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदान हि तिण्ण 'धम्मान' धम्मभावेन एकत्त । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थान कुसलादीन पि एकत्त आपज्जति । यदेव कुसल, त अकुसल, त अव्याकत'ति । 'अथा पि तिण्ण धम्मान एकत्त न सम्पटिच्छथ, अञ्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अञ्जो च अकुसलपरो धम्मो, अञ्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एव सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अञ्जो अभावो ति कुसलपरा भावसखाता धम्मा अञ्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अञ्जो कुसलपरो पि । एव अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनञ्जे^३ कुसलादयो पि अभावा येव सियु'ति ।

(१३) सब्वमेत अकारण । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०— धरियन्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलयोक्ता— धम्मसदत्थान धम्मभावेन एकत्ता. ६ नि०— अञ्ज.

हि यथा यथा अथेसु अनुमतो सपटिच्छितो तथा तथेव सिद्धो । न चाय “कुसला धम्मा” ति आदीसु कुसलपुब्बो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा ‘कुसला कुसला’ एव, अत्तनो अत्थविसेसामावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च ‘कुसला’-रूप-‘चक्रुमा’-सद्दो विय अञ्जमञ्ज अनोलोकित्तथमावेन । ‘कुसल’-सद्दो पनेत्थ अनवज्जसुखविपाकसखात्तस्स अत्थस्स जोतनमावेन सपटिच्छितो, ‘अकुसल’-सद्दो सावज्जदुक्खविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘अव्याकत’-सद्दो अविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘धम्म’-सद्दो सभावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतेस अञ्जतरान्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामञ्ज दीपेति । सब्बे व हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । ‘कुसला’दि-सद्दो चापि धम्मसद्दस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्थविसेस तस्स दीपेन्ति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विसु विसु वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन सपटिच्छितो । धम्मसद्देन सह वुच्चमाना अत्तनो अत्थसामञ्ज-अत्थविसेसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि सपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थत विकप्पेत्वा दोसारोपणकारण वुत्त सब्बमेत अकारण ।

(१४) अय ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुब्बपदवण्णना । इमिना व नयेन मेसत्तिकदुकान पि वेदितव्वा । इतो पर विसेसमत्तमेव ववखाम ।

(१५) **सुखाय वेदनाया** [मा० २] ति आदीसु ‘सुख’-सद्दो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण-सुखहेतु-सुखपच्चयट्ठान-अव्यापज्जे-निब्बानादीसु दिस्सति । अय हि “सुखस्स च पहाना” [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । “सुखो बुद्धान उपादो” [ध० १९४], “सुखा विरागता लोके” [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] “यस्मा च खो महालि रूप सुख सुखानुपतित सुखावक्कन्ते” [स० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भणे । “सुखस्सेत भिक्खवे अधिवचन यदिद पुञ्जानी” [अ० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभि । “यावच्चिद भिक्खवे न सुकर अक्खानेन पापुणितु याव सुखा सग्गा” [Cf. म० ३.१७२], “न ते सुख पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दन” [स० १.५, २००] ति आदीसु सुखपच्चयट्ठाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा” [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । “निब्बाण परम सुख” [ध० २०३, २०४] ति निब्बाणे । इध पनाय सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) **‘वेदना’**-सद्दो “विदिता मे वेदना उपज्जन्ती” [] ति आदीसु वेद-यितस्मिं येव वट्ठति । **‘दुक्ख’**-सद्दो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपच्चय-दुक्खपच्चयट्ठानादीसु दिस्सति । अय हि “दुक्खस्स च पहाना” [दी० १.७५]

१- १ सि०, M., PTS omit. २ सी०, म०, PTS — नयो वेदिनव्वो.

३ नि०, सी०, M.— अव्यापज्ज

ति आदीसु दुक्खवेदनाय दिस्सति । “जाति पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्थुमि । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतितं दुक्खावक्कन्त” [सं. ३.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० ११७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिद भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितु याव दुक्खा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयद्वाने । इध पनाय दुक्खवेदनायमेव दट्ठब्बो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ—सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिवसेन वुत्तो । सच्चा पि आरम्भणस्स रस वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तासु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनाय तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सद्वो, तस्स’त्थो—सम पकरेहि युत्ता ति सपयुत्ता । कतरेहि पकरेही ति ? एकुप्पादादीहि । [४२] “नत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता ससट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एव एकुप्पादादीन वसेन सपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि सम पकरेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्ज विसिट्ठान कुसलाकुसलान पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नान अरूपधम्मानमेत अधिवचन । **विपाक-धम्मधम्मा** ति विपाकसभावधम्मा^३ । यथा जातिजरासभावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एव विपाकजनकट्ठेन विपाकसभावा विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्त ।

(२०) उपादिनुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति **उपादिन्ना** । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतान एत अधिवचन । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-नुपादानिया; सासवकम्मनिब्बत्तानं रूपारूपधम्मानमेत अधिवचन । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्वो ।

(२१) सकलिट्ठसंकिलेसिकात्तिके [मा० ५] सकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । सकिलेसेन समन्नागता **संकलिट्ठा** । अत्तान आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेस अरहन्ति, सकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभाव अन-

१ सी०, म०— उपचयो. २ सी०, M.— वेदियन्ति. ३ सि०— विपाकधम्मानं धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.— जनकत्तेन.

वितक्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्मणपच्चयभूतान एत अधिवचन । संकिल्लिङ्गा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिल्लिङ्ग-संकिलेसिका** । सेसपदद्वय पुरि-
मत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(२२) [43] वितक्कत्तिके [मा० ६] सपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेण सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवि-
तक्क-सविचारा** । उभयरहिता अवितक्क-अविचारा । वितक्कविचारेसु विचारो
व मत्ता, पमाण, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वितक्केन सद्धिं संपयोगं
न गच्छती ति अत्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचार-
मत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुपादादिभाव गता ति **पीति-
सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति
चेत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता । सा हि सुखदुक्खाकारपवत्ति उपेक्खति, मज्झत्ता-
कारसण्ठितत्ता तेनाक्रोरन नपवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव
गहेत्वा निपपीतिकस्स सुखस्स सपपीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अय तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि
पठमं निव्वाण दस्सनतो दस्सन ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पठमतर परस्सति,
यथा पन रज्जो सन्तिक केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय
चरन्त हत्थिक्खन्धगत राजानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तव्व-
किच्चस्स अकतत्ता 'न परसामी' ति आह, एवमेव निव्वाण दिस्वा पि कत्तव्वस्स
किलेसपहानस्साभावा न दस्सन ति वुच्चति । त हि आण मग्गस्स आवज्जनट्ठाने
तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गत्तयेन । सेसमग्गत्तय हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव
धम्मे भावनावसेन उपाज्जति, अदिट्ठपुव्व किञ्चि न परस्सति, तस्मा भावना ति
वुच्चति । ततियपद उभयपटिक्खेपवसेन वुत्त ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेस ति **दस्सनेन-
पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-
पहातव्वो हेतु एतेस ति एवमत्थ अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु
एनेम अत्थी ति एवमत्थो [44] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकान अग्गहण भवेय्य;
हेतु येव तेस नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं
पहान आपज्जति, न हेतून, हेतु येव हि एतेस 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सी०, मा० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.

४ See मूलांका, ५ M.-गहन.

तब्बो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत न अविपेत्त । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनाय पहातब्बो हेतु एतेस अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातब्बहेतुका ति अयमत्थो गहेतब्बो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।
पटिसधि-वुत्ति-गतिपवत्तान एत नाम । तस्स कारणं हुत्वा निष्पादनकभावेन त
आचय गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति त पुग्गल यथावुत्तमेव आचय गमेन्ती ति पि
अचयगामिनो; सामवकुसलाकुसलान एत अधिवचन । ततो एव आचयसखाता
चया अपेतत्ता, निव्वान अपेत चया ति अप-चयो । त आरम्भण कत्वा पवत्तनतो
अचय गच्छन्ती ति अचयगामिनो, अरियमग्गानमेत अधिवचन । अपि च
पाकार इट्ठकवड्डुकी विय पवत्त आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इट्ठक विट्ठसयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्त अपचिनन्ता गच्छन्ती ति
अचयगामिनो । ततियपद उभयपटिकखेपेन वुत्त ।

(२७) मेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिक्खासु जाता ति सेक्खा । सत्तन्न
मेस्सन्त एते ति पि सेक्खा । अपरियोमितमिक्खत्ता सयमेव सिक्खन्ती ति पि
मेक्खा । उपरि-मिक्खितत्वाभावतो न सेक्खा ति असेक्खा । वुट्ठिपत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्तफलधम्मान एत अधिवचन । ततियपद उभयपटिकखेपेन वुत्त ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अपमत्तक परित्तं ति
वुत्तं, 'परित्तं गोमयपिण्डं'ति आदीसु विय । इमे पि अपानुभावताय परित्ता
विद्या ति परित्ता, कामावचरधम्मानमेत अधिवचन । किलेसविकल्पनसमर्थताय
विपुलकलताय दीघसतानताय च महन्तभाव गता, महन्तेहि वा उल्लारच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपन्ना ति पि महग्गता । [45] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाण
नाम । आरम्भणतो वा सपयोगतो वा नत्थि एतेस पमाण, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भण एतेस ति परित्ता-
रम्भणा । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तान मज्जे भवा ति मज्झिमा । अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनपकट्टेन
च पणीता, लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एव
आमिसिता पि तथा अभावतो, 'असुभादीसु येव सुभ'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छत्ता च ते नियता चा ति **मिच्छत्तनियता** । वुत्तविपरीतेन अत्थेन सम्मा-सभावा ति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेना ति **सम्मत्तनियता** । उभयथा पि न नियता ति **अनियता** ।

(३२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बान मग्गति, गवेसति, किल्लेसे वा मारेन्तो गच्छती ति मग्गो । मग्गो आरम्मण एतेस ति **मग्गारम्मणा** । अट्ठगिको पि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेस हेतू ति मग्गहेतुका । मग्गसपयुत्ता वा हेतू मग्गो वा हेतू ति मग्गहेतू । ते एतेसं हेतू ति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सय मग्गो चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेस ति पि **मग्गहेतुका** । अभिभवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेस ति **मग्गाधिपतिनो** ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठाय याव भङ्गा उद्ध पन्ना गता पवत्ता ति **उप्पन्ना** । न उप्पन्ना ति **अनुप्पन्ना** । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्ती ति **उप्पादिनो** ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो सभाव उप्पादादिलव्वखण वा पत्वा अतिक्कन्ता ति **अतीता** । तदुभय पि न आगता ति **अनागता** । त त कारणं पटिच्च उप्पन्ना ति **पच्चुप्पन्ना** ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीत आरम्मण एतेस ति **अतीतारम्मणा** । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३६) [46] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता' ति गहण, 'गमिस्सामा' ति इमिना विय अधिपायेन अत्तान अधिकार कत्वा पवत्ता ति **अज्झत्ता** । 'अज्झत्त'-सद्वो पनायं गोचर'ज्झत्ते नियक'ज्झत्ते अज्झत्त'ज्झत्ते विसय'ज्झत्ते ति चतुसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधि-निमित्ते अज्झत्तमेव चित्त सण्टपेतव्वं" [म० ३.११२], "अज्झत्तरतो समाहितो" [दी० २.१०७] ति आदीसु हि अयं गोचर'ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्त सपसादन [दी० १.७४]", "अज्झत्त वा धम्मेसु धम्मामुपस्सी विहरती" [दी० २.३०१] ति आदीसु नियक'ज्झत्ते । "छ अज्झत्तिकानि आयतनानी" [पटि० १.१२२] ति आदीसु अज्झत्त'ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तथागतेन अभिसम्बुद्धो यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्त सुज्झत्त उपसम्पज्ज विहरती" ति [म० ३.१११] आदीसु विसय'ज्झत्ते; इस्सरियट्ठाने ति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इध पन नियक'ज्झत्ते अधिपेतो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुगालिका धम्मा अज्झत्ता ति वेदितव्वा । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्धा वा अनिन्द्रियवद्धा वा बहिद्धा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्त ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिपकारे पि धम्मे आरम्मण कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनत्तिके [मा० २२] दट्ठब्बभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिह्ननभावसंखातेन सह पटिघेना ति सपटिघा । सनिदस्सना च ते सपटिघा चा ति सनिदस्सन-सपटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठब्बभावसंखातं निदस्सन ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सपटिघा चा ति अनिदस्सन-सपटिघा । तत्तियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्त ।

अय ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुकमातिका]

(३९) दुकमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णन येव करिस्साम् । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाठो । [४७] न-हेतू ति तेस येव पटिक्खेपवचन । सपयोगतो पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेस हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विपयुत्ता ति हेतुविपयुत्ता । इमेस द्वित्रं पि दुकानं किञ्चा पि अत्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-विलासेन पन तथा-बुज्झन्तान वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो पर पठमदुकं दुतियतत्तियेहि सद्धि योजेत्वा तेस 'हेतू न-हेतू'ति [मा० २३] आदीनं पदान वसेन यथासभवतो अपरे पि तयो दुका वुत्ता । तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा'ति एतं सभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा'ति इद पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति एतं सभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति इद पि । हेतुसंपयुत्तदुकेन सद्धि योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी'ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना'ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरेकत्थो सगहितो ति वेदितव्वो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इच्चेव, अथ खो अज्जे पि अज्जथा पी ति । इदं वुत्तं होति—यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एव 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एव 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुत्ता पि हेतुविपयुत्ता पी' ति अतिरेकत्थो ।

(४२) चूलन्तरदुके [मा० २९-३५] अत्तनो निप्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उपादे वा ठितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागत्त्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिष्मोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । तथाविध नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिनो । रूपन-

लक्ष्मणं वा रूपं; तं एतेस अर्थी ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । **लोकिया** धम्मा ति लोकी वुच्चति लुज्जन-पलुज्जनट्ठेन वट्ठं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [48] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा ति **लोकुत्तरा** । **केनचि विञ्जेय्या** ति चक्खुविञ्जाणादीसु केनाचि एकेन चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा विजानितब्बा । **केनचि न विञ्जेय्या** ति तेनेव चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा न विजानितब्बा । एवं सन्ते द्विज पि पदान अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति **आसवा** । चक्खुतो पि ... पे ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रमुं, ओकासतो याव भवग्गं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करिवा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासियट्ठेन मदिरादयो आसवा विद्या ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुच्चन्ति । यदि च चिर-पारिवासियट्ठेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुञ्चे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयत वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अञ्जे **नो-आसवा** नाम । अत्तान आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति **सासवा** । एवं पवत्तमाना नरिथ एतेस आसवा ति **अनासवा** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अयं पन विसेसो— यथा तत्थ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अय ओसान-दुके पठमदुक्खस्स दुतियपद आदिग्धि ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी'ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अय च अञ्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

(४४) सयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति, बन्धेन्ती ति **संयोजना** । ततो अञ्जे **नो-संयोजना** नाम । आरम्भण-भावं उपगन्त्वा सयोजनसम्बन्धेन संयोजनान हिता ति **संयोजनिया** । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयभूतानं एत अधिवचन । न [49] सयोजनिया **असंयोजनिया** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतब्बं ।

(४४ अ) गन्धगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविज्जन्ति तं चुतिपटिसं-धिवसेन वट्ठस्मिं गन्थेन्ति घटेन्ती ति **गन्था** । ततो अञ्जे **नो-गन्था** । आरम्भण-करणवसेन गन्थेहि गन्थितब्बा ति गन्थनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतब्बं । यथा च इध, एवं इतो परेसु पि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

(४५) ओघगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदापेन्ती ति ओघा । आरम्मणं कत्वा अतिक्कमनीयतो ओघेहि अति-
क्कमित्तव्वा ति ओघनिय्या । ओघान आरम्मणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स सविजन्ति त वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिय्या ओघनिय्या विय वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिय्या सयोजनिय्या विय वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूप अनिच्चादिआकारं
अतिक्कमित्वा 'निच्च' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परामासा ।
परामासेहि आरम्मणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुकेसु [मा० ७७-९०] आरम्मण अगहेत्वा अपवत्तितो ति
सह आरम्मणेना ति सारम्मणा । नत्थि एतेस आरम्मणं ति अनारम्मणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं, विचिच्छेदनेन वा चित्तं । अविपयोगवसेन चेतसि नियुत्ता ति
चेतसिका । निरन्तरभावपगमनताय, उपादतो याव भगा, चित्तेन ससट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरभाव अनुपगमनताय चित्तेन विससट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठान । चित्तं समुट्ठान एतेस ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो चित्तसहभुनो ।
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्तस्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तससट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [५०] चित्तससट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहभुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहभुनो । चित्तससट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि
सब्बपदानि वुत्तपदान पटिक्खेपवसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्तत सन्धाय
अज्झत्तत्तिके' [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो बहिभूता ति
वाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता विय उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] भुस आदियन्ती ति उपादानाः
दब्बहाह गण्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिलिट्ठत्तिके' [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुकेसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५] । रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन परतो^१ आविभाविस्सति । तेभूमकवहे परिपापन्ना अन्तोगधा ति परिपापन्ना । तस्मिं न परिपापन्ना ति अपरिपापन्ना । वट्टमूल छिन्दन्ता निव्वाण आरम्भण कत्वा वट्ठतो निय्यन्ती ति निय्यानिका । इमिना लक्खणेन न निय्यन्ती ति अनिय्यानिका । चुतिया वा अत्तनो वा पवत्तिया अनन्तरं फलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तान उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेही ति स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि अभिभूता सत्ता नानापकरेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेस रागादीनं एतं अधिवचन । सपयोगवसेन पद्धानेकट्टावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नत्थि एतेस रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तान्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] सपयोगवसेन विज्जं भजन्ती ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ विपस्सनाजाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एव विज्जा पि विजाय सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता । सपयोगवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादक तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति चतस्सो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एव अविज्जा पि अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणभावेन^३ किलेसन्धकार विद्धसेतुं असमत्थताय विज्जु उपमा एतेस ति विज्जूपमा^४ । निस्सेसविद्धसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचारेन वाला । पण्डितेसु ठितत्ता पण्डिता । बाल-करत्ता वा बाला, पण्डित-करत्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका, चित्तस्स अपमस्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पमस्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती ति तैपनीया । न तपनीया अतैपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see ३.२५-२८.
 २ पटि० १.२; अभि० व्या० १.२२-२३; Poussin 1-13-14; VIIth. 86-87 (Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्झोत्थरण^०. ४ मा० १२४ and the following. ५ Most of the authorities read so.

१३०] अत्थतो निन्नानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्ढुको धनवड्ढुको ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनान पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारा” [स० ३.८७] ति एव निद्धारेत्वा सहेतुकं कत्वा बुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संक्रापो ति एव तेन तेन पकारेन आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीन पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एक दुकं वत्वा पि इतरेस वचने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुके [मा० १३१] नामकरणद्वेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन निक्खेपकण्डे^२ आविभविस्सति । **अविज्जा**^३ ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति सस्सतं; सस्सतवसेन उपाज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उपाज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि **सस्सतदिट्ठि** । उच्छिज्जिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तवा ति पवत्ता **अन्तवादिट्ठि** । अनन्तवा ति पवत्ता **अनन्तवा-दिट्ठि** । पुव्वन्त अनुगता दिट्ठि **पुव्वन्तानुदिट्ठि** । अपरन्त अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति य न हिरियति हिरियितव्वेनो^४ ति एव वित्थारितो निहज्जता । **अनोत्तप्यं** ति य न ओत्तापति ओत्तापितव्वेनो^५ ति एवं वित्थारितो अ-भायनक-आकारो । हिरियना **हिरि**, ओत्तापना **ओत्तप्यं** । दोवचस्सतादीसु दुक्खं वचो एतस्मि विपट्ठिकूलगाहम्हि विपच्चनीकसति अनादरे पुग्गले ति दुव्वचो । तस्स कम्म दोवचस्स । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सद्धादयो पुग्गला एतस्स मित्ता ति पापमित्तो, तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपट्ठिपक्खनयेनेव वेदितव्वा ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिक्खन्धा आपत्तियो, सत्तं पि आपत्तिक्खन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एव वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं आपनापरिच्छेदपञ्जायेत अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो **धातुकुसलता** । तासं येव धातून मनसिकारो कुसलभावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पट्ठिच्चसमुपादे कुसलभावो **पट्ठिच्चसमुपादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं वुच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवुत्तिताय कलं तिठ्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्त । अट्टानेसु कुसलभावो **अट्टानकुसलता** । उडुनो भावो **अज्जवो** । मुदुनो भावो **मद्वो** । अधिवासन-सखातो खमनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सोरच्चं** । समोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो **साखल्यं** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिदं न होति एव धम्मामिसेहि पटिसंथरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविपवाससखातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठसच्चं** [मा० १५१] । अस-पजाननभावो **असंपजञ्जं** । सरती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजञ्जं** । अपटिसखाने अक्कपनट्टेन पटिसखानसखातं बलं **पटिसंखानवलं** । विरियसीसेन सत्तवोञ्जङ्गे भावेन्तस्स उपपन्नवलं **भावनावलं** । पच्चनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेण पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व त आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतब्बस्स समथस्स^१ निमित्तवसेन **समथानिमित्तं** । पग्गाहनिमित्ते पि एसेव नयो । [५४] संपयुत्तधम्मे पग्गण्हाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका असवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सोरच्चमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूरणतो सीलस्स सपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरिभूतं आण दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विमुद्धिभावं संपत्ता सीलसखाता सीलस्स विमुद्धि, **सीलविमुद्धि** । निब्बानसखातं विमुद्धिं पापेतुं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विमुद्धी ति **दिट्ठिविमुद्धि** । **दिट्ठिविमुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकतजाणादिसखाता दिट्ठिविमुद्धि चैव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच्च उपपन्नमयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियट्ठानं** ति संवेगजनक जाति-आदिकारणं । **संविग्गस्स च योनिसो पधानं** ति एव संविग्गजातस्स उपायपधानं । **असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसू** ति कुसलधम्मपूरणे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिवानिता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसक्कनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुच्चनतो **विमुत्ति** । **खये जाणं** ति किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं । **अनुप्पादे जाणं** ति पटिसन्धिवसेन अनुपादभूते तं-त-मग्गवज्झकिलेसानं अनुपादपरियोसाने उपपन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदभाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिक्राय सगहिते धम्मं पमेदतो दस्सेतु क्तमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरद्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (१) धम्म - [55]-ववत्थानवारो (११) संगहवारो (१११) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेसु

(१) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा टितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, आपना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'क्तमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचर ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविक्खेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपन्ना अरूपिणो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं आपना नाम ।

(३) एव चतूहि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स खायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'क्तमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा— अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्त—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स आणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

१ § १. २ Apparently for विभूतताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पकतिया ससयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेहकजातो—‘एव नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पञ्चं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्चं पुच्छति—
“तं किं मञ्जथ भिक्खवे रूपं निच्च वा अनिच्च वा” [56] ति ? ‘अनिच्च मन्ते’ ।
‘यं पनानिच्च दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं मन्ते’ । ‘यं पनानिच्च दुक्खं
विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ?
‘नो हेतं मन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्चं
पुच्छति । “चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?” [Cf. दी० २.२९०]
ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तत्थ बुद्धानं पुरिमां तिस्सो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु
अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाविमुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुलितं अतीरितं
अविभूतं अविभाषितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन
भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अञ्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा
मारेन वा ब्रह्मणेन वा सद्धिं ससन्दनकिञ्च नत्थि । तेन स्स दिट्ठससन्दना पुच्छा नत्थि ।
यस्मा पनेसं अकथं कथी तिण्णविचिकिञ्छो सव्वधम्मेषु विगतससयो, तेन स्स विमति-
च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-
कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तत्थ ‘कतमे’ ति पदेन निद्विसितव्वधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’
ति वचनमत्तेन ‘किं कता किं वा करोन्ती’ ति न सक्का जातु । ‘कतमे’ ति वुत्ते
पन तेसं पुट्ठमावो पञ्जायति । तेन वुत्तं ‘कतमे ति पदेन निद्विसितव्वधम्मेषु
पुच्छती’ ति । ‘धम्मा कुसला’ ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्ठधम्मेषु दस्सेति । तेसं अत्थो
हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थं मातिकायं वियं ‘कुसला धम्मा’ ति अवत्वा ‘धम्मा
कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पभेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पभेदवन्त-
दस्सन्तत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मेषु धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पभेदेहि
अनेकपभेदा । तस्मा धम्मा एव इध देसेतव्वा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेक-
पभेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पभेदतो हि देसना वनविनिब्भोगपटिसंभिदा-
जाणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ ति एव पभेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानीं
ये तेन पभेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतु, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति
पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वा । पभेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पभेदो दस्सियमानो

युज्जति सुविज्जेय्यो च होतीति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [§ १] ति । एत्थ समये निदिस्सि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान् दीपेतुं धम्मं तत्थ पभेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निदिस्सन्तो भगवा समये चित्तं निदिस्सि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्वान्, अथ विज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होति तस्मिं येव समये फस्सो होति, वेदना होतीति एव तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किञ्चारम्मण-घनवसेन दुरुनुबोधपभेदे फस्सवेदनादयो धम्मं बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुञ्चपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो भुम्मनिद्देशो । समये ति अनियमनिदिट्ठपरिदीपन । एत्तावता अनियमतो समयो निदिट्ठो होति । तत्थ समयसद्वो

समवाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलाभे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.३१...]]

तथा हिंस्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसकमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अपटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि म जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अपटिविद्धो अहोसी” [म० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिब्राजको स-[58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयपवादके तित्थुकाचीरे एक-सालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [म० २.२२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मं यो अत्थो यो च’त्थो सम्परायिको ।

अत्थाभिसमया धीरो पण्डितो ति पवुच्चती” [सं० १.८७] ति ॥ आदीसु पटिलाभो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकास्स दुक्खस्सा” [अं० ४.८] ति आदीसु पहानं । “दुक्खस्स पीळनट्ठो सखतट्ठो सतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पञ्च पि विज्जेय्या समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसल’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तैसु नवसु समयेसु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तैसु पञ्चयसामग्गी समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो जेय्यो चक्कानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिपादकत्तेन सण्ठितान पञ्चयान सामग्गी, सा इध समवायो ति जानितव्वा । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियवासाया” [अ० ४.२२७] ति एव वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्वो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्कानि पेहि समन्नागतानं देव-मनुस्सान चतुक्क पवत्ती” [अ० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सपु-रिसूपनेस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, गुब्बे च कतपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्कानि वुत्तानि, तानि वा एकक्ख कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्वानि । तानि हि कुसलुप-त्तिया ओकासभूतानि ।

(१६) एव समवाय च खण च अत्वा इतरेसु

त त उपादाय पञ्जत्तो कालो वोहारमत्तको ।

पुञ्जो फस्सादिधम्मान समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ति आदिना नयेन धम्मवुत्ति वा, ‘बीजकालो अकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटि वा, ‘उपा-[59]-दकालो जराकालो’ति आदिना नयेन धम्मलवखणं वा, ‘वेदियनकालो सजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्च वा, ‘नहानकालो पानकालो’ति आदिना नयेन सत्तकिच्च वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ति आदिना नयेन इरियापथ वा, ‘पुव्वण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तन वा, ‘अङ्गमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसखात कालसचैयं वा ति — एव त त उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस सभावतो अविज्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्वो ।

यो पनेस फस्सवेदनादीन धम्मानं पुञ्जो सो इध समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि अत्वा इतरो पन

हेतु ति पञ्चयो चेत्थ तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्वो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उपपज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पञ्चया, महापकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

१. See D. III. 276 २ सो- ० तमय. ३ See Vis. xv. 39; Vim. 101.

भ्मणच्चयो' ति [तिकप० १] आदिना नयेन चतुर्वीसति पच्चया वुत्ता । तेसु ठपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाजातपच्चयं च, सेसा कुसलधम्मान पच्चया होन्ति येष । ते सञ्चे पि इध हेतू ति अधिपेता । एवमस्स इमिना द्वावसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्वो ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अथा इध समयसद्देन परिग्गहिता ति वेदितव्वा ।

(१८) 'कस्मा पनेतेसु य किञ्चि एक अपरिग्गहेत्वा सब्बेस परिग्गहो कतो ति' ? तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिपादने अञ्जमञ्जापेक्खो होति । तस्मा 'एको कत्ता नाम नत्थी' ति इम पि अत्थ दीपेति । समावेन हि कारणे^१ सति^२ कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता^३ ति । एव एकस्म कस्सचि कारणस्सै अभावदीपनेन "सय कत मुखदुक्खं" ति आदि^४ पटिसेधित होति ।

(१९) तत्थ सिया- 'य वुत्त अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेती ति त न युत्त' । [60] 'किं-कारणा ?' 'असामगिय अहेतून सामगिय पि अहेतुभावापत्तितो' । 'न हि एकस्मि अन्धे दट्ठु असक्कोन्ते अन्धसत पस्सती' ति । 'नो न युत्त; साधारण-फलनिपादकत्तेन हि टितभावो सामग्गी^५, न अनेकेस समोधानमत्त । न च अन्धानं दस्सन नाम साधारणफलं' । 'कस्मा ?' 'अन्धसते' सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीन पन त साधारणफल, तेस भावे भावतो । असामगिय अहेतूनं पि च सामगिय हेतुभावो सिद्धो । स्वाय असामगिय फलाभावेन, सामगिय च^६ स्स भावेन, वेदितव्वो । चक्खादीन हि वेकल्ले चक्खुविञ्जाणादीन अभावो, अवेकल्ले च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा^७ ति । अय ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवाजितो नवमो खणो, पटिरूपदेस-वासादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-बुद्धुपाद-सद्धर्मभित्ति-आदीन खणसामग्गि विना नत्थि । मनुस्सत्तादीन च काणकच्छपोपमा-दीहि^८ दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतर खणायत्त लोकुत्तरधम्मानं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुपत्तिया दुल्लभ-मात्रं दीपेति । एव दीपेत्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अनुद्वानेन मोघक्खणं कुरुमानान पमादविहारो पटिसेधितो होति । अय खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारक सति; सी०, M.- कारक असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ स०- २ २२. ५ विट्ठ०- १७.१८; बोधि० ३४७. ६ PTS- °सम्मादिट्ठि; सि०- °सद्धम्मसवतसम्मादिट्ठि. ७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५. ४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२१) यो पनेतस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरित्तो । सा च'स्स अतिपरित्तता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तास देवतानं जवो, ततो सीघ्रतर आयुसंखारा खीयन्ती” [स० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेन वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीवितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पञ्चुपन्न रूप तिष्ठति ताव सोळसचित्तानि उपपज्जित्वा भिज्जन्ति । इति तेस कालपरित्तताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह— “यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुक्करा याव लहुपरिवत्त चित्त” [अ० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्ततां दीपेति । एव दीपेत्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुणन विय, दुग्गटिविद्धमिद चित्त, तस्मा एतस्स पटिवेधे^१ महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अय कालसखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२२) समूहसखातो पन समयो अनेकेस पि सहुपत्तिं दीपेति । फस्मादीन हि धम्मानं पुज्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मि च उपपज्जमान चित्त सह तेहि धम्महेहि उपपज्जती ति अनेकेस सहुपत्तिं दीपिता । एव दीपेत्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उपपत्ति पटिसेधिता होति । अय समूहसखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२३) हेतुसखातो पन समयो परायत्तवुत्तिं दीपेति । ‘यस्मि समये’ ति हि उदस्स यस्मा ‘यस्मि हेतुस्मि सति’ उपपन्न होती ति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुस्मि सति’ नवत्तिनो परायत्तवुत्तिता दीपिता । एव दीपेत्तेन चानेन धम्मान स-वसवत्तिता-भिमानो^२ पटिमेधितो होति । अय हेतुसखातेन समयेन अत्थो दीपितो होति ।

(२४) तत्थ ‘यस्मि समये’ ति कालसखातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मि काले’ ति अत्थो; समूहसखातस्स ‘यस्मि समूहे’ ति । खण-समवाय-हेतुसखातान ‘यस्मि खणे सति, याव सामग्गिया सति, यस्मि हेतुस्मि सति’ कामावचर कुसल चित्त उपपन्न होति, तस्मि येव सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमत्थो वेदितव्वो । अधिकरण हि कालसखातो समूहसखातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वसेनेत्थ भुम्म । खण-समवाय-हेतुसखातस्स च समयस्स भावेन तेस भावो लक्खितयती ति भावेन भावलक्खणवसेनेत्थ भुम्म ।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिनिरय परियन्त कत्वा उपरितो परनिम्मितवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा^३” ति [§ १.२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेषु परियापन्न ।

१ M.—पटिवेदे.

२ सी०—सभाववत्तिताभिमानो, सि०—वसवत्तिताधिमानो.

३ नि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्राय वचनत्थो- [62] उद्धानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-
कामो च । तत्थ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व, वत्थुकामो तेभूमकवट्ठ ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो, इतरो कामियती ति । यस्मि पन पदेसे दुविधो
पेसो कामो पवत्तिवसेन अवचरति, सो चतुन्न अपायान, मनुस्सान, छन्न च
देवलोक्कान वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सत्थावचरो विय । यथा हि यस्मि पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुपदेसु अवचरन्तेसु, तेस अभिलक्खितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एव विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु,
नेस अभिलक्खितत्ता अय पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वाय यथा रूपभवो
रूप, एव उत्तरपदे लोप कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिद चित्त इमस्मि
एकादसपदेससखाते कामे अवचरती ति कामावचर ।

(२७) किंचा पि हि एत रूपावचरेषु पि अवचरति, यथा पन सगामे अव-
चरणतो सगामावचरो ति लद्धनामो नगरे चरन्तो पि 'सगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिद अज्जत्थ अवचरन्त पि कामावचरमेवा ति वेदितव्व ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचर ।
काम चेस रूपावचरेषु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महिय सेती
ति 'महिसो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महिय वा सेन्ती ति सव्वेस त नाम होति,
एव सम्पदमिदं वेदितव्व । अपि च कामभवसखाते कामे पटिसन्धि अवचरेती ति
कामावचर ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तान सलनादीहि अत्थेहि वुत्त^१ । अपि च
आरोग्यट्ठेन अनवज्जट्ठेन कोसलसंभूतट्ठेन च कुसल । यथेव हि 'कच्चि नु भोतो
कुसल^२' ति रूपकाये अनातुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्यट्ठेन कुसल वुत्त,
एव अरूपधम्मे पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च [63] किलेसव्याधिनो च
अभावेन आरोग्यट्ठेन कुसलं वेदितव्वं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किले-
सदरथस्स च अभावा अनवज्जट्ठेन कुसल । कोसल वुच्चति पज्जा; कोसलतो
संभूतत्ता कोसलसंभूतट्ठेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्त' ताव एवं होतु; जाणविपयुत्त^३ कथ ति ? तं पि
रुद्धिहसद्देन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किलज्जादीहि कतं पि तं-
सरिक्खत्ता रुद्धिहसद्देन तालवण्टं^४ त्वेव वुच्चति, एव 'जाणविपयुत्त' पि कुसल
त्वेव वेदितव्व । निपपरियायेन पन 'जाणसम्पयुत्त' आरोग्यट्ठेन अनवज्जट्ठेन

१ सी०, M.- पन्नपवत्ति^० २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामय.
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि०- तालपण्ण.

कोसलसमूहनेन तिविधेना पि कुसल ति नामं लभति, जाणविप्युत्त दुविधेनेव । इति य च जातकपरियायेन यं च बाहितिकसुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन कुसल कथितं सव्वं त तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवजसुखविपाकलक्खणं, अकुसलाविद्ध-सनरस, वोदानपच्चुपट्टानं, योनिसोमनसिकारपदट्टानं । सावज्जपटिपक्खत्ता वा अन-वजलक्खणमेव कुसलं, वोदानभावरस, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेस तेस धम्मानं सभावो वा सामञ्जस्यं वा लक्खणं नाम । किञ्च वा सपत्तिं वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थं यत्थं लक्खणादीनि वक्खाम तत्थं तत्थं इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्वं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेतीति चित्तं; विजानातीति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सव्वचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थं लोकिय-कुसला-कुमल-महाकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो सतानं चिन्तेतीति चित्तं । विपाकं कम्मकिल्लेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सव्वं पि यथानुरूपतो चित्तताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थं अत्थो वेदितव्वो ।

(३४) तत्थं यस्मा अञ्जदेव सरागं चित्तं, अञ्जं [६४] सदोसं, अञ्जं समोहं, अञ्जं कामाद्यचरं, अञ्जं रूपावचरादिभेदं; अञ्जं रूपारम्भणं, अञ्जं सद्दादिआरम्भणं; रूपारम्भणेसु पि अञ्जं नीलारम्भणं, अञ्जं पीतादिआरम्भणं सद्दादिआरम्भणेसु पि एमेव नयो, सव्वेसु पि तेसु अञ्जं हीनं अञ्जं मज्झिमं अञ्जं पणीतं, हीनादिषु पि अञ्जं छन्दाधिपतेय्यं, अञ्जं विरियाधिपतेय्यं अञ्जं चित्ताधिपतेय्यं, अञ्जं वीमसाधिपतेय्यं, तस्मा'स्स इमेसं सम्प्युत्तभूमि-आर-म्भणं हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्ततां वेदितव्वं । कामं चेत्थं एकमेव एव चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तो गच्छता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय चित्तं ति वत्तु वड्ढति । एव ताव चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकरिंमं हि चित्तकम्मतो उत्तरि अञ्जं चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव होति । तं करो-न्नानं चित्तकारानं 'एवविधानि एत्थं रूपानि कातव्वानी'ति चित्तसञ्ज्ञा उपपज्जति । ताव चित्तसञ्ज्ञाय लेखा-गृहण-रञ्जन-उज्जोतन-वत्तनादिनिष्पादिका चित्तकिरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसखाते चित्ते अञ्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उभयपस्से इदं'ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्पादनं होति, एव यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पज्जातं

१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक० २ M.-विन्तेतीति ति. ३ M.-विचित्तकरण-
ताय ४ सि०-२५. ५ म०-अविचित्तमेव; M.-अतिमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.

सव्वं त चित्तेनेव कयिरि^१ति, एवमिमाय करणाविचित्ताय तस्स चित्तस्स निपादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तितस्स वा पन अनवसेस्स अनिफज्जनतो^२ ततो पि चित्तमेव चित्ततर । तेनाह भगवा “दिट्ठ वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एव भन्ते’ ति । ‘त पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततर’ [स० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा यदेत देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादिभेद अज्झत्तिकं चित्तं त पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेद हि दान-सील-हिंसा-येथ्यादिनयपवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिपादादित् कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [६५] गतीसु हत्थ-पाद-कर्णे-उदर-गीव-मुखादि-सण्ठानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्ठानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उपपज्जमानाय सञ्जाय सञ्जानानत्तं । सञ्जानानत्ततो सञ्जानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तान वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्मै तस्स अत्तभावस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । त पनेन कम्मनानत्तं यथापस्थितं भव निव्वत्तेन्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा, कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेस तेस रात्तान तस्सा तस्मा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सो तस्सो उपत्तिया^३ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तभावे सुवण्णदुवण्णादिता, लोकधम्मेषु^४ लामालाभादिता च पञ्जायति । तस्मा सव्वमेत देवमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्जा-वोहरादि-भेद अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्वं ।

(३७) स्वायमत्थो इमस्स सगीति अनारुहस्स सुत्तस्स वसेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतुं “कम्मनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानवसेन सञ्जानानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानं भवति, सञ्जानानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानं भवति, वोहारनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्थुत्तापभेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्जायति— अपदा द्विपदा चतुपदा बहुपदा, रूपिनो अरूपिनो, सज्जिनो असज्जिनो नेवसज्जिनासज्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उपत्तिया नानाकरणं पञ्जायति— उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तभावे नानाकरणं पञ्जायति— सु-वण्णदुवण्णता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मेषु नानाकरणं पञ्जायति— लामालाभे यसायसे निंदापससाय सुखदुक्खे”ति ।

१ सी०, म०— करियति.

२ सि०— आमनिफज्जनतो.

३ सि०, M.—

omit.

४ सि०, M.— omit.

(३८) अपरं पि वुत्त [66] —

कम्मतो लिगतो चेव लिगसज्जा पवत्तरे ।

सज्जातो भेद गच्छन्ति इत्थाय पुरिसो ति वा ॥

“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।

कम्मनिब्वन्धना सत्ता रथस्माणी व यार्यतो” ॥

कम्मेन कित्ति लभते पसस । कम्मेन जानि च वध च वन्ध ।

त^१ कम्मनानाकरण^२ विदित्वा । कस्मा वदे नरिथ कम्म ति लोके ? ॥

“कम्मस्सका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मवन्धू कम्मपटि-
सरणा; कम्म सत्ते विभजति यदिद हीनपणीतताया” [भिलि० ६५] ति ।

एव इमाय करणाचित्ताय पि चित्तस्स चित्ता वेदितव्वा ।

(३९) सब्बानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अलद्धो-
कास्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भावतो यदेत चित्तेन कत अज्झत्तिकं चित्त वुत्त, ततो पि चित्तमेव चित्तर ।
तेनाह भगवा—“ नाह भिक्खवे अज्ज एकनिकाय पि समनुपस्सामि एव-चित्त
यथयिद भिक्खवे तिरच्छानगता पाणां तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छानगतेहि पाणेहि चित्त येव चित्तर” [स० ३.१५२] ति ।

(४०) उपपन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-भूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-
वसेन उपपन्नं नाम अनेकापभेद । तत्थ सब्ब पि उपादजराभंगसमङ्गिसखात वत्त-
मानुपन्नं नाम । आरम्मणस्स अनुभवित्वा निरुद्ध, अनुभूर्तापगतसखात कुसला-
कुसल, उपादादित्तय अनुपत्त्वा निरुद्ध, हुत्वापगतसखातं, सेससंखात च भूता-
पगतुपन्नं नाम । “यानि^३स्स तानि पुब्बे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन
वुत्त कम्म अतीत पि समान, अज्ज विपाक पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासे
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासे च विपाकं अनुपन्नं पि समान एव कतोकासे एक-
न्तेन उपपन्नतो ओकासकतुपन्नं नाम । [67] तासु तासु भूमीसु असमूहत अ-
कुसल भूमिलद्धुपन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्त वेदितव्वं । भूमी ति विपस्स-
नाय आरम्मणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्ध नाम तेसु खन्धेसु उपपत्तिरहं
किलेसजतं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुत्तति ।

१ सु० नि०-६५४. २ M, PTS.-कम्मस नानाकरण. ३ म०-३.२०३.
४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूत्वा°. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुभूत्वा°. ९ म०, सी०, M.- भूत्वा°. १० म०- ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेषु चतुसु उपपन्नेषु इध 'वत्तमानुपन्न' अधिपेत । तत्रायं वच-
नस्थो — पुञ्जन्ततो उद्ध उपादादि-अभिमुख पन्न ति उपपन्न । 'उपपन्न'-सद्वो पनेस
अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविकखमिते असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अत्थेसु
दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरह सम्मा-
सम्बुद्धो लोके उपपन्नो" [स० २.१९१] ति एत्थ अतीते आगतो । "आयस्मतो
आनन्दस्स अतिरेकचीवर उपपन्न होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे ।
"सेय्यथा पि भिक्खवे उपपन्न महामेघ तमेन महावातो अन्तरा येव अन्तरधापेती"
[स० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उपपन्न गमियच्चित्त दुपटिविनीदनीय, उपपन्नु-
पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अ० ३.१८५] ति एत्थ अविकख-
मिते । "अरिय अट्ठंगिकं मग्ग भावेन्तो ब्रह्मलीकरोन्तो उपपन्नुपन्ने पापके अकुसले
धम्मे ठानसो" अन्तरा येव अन्तरधापेती" [स० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने ।
"उपपज्जमान उपपन्न ति ? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-
मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठव्वो । तस्मा 'उपपन्न होती' ति एत्थ खणत्तयगत होति,
वत्तमान होति, पच्चुपपन्न होती ति । अय सखेपरस्थो ।

(४३) चित्तं उपपज्जं होती [११] ति चेत देसनग्रीममेव । न पन चित्तं
एककमेव उपपज्जति । कस्मै ? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिस पहाय एकको
व आगतो, राजपरिसाय पन सद्धि येव आगतो ति पञ्जायति, एवमिदं चित्तं पि
परोपणार्स-कुसलधम्मेहि सद्धि येव उपपन्नं ति वेदितव्व । पुत्तागमट्ठेन पन चित्तं
उपपन्नं होत चेव वुत्त ।

(४४) लोकियधम्म हि पत्था चित्तं जेट्ठक चित्तं धुरा चित्तं पुट्ठगम होति ।
[68] लोकुत्तरधम्म पत्था पञ्जा जेट्ठिका पञ्जा धुरा पञ्जा पुट्ठगम ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियाय पत्था पट्ट पुच्छन्तो 'कि-फस्सो'सि, कि-
वेदनो'सि, कि-सज्जो'सि, कि-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "कि-चित्तो त्व भिक्खू"
[विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुर कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अह भगवा"
[विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्स'ति आदीन अवत्वा "अनापत्ति
भिक्खु अथेय्यचित्तस्स" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं,
अज्ज पि लोकियदेसन देसेन्तो चित्तमेव धुर कत्वा देसेति । यथाह— "ये केचि
भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलभागिया अकुसलपक्खिका सव्वे ते मनोपुव्वंगमा ।
मनो तेस धम्मान पठम उपपज्जति" [अ० १.११] ।

"मनापुव्वंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ सी०, म०,
M -तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same, also note on ३.१९७.

ततो न दुक्खमन्वेति चक्क व वहतो पद ॥

मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।

ततो न सुखमन्वेति छाया व अनैपायिनी” ॥ [ध० १-२]

“चित्तेन निय्यति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तरस एकधम्मस्स सञ्चे व वसमन्वसू”ति ॥ [स० १.३९]

“चित्तरसकिलेसा भिक्खवे सत्ता सकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विमुज्झन्ति ”

[स० ३.१५१], “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठ” [अ० १-१०], “चित्ते गहपति अरक्खिते कायकम्मं पि अरक्खितं होति, वचीकम्म पि अरक्खितं होति, मनोकम्मं पि अरक्खितं होति; चित्ते गहपति रक्खिते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अव्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अवस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्म पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्म पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अ० १.२६१-६२]। एव लोकियधम्म पत्वा चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होतीति वेदितव्वं । [६९] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगगहेत्वा नुत्तानुरक्खनत्थाय सव्वानि पि गहितानीति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरफस्स अधिगतो’मि, कतरवेदन कतरसञ्ज कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपञ्जं त्वं’मिक्खु अधिगतो’सि, किं पठमं मग्गपञ्जं, उदाहुं दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपञ्जं अधिगतो’सी’ति पञ्जं जेट्ठकं कत्वा पञ्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पञ्जुत्तरा सव्वे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पञ्जा पन किमत्थिया ? “पञ्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्धा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधिं सण्ठाती” [स० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थं सुत्तानि दट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पञ्जा जेट्ठिका होति पञ्जा धुरा होति पञ्जा पुब्बंगमा होतीति वेदितव्वं । अयं लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उपन्नं होती”ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसखातेन सोमनस्सेन एकुपादादिभावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सद्धौ तव्भावे वोक्किण्णे निस्सथे आरम्मणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थं “या’यं तण्हा पोन्नोमविका नन्दिरागसहगता” [म० १.४८, स० ३.१५८] ति तव्भावे वेदितव्वो; नन्दिरागभूता ति अत्थो ।

१ सी०, म०- अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed.of A. i. ३ मूलटीका- ‘कतरं पञ्जं त्वं’ति आदि न पालि-आरूढं । एवं भगवा पुच्छतीति अट्ठकायमेव वत्त.

“यी”य भिक्खवे वीसंसा कोसजसहगता कोसजसम्पयुत्ता”[स० ५.२८०] ति वोक्किणे वेदितव्वो; अन्तरन्तरा उपज्जमानेन कोसजेन वोक्किणा ति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगत सतिसम्बोज्झङ्ग भावेती”[स० ५.१३१] ति निस्सये वेदितव्वो; अट्ठिकसञ्जं निस्साय अट्ठिकसञ्ज भावेत्वा पटिलद्ध ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतान वा समापत्तीन अरूपसहगतान वा”[] ति आरम्भणे; रूपारूपारम्भणानं ति अत्थो । “इदं सुखं इमाय पीतिया सहगत होति सह-[70]-जात ससट्ठं संपयुत्तं” [वि० २५८] ति ससट्ठे । इमस्मि पदे अयमेव अत्थो अधिपेतो । सोमनस्ससहगत हि इव सोमनस्ससहगत ति वुत्त ।

(४८) ‘ससट्ठ’-सहो पि चेस सदिसे अवस्सुते भित्तसथेव सहजाते ति च वइसु अत्थेसु दिस्सति । अय हि

“किसे थूले विवजित्वा ससट्ठा योजिता हया” [जा० ६.२२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “ससट्ठा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिससट्ठो विहरती” [विन० २.४] ति भित्तसन्थेव । “इदं सुख इमाय पीतिया सहगत ससट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिपेतो ।

(४९) तत्थ ‘सहगत’ असहजात अससट्ठ असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठ सम्पयुत्त होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मसे हि एकतो जातेसु रूपे अरूपेन सहजात होति, न ससट्ठं, न सम्पयुत्त, तथा अरूप रूपेन; रूप च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धि नियमतो व सहगतं सहजात संसट्ठ सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्त ‘सोमनस्ससहगत’ ति ।

(५०) **आणसम्पयुत्तं** ति आणेन सम्पयुत्त, सम एकुपादादिपकरेहि^१ युत्तं ति अत्थो । य पनेत्थ वत्तव्व सिया त मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव^२ । तस्मा एकुपादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा ति इमिना लक्खणेन त-सम्पयुत्त ति वेदितव्व । उक्कट्टनिदेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकभावं संपयोगो लब्धति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-आणसम्पयुत्त असखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला” ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमक^३ कुसल गहितं । ‘कामावचरं कुसल चित्तं उपन्नं होती’ ति वचनेन तेभूमक कुसल परिचत्तं, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगत’ ति वचनेन ततो चतुर्विध उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुर्विधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘आणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं आणविपयुत्तं

^१ S. v. 280 reads या. ^२ Vbh. 258 reads इति. ^३ See २.१८. ^४ § १३६८. ^५ सी०- परिचजित्वा.

[71] परिच्छजित्वा द्वे जाणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असखारिकभावो पन अना-
भट्ठतायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'ससखारेना'ति वचनतो इध
'असखारेना'ति अवुत्ते पि असखारिकभावो वेदितव्वो । **स्सम्मासमुद्धो** हि आदितो
व इदं महाचित्तं भाजित्वा दस्सेतु नियमेत्वा व इमं देसनं आरम्भी ति एवमेत्थं
सन्निट्ठानं कतं ति वेदितव्वं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं **रूपारम्भणं** वा [§१] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । "चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो
चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाण ...
पे० ... मनोविज्जाण" [स० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
"रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना"
[स० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । "चक्खुं च पटिच्च रूपे च उपपज्जति
चक्खुविज्जाण, तिण्ण संगतिं फस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उपपज्जति
मनोविज्जाण, तिण्ण सङ्गतिं फस्सो" [म० १.१११; म० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेहि । "अविजापच्चया, भिक्खवे, सखारा, सखारपच्चया विज्जाण"
[स० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तत्थ चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुपन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुट्ठानो अतीतानागतपच्चुपन्नो सदो व **सद्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागत-
पच्चुपन्नो गन्धो व **गन्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागतपच्चुपन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुपन्नं फोढव्वमेव **फोढव्वारम्भणं** ।
एकसमुट्ठाना द्विसमुट्ठाना तिसमुट्ठाना चतुसमुट्ठाना न-कुतो पि समुट्ठिता अतीता-
नागतपच्चुपन्ना चेव, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसखाता धम्मा
येव **धम्मारम्भणं** ।

(५४) [72] ये^२ पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिच्छेव
वदन्ति ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्वा—वुत्तं हेतुं "इमेसं खो आवुसो पञ्चन्नं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अज्जमज्जरस्स गोचरविसयं पच्चनुभोन्तानं मनो पटिमरणं
मनो नेस गोचरविसयं पच्चनुभोती" [म० १.२९५] ति । एतेस हि रूपारम्भणादीनि
गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पच्चनुभवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येवा ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्भणत्ता पि अयमत्थो
सिद्धो येव होति । अनापाथगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं^३

१ सो०, म०—चित्तचेतसिका. २ अ० यो०—“ये आचरिया”. ३ मि०—
दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्मणानि, न च तानि धम्मारम्मणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्मणववत्थानं वेदितव्व ।

(५५) तत्थ एकेक आरम्मण द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्मण हि चक्खुप्पसाद घट्टेत्वा त खण येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-
चलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । सद्-गन्ध-रस-फोढुव्वारम्मणेषु पि एसेव नदो ।
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खगगे निलीयमानो व रुक्खसाख च घट्टेति,
छाया च'स्म पठविय पट्टिहञ्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुव्व अचरिमं एक-
क्खणे येव भवन्ति, एव पच्चुप्पन्नरूपादीन चक्खुप्पसादादिघट्टन च भवंगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमन च अपुव्व अचरिमं एकक्खणे येव होति । ततो
भवङ्ग विच्छिन्दित्वा चक्खुद्वारादीसु उपपन्नान आवज्जनादीन वोढुव्वनपरियोसानान
अनन्तरा तेसं आरम्मणान अञ्जतरस्मिं इद महाचित्त उपपज्जति ।

(५६) सुढमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्च नत्थि । पकतिआ दिट्ठ-सुत-घायित-
सायित-फुट्ठवसेन एव एतानि आरम्मणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं ? इधेक्को कत-
मुद्धाक्रम^१ हरितालमनोमिलादिवण्णविचित्तं पग्गहितनानापकारधजपताक मालादाम-
विनढ दीपमालापरिक्खित्त अतिमनोरमाय मिरिया विरोचमान अलकतपटियत्तं
महाचेतिय पदक्खिण कत्वा सोलससु पादपिट्टिकासु पञ्चपटिट्ठितेन^२ वन्दित्वा अञ्जलि
पग्गय्ह ओलोकेन्तो बुद्धार-[73]-म्मण पीति गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एव चेतियं
पस्सित्वा बुद्धारम्मण पीति निव्वत्तेत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि गतस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेसु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलकतपटियत्त महाचेतिय चक्खुद्वारे आपाथ
आगतसदिसमेव होति, पदक्खिण कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एव ताव
दिट्ठवसेन रूपारम्मण आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सेरेन धम्मकथिक्कस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरभाण-
कस्स वा सेरेन भणन्तस्स सद् सुत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरभञ्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकार कत्वा
सुणनकालो विय होति । एव सुतवसेन सद्धारम्मण आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्ध पन गन्ध वा माल वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्मणेन चित्तेन पूज कत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
त गन्धारम्मण घाणद्वारे आपाथगत विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एव
घायितवसेन गन्धारम्मण आपाथमागच्छति ।

१ महावस. 32 1,6. २ Cf. बाहुभ्या चैव जानुभ्या शिरसा वचसा (१1.
वक्षसा) दृशा । पञ्चाङ्गोऽय प्रणागः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [विद्वान्तशब्दकोश p. 5];
दो जानू दोणि करा पञ्चमङ्गं होइ उत्तिमङ्ग तु । सम्मं सपणिवाओ णेयो पञ्चङ्गपणिवायो ॥
[अभिवानराजेन्द्र v pp.48,380].

(५९) पणीत पन खादनीय वा भोजनीयं वा सव्रह्मचारीहि सद्धि सवि-
भजित्वा परिभुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थवि कुट्टूसकादिभोजन लभित्वा 'अमुककाले'
पणीत भोजन सव्रह्मचारीहि सद्धि सविभजित्वा परिभुत्त' ति आवजमानस्स त रसा-
रम्मण जिह्वाद्वारे आपाथगत विष्य होति, परिभुञ्जनकालो विष्य होति । एव सायित-
वसेन रसारम्मण आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुखसम्फस्स मञ्चपीठ वा अत्थरण वा पापुरण वा परि-
भुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थवि दुक्खसेय्य कापेत्वा 'अमुककाले मे मुदुक मञ्चपीठ
परिभुत्त' ति आवजमानस्स तं फोट्टुव्वारम्मण कायद्वारे आपाथगत विष्य होति । सुख-
सम्फस्स वेदियनकालो विष्य होति । एव फुट्टवसेन फोट्टुव्वारम्मण आपाथमागच्छति ।

एव सुद्धमनोद्वारे^१ पसादघट्टनकिच्च नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-
फुट्टवसेन एतानि आरम्मणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानी पकतिया दिट्ठादीन वसेन आपाथगमने [७४] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वा । तत्थ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेन गहितपुव्व । 'सुत' ति पच्चक्खतो अदिस्वा
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्ध 'उभयसम्बन्ध' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीन वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तत्थ दिट्ठवसेन ताव आगमन हेट्ठा^२ पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकच्चो पन सुणाति—'भगवतो पुञ्जातिसयनिव्वत्त एवरूप नाम रूप,
अतिमधुरो सद्दो, किरिमचि पदेसे केसचि पुफान अतिमनुज्जो गन्धो, केसचि
कलान अतिमधुरो रसो, केसचि पापुरणादीन अतिमुखो सम्फस्सो' ति । तस्म,
चक्खुपसादादिघट्टन विना, सुतमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^३स्सेत चित्तं तस्मि रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियान दातुकामता-
वसेन अज्जेहि दिभेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एव सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिस रूप आयतिं उपपन्नकवुद्धस्सा पि भविस्सती' ति आदिना नयेन चक्खुप-
सादादिघट्टन विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^४स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अज्जतरारम्मणं इदं चित्तं^५ पवत्तति । एव उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इद पि च सुवमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिवितक्क-दिट्ठिनिज्झान-
क्खन्तिआदीन पन वसेन वित्थारतो एतेस मनोद्वारे आपथूपगमन वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एव आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अय

१ ३.५६. २ ३.५६-६०. ३ सी०,म०-मत्ता व. ४ म०,सि०-महाचित्त.

नयो अट्ठकथायं न गहिती । एव एकेकारम्मण जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उपपज्जती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उपपज्जति मनोद्वारे पि । सद्दादि-
आरम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उपपज्जमान रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमय भावनामय ति तिविध [75] होति । तेसु एकेकं कायकम्म वचीकम्म मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-फोट्ठव्व-धम्मारम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूप ताव आरम्मण कत्वा उपपज्जमान एत महाकुसल नील-पीतलोहितओदातवण्णेसु पुण्णवत्थधातूसु अज्जतरं सुभनिमित्तसखात इट्ठ कन्त मनाप रजनीय वण्ण आरम्मणं कत्वा उपपज्जति ।

(६८) ननु चेत्त इट्ठारम्मण लाभस्स वत्थुं ? कथं एत्त चित्तं कुसल नाम जात ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेना ति । यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्व' ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-पवत्तितो निवत्तिवा कुसलकरणे येव परिणामित, अभिण्हकरणे कुसलसमुदा-चारेनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सापुरिसूपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुव्वेकतपुञ्ज-तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसो च आमोगो पवत्तति, तस्स इमिना नियमित-वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आभुजितवसेन च कुसल नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठा-रम्मणस्मिं हि उपपज्जता एत्त सोमनस्ससहगत जातं । सद्धावहुलतादीनि पेत्य कारणानि येव । अस्सद्धान हि भिच्छादिट्ठीन च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागतरूपं पि दिस्वा सोमनस्स न उपपज्जति । ये च कुसलुपत्तिय आनिसस न पस्सन्ति तेस परेहि उस्साहितान कुसल करोन्तानं पि सोमनस्स उपपज्जति । तस्मा सद्धावहुलता विमुद्धिदिट्ठिता आनिससदस्साविता । एव चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्बोद्धिगस्स उपादाय सवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति सवानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति
उपसमानुस्सति लूखपुग्गलपरिवज्जनता सिनिद्धपुग्गलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच्च-
वेक्खणता तदधिमुत्तता ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेस पन वित्थारो बोद्धिगविमगे^१ आविभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतो इति इमेहि पनेत्थ कारणेहि आणसम्पयुत्ता वेदितव्वा । यो हि परेस धम्म देसेति अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विजाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कार कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयति पज्जवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानापकार दानं देति, तस्स एवरूपं कम्म उपनिस्साय कुसलं उपपज्जमान आणसम्पयुत्तं उप-

१ सि०-०वत्थुं. २ M., PTS-वत्थुकन. ३ Vis.-iv. 56. ४ Vbh.-227.

जति । अव्यापजे लोके उप्पन्नस्सा पि “तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदां पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सत्तुपादो, अथ सो सत्तो खिपमेव विसेसभागी होती” [अ० २. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्तिं निस्साय उप्पज्जमान कुसल जाणनपयुत्त उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाक उपगतान पञ्चादसकप्पत्तान इन्द्रियपरिपाक निस्साय पि कुसल उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्त उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेस किलेसदूरीभावं निस्साय पि उप्पज्जमान कुसल जाणसम्पयुत्त उप्पज्जति । वुत्त पि चेत—

योगा वे जायते भूरि अयोगा भूरिसंखयो । [ध० २८२]

एव कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोद्धगस्स उपादाय सवत्तन्ति— परिपुच्छकता^१, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, गभीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । इमेस पन वित्थारो बोद्धगविभगे^२ आवि- भविस्सति ।

(७३) एव जाणसपयुत्त हुत्वा उप्पन्न चेत अस-[77]-खारेन अपयोगेन अनुपादाय चिन्तनताय उप्पन्नता असखार नाम जात । तादिद रजनीय वण्णारम्मण हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमय वा होति, सीलमय वा, भावनामय वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुष्पादीसु अञ्जतर लभित्वा वण्णवसेन आभुजित्वा ‘वण्णदान मय्ह’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमय होति । तत्रिद वत्थु— भण्डागारिकसघमिन्नो किर एक सुवण्णखचित्त वत्थ लभित्वा इद पि वत्थ सुवण्णवण्ण, सम्मासबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्ण वत्थ सुवण्ण- वण्णस्सेव अनुच्छविक, अम्हाकं च वण्णदान भविस्सती ति भहाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्व । यदा पन तथारूपमेव देख्यधम्म लभित्वा ‘मय्ह कुलवसो, कुलतन्ति कुलपवेणि एसा, वत्त एत’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमय होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रतनत्तयपूज कत्वा ‘अय वण्णो खय गच्छिस्सति, वय गच्छिस्सती’ ति खयवय पट्टपेति, तदा भावनामय होति ।

(७५) दानमय पन हुत्वा वत्तमान पि यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदार- दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वर्चाकम्म होति । यदा तदेव

१ A. 11. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लपन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis xx. 50. ३ Vis. 1v.54. ४ Vbh.-227.

वुत्तपकार विज्जमानकवत्थु आरब्ध वण्णदान दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्म होति । चिनयपरिपाय पत्वा हि 'दस्सामि करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमय नाम होति । अभिधम्मपरिपाय पत्वा पन विज्जमानकवत्थु आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुमल होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तब्ब करिस्सती ति वुत्त । एव दानमय कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तपकार वत्थु लभित्वा कुलवसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्म होति । यदा कुलवसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजोपेति तदा वचीकम्म होति । [78] यदा 'मह् कुलवसो, कुलतन्ति कुलपवेणि एसा, वत्त एत' ति विज्जमानकवत्थु आरब्ध 'वण्णदान दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्म होति । एव सीलमय कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन त वुत्तपकार वत्थु लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चक्र-मन्तो खयवय पट्टोपेति तदा भावनामय कायकम्म वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्टोपेत्तस्स वचीकम्म होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सम्मसन पट्टोपेत्तस्स मनोकम्ममेव होति । एव भावनामय कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपारम्भण कुसल विविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सद्धारमणादिसु पि एसेव नयो । भेरिसद्दादीमु हि रजनीयसद् आरम्भण कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेत कुसल उपज्जति । तत्थ सद् कन्द-मूल विय उपाटेत्वा नीलुपलहत्थक विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सद्दान देति नाम । तस्मा यदा 'सद्दान दस्सामी' ति भेरिमुत्तिगादीसु अञ्जतरतुरियेन तिण्ण रतनान उपहार करोति, 'सद्दान मे' ति भेरि-आदीनि ठपापेति^१, धम्मकथिकभिक्षून सरभेसज्जतेलफाणितादीनि^२ देति, धम्मसवण घोसेति, सरमञ्जं भणति, धम्मकथ कथेति, उपनिसिन्नककथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमय होति । यदा एतदेव विधानं कुलवसादिवसेन वत्तसीसेन करोति तदा सीलमयं होति । यदा सब्ब पेत कत्वा अय एत्तको सद्दो ब्रह्मलोकापमाणो पि हुत्वा 'खय गभिस्सति, वय गभिस्सती' ति सम्मसन पट्टोपेति तदा भावनामय होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहारत्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सद्दानं मे' ति धम्मस्सवण घोसेतु गच्छति, धम्मकथ सरमञ्जं कातु वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०-^१ मुदिगादीसु. २ मि०- वज्जापेति. ३ M.- कण्ठनरवभेसज्जं तेलफाणितादि; सी०- कण्ठसरवभेसज्जतलफाणितादीनि. ४ All but नी०- वत्तवयेन but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सद्दानं तिण्णं [79] रत्तनानं उपहार करोथा’ति आणापेति, ‘सद्दानं मे’ति चेतियङ्गणे ‘इमं भेरिं, इमं सुत्तिगं ठपेथा’ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरभञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सद्दानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थु मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सद्दानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणी’ति भेरिआदीनि सहत्था उपहार करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिमु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरभेसजं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेनं धम्मस्सवणं घोसणं धम्मकथाकथनं सरभञ्जं भणन्तथाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सद्दानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलपवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरत्तनादीनं उपहारं करोथा’ति आणापेन्तस्स कुलवसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरभञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सद्दानं नाम मय्हं कुलवंसो सद्दानं दस्सामी’ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व विज्जमानकवत्थु परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा चक्रमन्तो सद्दे खयवयं पट्टपेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचायं समसन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सद्दायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एव सद्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेनं नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीसु पि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपज्जति । तत्थं यदा मूलगन्धादीसु यं किञ्चिं गन्धं लभित्वा गन्धवसेनं आभुजित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरत्तनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होतीति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेनं नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतुं कुसलं उपज्जति । तत्थं यदा मूलरसादीसु यं किञ्चिं रजनीयं रसवत्थुं [80] लभित्वा रसवसेनं आभुजित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । सीलमये पनेत्थं ‘स्संघरसं अदत्त्वा परिभुञ्जनं नाम अम्हाकं न आचिण्णं’ति द्वादसन्नं^३ भिक्खुसहस्सानं दापेत्वा सादुरसं परिमुत्तस्सं दुट्ठं गामणि-अभयरञ्जो वत्थु आदि कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थूमि आगतानि । अयमेव विसेसो । एव रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेनं नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80, 24.23-24, 25.114. ३ M.—दत्त, but see Mhv. 22.42-44. ४ M. omits दुट्ठं.

(८४) फोट्टव्वारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधतु ति तीणि महा-भूतानि फोट्टव्वारम्मण^१ नाम । इमस्मि ठाने एतेसं वसेन बोजन अकत्वा मञ्च-पीठादिवसेन कातव्वा । यदा हि मञ्चपीठादिसु यं किञ्चि रजनीय फोट्टव्ववत्थुं लभित्वा फोट्टव्ववसेन आमुजित्वा 'फोट्टव्वदानं मय्ह'ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होती ति सब्ब वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एव फोट्टव्वारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरुपिणो सन्धा, पण्णरससुखुमरूपानि, निब्बानपञ्जत्ती ति इमे धम्मायतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मण नाम । इमस्मि पन ठाने एतेस वसेन योजन अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातव्वा । ओजादीसु हि रजनीय धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेत कुसलं ठपज्जति ।

(८६) तत्थ यदा 'ओजदान मय्ह'ति सपिनवनीतादीनि देति, पानदानं ति अट्ठ पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकभत्त-पक्खिकभत्त-संघमत्तादीनि देति, अफासुकभिक्खून भेसज्ज देति, वेज्ज पच्चुपट्ठापेति, जाल फालपेति, कुमिणं विद्धसपेति, सकुणपञ्जर विद्धंसपेति, बन्धनमोक्ख कारापेति, 'मा-घात'-भेरि चारापेति, अज्झानि पि जीवितपरित्ताणत्थ एवरूपानि करोति तदा दानमयं होती । यदा पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवसो कुलतन्ति कुलपवेणी'ति च वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमय होती । यदा धम्मारम्मणस्मिं खयवयं पट्टपेति [८१] तदा भावनामय होती ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवितदानानि सहत्था देति, तदा कायकम्म होती । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होती । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थु 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होती ।

(८८) यदा पन वुत्तपकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमय कायकम्मं होती । यदा कुलवसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होती । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तपकार विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होती ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्टपेन्तस्स पन भावनामयं कायकम्मं होती । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्टपेन्तस्स वचीकम्मं होती । कायङ्ग-

१ Cf. § ६४८. २-२ M., mō - omit, but see मूलटीका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35 6).

चाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्मणे खयवयं पट्टपेन्तस्स मनोकम्मं हाति । एव भावनामय कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेत्थ धम्मारम्मण कुसलं तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजित्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्मणवसेन दीपित । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्मणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चतूसु हि पञ्चयेसु चीवरे छ आरम्मणानि लब्धमन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्मण । परिभोगकाले पन पटपटसद् करोति, इदं सहारम्मण । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्मणं । रसारम्मण पन परिभोगरसवसेन कथित । या तत्थ मुखसम्पत्तता, इदं फोट्टुब्बारम्मण । चीवर पटिच्च उपपन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्मण । पिण्डपाते रसारम्मण निपरियायेनेव लब्धमिति । एव चतूसु पञ्चयेसु नानारम्मणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्मणमेव निवद्धं, विना आरम्मणेन अनुपज्जनतो । द्वार पन अनिवद्ध । कस्मा ? कम्मस्स अनिवन्धता । कम्मस्मिं हि अनिवद्धे द्वारं पि अनिवद्धमेव होति ।

[द्वारकथां]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासनत्थ इमस्मिं ठाने महाअट्ठ-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विञ्जाणानि, पञ्च विञ्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ठ असवरा, अट्ठ असवरद्वारानि, अट्ठ सवरा, अट्ठ सवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तक द्वारकथाय मातिकाठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पठमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजित्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? काय-कम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वार ति ।

(९४) तत्थ चतुब्बिधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उत्तुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०—कालकच्छकादि° but see अट्ठ० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ठ उतुजानि उतुसमुट्ठानिककायो नाम । अट्ठ चित्तजानि चित्त-
समुट्ठानिककायो नाम ।

(९५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिन्नककायस्स नाम न इतरेस ।
चित्तसमुट्ठानेसु पन अट्ठसु रूपेसु एका विज्जत्ति अत्थि, इदं कायकम्मद्वार नाम ।
यं सन्धाय वुत्त — “कतमं त रूपं कायविज्जत्ति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अव्वाकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकन्तस्स वा विलोकन्तस्स वा, सम्मिज्जेन्तस्स वा पसारन्तस्स वा, कायस्स
थमना सथमना संथमित्तं, विज्जत्ति विज्जापना विज्जापितत्त, इदं त रूपं
कायविज्जत्ती” [§ ६३६] ति ।

(९६) ‘अभिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उपपज्जमान
रूपं समुट्ठापेति । तत्थ या पठवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निसित्तो
वण्णो गधो रसो ओजा ति इमेस अट्ठन्न रूपकलापान् अवमन्तरे चित्तसमुट्ठाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजात रूपं कायं संथंमेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावज्जनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुट्ठिता
[८३] वायोधातु सथमेतु सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतु न सक्कोति ।
दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुट्ठिता वायोधातु हेट्ठा
छहि चित्तेहि समुट्ठितं वायोधातुं उपत्थम्भनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजात रूपकायं
संथमेतु सन्धारेतु चालेतु अभिक्कमापेत्तु पटिक्कमापेत्तु आलोकापेत्तु विट्ठोकापेत्तु
सम्मिज्जापेत्तु पसारितुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति,
गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ति वत्तव्वत्तं आपज्जापेति ।

(९७) यथा सत्तहि युगेहि आकाङ्कितव्वे सक्कटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संथमेतु सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति, दुतियादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्त्वा यदा छेको साराथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय
सव्वपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोटेति, तदा सब्बे व एकवला हुत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सक्कटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वीसति-
योजनं गतो’ति वत्तव्वत्तं आपादेन्ति — एवसम्पदामिदं वेदितव्वं ।

(९८) तत्थ यो चित्तसमुट्ठानिककायो न सो विज्जत्ति, चित्तसमुट्ठानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकायं सथमेतु सन्धारेतु चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जत्ति नाम । सा अट्ठ रूपानि वियं न चित्त-
समुट्ठाना । यथा पन अनिच्चादिभेदान् धम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे
अनिच्चं सखत्त” [स० २.२६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुट्ठानानां रूपानां विज्जत्तिताय
सा पि चित्तसमुट्ठाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जत्ती ति वुच्चति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिं हि ठितो हत्थं वा पादं वा

उभिरपि, सीस वा भसुक वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होतीति । विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विफन्दमानं वण्णारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा 'इमाय सञ्जाय इध उदकस्स अत्थिभाव जानिस्सन्ती'ति रक्खग्गे^१ तालपण्णादीनि बन्धापेत्ति, सुरापानद्वारे धज उस्सापेत्ति, उद्धं^२ [८४] वा पन रक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुळकानि उट्ठहन्ति, महोवस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उस्सादितं होती । तत्थ तालपण्ण--धज-साखाचलन-बुब्बुळक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रक्खो वातेन पढटो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तक ठानं अज्झोत्थरित्वा ओघो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विफन्दमानं वण्णारम्भणमेव पस्सति । विज्जति पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेस अन्तमसो तिरच्छानगतानं पि पाकटा होती । तत्थ तत्थ सनिपतिता हि सौण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्ड वा लेडु वा गहेत्वा पहरणाकरे दस्सिते 'अयं नो पहरितुकामो'ति जत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुडुदिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकट्कालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकट्ठा सम्मुखीभूतानं पन पाकटत्ता विज्जति येव नाम होती ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलतीति ? सो पि तथेव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको व होती । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिट्ठन्ते तिट्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जति कायकम्मद्वारं नामाति वेदितव्वा ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति, मिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एव परं चादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति ठपेतव्वं । परवादिमिह पन असति^३ 'अव्याकृतं वा'ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्वं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टानि येव तिट्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं =

१ See वि० १४.६२. २ म०, सि०-उच्चं. ३ सि० alone insert hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उपपज्जनतो चरति । तेनाहु पोराणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारचारिनो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥ []

(१०४) [85] तथै कम्मेन पि द्वार नाम लभति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विज्जाणादीनं उपपज्जनद्वानानि विज्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लभन्ति, एवं कायकम्मस्स उपपज्जनद्वानं कायकम्मद्वारं ति नाम लभति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बल्लिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लभति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लभति । वचीकम्ममनोकम्मसेसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तथ अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-
कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—

सूचिया^१ चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) ‘एव सन्ते नेव द्वारववत्थानं युज्जति, न कम्मववत्थानं । कथं ? कायविज्जत्तियं हि “द्वारे चरन्ति कम्मानी”ति वचनतो^३ वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन^२स्सा कायकम्मद्वारं ति ववत्थानं न युत्त । कायकम्मं च वचीविज्जत्तियं पि पवत्तति, तेन^२स्स कायकम्मं ति ववत्थानं न युज्जति’ । ‘नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय चेव तब्बहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविज्ज-
त्तियं पवत्तति न इतरानि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-
कम्मद्वारमावो सिद्धो । ब्राम्हणगाम-अम्बवन-नागवनादीनं ब्राम्हणगामादिमावो
विथा ति द्वारववत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारमिह येव बहुलं पवत्तति
आपं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्ममावो

१ M.— तस्मा. २ सि०, म० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-थुल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिभावो विद्या ति। एवं कम्म-
ववस्थानं पि युज्जती' ति ।

कायकम्मद्वारकथा निवृत्तिता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहवसेन तिविधा वाचा नाम । तत्थ “चतूहि भिक्खवे अगेहि समन्नागता वाचा सुभासिता होति नो दुब्भासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विब्भून्” [स० १. १८८; सुत्तनिपात, सु. ३. ३. (no. 29)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या “चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति ... पे० ... अयं वुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं विरति-वाचा नाम । “वाचा गिरा व्यपथो उदीरणं घोसो घोसकम्म वाचा वचीमेदो” [§ ६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहसद्वा पन एका विज्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुच्चं—“कतम त रूपं वचीविज्जति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अब्याकतचित्तस्स वा वाचा गिरा व्यपथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं वुच्चति वाचा । या ताय वाचाय विज्जति विज्जापना विज्जापितत्त, इदं तं रूपं वची-विज्जती” [§ ६३७] ति ।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविफार-सद्दो नाम उपज्जति । अयं न सोतविज्जेय्यो मनोविज्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं आगतो । आगमट्ठकथासु पन “‘वितक्कविफारसद्द’ ति वितक्कविफारवमेन उपपन्नं विपलपन्तानं सुत्तापमत्तादीनं सहं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स सो सद्दो उपपन्नो; तस्स वसेन ‘एव पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती” ति वत्त्वा वत्थूनि पि कथितानि । पट्टाने पि “चित्तसमुट्ठानं सद्दायतनं सोतविज्जा-णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति आगतं । तस्मा विना विज्जत्तिघटनाय उपज्ज-मानो असोतविज्जेय्यो वितक्कविफारसद्दो नाम नत्थि ।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उपज्जमानं पन चित्तं पटवी-धातु [87] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि समुट्ठापेति । तेसं अब्भन्तरे चित्तसमुट्ठानां पटवीधातु उपादिन्नकं संघट्टयमाना व उपपज्जति । तेन धातुसंघट्टनेन सहैव सद्दो उपपज्जति । अयं चित्तसमुट्ठानो सद्दो नाम । अयं न विज्जति । तस्सा पन चित्तसमुट्ठानाय पटवीधातुया उपादिन्नक-घट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविज्जति नाम । इतो-

१ See ३.१०३ above.

परं सा अट्ठरूपानि विय न चित्तसमुद्धानां ति आदि सव्वं हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१११) इधा पि हि^२ 'तिस्स-दत्त-मित्ता' ति पक्कोसेन्तस्स सद् सुत्वा विञ्जत्तिं मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति' मञ्जे^३ ति जानाति । काय-विञ्जत्तिं विय च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एहि, याही' ति हि सद् सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नामेस करेति मञ्जे' ति अत्ता आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककाय चालेति न चालेती^२ ति, अयं पन वारो इध न लब्धमिति । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपत्थम्भनकिच्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुञ्ज कथेति, फरुस कथेति, सम्फ पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्म नाम । इतोपरं सव्वं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा^३ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनोकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपञ्जासविधो होति, रूपावचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधो ति सव्वो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्वा, अन्तमसो पञ्चविञ्जाणसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मत्वेव निट्ठिता, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो ति ।

(११४) एत्थाह—कम्म नामेत किं करोती ति ? आयूहति, अभिसखरोति, पिण्डं करोति, चेतोति, कप्पेति, पक्कपेती ति । एव सन्ते पञ्चविञ्जाणचेतना किं आयूहति, अभिसखरोति. [४४] पिण्डं करोति. चेतोति, कप्पेति, पक्कपेती ति ? । सहजातधम्मं । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तखन्धे आयूहति अभिसखरोति पिण्डं करोति चेतोति कप्पेति पक्कपेती ति । किं वा इमिना वादेन ? सव्वसंगाहिकवसेन हेतु वुत्त । इदं पनेत्थ सन्निट्ठान—तेभूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्झा-अव्यापाद-मिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्म नाम । इतोपरं सव्वं कम्मवत्थानं द्वारवत्थानं च हेट्ठा^३ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

१ See ३.९८ २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदि कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मात्तिकाटपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानि—कायकम्म वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेत कम्मं नामा ति ? चेतना चेव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्मभावे इमानि सुत्तानि— “चेतनाह भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्म करोति कायेन वाचाय मनसा” [अ० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उपपजति अज्झत्त सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उपपजति अज्झत्त सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उपपजति अज्झत्त सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अ० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खुद्रयं,^१ दुक्खविपाकः; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्म सुखुद्रयं^२ सुखविपाकः” । [] “सघायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^३ परिव्वाजकस्स एव पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आवुसो पोतलिपुत्तं, कम्म कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदानिय सुखं सो वेदियति^४ ... पे०... अदुक्खमसुखवेदानियं अदुक्खमसुख सो वेदियती ति, एव व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [म० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्मभावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मान पन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । उक्तं हैतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानि यानि मया मय अभिज्झा सञ्चिकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्म काह कण्ह-विपाक, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्क सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्म कण्हसुक्क कण्हसुक्कविपाक, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्क अकण्ह-असुक्कविपाक कम्मं कम्मक्खयाय संबत्ति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्म कम्मक्खयाय संबत्ति ? यदिदं सत्त-सम्बोद्धिर्गा—सतिसम्बोद्धिर्गा... पे०... उपेक्खासम्बोद्धिर्गा, इदं नुच्चति भिक्खवे कम्म अकण्ह असुक्क अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्म कम्मक्खयाय संबत्ति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्म कम्मक्खयाय संबत्ति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो— सेय्यथीद, सम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS- दुक्खिन्द्रिय.

२ म०, सि०, PTS- सुखिन्द्रिय.

३ सि०, म०, PTS-पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिक. ५ सि० म० PTS- पाटलिपुत्त.

६ म०-वेदयति. ७ See ४ यो०सु० ४.७ and Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

सम्मासमाधि । इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तती” [अं० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठी ति इमेहि पन छहि सद्धि एकवीसति चेतना-सम्पयुत्ता धम्मा वेदितव्वा ।

(११८) तत्थ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मनि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तापक्खिकत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप-वायाम-सति-समाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मनि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं आपत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचार पत्वा कम्मपथं [९०] आपत्तं अत्थि; तं गहेत्वा त त द्वारपक्खिकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘मिगवे गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति,^१ जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, मत्तं मुञ्जति, वत्थं परि-दहति, एत्तावता कायद्वारे चोपन पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससन्निलालमत्तं पि न लमति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं आपत्तताय । केवलं पन कायदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘मिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरज्जे किञ्चि अलभन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं आपत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथभेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथो कुसलानि कायवचीमनोकम्मनि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma in Buddha-Prabhā*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चार चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एव ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-
व्यापाद-मिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । ‘गच्छ इत्थ-
नामं जीविता वोरोपेहि, इत्थं-नामं भण्डं अवहरा’ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं होति, द्वार वचीद्वारं । एव अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिद्वियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह— ‘अकुसल कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
ट्ठाती’ति । सो ‘तयो संगहे आरूढसुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं कुलुम्भसुत्तं नाम
आहरि— “पुन च [91] परं भिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा
चेतोवसिपत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गब्भं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति—
‘अहो वताय कुच्छिगतो गब्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या’ति । एवं भिक्खवे
कुलुम्भस्स उपघातो होती”ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह— ‘एवं चिन्तितमत्ते
येव पन’स्सो कुच्छिगतो गब्भो केनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायज्जचोपनं
वा वाचज्जचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इद अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती’ति ।

(१२४) तमेनं ‘तव सुत्तस्स अत्थं तुलयिस्सामा’ति वत्वा एवं तुलयिसु-
‘त्वं इद्धिया परूपघात वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिद्वाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि,
मनोमया इद्धि, आणविकारा इद्धि, समाधिविकारा इद्धि, अरिया इद्धि,
कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवतो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-
पच्चया इज्जनट्ठेन इद्धीति दसविधा । तत्थ कतर इद्धि वदेसी’ति ? ‘भावना-
मय’^१ति । ‘किं पन भावनामयाय इद्धिया परूपघातकम्मं होती’ति ? ‘आम,
एकचे आचरिया ‘एकवारं होती’ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकभरिते घटे
खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं
परूपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती’ति ।

(१२५) अथ नं ‘भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं
होती’ति वत्वा सज्जन्ति^२ अगच्छन्तं पुच्छिं सु— ‘भावनामया इद्धि किं कुसला,
अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) - गम्भस्स,
कुलस्सेव वा. ३ म० - मनसा; सी० M., PTS - परस्स. ४-४ PTS,

Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-
मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76) - अधिद्वानिद्धि मन्थाय वदति. ७ सि० -

वाचासज्जन्ति, म० - पज्जन्ति. ८ म० - आगच्छन्तं, M. - गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता ? सवितक्कसविचारा, अवितक्कविचारमत्ता, अवितक्कअविचारा ? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपवचरा ?

(१२६) इमं पन पड्हं यो जानाति सो एव वक्खति—‘भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक्क-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ ति । सो वत्तब्बो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतर कोट्टासं भजती’ति ? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितक्कसविचारा च, कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ते तव पड्हो नेव कुसलात्तिकेन समेति, न वे-[९२]-दनत्तिकेन, न वितक्कत्तिकेन, न भुम्मन्तरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एव महन्त सुत्त निरत्थक’ ति ? ‘नो निरत्थक; त्वं पन’स्स अत्थ न जानासि । “ इद्धिमां चेतोवसिपत्तो”ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिपेता, आथब्बनिद्धि पन अधिपेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातु न सक्का । आथब्बनिद्धिका हि सत्ताह अलोणकं मुञ्चित्वा दब्धे अत्थरित्वा पठविय सयमाना तप चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमि सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वट्ठेत्वा वट्ठेत्वा मुखेन विज्ज परिजपन्ति । अथ नेस कम्म समिज्जति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातु न सक्का’ ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ ति निट्ठमेत्थ गन्तब्ब ।

(१२८) हत्थमुद्दाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्म वचीकम्म, द्वारं पन कायद्वार होति । एवं अकुसलं वचीकम्म पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्म पि वचीकम्मं द्वार पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२९) वितण्डवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्म मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ ति । सो ‘तयो सगहे आरूळ्हसुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो^१ सुत्तं आहरि—“यो पन भिक्खु यावततिय अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाविकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती” [विन० १.१०३] ति इदं सुत्त आहरित्वा आह—‘एव आपत्तिं अनाविकरोन्तो तुण्हीभूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपन वा वाचङ्गचोपनं वा ? मनोद्वारस्मिं येव पन इद अकुसल वचीकम्मं समुट्ठाती’ ति ।

(१३०) सो वत्तब्बो—‘किं पनेत सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. 1. 101-136. ३ A. 1.60, Nett. 21. मूलटीका (७६) - वचनन्तरेन गमेतव्वत्थं नेय्यत्थं; सयमेव समितव्वत्थं नीतत्थं ।

‘नीतत्थमेव मय्हं सुत्तं’ति । सो ‘मा एवं अवच, तुलयिस्साम’स्स अत्थं’ति वत्ता एवं पुच्छितब्बो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ?। जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘धिनयस्स [93] दे मूलानि—कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सव्वापत्तियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पञ्जत्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपञ्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविय विनये पकतञ्जू, यो सत्थारा अपञ्जत्ते ठाने आपत्तिं पञ्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अब्भाचिक्खसि, जिनचक्कं पह-रसी’ ति आदिवचनेहि निगगण्हित्वा उत्तरिं पञ्हं सो एवं पुच्छितब्बो—संपजान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ति वक्खति । ततो वत्तब्बो—‘अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अद्धा किरियं अपस्सन्तो विधातं आपजिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सञ्जापेत्तेब्बो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—य्वायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होती ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटापत्ति होती’ । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितब्बा । वुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे भणेय्य ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पञ्हा-मे-सा कुसलेहि चिन्तित्ता ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्झासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेन्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘खन्ध-स्सिवादयो सेट्ठा’ति तेसं अभिवादन-अञ्जलिकम्म-भूतपिट्ठकै-परि-मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा अभिज्झासह-गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेन्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ति परवित्तूपकरणं अभिज्झायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हञ्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसुं’ति वदति, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि पिट्ठं’ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा रहो निसिन्नो अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठिसह-
[94]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सी०, M., PTS—किरियतो; म०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूलटीका.
२ सी०, M—विज्जापेतब्बो. ३ विन० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रतनसार) २.४११. ४ सी०, M.—^०पिण्डक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति । एव अकुसलं मनोकम्म तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) य पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकम्मानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तु असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुद्वाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्म द्वार पि कायद्वारमेव । एव कुसलं कायकम्म कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीभेद कत्वा गण्हाति, तदा कम्म कायकम्म, द्वारं पन वचीद्वार होति । एव कुसल कायकम्म वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्म कायकम्म, द्वार पन मनोद्वार होति । एव कुसल कायकम्म मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसल वचीकम्म तीसु द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्ग चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्म मनोकम्म होति, द्वार पन कायद्वार । एवं कुसल मनोकम्म कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्ग चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्थूप-करण न तं ममस्सा'ति अनभिज्झायतो अब्बापादसहगतेन चित्तेन 'सब्बे [95] सत्ता अवेरा अब्बापजा अनीधा सुखी अत्तान परिहरन्तू'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अत्थि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्म मनोकम्म होति, द्वारं पन वचीद्वार । एवं कुसलं मनोकम्म वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा रहो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उपादेन्तस्स कम्म मनोकम्म, द्वार पि मनोद्वारमेव । एवं कुसल मनोकम्म मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणात्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वार ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाम ।

इत्थमुदासमुद्धितेषु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्म रक्खामी'ति द्वारं न भिन्दितव्व, 'द्वारं रक्खामी'ति कम्मं न भिन्दितव्व । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्व । एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दतीति ।

कम्मकथा निवृत्ता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी'ति आदीसु चक्खु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्खुविज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेस पञ्चन्न द्वारान वसेन उपपन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होतीति वेदितव्वं ।

(१३८) चक्खुसंफस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सो ति इमे पन छं संफस्सा नाम । चक्खुसंफस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सद्वारं ति इमानि छं संफस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्खुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो—इमे अट्ट असंवरो नाम । ते अत्थतो 'दुस्सीत्य मुट्ठसच्च अज्जाणं अक्खन्ति कोसज्जं'ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेषु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसनेसु चित्तेसु नुपपजति, जवनक्खणे येव उपपजति । जवने उपपन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थं पञ्चविधो असंवरो नत्थि । सपटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थां पि असंवरो नाम नत्थि । सतीरणवोट्ठब्बनेसु पि एसेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसंफस्सद्वारं नाम । एत्थं असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति । सोतघाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्मणं मनोद्वारिकजवनं विना वचीद्वारेण सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उपपजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उपपन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं न गच्छति । एत्थं असंवरो पन चोपनकाय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेण सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उपपजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उपपन्नत्ता मनोद्वारं

त संखं न गच्छति । एत्थ असवरो वाचाअसवरो नाम । यदा पन तादिंसे जवनचित्त विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्म नाम, त पन चित्त मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असवरो मनोअसवरो नाम । इति इमेस अट्ठन्न असवरानं वसेन चक्खुअसवरद्वार, सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असवरद्वार' ति इमानि अट्ठ असवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुअसवरो सोत...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपन-काय...वाचा...मनोअसवरो ति इमं पन अट्ठ सवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति जाण खन्ति विरियं' ति इमे [७७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोट्ठव्वनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पजति । जवनक्खणे येव उप्पजति । जवने उप्पन्नो^१ पि पञ्चद्वारे सवरो ति वुच्चति । तस्स सव्वस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्फस्सो ति आदिना असवरे वुत्तनयेनेव उप्पति वेदितव्वं । इति इमेस अट्ठन्न सवरान वसेन चक्खुअसवरद्वार...पे०...मनोअसवरद्वार ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादान, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, फस्सा वाचा, सम्फपलापो, अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिद्वी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्त होति । पाणो ति चैत्थ वोहारतो सत्तो, परमत्थतो^३ जीवितिन्द्रिय । तस्मि पन पाणे पाणसज्जिनो जीवितिन्द्रियुपच्छेदक-उपक्कमसमुट्ठापिका कायवचीद्वारान अज्जतरद्वारपवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणान पन समभावि सति किलेसान उपक्कमान च सुदुताय अप्पसावज्जो, तिक्खताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति-पाणो, पाणसज्जिता, वधकचित्त, उपक्कमो, तेन मरण ति । छप्पयोगा-साहसिको, आणत्तिको, निस्सग्गियो, थावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मि पर्ने अत्थे^५ वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा त न वित्थारयाम । अज्ज च एवरत्तं अत्थिकेहि पन सम्मन्तपासादिक विनयट्ठकथं ओलोकेत्वा गहेत्तव्वं ।

१ सि०, म०- संखं. २ M. PTS— उप्पन्ने. ३ सि० inserts hereafter द्विधं. ४ सी० म० PTS— पनेत्थ. ५ मम्म० २.४३९.

(१४४) अदिर्नस्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्य, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नं ति परपरिग्गहितं, यत्थ परो यथाकामकारिक आपज्जन्तो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिग्गहिते परपरिग्गहित-[९८]-सञ्जिनो तदादायक-उपक्कमसमुट्ठापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीति महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुपणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं त गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च सभारा होन्ति— परपरिग्गहित, परपरिग्गहितसञ्जिता, थेय्यचित्त, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा— साहत्थिकादयो व । ते च खो यथानुरूप थेय्यावहारो, पसंहावहारो, पटिच्छणावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चन्न अवहारान वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थं सखेपो । वित्थारो पन स्समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ पन 'कामेसू'ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्धम्माधिपायेन कायद्वारपवत्ता अगमनीयद्वान-वीतिकमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वान नाम— पुरिसान ताव मातुरक्खित्तो, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, मातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमट्ठुम्बरा, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहटा, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीमति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विज सारक्खा-सपरिदण्डान, दसन्न च धनक्कीतादीनं ति द्वादसन्न इत्थीन अञ्जेस पुरिसान इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो सभारा—अगमनीयवत्थु, तस्मिं रोवनचित्तं, सेवनपयांगो, मग्गेन-मग्गपटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहत्थिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसवादनपुरेक्खारस्स अत्थमञ्जको वचीपयोगो, कायपयोगो वा । विसवादनाधिपायेन परस्स पर विसवादका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका [९९] चेतना मुसावादो । अपरो नयो— 'मुसा' ति अभूत अतच्छ वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथ वत्थु तथतो पर विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुट्ठापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थं भज्जति तस्स आपताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहट्टान

१ With ३.१४३-१६८ cf. MCm. 1.198-205. २ सि०—मण्डहरण.

३ सम० २.६०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयपवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थमञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पव्वजितान अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लभित्वा हस्साधिपायेन 'अज्ज गामे तेल नदी मज्जे सन्दती'ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठ येव पन दिट्ठ ति आदिना नयेन वदन्तान महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो सभारा होन्ति—अतथ वत्थु, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजानन ति । एको पयोगो—साहित्यिको व । सो कायेन वा कायपटिवद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठव्वो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अय किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना बज्झति । यस्मा पन यथा कायपटिवद्धवाचाहि परं विसवादेति, तथा इमस्स 'इमं मणाही'ति आणापेन्तो पि, पणं लिखित्वा पुरतो निस्सजन्तो पि, 'अयमत्थो एव दट्ठव्वो' ति कुट्ठादीसु लिखित्वा ठपेन्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिय-थावरो पि पयोगा युजन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेतव्वा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स त वाच भासति तस्स हृदये अत्तनो पियभावं परस्स पेसुञ्जभाव करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तान पि परं पि करुस करोति, या वाचा सय पि करुसा नेव कण्णसुखा, न हृदय-गमा, अय 'करुसा वाचा' नाम । येन सम्फ पलपति, निरत्थक, सो 'सम्फप्प-ल्लायो' । तेस मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिपेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिलिट्ठचित्तस्स परेस वा भेदाय अत्तनो पियकम्यताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेद करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो सभारा—'भिन्दिदव्वो परो' इति 'इमे नाना भविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्यता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजानन ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तकरुसचेतना 'करुसावाचा' । तस्सा आविभावत्थमिद वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादियित्वा अरञ्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-बन्धतू'ति अक्कोसि । अथ'स्स तथेव अरञ्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चिन्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अक्कासि । महिसी तत्थेव बद्धा विय अट्ठासि । एव मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-सण्हताय करुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सी०— पुराण० but अत्थ० यो० (p. 94) explains पूरणस्स कथननयेन पवत्तो मुसावाडो. २ See ३.१४३ above. ३ सी०, M.— पियसुञ्ज०.

‘चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तु’ति, उपलपत्तं पि च नेस उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निसिस्तके^१ एव वदन्ति— ‘कि इमे अहिरिका अनोत्तपिनो वदन्ति, निक्कट्ठं ने’ ति, अथ च नेस आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्हताय फरसा वाचा न होति, एव वचनसण्हताय अफरसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स ‘इमं सुखं सयापेथा’ति वचनं अफरसवाचा होति । चित्तफरसताय पनेसा फरसवाचा व । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप-गुणताय अपसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो समारा—अक्कोसि-तब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतना ‘सम्फपलापो’ । सो आसेवनमन्दताय अपसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे समारा— भारतयुद्ध-सीताहैरणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगण्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फपलापे गहिते येव होति ।

(१५४) अभिज्झायती ति ‘अभिज्झा’ । परमण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निन्नताय पवत्तती ति अत्थो । सा ‘अहो तव इदं ममस्सा’ ति एव परमण्डाभिज्झायन-लक्खणा । अदिन्नादानं वियं अपसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे समारा— परमण्ड, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उपपन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो वत इदं ममस्सा’ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितसुखं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परविनासाय मनोपदोस-लक्खणो । फरसा वाचा वियं अपसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे समारा— परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि क्रोधे उपपन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिजेय्यं विनस्सेय्या’ ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथाभुच्चगहणाभावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिन्न’ ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फपलापो वियं अप-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अपसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे समारा— वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक-अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्टासतो आरम्मणतो वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निसिन्नके. २ See ३.१६१ below; also DCm. 1. 76; 111.914. ३ सि०—यथातच्छगहणा°.

(१५८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिट्ठि चा ति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूल पत्वा 'लोमो अकुसलमूल' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूल' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिन्नादान सत्तारम्मण वा होति सखारारम्मण वा । मिच्छाचारो फोट्टव्वमेन संखारारम्मणो, सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फपलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिट्ठि तेभूमकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनतो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चोर दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापक-चेतना पन नेस दुक्खसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादान ति-वेदन । त हि पर-भण्ड दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदन होति, भीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदन । तथा विपाकनिस्सन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तभावे ठितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदन होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तनवेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फपलापो ति-वेदनो । परेसु हि साधुकार देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि^१ कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पठम दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किणककथ कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनस्सितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिट्ठि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदि-न्नादान दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोभमोहवसेनेव । मुसा-वादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फपलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला, तथा व्यापादो । मिच्छादिट्ठि लोभमोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

१ ति०, PTS भीतभीतस्स. २ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are not found in MCm. 1. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे ढस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सय वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एत ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती” [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पभे- [103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदान अत्तनो जाति-वय-बाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा ‘अयुत्त अम्हाक एवरूपं पाप कालुं’ ति सम्पत्तवत्थु अवीतिककमन्तान उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तविरती’ ति वेदितव्वा ! तत्रिदं^१ वत्थुं— सीहलदीपे चक्रेन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उपाज्जि । वेज्जेन च ‘अल्लससमस लद्धुं वट्ठी’ ति वुत्त । ततो चक्कनस्स भाता ‘गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही’ ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-स्स खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो बह्जिया बद्धो ‘किरि किरि’ ति सहमकासि । चक्कनो तेन सद्देन गन्त्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्ज करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं खाह मातु जीवितकारणा पर जीविता बोरोपेय्य’ ति । अथ न ‘गच्छ, अरज्जे ससेहि सद्धिं तिणोदक परिमुञ्जा’ ति मुञ्चि । भातरा च ‘कि तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो त पवत्ति आचिक्ख । ततो न भाता परिभासि । सो मातु सन्तिक गन्त्वा ‘यतो’हं जातो नाभिजानामि सद्धिच्च पाणं जीविता बोरोपेता’ ति सच्च वत्था अट्ठासि । तावदेव^२ स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदान पन सिक्खापदसमादाने व तत्तुत्तरिं च अत्तनो जीवित परिच्चजित्वा वत्थुं अवीतिककमन्तान उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठुमानपव्वतवाँसि—उपासकस्स विय । सो किर अन्नरियैवहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरक्खितत्थेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ^३ स्स गोणो नट्ठो । सो त गवेसन्तो उत्तरवट्ठुमानपव्वतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अगगहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं खाहं भावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं यावततिय चिन्तेत्वा ‘जीवितं परिच्चजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरज्जे छड्ढेसि । तावदेव न महा-

१ M., सि०—omit. २ M., सी०—omit. ३ म०— जगगन throughout.

४ M. omits पव्वत; सि०— दन्तरवट्ठुमान^०; Cf. SCm.— ii. 150; MCm. i 204. ५ म०— अम्बतिस्स^०.

वालो मुञ्चित्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमग्गसपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्वा, यस्सा उपत्तितो पभुति 'पाणघातेस्सामी' ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानी यथा अकुसलानं एवं इमेस पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्मणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितव्वो-

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्टन्ति, विरतियो पि, अन्ते तयो चेतनासपयुत्ता व । 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चैव मूलानि च । अनभिज्झा हि मूल पत्वा 'अलोभो कुसलमूल' होति । अब्यापादो 'अदोसो कुसलमूल', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूल' । 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातादीन आरम्मणानेव एतेस आरम्मणानि । वीतिकममितव्वतो येव हि^१ वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्मणो अरियमग्गो किलेसे पजहति, एव जीवित्तिन्द्रियादि-आरम्मणा पेते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्यानि पजहन्ती ति वेदितव्वा । 'वेदनातो' ति सब्बे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसल पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नत्थि । 'मूलतो' ति पटिपाटिया सत्त^२ जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभ-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति, जाणविपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्झा जाणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; जाणविपयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोभो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोभादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानी इमस्मिं ठाने कम्मपथससन्दनं नाम वेदितव्व । पञ्चफस्सद्धारवसेन हि उपन्नो असवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसल काय-कम्म होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयत्थ चोपन अपत्तो अकुसलं मनोकम्म । पञ्चअसंवरद्धारवसेन उपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्धारवसेन उपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्धारवसेन उपन्नो अकुसल वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्धारवसेन उ-[105]-पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरित अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीदुच्चरित अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्धारवसेन उपन्नो सवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्धारवसेन उपन्नो पन अय पि, असंवरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्धारवसेन उपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्धार-

१ सि०-महात्तपो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उपन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उपन्नो कुसलं वची-
कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उपन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं
कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-
मेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसल कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन नुपपज्जति; मनोफस्सद्वार-
वसेनेव उपपज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्म । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-
वसेन उपपज्जति, तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति,
चोपनं अपत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एव पञ्चअसंवर-
द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुपपज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन
वाचाअसंवरद्वारवसेन च उपपज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुपपज्जति । अकुसलं
वचीकम्म पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुपपज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन
उपपज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुपपज्जति । अकुसलं मनोकम्म अट्ठअसंवरद्वारवसेन
पि उपपज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअस-
वरद्वारवसेन नुपपज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा
सिक्खापदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उपपज्जन्ति एव । तत्थ कामावचरकुसलचित्तं
तिविधकम्मद्वारवसेन उपपज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुपपज्जति; ‘यमिदं चक्खु-
संफस्सपच्चया उपपज्जति वेदयित्, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा’ति इमिना
पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उपपज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुपपज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन
उपपज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन नुपपज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन
उपपज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उपपन्नं होति, छफस्स-
द्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । “कामावचर कुसलं
चित्तं उपपन्नं होति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा” ति [§१]
वुत्ते सब्बं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकर्था निवृत्तिता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [§१] ति एत्थ अयं योजना—हेट्ठा
वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भं, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सद्दा-
रम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भं उपपन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स
चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिसं होति ।
इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भं उपपन्नं पुन अज्झस्मिं
समये अज्झस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्झतरं आरम्भणं आरब्भं उपपज्जति

१ सी०, M.— असंवरं. २ This commenced with ३.९२.

एव । एव उपपज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भण आरब्ध पवति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि । रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भण पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि । इति इमं सब्बारम्मणत च, कमाभावे च, कमाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतु 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्भ उपपन्नं होति । एव उपपज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भण पच्छा सद्धारम्मणं आरब्भा' ति एव पि अनुपपज्जित्वा यं यं वा पनारब्भ उपपन्नं होति, 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उपपन्नं होती' ति अत्थो । रूपारम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुपपज्जित्वा, यं यं पनारब्भ 'नीलपीतादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भण आरब्ध उपपन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्मणादीसु पि एसेव नयो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूप आरम्भण एतस्सा ति रूपारम्भण । ... पे०... धम्मो आरम्भण एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उपपन्नं होती ति वत्त्वा पुन 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह । तस्स'त्थो— एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्भ उपपन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनवं नत्थि, हेट्ठागहितमेव गहित' ति वत्त्वा 'रूपं वा आरब्ध ... पे०... धम्मं वा आरब्ध, इदं वा इदं वा आरब्भा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एतकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [३१] ति इदं अनियमनिहिट्ठस्स समयस्स नियमतो पटिनिद्देसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरो कुसलं चित्तं उपपन्नं होति, तस्मिं येव समये फस्सो होति... पे०... अविवस्सेपो होती' ति अयमत्थो वेदितव्वो । तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति । किं होति ? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उपपन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होति' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्वा । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पञ्चिन्द्रिये च 'जाणसम्पयुत्तं' ति न लब्धमिति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं औचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं ।

(१७७) कस्मा पनेत्थं फस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इमं सद्धारम्मणं त चेव, M.— इमं सद्धारम्मणं चेव, सा०— इमेसं सब्बारम्मणानं चेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनैके. ३ सी०, म० omit. ४ रेवतान्ध-रियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता°.]

निपातत्ता । आरम्भणास्मि हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्भणं फुसमानो उपपज्जति, तस्मा पठमं वुत्तो । फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सञ्जाय सञ्जानाति, चेतनाय चेतति । तेन वुत्तं— “फुट्ठो भिक्खवे वेदेति, फुट्ठो सञ्जानाति फुट्ठो चेतती [स० ४.६८]” ति । अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासाद पत्वा थमो नाम सेसदब्बसम्भारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक्-मुखवाट्टियो थम्मे बद्धा थम्मे पतिट्ठिता, एवमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । थमसदिसो हि एस । अवसेसा दब्बसम्भारसदिसा ति । तस्मा पि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिं हि उपपन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उपपन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वतु न लब्भा । बलवपच्चयभावे पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति । देसनावारेनेव [108] फस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति फस्सो होति, सञ्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सञ्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य । देसनावारेन पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्वो । यथा चेत्य एवं सेसधम्मेसु पि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितव्वो ।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितव्वा । सेय्यधीदं— फुसती ति फस्सो । स्वायं फुसनलक्खणो, सघट्टनरसो, सनिपातपच्चुपट्ठानो, आपाथ-गतविसयपदट्ठानो । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे फुसनाकरेनेव पव-त्तती ति फुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनह्णीयमानो पि रूपं वियं चक्खु, सद्दो वियं च सोत, चित्तं आरम्भणं च सघट्टेती ति सघट्टनरसो । वत्थारम्भणसघट्टनतो वा उपपन्नत्ता संपत्तिअत्थेन पि रसेन सघट्टनरसो ति वेदितव्वो ।

(१८०) वुत्तं हेतु अट्ठकथायं— “चतुभूमिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि । सघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि सघट्टनरसो ति पि नाम; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो त्वेव नामं, न सघट्टनरसो” ति । इदं च वत्वा इदं सुत्तं आमत— “यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एव चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं सनिपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो” [मि० ६०] । एव फुसनलक्खणो च फस्सो, सघट्टनरसो च । “यथा च महाराज द्वे सम्मा वज्जेय्युं, द्वे पाणियो^३ वज्जेय्युं, यथा एको पाणि एव चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो पाणि एव रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सनिपातो एव फस्सो दट्ठव्वो । एव फुसनलक्खणो च फस्सो सघट्टनरसो चा” [मि० ६०] ति वित्थारो ।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See वि० १४.१३४.

३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्झाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एव चक्खु दट्ठव्व’ ति आदीसु एव चक्खुविज्झाणं दट्ठव्वं ति इमिना नयेन अत्थो वेदितव्वो । एव सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघट्टनतो इमस्मिं पि सुत्ते किञ्चट्ठेनेव रसेन सघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्टानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्ण सगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्ण सगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एव पवेदितत्ता पन तेनेवाकारेन पच्चुपट्टाती ति सन्निपातपच्चुपट्टानो ति वुत्तो ।

(१८३) फलट्ठेन पन पच्चुपट्टानेनेस वेदनापच्चुपट्टानो नाम होति । वेदने हेस पच्चुपट्टापेति उपादेती ति अत्थो । उपादयमानो^१ च यथा ब्रह्मिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासखातधानुनिसिता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि ब्रह्मिद्धा वीतच्चिकङ्कारसंखाते उण्हभावे, एव वत्थारम्भणसंखातो अज्जपच्चयो पि समानो, चित्तनिस्सितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुपादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि वत्थुमिह आरम्भणे वा ति वेदितव्वो । तजासमन्नाहरेन पन इन्द्रियेन च परिक्खते विसये अनन्तरायेन उपाज्जनतो एस आपाथगतविसयपदट्टानो ति वुच्चति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [§ १] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसभोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्टाना, पस्सद्विपदट्टाना ।

(१८५) ‘चतुभूमिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्धती’ ति वत्वा पुन त वादं पठिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ ति वत्वा अयमत्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्टानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्झाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेसा धम्मा । यथा सूदो नाना-रसभोजनं संपदेत्वा पेलाय पक्खित्वा लज्जनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लज्जनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सब्बसूपब्बयंजनेहि [110] अग्गग्ग आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निद्दोसभाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोजनं उप-नेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छित भुञ्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उपादियमानो. ३ विष्णु०—१४.१२५-
४ See ३.१८० above. ५ सि०—नानगरसं. ६ म०, सी०, M—नानगरसं.

सूदस्स भत्तवीमंसनमत्तमिव सेसधम्मान आरम्भणरस्स एकदेसानुभवन । यथा हि सूदो भत्तेकदेसमत्तमेव वीमसति एव सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छित्त भुञ्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्भणरस अनुभवति । तस्मा अनुभवन-रसा ति वुच्चति । दुट्ठित्ये अत्यविक्रपे अय इध अधिपेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्भणरस इट्ठाकारमेव समुञ्जती ति इट्ठाकारसभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो सभावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्ठाना ति वुत्ता । यस्मा पन “पस्सद्वकायो सुख वेदेति” [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(१८८) नीलादिभेदं आरम्भण सञ्ज्ञानाती ति सञ्ज्ञा [§ १] । सा सञ्ज्ञानन-लक्खणा पच्चाभिञ्जाणरसा । चतुसूमिकसञ्ज्ञा हि नो-सञ्ज्ञाननलक्खणा नाम नत्थि । सञ्ज्ञा सञ्ज्ञाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिञ्जाणेन सञ्ज्ञानाति सा पच्चाभिञ्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वड्डकिस्स दारुहि अभिञ्जाणं कत्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन त पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिञ्जाणं सल्लक्खेत्वा पुन तेन अभिञ्जाणेन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रञ्जो पिलन्धनगोपक-भण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा ‘असुकपिलन्धनं नाम आहरा’ ति वुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगम्भ पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वा ।

(१८९) अपरो नयो— सव्वसंगाहिकवसेन हि सञ्ज्ञाननलक्खणा सञ्ज्ञा ॥ पुन सञ्ज्ञाननपच्चयानिमित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छैकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेशकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्भणे अनोगाळ- [111]-वुत्तिताय अचिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विज्जु विय । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकान ‘पुरिसा’ ति उपन्नसञ्ज्ञा विय । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होति सा सञ्ज्ञा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विया ति वेदितव्वा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [§ १]; सद्धिं अत्तना सपयुत्तधम्मे आरम्भणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुसूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सव्वा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मान एकदेसमत्तकमेव किञ्च होति । चेतना पन अतिरेकउस्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउस्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०-अधिपेता । २ M.—गोपायक, सि०—गोपायिक. ३ See विसु०-१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see विसु०-१४.१३५.

(१९१) तेनाहु पोरणा—“थावरियोसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति । थावरियो^१ ति खेत्तसामी बुच्चति । यथा हि खेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासबल्लिपूरिसे गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्तं ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्ढथा’ ति आदीनि वदति, सीम आचिक्खति, तेस सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्ग समक हरति । एव-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-बल्लिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उपपन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिस्स दिगुणउस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठान पत्वा चेतनाय दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा सविदहनपच्चुपट्ठाना । सविदहमाना हि अय उपट्ठहति, सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो उपज्झायं दूरतो व आगच्छन्तं दिस्वा सय अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितु आरद्धे ते पि अधीयन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सय तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112] अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तु आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनुवत्तिताय । यथा च योधनायको सय युज्झमानो इतरे पि योधे सम्पहारवुत्तिथ पवत्तयति, तस्मिं हि युज्झितु आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय । एवमेसा पि अत्तनो किञ्चेन आरम्मणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्च आरद्धाय, त-सपयुत्ता पि आरभन्ति । तेन वुत्त—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’ ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उस्साहनभावेन पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्मण चिन्तेती’ ति चित्तं ति आदिना नयेन चित्तस्स वचनस्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं, सन्दहनपच्चुपट्ठानं, नामरूपपदट्ठानं ।

(१९४) चतुभूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नत्थि । सव्व विजाननलक्खणमेव । द्वार पन पत्वा आरम्मणविभावनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्मणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०... मनेन विज्जात धम्मारम्मणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम नगरमज्जे सिघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं जन उपधारेति वक्थपेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेत्तं महाथरेन—

१ M.—वाचारिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin refers to another reading पावारिय. ३ M.—लावपुरिसे. ४ See ३.३३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मज्झे नगरे सिंघाटके निसिन्नो पुरत्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति त विञ्जाणेन विजानाति, यं सेतेन सद् सुणाति, घानेन गधं धायति, जिह्वाय रस सायति, कायेन फोढब्बं फुरति, मनसा धम्मं विजानाति, त विञ्जाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एव द्वारं पत्वा आरम्भणविभावनद्वाने चित्तमेव पुब्बगमं चित्तं पुरेचारिकं होति । तस्मा [११३] पुब्बगमरसं ति वुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उपपज्जमानं पुरिसं पुरिसं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपच्चुपट्ठान । पञ्चवोकारमवे पन^१स्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्ठान । तस्मा नामरूपपदट्ठानं ति वुत्तं ।

(११५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिहिट्ठचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्ज ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिहिट्ठं पुन वुत्तं ति ? अविचारित एत अट्ठकथाय । अयं पनेत्थ युत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जत्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखात रूपं पज्जारयति । एव वुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अत्थि । नै तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति, अत्थतो पनेत तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उपपन्नं होति एकसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एत पुन वुत्तं ति वेदितव्व ।

(११६) यथा च “यस्मिं समये रूपूपपत्तिया मग्ग भावेति पे०. पठवीकसिण, तस्मिं समये फस्सो होती” [११६०] ति आदीसु भावेन्तेन ववत्थापिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उपपज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा फस्सो होति वेदना होती” [११६०] ति वुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति वुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उपपन्नं होती” [११] ति आदीसु पन चित्तेन ववत्थापिते समये समयववत्थापितं^३ चित्तं न तथा अत्थतो नुपपज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होती’ ति वुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन वुत्तं ति वेदितव्व ।

(११७) इदं पनेत्थ सन्निट्ठान— उद्देसवारे संगण्हनत्थं निद्देसवारे च विभजनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो ववत्थापितो । तस्मिं पन चित्तेन ववत्थापिते समये ये धम्मा होन्ति तेस दस्सनत्थं “फस्सो होती [११]” ति आदि आरद्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[११४]न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि + इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.-^०ववत्थापकं.

त्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मि अवुच्चमाने “कतम तस्मि समये चित्तं” [§ ६] ति न सक्का भवेय्य निद्देसवारे विभजितु । एवमस्स विभज्जनं एव परिहायेथ । तस्मा तस्स निद्देसवारे विभज्जनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्व । यस्मा वा “उपपन्न होती” [§ १] एत्थ चित्त उपपन्न ति एत देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उपपज्जती’ ति अट्ठकथाय विचारितं, तस्मा “उपपन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासकुसलधम्महेहि सद्धिं येव चित्त गहितं । एवं तत्थ सखेपतो सब्बे पि चित्तचेतसिकधम्मं गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “फस्सो होती” ति आदि आरद्ध । इति फस्सादयो विय चित्त पि वुत्तमेवा ति वेदितव्व ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [१९], वितक्कन वा वितक्को, ऊहन ति वुत्त होति । स्वाय आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्मणे चित्त आरोपेति । यथा हि कोचि राजवह्लभ आति वा मित्त वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एव वितक्क निस्साय चित्त आरम्मण आरोहति । तस्मा सो आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह—आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुरवति अनुसद्दायति, एवमेव खो महाराज यथा आकोटना एव वितक्को दट्ठव्वो । यथा पच्छा अनु-रवना अनुसद्दना एवं विचारो दट्ठव्वो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वाय आहनन-परियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्मण वितक्काहत वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति । आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्ठानो ।

(१९९) आरम्मणे तेन चित्त विचरती ति विचारो, विचारण वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वाय आरम्मणानुमज्जनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-योजनरसो । चित्तस्स अनुपपन्नधपच्चुपट्ठानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कत्थचि अवियोगे ओळारिकट्ठेन पुव्वगमट्ठेन च घण्टाभिधातो^१ विय अभिनिरोपनट्ठेन चेतसो पट्टमाभिनिपातो [115] वितक्को । सुखुमट्ठेन अनुमज्जनसभावट्ठेन घण्टानुरवो विय अनुपपन्नधो विचारो । विष्कारवा चेत्य वितक्को, पट्टमुपपत्तिकाले परिफन्दभूतो चित्तस्स । आकासे उपपतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकल्पेपो विय । पट्टमाभिमुखपातो विय च गन्धानुबद्ध^२ चेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिफन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उपपतितस्स पक्खिनो पक्खपसारण विय, परिब्भमनं विय च पट्टमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पट्टमस्स उपरिभागे । अट्ठकथाय^३ पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उभोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § १, also ३.४३, १९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८ and ३१२. ३ See विनु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कण्ठाल. ५ विनु० ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. अनुबन्ध^०. ७ सि०- दुकनिपात^०, also Cf. वि० ४.९०.

वात गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनरोपनभावेन पवत्तो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमन विय । अनुमज्जनभावेन पवत्तो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जती ति वुत्तं, त अनुपवन्धेन पवत्तिय अतिविय युज्जति । सो पन नेसं विसेसो पठमदुतिय-ज्झानेसु पाकयो होति ।

(२०१) अपि च मलगहितं कसभाजनं एकेन हत्थेन दळ्हं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन वा परिमज्जन्तस्स दळ्हगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुमकारस्स दळ्हगहारेन चक्क भमयित्वा भाजन करोन्तस्स उपीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डल करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा ठितकण्ठको विय अभि-निरोपनो वितक्को, बहिपरिब्भमनकण्ठको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयती ति पीति [§ १] । सा सम्पियायनलक्खणा । काय-चित्तपीणनरसा, फरणरसा वा । ओदग्यपच्चुपट्ठाना । सा पनेसा खुद्दिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुद्दिका पीति सरिरे लोमहसमत्तमेव कातु सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादेसदिसा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्धीर वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा भिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्धग्ग^१ कत्वा आकासे लङ्घानपमाणापत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णवल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियं-गण गन्वा चन्दा लोक दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा 'इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतिय वन्दन्ती' ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उपादेत्वा सुधातले पट्टचित्रगेण्डुको^२ विय आकासे उपतित्वा महाचेतियगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये वत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मस्सवनत्थाय विहार गच्छन्ता 'अम्म त्वं गरुमारा, अकाले विचरितु न सक्कोसि, मय तुय्ह पत्ति कत्वा धम्म सोस्सामा' ति अगमसु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचन पट्टिबाहितु असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे^३ उत्वा चन्दा लोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदक्खिणं करोन्तियो

१ Cf. विसु० ४.९४-९९. २ सी०, M.— विज्जुप्पात^०. ३ सि०— उद्धग्ग.
४ सी० M.— °गेण्डुको, °गेण्डको. ५ M.— घराजिरे.

भिक्षुसंघस्य गणसङ्घायसह अस्सोसि । अथ'स्सा 'धञ्जा वतिमे मनुस्सा ये विहार गन्त्वा एवरूपे चेतियगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतु लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिसं चेतिय पस्सन्ति या एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लब्धत्वा मातापितुञ्च पुरिमतरं येव आकासेन चेतियगणे ओदय्ह चेतिय वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथन मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्व कत्तेरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छि सु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्वा 'अम्म आकासेन नाम खीणसवा सञ्चरन्ति. त्व कथ आगता'सी' ति वुत्ता आह — 'मय्ह चन्दालोकेन चेतिय ओलोकेन्ति या ठिताय बुद्धारम्मणा बलवपीति उपपज्जि, अथाह नेव अत्तनो ठितभावं न निसिन्नमाव अञ्जामि, गहितनिभिस्सेनेय पन आकासं लङ्घित्वा चेतिय-गणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उब्बेग्गा पीति आकासे उवापनपमाणा होति । [117]

(२०६) करणापीतिया पन उपपन्नाय सकलसरीरं करित्वा पूरितवत्थि विय, महता उदकेधेन पक्खन्तपव्वतकच्छि विय च अनुपरिपुट होति ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गम्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविध पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गम्भ गण्हन्ती परिपाक गच्छन्ती दुविध पि सुख परिपूरेति—कायिक चैतसिक च । सुख गम्भ गण्हन्तं परिपाक गच्छन्तं तिविध समाधि परिपूरेति—जणिग्गमाधि उपवारसमाधि आप्पनासमाधिं ति । तासु ठपेत्वा आप्पनासमाधिपूरत इतरा द्वे पि इध युज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं^१; यस्सुपपज्जति तं सुखित करोती ति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खणति च कायचित्तावाध ति सुख । खेननरस्स्येदनयेत नाम । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । अपरो नयो — सातलक्खण सुखं, संपयुत्तान उपवृह्णरसं, अनुग्गहणपच्चुपट्टान ।

(२०९) सति पि च नेस पीतिसुखानं कथंचि अविपयोगे, इट्ठारम्मण-पटिलामतुट्ठि पीति; पटिलद्वरसानुभवन सुख । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^२ । संखारक्खन्धसंगहिता पीति, वेदनाखन्धसंगहितं सुख । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दस्सनसवणेसु विय पीति । वनच्छायापवेसउदकपरिभोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो धम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपथ पुरिस दिस्वा 'कथ पानीयं अत्थो' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उत्तरित्वा व जातस्सखनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लभिस्ससी' ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुब्बा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । तसो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उपलदल-

१ सि० M.—पट्टा. २ M.—धमिप्पा. ३ विसु० ४-१००. ४ सि०—वनन्तूकनं.

नालपत्तादीनि दिस्वा सुदुतर हट्टपहट्टो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवथे अल्लकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनि सह सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसादेसं नीलवनसण्ड पस्सेय्य, सेरे जातानि उपलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छ विपसन्न उदक पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्टपहट्टो हुत्वा [118] जातस्सर ओतरित्वा यथावच्चिं नहात्वा च पिवित्वा च पटिप्पसद्धरथो भिसमुल्लालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलु-प्पलादीनि पिलन्धित्वा मंदाळकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटक निवासेत्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठब्बं— तस्स हि पुरिस्स जातस्सरवन-सण्डसवनतो पट्ठाया याव उदकदस्सना हट्टपहट्टकालो विय पुब्बभागारम्मणे हट्टपहट्टा-कारा पीति । नहात्वा च पिवित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपन्नकालो विय बलपत्तं आरम्मणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितव्व । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकगता [११] ति चित्तस्स एकगभावो; समाधिस्सेत नामं । लक्खणादीसु पन'स्स अट्ठकथाय ताव वुत्त—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकखेपलक्खणो च” [] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदब्बसंभारानं आबन्धनतो पमुखा होति एवमेव सव्वकुसलधम्मान समाधिचित्तेन इज्झन्तो सव्वेस पि तेस धम्मान समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं —“सेय्यथा पि महाशज कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सव्वा ता कूटगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमो-सरणो, कूट तास अग्गमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सव्वे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपव्वभारा, समाधि तेसमग्गमक्खा-यती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्ग पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टान गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मान विक्खिपितु विपाकिरितुं आपदान्नो समाधि अविकखेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकगतासंखातो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अविकखेपलक्खणो वा, सहजातान संपिण्डनरसो नहानिय-चुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्ठानो जाणपच्चु-[119]-पट्ठानो वा । “समो-हितो यथाभूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्त । विसेसतो सुखपदट्ठानो, निवति दीप-चीन ठिति विय चेतसो ठिती” ति दट्ठब्बो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ भा०— मन्दाळव०. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपव्वभारा. ४ अं० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. विसु० १४.१३९.

सद्धा । सा च अस्सद्धियस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रिय । अधिमोक्ख-
लक्खणे वा इन्द्रु करेती ति इन्द्रिय । सद्धा एव इन्द्रिय सद्धिन्द्रियं । सा
पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक्क-
वत्तिस्स उदकपसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पक्क-सेवाल-पणक-कद्दमं सन्निसीदापेति,
उदक अच्छ करोति विपसन्नं अनाविल, एवमेव सद्धा उपज्जमाना नीवरणे
विक्खभेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन
चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सील समादियति, उपोसथकम्म करोति,
भावन आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चक्कवत्ति
चतुंगिनिया सेनाय सद्धि^३ अद्धानमग्गपटिपन्नो परित्त उदक तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि
च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुञ्चित भवेय्य आविलं लुलितं कललीभूतं,
उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीय भणे आहरथ, त पिविस्सामी’ ति ।
रज्जो च उदकपसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटि-
स्सुणित्वा त उदकपसादक मणि उदके पक्खित्तेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते
पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छ भवेय्य उदक विपसन्न अनाविलं, ततो
रज्जो पानीयं उपनामेय्यु— ‘पिवतु देवो पानीय’ ति । यथा महाराज उदकं एव
चित्तं दट्ठव्वं । यथा ते मनुस्सा एव योगावचरो दट्ठव्वो । यथा पङ्कसेवालपणककद्दमो
एव किलेसा दट्ठव्वा । यथा उदकपसादको मणि एव सद्धा दट्ठव्वा । यथा
उदकपसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदति, अच्छं
भवति उदकं विपसन्न अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उपज्जमाना
नीवरणे विक्खभेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विपसन्न अनाविल”
[मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-मकर-गाह-रक्खसादिसंक्रिण्ण पूर महानदिं
आगग्ग भीरुकजनो उभोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महायोधो आगत्त्वा
‘कस्मा ठितत्था’ ति पुच्छित्वा ‘सपटिभयभावेन ओतरितु न विसहामा’ ति वुत्ते
सुनिसितं असिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा भायित्था’ ति वत्वा नदिं ओतरित्वा
आगतागते कुम्भीलादयो पटिबाहत्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिमाव करोन्तो
पारिमतीरं नेति । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो
सील रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावन आरभतो सद्धा पुब्बगमा पुरेचारिका
होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्धा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सद्दहनलक्खणा सद्धा, ओक्कपनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. वि० १४.१४०. ३-३ M., सी०-
omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकापसादक्रमणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओषुत्तरणो विय । अकालु-
स्सियपच्चुपट्ठाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्ठाना वा । सद्धेय्यवत्थुपदट्ठाना सोतापत्तियङ्ग-
पदट्ठाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि^१ विय दट्ठव्वा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरिय, वीरानं वा कम्म विरिय । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयितव्व पवत्तयितव्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिमव्वनतो
अधिपतियट्ठेन इन्द्रिय । पग्गहनलक्खणे वा इन्दट्ठ करेती ति इन्द्रिय । विरियमेव
इन्द्रिय विरियिन्द्रियं^२ ।

(२१८) त पनेतं उपत्थमनलक्खण च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिण्णवर आगन्तुकेन थूणुपत्थमेन^३ तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरियुपत्थमेन
उपत्थमितो हुत्वा सव्वकुसलधम्महे^४ न हायति, न परिहायति । एवं तावत्स उप-
त्थमनलक्खणता वेदितव्वा । तेनाह थरो नागसेनो^५—“यथा महाराज गेहे पिपतन्ते
तमज्जेन दारुना उपत्थमेय्य, उपत्थमित सन्त एव त गेहं न पतेय्य, एवमेव खो
महाराज [१२१] उपत्थमनलक्खण विरिय, विरियुपत्थमिता सव्वे कुसलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुद्धिकाय च महत्तिकाय
च सेनाय सगामे पवत्ते खुद्धिका सेना ओलीयेय्यं, ततो रज्जो आरोचेय्य, राजा
बलवाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-
सपयुत्तधम्मान ओलीयितुं ओसकितुं न देति, उक्खिपति, पग्गण्हाति । तेन वुत्तं
‘पग्गहनलक्खण च विरिय’ ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खण विरिय, सहजातधम्मान उप-
त्थमनरस, अससीदनभावपच्चुपट्ठान, “सविग्गो योनिसो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो म्हेनन्दन विरियारभवत्थुपदट्ठानं वा । सम्मा आरद्धं सव्वास सम्पत्तीनं
मूल होती ति वेदितव्वं^६ ।

(२२०) सरन्ति एताय, सय वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसच्चस्स अभिमव्वनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्ठानलक्खणे वा इन्दट्ठं
करेती ति इन्द्रिय । सति एव इन्द्रिय सतिन्द्रियं^७ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गणहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो भण्डागारिको दसविधं रतन गोपयन्तो साय पातो राजानं इस्सरियसंपत्तिं
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसल धम्म सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थरो—

१ सी०—सहत्थ-वित्त-बीजानि, म०—सहत्थ-वित्त बीजानि. Cf सु० नि० ७७.
१८२; विमु० १४.१४०. २ Cf. विमु० १४.१३७. ३ मि०—थुलपत्थमेन, ४ सि०,
M.-omit. ५ सि०—ओसीदेय्य. ६ सि०, म०—दट्ठव्वं. ७ Cf. विमु० १४-१४१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं साय पातो^१ सरापेति^२—
 ‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तक हिरज्ज,
 एत्तक सुवण्ण, एत्तक सव्वं सापत्तेय्य, त देवो सरतू’ ति, एवमेव खो महाराज सति
 कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
 चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्झगा,
 अय अरियो अट्ठगिको मग्गो, अय समथो, अयं विपस्सनी, अय विज्जा, अय
 विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
 [मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिस्स परिणायकरतन रज्जो अहिते च
 हिते च अत्वा अहिते अपयापेति, हिते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितान
 धम्मान गतियो समन्नेसित्वा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिते धम्मे
 [122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुच्चरितादयो धम्मा हिता’ ति हिते धम्मे उपगण्हाति ।
 तेनाह थरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतन रज्जो हिताहित जानाति ‘इमे
 रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिते अपनुदेति
 हिते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितान धम्मान
 गतियो समन्नेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
 धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिते धम्मे अपनुदेति हिते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
 खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
 आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीभावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसज्जापदट्ठाना, कायादि-
 सतिपट्ठान-पदट्ठाना वा, आरम्मणे दळ्हं पतिट्ठितत्ता पन एसिका विय, चक्खु-
 द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठब्बा ।

(२२४) आरम्मणे चित्त सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च
 विक्खेपरस अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविकखेपलक्खणे वा इन्दट्ठ
 कारेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन’स्स
 हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इद दुक्खं’ ति आदिना
 नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
 पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
 भवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठ कारेती ति पि इन्द्रिय ।
 पज्जा व इन्द्रियं पञ्जिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यस; सि०— इत्सरियसंपत्ति.

२ M. reads सं-सरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसच्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओभासनलक्खणा च पञ्जा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुभित्तिके गेहे रत्तिभागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-भवति, एवमेव ओभासनलक्खणा पञ्जा । पञ्जोभाससमो ओभासो नाम नत्थि । पञ्जवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह थैरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो अन्धकारं विधमेति^२, ओभासं जनेति, [123] आलोकं विदसेति^३, पाकटानि च रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पञ्जा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४, विज्जोभासं जनेति, जाणालोकं विदसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति । एवमेव खो महाराज ओभासनलक्खणा पञ्जा” [मि०^५ ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको भिसक्को आतुरानं सप्पायासापायानि भोजनानि^६ जानाति, एवं पञ्जा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितब्बासेवितब्बे हीनपणीति कण्ह-सुकके सप्पटिभाग-अप्पटिभागे धम्मे पजानाति । बुत्त पि चेत्तं धम्मसेनापतिना— “पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पञ्जा^७ ति बुच्चति । किं च पजानाति? इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति विथरेतब्बं । एवमस्सा पजानन-लक्खणता वेदितब्बा ।

(२२८) अपरो नयो — यथासभावपटिवेधलक्खणा पञ्जा; अक्खलित-पटिवेधलक्खणा वा कुसलित्तासत्थित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोभासनरसा पदीपो विय । असंमोहपच्चुपट्टाना अरञ्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते^८ इति मनो; विजानाती ति अत्थो । अट्ठकथाचरिया पनाहु — नाळिया मिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्मणं मिनति पजानाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं **मनिन्द्रियं** । हेट्ठां बुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचन ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमन मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स भावो सोमनस्स । सातलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रिय । सोमनस्समेव इन्द्रियं **सोमनस्सिन्द्रियं** । हेट्ठां बुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचन ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं-सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रिय **जीवितिन्द्रियं**^९ । तं पवत्तसन्तता-धिपतेय्य होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अविनिष्पुत्तानं^{१०} धम्मानं अनुपालन-लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरस, तेस येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितब्ब-

१ So reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०- विदसेति, ३ सि०- विदसेति ४ Miln. shows slight variations.
५ सि०- भेसज्जानि, ६ M. i. 292 reads पञ्जवा. ७ सी०, म०- विसयोभास.
८ सी०, म०- मनति. ९ ३.१९३-१९७. १० ३.१८४-१८७. ११ See विबु० १४.५९. १२ सि०- अविनाभूतान.

धम्मपदट्ठानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिमिहि विधाने अत्थि-[124]-क्खणे येव त^१ ते^२ धम्मे अनुपालेति उदक विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुपन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति^३ नियामको विर्यै, न भङ्गतो उद्ध पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगक्खणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तक्खणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासंकप्पो, पगण्हनट्ठेन सम्मावायामो, उपट्ठानट्ठेन सम्मासति, अविकले-पनट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा सकप्पेति, सम्मा वा तेन सकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कापो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्दाबलादीसु पि सद्दादीनि वुत्तत्थानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति वेदितव्व । एवमेतेसु अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्दाबलं । कोसज्जे न कम्पती ति विरियवलं । मुट्ठसच्चे न कम्पती ति सतिबलं । उद्धच्चे न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पज्जाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं । अनोत्तपे न कम्पती ति ओत्तर्प्यबलं ति । अयं उभयपदवसेन अत्थवण्णना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठौ लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेत अधिवचनं । तेहि येव ओत्तापती ति ओत्तापं; पापतो उब्बेगस्सेत अधिवचनं । तेस नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं विथार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि^४ नाम; बहिद्धासमुट्ठानं ओत्तापं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्ताप नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभावसण्ठितं ओत्ताप नाम । सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तापं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुट्ठानं हिरिं चत्थि कारणेहि समुट्ठापेति— जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरभाव पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? 'पापकरणं नामेतं न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजच्चानं केवट्ठादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्ति. ३ सि० adds after this नावं.
४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See विबु० १४.१४२.

मादिसस्स^१ जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^२ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा ‘पापकरण नामेत दहरेहि कत्तव्वं कम्म, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्म कातुं न युत्तं^३ति, एवं वय पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपाप अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा ‘पापकरण नामेतं दुव्वलजातिकान कम्म, न सूरभावानं^४ । मादिसस्स सूरभावसपन्नस्स इदं कम्म कातुं न युत्तं^५ति, एवं सूरभावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा ‘पापकरण नामेत अन्धवालानं कम्म, न पण्डितान । मादिसस्स पण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्म कातुं न युत्तं^६ति, एव बाहुसच्च पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपाप अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एव अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो वित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्म न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरिं नाम होति ।

(२३६) कथं बहिद्धासमुट्ठानं ओत्तपं नाम ? ‘सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसामु गरहपत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति त विञ्जू असुचि नागरिको यथा ।

वाज्जितो सीलवन्तेहि कथं भिक्खु करिस्ससी^७ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि बहिद्धासमुट्ठितेन ओत्तपेन पापकम्म न करोति । एवं बहिद्धासमुट्ठान ओत्तप नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरिं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपति जेट्ठकं कत्वा ‘मादिसस्स^८ सद्धापव्वञ्चितस्स बहुस्सुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं^९ति पापकम्म न करोति । एव अत्ताधिपति हिरिं नाम होति । तेनाह भगवा— “सो अत्तान एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्ध अत्तानं परिहरती” [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तपं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्म न करोति । यथाह— “महा खो पनायं लोकसंनिवासो । महन्तस्मिं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मं एवं जानिस्सन्ति ‘पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्धाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही’ ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मं एवं जानिस्सन्ति ‘पस्सथ भो इमं कुलपुत्तं, सद्धाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो

१ M तादिसस्स throughout in this para. २ सि०- omit.

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति सो लोक येव अधिपति जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्ध अत्तानं परिहरती" [अ० १.१४८] ति । एव लोकाधिपति ओत्तप नाम होति ।

(२३९) लज्जासभावसण्ठिता हिरि, भयसभावसण्ठितं ओत्तपं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन सभावेन सण्ठिता हिरि । भयं ति अपायभयं; तेन सभावेन सण्ठितं ओत्तपं । तदुभय पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपत्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारपत्तो भवेय्य हीलितो^१, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमिस्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायभयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्म—यथा द्वीसु अयोगुत्तेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदितो । तत्थ पण्डितो सीतल गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं दाहभयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खितत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहभयेन अगण्हनं विय अपायभयेन पापस्स अकरण वेदितव्वं ।

(२४०) सपटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तपं ति । इदं पि द्वय पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सन्नहचारिमहत्तपच्च-वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सपटिस्सवलक्खण हिरि समुट्ठापेत्वा पाप न करोति । एकच्चो अत्तानुवादभयं परानुवादभयं दण्डभयं दुग्गतिभयं ति चतूहि कारणेहि वज्जभीरुकभयदस्साविलक्खणं ओत्तपं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-महत्तपच्चवेक्खणादीनि चेव अत्तानुवादभयादीनि च विथारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोभो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेसु अलोभो आरम्मणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलग्गभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिग्गहणै-रसो मुत्तामिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघात-विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोम्मभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो^२ एव । इमेसु पन तीसु अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोभो चेत्थ दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीळितो, सि०— निलितो लज्जितो. २ See VbhCm. 281.

३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०— अगुत्तरट्ठकथायं बुद्धवोसा-चरियेन दुत्तनयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.

५ सी०, M.— अपरिग्गहं. ६ See ३.२२५-२८. ७ सि०— ठितो.

(२४२) तेषु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुब्धस्स अधिकगहणतो । अ-
दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनगहणतो । अमोहेन अविपरीतं, मूळ्हस्स विपरीतगहणतो !
अलोभेन चैत्थ विजमान दोस दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुब्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभाव^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसभावे^३ पवत्तति । मूळ्हो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन
च पियविपयोगदुक्खं न होति, लुब्धस्स पियसभावतो पियविपयोगासहनतो च ।
अदोसेन अपियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अपियसभावतो अपियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालभदुक्खं न होति, अमूळ्हस्स हि 'त कुतेत्थ
लब्धा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोभेन चैत्थ जातिदुक्खं न होति,
अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिक्खदोसस्स खिापजरासभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळ्हस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पब्बजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं
पि सुखसंवासाता होति । विसेसतो चैत्थ अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्तिं^७ न होति ।
येमुय्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो ।
अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनिय निब्बत्ति
न होति । मोहेन हि निच्च समूळ्ह तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चेतेहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अव्यापादसज्जा अविहिसासज्जा ति इमा तिरसो सज्जा होन्ति ।
असुभसज्जा आपमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिरसो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिवज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा
अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्थस्स,
अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्ठानानि पुरिमानं द्विजं आनुभावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्जन्ति । अलोभो चैत्थ आरोग्यस्स पच्चयो
होति; अलुब्धो हि लोभनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति ।
[129] अदोसो योव्वनस्स, अदुट्ठो हि वल्लिपलितावहेन दोसग्गिना अड्ढमानो

१ सी०, M- यथासभाव. २ सी०, M- यथावतो. ३ सी०, M- यथासभावे.

४ सि०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सि०- सभावतो. ७ सी०, M. read उप्पत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीघरत्त युवा होति । अमोहो दीघायुक्ताय, अमूळ्हो हि हिताहितं ज्ञत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चेत्य भोगसम्पत्तिया पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलाभो । अदोसो भित्तसम्पत्तिया, भित्ताय भित्तानं पटिलाभतो चैव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तान सम्पादेति । अलोमो च दिव्विहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चेत्य सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेस विनासेन अभिसंगहेतुकरस्स दुक्खस्स अभावा, अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगतार्यं अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सन होति, लुद्धो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सन, अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिगहो सखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सन; अमूळ्हो हि याथावगहणैकुसलो अपरिणायक खन्धपद्मक अपरिणायकतो बुज्झति । यथो च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स'त्थाय पिहं उपादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अच्चन्त तिखिणं कोधदुक्खं उपादेय्य, अत्तसुज्जतं च बुज्झित्वा पुन संमोह आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नाभिज्झायती ति अनाभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहित गुणानुभावपटिलद्धं कित्तिसद्दं च न व्यापादेती ति अव्यापादे । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठि । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठो पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरौत्तापानि पि हेट्ठो बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— “द्वे'मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे? हिरि च ओत्तापं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्जा-येत्थ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियभरिया ति वा, गरून दारा ति वा । संमेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगालो । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियभरिया ति वा गरून दारा ति वा” [अ० १.५१, इति ०९४२] ति ।

१ M.—मव्वातिसंक्रिताय. २ सि०—यथासभाव०. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3.233 above. ६ See विसु० १४.१४२. ७ सी०—सिंगाल.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चैत्थ वेदनादयो तयो खन्धो । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-
 दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्मद्दरसा, कायचित्तानं
 अपरिक्कन्दनसीतिभावपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-
 उद्धच्चादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स
 लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-
 निम्मद्दरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-
 चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्वादिकिलेसपटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा । कायस्स मुदुभावो
 कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथद्धभाववूपसम-
 लक्खणा, कायचित्तथद्धभावनिम्मद्दरसा, अपटिघातपच्चुपट्टाना, कायचित्त-
 पदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा ।

(२४९) कायस्स कम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता । चित्तस्स कम्मञ्ज-
 भावो चित्तकम्मञ्जता । ता कायचित्त-अकम्मञ्जभाववूपसमलक्खणा, काय-
 चित्त-अकम्मञ्जभावनिम्मद्दरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्टाना,
 कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावसेसनीवरणपटिपक्खमूता ति
 दट्ठब्बा । ता पसादनीयवत्थूसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेम-
 भावावहा सुवण्णविसुद्धि विद्या ति दट्ठब्बा । कायस्स पागुञ्जभावो कायपागु-
 ञ्जता । चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता । ता कायचित्त-अगेलञ्ज-
 भावलक्खणा, कायचित्तगेलञ्जनिम्मद्दरसा, निरादीनवपच्चुपट्टाना, कायचित्त-
 पदट्टाना । कायचित्तगेलञ्जकर-अस्सद्धियादिकिलेस-पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा ।
 कायस्स उजुकभावो कायुजुकता । चित्तस्स उजुकभावो चित्तुजुकता । ता काय-
 चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्मद्दरसा, कायचित्तानं अजिम्हता-
 पच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाटैय्यादिकिलेस-
 पटिपक्खमूता ति दट्ठब्बा ।

(२५०) सरती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजञ्जं; समन्ततो
 पकारेहि जानाती ति अरथो । सात्थकसम्पजञ्जं संपायसंपजञ्जं गोचरसम्पजञ्जं
 असम्मोहसम्पजञ्जं ति इमेसं चैतुन्नं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि
 च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेत धम्म-
 द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेती-
 ति समथो । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकरेहि धम्मे पस्सती ति विपस्सना ।

१ See ३.२९५; also विसु० १४.१४४-१४९ २ M.— कायचित्तथम^०.

३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२२१-२२३; ३.२२५-२२८.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-पनकधम्मेसु 'छन्दो'ति कत्तुकम्पतायेतं अधिवचन । तस्मा सो कत्तुकम्पतालक्खणो छन्दो^१, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मेणेन अत्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव^२स्स पदट्टान । आरम्मणगहणे चायं चेतसो हत्थपसारणं विय दट्ठब्बो । अधिमुच्चनं 'अधिमेक्खो' । सो सन्निट्टानलक्खणो^३, अससापनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्टातव्वधम्मपदट्टानो । आरम्मेणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठब्बो । किरिया कारो, मनस्मिं कारो^४ 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मन करोतीति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादकोति तिपकारो । तत्थ आरम्मणपटिपादको मनस्मिं करोतीति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तान आरम्मेणे सम्पयेजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, सत्थारक्खन्धपरियापन्नो । आरम्मणपटिपादकत्तेन सम्पयुत्तान साराथि विय दट्ठब्बो । वीथिपटिपादकोति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचन । जवनपटिपादकोति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिपेता ।

(२५५) तेषु धम्मेसु मज्झत्ततो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकान समबाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा, मज्झत्तभावपच्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकान अज्झुपेक्खनवसेन सम्पवत्तानं आजानेय्यान अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठब्बा । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिद्देसे^५ आविभविस्सन्ति । केवल हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचराति अयमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्खणादितो पनेता तिरसो पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा; अमद्दनलक्खणाति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप-अपिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुखभावभूताति दट्ठब्बा ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्जासं ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवाति सब्बा-नि पि इमस्मिं धम्मुद्देशवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूरणादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेषु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एक्कस्मिं ठाने समसट्ठि

१ See विस्सु० १४.१५०. २ See विस्सु० १४.१५१. ३ See विस्सु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण०. ५ See विस्सु० १४.१५३. ६ See ३.३९९-४१६. Cf. Vis. ix. 92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also see ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिय.

भवन्ति । [134] ठपेत्वा पन ये-वा-पनके पालियं यथास्तैवसेन गच्छमानानि छपञ्जासा व होन्ति । अगहितगहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चक, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता, पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवल ओत्तापवल ति द्वे बलानि, अलोभो अदोसो ति द्वे मूलानि, कायपस्सद्वि चित्तपस्सद्वी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समतिस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समतिसाय धम्मेसु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति, द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रिय, कायपस्सद्विआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना चित्त वितक्को चित्तेकग्गता, सट्ठिन्द्रिय विरियिन्द्रियं सतिन्द्रिय पञ्चिन्द्रिय, हिरिवलं ओत्तापवल, अलोभो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, द्वे चतूसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्त वितक्को सट्ठा हिरि ओत्तापं अलोभो अदोसो ति इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चक पत्वा चित्त होती ति वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रिय ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होनी ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासकापो ति । सट्ठा इन्द्रियानि पत्वा सट्ठिन्द्रिय होती ति वुत्ता, बलानि पत्वा सट्ठावल ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवल होती ति वुत्ता, लोकपालदुक पत्वा हिरी ति । ओत्तापे पि एसेव नयो । अलोभो मूल पत्वा अलोभो होती ति वुत्तो, कम्मपथ पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूल पत्वा अदोसो होती ति वुत्तो, कम्मपथ पत्वा अव्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चक पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुख ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रिय ति । एव एको धम्मा तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरिय पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रिय होती ति वुत्त, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरियवल ति, पिट्ठिदुक पत्वा पग्गाहो ति । सति पि इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रिय होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति, बलानि पत्वा सतिवल ति, [135] उपकारदुक पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं इमे द्वे धम्मा चतूसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रिय ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि पत्वा समाधिवल ति, पिट्ठिदुक पत्वा समथो अविक्खेपो ति । एवमय एको धम्मा छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जावलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथारुद्धि^०, PTS-यथावुत्त^०. २ M., PTS, सि० read here also पिट्ठिदुक.

पथं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुक पत्वा संपजञ्च विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विभत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अपुच्च नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उपट्ठिपाटिया चोरेहि आमतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुळिततिणसादिसा अजानित्वा कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटिषेत्त्वा वत्तब्बो— ‘बुद्धान देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासबुद्धो हि तेसं तेस धम्मानं किञ्च जानाति, त जत्वा किञ्चवसेन विभत्तिं आरोपेत्तो अट्ठारस धम्मा एकेककिञ्चा ति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विभत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किञ्चा ति जत्वा द्वीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किञ्चा ति जत्वा तीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । विरियसतीन चत्तारि चत्तारि किञ्चानी ति जत्वा चतसु चतसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किञ्चा ति जत्वा छसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । पञ्जा सत्तकिञ्चा ति जत्वा मत्तसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तत्रिद ओपम्मं— एको विर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— ‘इदं राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितव्वं, सिप्पानुच्छविक वेतनं वट्ठेस्सामी’ ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा’ ति आह । एव पक्कोसियमाना अट्ठारस जना उट्ठहिंसु । तेस एकेक पटिविसे दापेत्वा विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेस द्वे द्वे पटिविसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स तयो पटिविसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको पि नागञ्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स छ पटिविसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [138] जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगञ्छि । तस्स सत्त पटिविसे दापेसि । तत्थ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तङ्गवसेन उपन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्ठन विय किञ्चवसेन तेस तेस धम्मानं विभत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेत्ते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन परस्सद्विवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उज्जुक्तावसेन सतिसम्पजञ्चवसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविकखेपवसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवार्कथा निट्ठिता ।

१ All authorities but मा० read इमं. २ म०— पटिवीस, सि०— पटिविसे. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निद्देसवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मुद्देसवारे पालिआरूढानि छप्पञ्जासपदानि विभजित्वा दस्सेतु 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निद्देसवारो^१ आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्सहगतं तिहेतुक असखारिक महाचित्त उपपज्जति, तस्मिं समये यो^३ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सव्वपुच्छासु अत्थो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उपपन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स सभावदीपनतो सभावपद नाम । फुसना ति फुसनाकारो । संफुसना ति सफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वड्डत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितभावो ।

(२६६) अबं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुस्सनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये सफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परियायेन फुसना संफुसना सफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीन पि निद्देसेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्व्वा । अयं पनेत्थ सव्वसाधारणो विभत्तिविनिच्छयो । यानि^२मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सल महाचित्त भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन टपेत्वा पुन एकेक पद गहेत्वा विभत्तिं आरोपितानि, तानि विभत्ति गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विभत्ति गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विभत्तिं गच्छन्ति । तत्थ को^४धो कुज्झना फुज्झितत्तं, दो^५सो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एव व्यञ्जनवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्व । एत्थ हि एको व को^४धो व्यञ्जनवसेन एव विभत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्व । पण्डित्तं कोसल्लं नेपुञ्चं वेभव्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विभत्तिगमनं वेदितव्वं । तेसु फस्सपदनिद्देसे ताव इमा तिरसो पि विभत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विभत्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सव्वपदनिद्देसेसु विभत्ति-भमनं वेदितव्व ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणानानत्तेन किच्च-

१ See 3.1 above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [§४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो एव, नामेन नानत्त गता ति । एव 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्व । रासट्ठेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूप रूपनलक्खण, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्जा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाण विजाननलक्खण ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चखन्धा होन्ति । एव 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्व । चत्तारो सम्मापधाना— "इध भिक्खु उपासन्नान पापकान अकुसलान धम्मान अनुपादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गहाति पदहती" [म० २.११] ति एव एकमेव विरिय किच्चनानत्तेन चतुसु ठानेसु आगत । एव 'किच्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्व । चत्तारो असद्धम्मा— कोधगरता न सद्धम्मगरता, मक्खगरता न सद्धम्म-गरता, लाभगरता न सद्धम्मगरता, सङ्कारगरता न सद्धम्मगरता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्व ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्से येव लब्धन्ति, सब्बेसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्जा सज्जानन-लक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाण विजाननलक्खण । तथा फस्सो फुसनाकिच्चो, वेदना अनुभवनाकिच्चा, सञ्जा सज्जाननकिच्चा, चेतना चेतनकिच्चा, विज्झाण विजाननकिच्च । एव किच्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्व । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोमादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धमना अलुब्धितत्तं [§३२] ति आदिना नयेन लब्धती ति एव पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्व ।

एव तव्वपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुर्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दळ्हीकम्मं वा ति एवं द्वे ठानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उपाळिन्तेन विय हि सक्किमेव फस्सो ति वुत्ते एतं पद फुल्लित्तमण्डितविभूषितं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना सफुसना संफुसितत्त' ति वुत्ते फुल्लित्तमण्डितविभूषित नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं वत्थ परिदहापेत्वा पुष्फानि पिण्ण्हापेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अर्थस्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दु करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्तातिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्तातिलको नाम होति । एवं-सपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसग्गवसेन च पुनपुनं भणनमेव दळ्हीकम्म नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'भन्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सापो' [139] ति वा

१ सि०- लुब्धती ति. २ सि०- एक, म०- एव. ३ सि०- फुत्तित्तं.

वुत्ते दळ्हीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति वुत्ते पन दळ्हीकम्मं नाम होति । एवमेव सक्किदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळ्हेन्तेन विय 'फस्सो' ति वुत्तपदेन^१ दळ्हीकम्मं नाम न होति । पुनप्पुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना सम्फुसना संकुसितत्तं' ति वुत्ते येव 'दळ्हीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ठानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देसेसु सब्बत्थ अत्थो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पटमं कामावचरं महाकुसलं चित्तं उप्पजति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्देसस्त वण्णनो ।

(२७२) इतोपरेसु पन वेदनादिपदानं निद्देसेसु त्रिससमत्तमेव वण्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात'-पदैवसेन पन 'यं'ति वुत्तं । तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा'वुच्चति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविक'त्थो पि हि अयं 'तज्जा'-सद्दो होति । यथाह — "तज्जं तस्सारुप्पं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-विञ्जाणमेव निस्सत्तद्धेन धातू ति मनोविञ्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तानिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरद्धेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तज्जाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्वी । इदानि चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिंगवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सञ्जानिद्देसे [§४] तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसञ्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सग्धि जाता । सञ्जा ति सभावनामं । संज्ञानना ति संज्ञाननाकारो । संज्ञानितत्तं ति संज्ञानितभावो । चेतनानिद्देसे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं भिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सी०, म०- वुत्ते पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुप्पं, सि०- सारुप्पं.

“अन्तर्लिखचरो पासो व्यायं चरति मानसो” [सं० १.१११] ति ।

एत्थ पन मनसा सपयुत्तकधम्मो ‘मानसो’ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कथिरा जने सुतो^१ [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्त ‘मानसं’ ति वुत्तं । इध पन ‘मनो’व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पद वट्ठित । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिप्पिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी” [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । “हृदया हृदय मञ्जे अञ्जाय तच्छती” [मं० १.३२] ति एत्थ चित्तं । “वक्क हृदयं [मं० १.५७]” ति एत्थ हृदय-वत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन ‘हृदयं’ ति वुत्तं । तमेव परिमुद्धट्ठेन पण्डर^२ । भवङ्गं सन्धयेत वुत्त । यथाह— “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठ” [अ. १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसल पि, गगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^३ विय च, पण्डर त्वेव वुत्त ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगृहणं मनस्सेव आयतन-मावदीपनत्थ । तेनेत दीपेति— ‘न यिदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनायतन, अथ खो मनो एव आयतन मनायतनं’ ति । तत्थ निवासनट्ठेन आकरट्ठेन समो-सरणट्ठे-[141]-न सञ्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितव्व । तर्था हि लोके ‘इस्सरायतनं वासुदेवायतनं’ ति आदीसु निवासनट्ठानं आयतन ति वुच्चति । ‘सुवण्णायतनं रतनायतनं’ ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने सेवन्ति न विहगमा” [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्ठान । “दक्खिणापथो गुन्न आयतनं” [] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिभम्बतं पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १.२५८] ति आदीसु कारण । इध पन सञ्जातिदेसट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन कारणट्ठेना ति तिविधो पि वट्ठति । फस्सादयो हि धम्मा एत्थ सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसट्ठेना पि एत आयतनं । बहिद्वा रूपसङ्गन्ध-रसफोटुव्वारम्मणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्ठानट्ठेना पि आयतन । फस्सादीनं पन सहजातादिपच्चयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेना पि आयतनं ति वेदितव्व । मनि-न्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विञ्जाणं [§६] । विञ्जाणमेव खन्धो विञ्जाण-वखन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्वो । महाउदकवखन्धो त्वेव सख^४ ।

१ मं०—स्वाय. २ मि०—सुताति ३ Cf. पाण्डर of वृ०.उ० II.1.15.

४ Sn 977. ५ See वि० १५५ ६ M.—यथा. ७ Cf. Ja. IV.32.

८ सि० रजनायतनं. ९ सि०—तिथा, सी०, M—तिविधो. १० सि०, मं०—सख्य.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलखन्धो समाधिकखन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अहसा खो भगवा महन्तं दाखखन्ध” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रूळ्हितो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-
क्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाण । तस्मा यथा रूखस्स एकदेसं छिन्दतो रूक्ख
छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूत एकं पि विज्जाणं
रूळ्हितो विज्जाणक्खन्धो ति वुत्त । तज्जा मनोविज्जाणधातू ति तेस फस्सादीन
धम्मान अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं मिननट्ठेन
मनो, विजाननट्ठेन विज्जाण, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातू ति तीहि नोमेहि वुत्त ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-
मनोविज्जाणधातुसफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा
इमस्मिं [१५२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसफस्सजा’ ति पञ्जत्तिन आरोपिता ।
वितक्कपदादीसु [§ ७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उद्धटा । इमेस च
पन फस्सपञ्चकान धम्मान पाटियेक्क पाटियेक्कं विनिब्भोग कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन
भगवता दुक्कर कत । नाना उदकान हि नानातेल्लान वा एकभाजने पक्खिप्पित्वा
दियस निम्मथितान वण्णगन्धरसान नानताव दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा
नानाकरण सक्का भवेय्य जातु । एव सन्ते पि त दुक्कर ति वुत्त । स्सम्मासबुद्धेन पन
इमेस अरूपीन चित्तचेतसिकान धम्मान एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेक्क पाटियेक्क
विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन अतिदुक्कर कत । तेनाह आयरमा नाग-
सेनत्थेगे—“दुक्कर महाराज भगवता कत ति । ‘किं भन्ते नागसेन भगवता
दुक्कर कत’ ति । ‘दुक्कर महाराज भगवता कत, य इमेस अरूपीन चित्तचेत-
सिकान धम्मान एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खात—अयं फस्सो, अयं
वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्म भन्ते करोही’ ति ।
‘यथा महाराज कोचिदेव पुरिस्सो नावाय समुद्दं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं
गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं,
इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवातिया उदकं, इदं सरभुया उदकं, इदं महिया
उदकं’ ति ? ‘दुक्करं भन्ते नागसेन जानितु’ ति । ‘ततो दुक्करतरं खो महाराज
भगवता कतं य इमेस अरूपीन चित्तचेतसिकान धम्मान...पे०... इदं चित्तं”
[मि० ८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिद्देसे [§ ७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्कैसि कुम्मं
तक्कैसि सक्कटं तक्कैसि योजनं तक्कैसि अड्डयोजनं तक्कैसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति
वेदितव्वा । इदं तक्कस्स सभावपद । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवतरतक्कस्सेत
नामं । सुट्ठकपनवसेन संकप्पो । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेती ति अप्पना ।

१ We fail to trace this to A. i. 125. २ म०—पत्त.

दुतियपदं उपसग्वसेन [143] वङ्कित । बलवतरा वा आपना व्यपपना । आरम्भणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिट्ठापेतीति चेत्तसो अभिनिरोपना । याथावताय निव्या-
निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसद्वो सकापोति सम्मासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिद्देशे [§८] आरम्भणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगत्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गत्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्वसेन पदानि वङ्कितानि । आरम्भणे चित्तं, सरं विय जियाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्भण अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नताति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिद्देशे [§९] पीतीति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसज्जान वा तेलानं
उग्गहोदकसीतोदकान वा एकतो करणं मोदनाति बुच्चति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसग्वसेन पन वङ्कित्वा आमोदना पमोदनाति बुत्ता ।
हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । हट्ठपहट्ठाकारानं एत अधिवचनं ।
चित्तीति चित्तं; धनस्सेतं नाम । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता वित्ति-सरिक्खताय
वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्स उपपज्जति, एव पीतिमतो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्स उपपज्जति, तस्मा चित्तीति बुत्ता । तुट्ठिसभावसण्ठिताय पीतिया
एतं नाम । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तान उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गोति
बुच्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता
अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावोति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्साति बुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकगगतानिद्देशे [§११] अचलभावेन आरम्भणे तिट्ठतीति
ठिति । परतो पदद्वयं उपसग्वसेन वङ्कितं । अपि च सम्पयुत्तधम्मे आरम्भणं हि
सम्पिण्डेत्वा [144] तिट्ठतीति सण्ठिति । आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा
तिट्ठतीति अवट्ठिति । कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्भणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पञ्ञाति । तेनेव सद्धा ओक्कपनाति बुत्ता, सति अपिलापना
ति, समाधि अवट्ठितीति, पञ्ञा परियोगाहनाति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्भणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अविज्जाति । तेनेव ते ओघाति बुत्ता । चित्ते-
कगता पनेत्थं न बलवती होति । यथा हि रज्जुट्ठानट्ठाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.

३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुक्खन्ते सुक्खन्ते पुन पकतिभावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकग्गता न बलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चित्वा कुद्दालेन खनित्वा आकोट्टनमद्दनघट्टनानि कत्वा उपल्लित्ते आदासे विय छाया पञ्जायति, वस्ससतातिक्रमे पि तं मुहुत्तकतं विय होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकग्गता बलवती होति ।

(२८२) उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो **अविसा-
हारो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होती ति **अविक्खेपो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहट नाम होति, इतो चित्तो च हरीयति^१ । अयं पन एव अविसाहटस्स मानस्स भावो ति **अविसाहटमानसता** । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंखारसमथो ति । तत्थ अट्ठसु समापत्तीसु चित्तेकग्गता चित्तसमथो नाम । त हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविपफन्दित सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथो ति बुच्चति । समुखाविनयादि-सत्ताविधो^२ अधिकरणसमथो नाम । त हि आगम्म तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधिकरणसमथो ति बुच्चति । यस्मा पन सब्बे संखारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा त सब्बसंखारसमथो ति बुच्चति । इमस्मि अत्थे चित्तसमथो अधिपेतो । समाधिलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति **समाधिन्द्रियं** । उद्धच्चे न कम्पती ति **समाधिबलं** । सम्मासमाधी ति याथावसमाधि निय्यानिकसमाधि कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§१२] बुद्धादिगुणानं सद्दहनवसेन **सद्धा** । बुद्धादीनि वा रतनानि सद्दहति पत्तियायती^४ ति सद्धा । **सद्दहना** ति सद्दहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, भिन्दित्वा विय अनुपविसती ति **ओकप्पना** । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिपसीदती ति **अभि-
प्पसादो** । इदानि यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये आरुद्धे आदिपेदं गहेत्वा व पदभाजनं करीयति—अयं अभिधम्मे धम्मता—तस्मा पुन **सद्धा** ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रिय इत्थिन्द्रिय, न तथा इदं । इदं पन सद्धौ व इत्थियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणभाव आपनत्थं पुन सद्धा ति वुत्तं । एवं सब्बपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्वं । अधि-
मोक्खलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति **सद्धिन्द्रियं** । अस्सद्धिये न कम्पती ति **सद्धाबलं** ।

(२८४) विरियिन्द्रियनिहेसे [§१३] **चेतसिको** ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकभावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

१ सी०, म०—पसारीयति. २ विन० २.९३. ३ सि० adds इति. ४ सि०—पत्तियायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३.२७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३.२७५.

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसम्बोज्झंगो ति । इति हि'द उद्देश आगच्छती" [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चकमादीनि करो-
न्तस्स उपपन्नत्ता 'कायिकं' ति बुच्चमानं पि कायविज्झाणमिव कायिक नाम नत्थि,
चेतसिकमेव पनेत ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति वुत्तं । **विरियारंभो** ति विरियसखातो
आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिक्खपति । अयं हि 'आरंभ'-सहो कम्मे आपत्तिय
किरियायं विरिये हिंसाय विक्रोपने ति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं समोति सच्चं आरंभपच्चया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥

एत्थ हि कम्म 'आरंभो' ति आगत । “आरंभति च विपटिसारी च होती” []
ति एत्थ आपत्ति । “महायज्झा महारमा न ते होन्ति महफला”
[] ति एत्थ यूपुस्सापनादिकिरिया । [146] “आरंभथे निक्खमथ युज्जथ
बुद्धसासने [सं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । “समणं गोतम उद्दिस्स पाणं
आरंभन्ती” [मं० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । “बीजगामभूतगामसमारमा पटि-
वित्तो होती” [दीघ० १.५ मं० १.१८०] ति एत्थ छेदनमज्झनादि^३-विक्रोपन ।
इध पन विरियमेव अधिपेतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंखातो आरंभो’
ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभो ति वुच्चति । इदमस्स सभावपद ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन **निक्कमो**^४ । परम्पर ठान अकमन-
वसेन परक्कमो । उपगन्त्वा यामनवसेन **उय्यामो** । वायामनवसेन **वायामो** ।
उस्साहनवसेन **उस्साहो** । अधिमत्तुस्साहनवसेन **उस्सोळ्हि** । थिरमावट्टेन **थामो** ।
चित्तचेतसिकान धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । अपरो नयो— निक्कमो चेतो कामानं पनुदनाय, परक्कमो चेतो बन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेतो ओघस्स नित्थरणाय, वायामो चेतो पारंगमनट्टेन, उस्साहो
चेतो पुव्वगमट्टेन, उस्सोळ्हि चेतो अधिमत्तट्टेन, थामो चेतो पल्लिघुग्घाटनताय,
धिति चेतो अवट्टितिकारिताया ति । “कामं तच्चो च नहारु च अट्ठि च अवसि-
स्सत्तु” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिथिलपरक्कमवसेन **असिथिलपरक्क-**
मता, थिरपरक्कमो, दळ्हपरक्कमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्टाने छन्द न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारिति, न विस्सज्जेति, अनो-
सकितमानसतं आवहति, तस्मा **अनिक्खित्तछन्दता अनिक्खित्तधुरता** ति
वुत्तं । यथा पन नज्जादिके^५ उदकसभिन्नट्टाने धुरवाहगोणं गण्हथा ति वदन्ति, सो
जण्णुना भूमियं उपीळ्ळिवा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलकम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पगण्हाति, तस्मा **धुरस्सपगगाहो** ति वुत्तं ।

१ §५५३ ६. २ सी०, M—आरंभथ. ३ M—बन्धनादिकं. ४ सि०, मं०—
निक्खमो. ५ सि०, M. PTS— अवसुस्सत्तु. ६ सि०, मं०— तज्जातिके.

पग्गहलक्खणे इन्दट्ठ करीती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । याथावनिच्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देसे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समावपदं । पुनपुन सरणतो अनुस्सरणवसेन अनुस्सति । अमिमुखं गन्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा वड्डितमत्तमेत । सरणाकारो सरणता । यस्मा पन सरणता ति तिण्ण सरणानं पि नाम, तस्मा त पटिसेधेतु पुन सतिग्गहणं कत । सतिसखाता सरणता ति अयं हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तिग्गहणधारणभावतो धारणता । अनुपविसनसखातेन ओगाहनट्ठेन अपिलापनभावो अपिलापनता । यथा हि लावुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकत-चिरमासितान न सम्मुस्सनभावतो^१ असम्मुस्सनता । उपट्ठानलक्खणे जेतनलक्खणे च इन्दट्ठ करीती ति इन्द्रियं । सतिसखात इन्द्रिय सतिन्द्रियं^२ । पमादे न कम्पती ति सतिबलं । याथावसति निच्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देसे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखातेन पञ्जापनट्ठेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मं जानाती ति पञ्जा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानना । अनिच्चादीनि विचिनाती ति विचयो । पविचयो ति उपसग्गेन पद वड्डित । चतुसच्चधम्मं विचिनाती ति धम्मविचयो । अनिच्चादीन सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । सा एव उपसग्गानानत्तेन उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो पण्डित्त्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीन विभावनवमेन विभय्या । अनिच्चादीन चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उपपज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठविया नामं । अयं हि सण्हट्ठेन वित्थट्ठेन च भूरी विया ति भूरी । तेन वुत्त— “भूरी वुच्चति [148] पठवी । ताय पठवीसमाय वित्थयाय विपुलाय पञ्जाय समन्नागतो ति भूरिपञ्जो ति । अपि च पञ्जायेत अधिवचनं भूरी” [पटि० २.१९७] ति । भूते अत्थे रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिसती ति मेधा । खिप्प गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरियत्तस्स; सि०— सुतपरियत्तस्स. २ M— पिलवन्ति. ३ सी०, म०— असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जेतनलक्खणे पि, M, सि०—omit. ६ नि०inserts hereafter सति एव इन्द्रिय सतिन्द्रिय. ७ सि०— विभावनभावो, M.— विभावनभाववसेन. ८ M.^१ अनिच्चादिलक्खणं. ९ सि०— सण्हत्थेन.

उपपज्जति त सत्त^१ हितपटिपत्तिय^२ संपयुत्तधम्मं च याथावत्कखणपटिवेधे परिणेत^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मं विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकरोहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उपपथ पटिपत्ते सिन्धवे वीथि-आरोपणत्थं विज्झनपतोदो विथ उपपथे धावनककूटाचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^५ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्जाबलं । किलेसच्छेदनट्ठेन पञ्जा व सत्थं पञ्चासत्थं । अच्चुग्गतट्ठेन पञ्जा व पासादो पञ्जापासादो । आलोकन-ट्ठेन पञ्जा व आलोको पञ्जा-आलोको । ओभासनट्ठेन पञ्जा व ओभासो पञ्जा-ओभासो । पज्जोतनट्ठेन पञ्जा व पज्जोतो पञ्जापज्जोतो । पञ्जवतो हि एकपल्लकेन निसिन्नस्स दससहस्रिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता होति, तेनेतं वुत्त । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकस्मि अत्थे सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो”मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-लोको अग्यालोको पञ्जालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदगं भिक्खवे इमेसं चतुर्णं आलोकानं यदिदं पञ्जालोको” ति । तथा “चत्तारो”मे भिक्खवे ओभासा...पे०...चत्तारो”मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०] ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेणैव इदानीं देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विभज्जमानो सुविभक्तो होति । अज्जथा व अज्जो वुज्जति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणट्ठेन रतिदायकट्ठेन रतिजनकट्ठेन चित्ति^६कट्ठेन दुल्लम-पातुभावट्ठेन अतुलट्ठेन अनीमसत्तपरिभोगट्ठेन च पञ्जा व रतनं पञ्जारतनं । न तेन सत्तां मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहन्ती ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेत पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]-पक्खमाव-दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति—य्वायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिपेत्तो ति । सम्मादिट्ठी ति याथावन्वियानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू ति तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनट्ठेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-धम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०—अत्तहितपटिपत्तिय. २ सी०, म०—परिणामेती ति. ३ सी०, म०—omit. ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विथ. ५ सी० inserts hereafter पञ्जा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रिय. ६ सी०—चित्ति^६कत्थेन ७ सी० inserts hereafter अमुह्यनमत्तमेव वा तै. < See ३.२८७. ९ See ३.२८३.

सभावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिठ्ठन्ति यपेन्ति यपेन्ति
इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिती ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ
— एताय तिठ्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं बुज्झनक-
सत्तान पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्त कत । एताय इरियन्ती ति इरियना । वत्तन्ती ति
वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं कारेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिवलनिद्देसे [§३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं
समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितव्वो ।
हिरियितव्वेना ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितव्वयुत्तकं कायदुच्चरितादि-
धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं
धम्मानं ति अकोसलसंभूतान धम्मान । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगत्थे
करणवचनं । तेसं तेस धम्मान समापत्तिं पटिलाम समङ्गिभावं हिरियति जिगुच्छती
ति अत्थो । ओत्तापवलनिद्देसे [§३१] ओत्तापितव्वेना ति हेत्वत्थे करणवचनं ।
ओत्तापितव्वयुत्तकेन ओत्तापस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तापकाराय च समा-
पत्तिया ओत्तापस्स हेतुभूताय ओत्तापति, मायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिद्देसे [§३२] अलुब्भनकवसेन अलोमो । न लुब्भती
ति पि अलोमो । इदमस्स सभावपदं । अलुब्भना ति अलुब्भनाकारो । लोभसमङ्गि-
पुगलो लुब्भितो नाम । न-लुब्भितो अलुब्भितो । [150] अलुब्भितस्स भावो
अलुब्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारागो । असारज्जना
ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिज्झायती ति
अनभिज्झा । अलोमो कुसलमूलं ति अलोभसखात कुसलमूलं । अलोमो हि
कुसलानं धम्मानं मूलं पच्चयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पच्चयट्ठेन मूलं चा
ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिद्देसे [§३३] अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति
पि अदोसो । इदमस्स सभावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स
भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कोध-
दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो^१ ति अव्यापज्जो^२ । अदोससंखातं कुसलमूलं
अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तैत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिद्देसादीसु [§४० ...] यस्मा कायो ति तयो
खन्धा^३ अधिपेता, तस्मा वेदनाखन्धस्सा ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते
धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासपत्ता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन
वड्ढितं । पस्सम्भना ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्भितस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्सम्भितत्तं । सव्वपदेहि पि तिण्ण खन्धान किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विज्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मनं ति लहुपरिणामा; तेस भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति वुत्त होति । अदन्धनता ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेत; अमारियता ति अत्थो । अवित्थनता ति थीनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अथद्वता^१ । एव पठमेन तिण्ण खन्धानं लहुताकारो^२ कथितो । दुतियनयेन विज्जाणक्खन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] मुदुता [§ ४४] ति मुदुभावो । महवता ति महवं वुचति सिनिद्ध, मट्ठ; मुदुनो भावो महवता । अकक्खलता अकक्खलभावो । अकटिनता ति अकटिनभावो । इधा पि पुरिमनयेन तिण्ण खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मञ्चता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगक्खमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डित । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स कम्मनियाकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्स निगिलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो, उजुकेन आकरिण पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विज्जाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । अवङ्कता ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पाप कत्वा व 'न करोमी'ति भासति, सो गन्वा पच्चो-सक्कनताय 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यो पाप करोन्तो व 'भायामहं पापस्सा'ति भासति, सो येभुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावङ्को' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न भायेय्या' ति भासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवङ्को' नाम होति । यस्स वा तीणि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि चि द्वे, सो 'चन्दलेखावङ्को' नाम । यस्स य किञ्चि एकं, सो 'नङ्गलकोटिवङ्को' नाम । दीधमाणका पनाहु—एकच्चो भिक्खु पठमवये एकवीस-तिर्यो अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवङ्को' नाम । एको पठम-

१ M. थानमिद्धादि°. २ म०-अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा थीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.- लहुताकारो. ४ M.- मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०- उजुकता. ६ म०, सी०. सि०- उजुकाभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलदीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयेसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चदलेखावको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नगलकोटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिम्हता वंक्ता
कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिम्हतादिका वुत्ता । खन्धाधिद्वं
नाम देसनां कता । खन्धानं हि एता अजिम्हतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एव
सब्बेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्ण खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणक्खन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उजुकाकारो कथितो ति वेदितब्बो ।

(२९९) इदानीं व्याय ये वा पना ति [§ ५७] अपनावारो वुत्तो, तेन
धम्मुद्देसवारे दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव सखेपतो निद्देसो कथितो होती ति ।

निद्देसवारकथां निद्विता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना^१ ति उद्देसवारे
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना ति निद्देसवारे चतूहि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मवक्कथानव्वारो निद्वितो व होति ।

[(ii) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§ ५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देस-पटिनिद्देसानं वसेन ति विधो होति । तत्थ
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा' [§ ५९] ति आदिको निद्देसो । कतमो तस्मिं समये
वेदनाखन्धो [§ ६०] ति आदिको पटिनिद्देसो ति वेदितब्बो । तत्थ उद्देसवारे
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमत्थो वेदितब्बो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना, ठपेत्वा ये-वा पनके, पालिं आरूढ्वा अतिरेक-
पण्णासधम्मो, ते सब्बे पि संगहहमाणा रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ म०- खन्धाधिद्वाना व; मि०- खन्धाधिद्वानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

हेट्ठां वुत्तेन आयतनद्वेन द्वे व आयतनानि होन्ति । सभावद्वेन सुञ्जतद्वेन निस्सत्तद्वेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारद्वेन तयो वेत्थ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेत्ता नो-आहारा । ‘किं पनेते अञ्जमञ्ज वा त-समुद्धान-रूपस्स वा पच्चया न होन्ती’ ति ? ‘नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अञ्जथा चा ति समाने पि पच्चयस्ते^१ अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेत्ता वित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तिस्सो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेस च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विञ्जाणाहारो तेस च पच्चयो होति पटिसन्धि-नामरूप च आहरति’ । ‘ननु च सो विपाको व, इद पन कुसलविञ्जाणं’ ति ? ‘किंचा पि कुसलविञ्जाण, त-सरिक्खताय पन विञ्जाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपत्थम्भकद्वेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मान, कवळि-काराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थम्भकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरूपिणो आहारा सम्पयुत्तकान धम्मान त-समुद्धानान च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो” [तिकप० १.१८]’ ति ।

(३०३) अपरो नयो—अङ्गत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवळिकारा-हारो च्छे इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवळिकारा-हारमक्खान सत्तान रूपकायस्स कवळिकारो आहारो, नामकाये वेदनाय फस्सो, विञ्जाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विञ्जाण । यथाह—“सय्यथा पि भिक्खवे अय कायो आहारद्वितिको, आहार पटिच्च तिद्वति, अनाहारो नो तिद्वती” [स० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, सखापच्चया विञ्जाण, विञ्जाण-पच्चया नामरूप ति । अधिपतियद्वेन पन अद्वेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेत्ता । तेन वुत्तं—अद्विन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिज्झायनद्वेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] नित्यानद्वेन च हेत्वद्वेन च पञ्चेव धम्मा मग्गगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अद्विगिको अरियमग्गो, लोकियचित्ते पन एकक्खणे तिस्सो विरतियो च लब्धन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) ‘ननु च “यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेत अद्विगिकस्स मग्गस्स अधिवचन” [स० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते “यथेव लोकोत्तरमग्गो अद्वि-गिको, पुब्बभागविपस्सनामग्गो पि तथेव अद्विगिको” ति “यथागत-वचनेन इमस्स”-त्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अद्विगिकेन भवितव्व’ ति ? ‘न भवितव्व । अय हि सुत्तान्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन’स्स काय-

१ ३.२७५. २ ति०, M.—आहरणद्वेन. ३ ति०, सी०—पच्चयत्थे. ४ ति०—विय; M.—व. ५ § ५८.

कम्मं वचीकम्म आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्परियायदेसना । लोकियचित्तिस्मिं हि तिरसो विरतियो एकक्खणे न लब्धन्ति, तस्मा ‘पञ्चगिको’ वं वुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियत्तेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलत्वेन तयो व धम्मा हेतू । फुसनत्तेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितत्तेन एको व धम्मो वेदना । संजाननत्तेन एको व धम्मो सज्जा । सज्जेतनत्तेन एको व धम्मो चेतना । चित्तविचित्तत्तेन एको व धम्मो चित्तं । रासत्तेन चैव वेदयितत्तेन च एको व धम्मो वेदनाखन्धो । रासत्तेन च संजाननत्तेन च एको व धम्मो सज्जाखन्धो । रासत्तेन च अभिसंखरणत्तेन च एको व धम्मो संखारक्खन्धो । रासत्तेन च चित्तविचित्तत्तेन च एको व धम्मो विज्जाणक्खन्धो । विजाननत्तेन चैव हेतुं वुत्त-आयतनत्तेन च एकमेव मनायतनं । विजाननत्तेन अधिपतियत्तेन च एकमेव मनिन्द्रियं । विजाननत्तेन सभावसुञ्जतनिस्सत्तत्तेन च एको व धम्मो मनोविज्जाणधातु नाम होति, न अवसेसा । टपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बे पि धम्मा एकं धम्ममायतनमेव, एका च धम्मधातु येव होन्ती ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन आपनावारेन इधा पि हेत्ता वुत्ता ये-वा-पनका सगहिता व । यथा च इध एवं [155] सब्बत्थ । इतो पर हि एत्तक पि न विचारयिस्साम । निदेस-पटिनिदेसवारेसु हेत्ता वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितव्वो ति ।

सगहवारो निट्ठितो ।

कोट्टासवारो ति पि एतस्सेव नामं ।

[(111) सुञ्जतवारे]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति सुञ्जतवारो आरब्धो । सो उद्देस-निदेसवसेन द्विधा ववत्थितो । तत्थ उद्देसवारे ‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्टासा होन्ति । सब्बकोट्टासेसु च ‘चत्तारो द्वे तयो’ ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ? संगहवारे परिच्छिन्नत्ता । तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ सत्तो वा भावो वा अत्ता वा उपलब्धति । धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो —

(३०८) यस्मिं समये कामावचर पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये चित्तगवसेन उपन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा सभावत्तेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२. ४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो. ८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २५५, ३०२; also see ३ ३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुग्गलो वा होती ति । तथा रासट्ठेन खन्धा व होन्ती ति । एव पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा । यस्मा पन ज्ञानतो अञ्ज ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गङ्गं नत्थि, तस्मा इध 'ज्ञानं होति, मग्गो होति' [§ १२१] इच्चेव वुत्त । उपनिज्झायनट्ठेन हि ज्ञानमेव हेत्वेन मग्गो व होति । न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति । एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा । निहेसवारो उत्तानत्थो येवा ति ।

सुञ्जतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि मह्मावरोह मण्डेत्वा निट्ठितस्स पठमचित्तरस्स अत्थवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन "कतमे धम्मा"[§ १४६] ति आदि आरद्ध । तेसु सब्बेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारा वेदितव्वा । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदान अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । इतोपर हि अपुब्बपदवण्णन येव करिस्साम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिहेसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्ब । तस्स'त्थो—सह संखारेना ति ससंखारो । तेन ससंखारेन सपयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठम महाचित्त उपपज्जति, तेनेव सपयोगेन स-उपायेन इदं उपपज्जति । तस्सेवं उपपत्ति वेदितव्वा—इधेकच्चो भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्ठानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते 'मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी'ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—'भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्ठानं वा धम्मस्सवनं वा अगन्तु असारुप, गमिस्सामी'ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनव करणे च आनिसंस दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गहवसेन वा 'एहि, इदं करोही'ति कारियमानस्स उपपन्नं कुसल-चित्तं ससंखारेन पच्चयगणेन उपपन्नं नाम होती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठित ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§ १४७] जाणविप्पयुत्तं ति जाणेन विप्पयुत्तं ति जाण-

१ नि० adds hereafter जीवो वा २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS insert hereafter स-उत्सहेन.
५ सी०, M, PTS.— °गहणेन

विपयुत्त । इदं पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठ होति परिच्छिन्दनकजाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इद दहरकुमारकानं भिक्खु दिस्वा 'अय थरो मग्गं' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जीती ति वेदितव्व । पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पज्जा परिहायति । सेस पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निट्ठितं ।

[चतुत्थं चित्तं]

[३११] चतुत्थचित्ते पि [§१४९] एसेव नयो । इद पन ससंखारेना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेत्ति ते च अनत्थिका समाना पि हट्ठपहट्ठा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्व ।

[पञ्चमं चित्तं]

(३१२) पञ्चमे [§१५०] उपेक्खास्सहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्त । इद हि आरम्भणे मज्झत्त होति । परिच्छिन्दनकजाण पेत्थ होति येव । पालिय पनेत्थ ज्ञानचतुक्के^२ उपेक्खा होति इन्द्रियदृक्के उपेक्खिन्द्रिय होती ति वत्वा सब्बेस पि वेदनापदानं निद्देसे सातासातसुखदुक्खपरिक्खेपवसेन देसन कत्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता । तस्मा मज्झत्तलक्खणे इन्ददृक्करणवसेन उपेक्खिन्द्रिय-मायो वेदितव्वो । पदपटिपाटिया च एकस्मि ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तगवसेन पालिं आरुह्वा पञ्चपणासेव^३ धम्मा होन्ति । तेस वसेन सब्बकोट्ठासेसु सब्बवारेसु च विनिच्छयो वेदितव्वो ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

(३१३) छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियततियचतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । केवल इमेसु वेदनापरिवत्तन चेव पीतिपरिहान च होति । सेस साद्धि उपत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेस उप्पत्ति सहाअट्ठकथाय अनु-ज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

(३१४) तानि सब्बानि पि दसहि पुज्जक्रियवत्थूहि दीपेतव्वानि । कथं ? दानमय पुज्जक्रियवत्थु, सीलमय ., भावनार्थमय ., अपचितिसहगत . . ., वेय्या-वच्चसहगत . . ., पत्तानुपदान . . ., अब्भनुमोदनं . . ., देसनामय . . ., सवणमयं . . ., दिट्ठुजुक्कम्मपुज्जक्रियवत्थू ति इमानि दस पुज्जक्रियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on §147. २ M., PTS. °पञ्चके; but see §150, §§156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'जु'; सी०—दिट्ठि'ज्जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनि-
संसानं वत्थु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । तत्थ चीवरा-
दीसु चतूसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्मणेसु, अन्नादीसु वा दससु दान-
वत्थुसु, त त देन्तस्स तेस तेस उपादनतो पढाय पुव्वभागे, परिच्चागकाले, पच्छा
सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
किरियवत्थु' नाम । पव्वसील अट्ठसील दससीलं समादियन्तस्स, 'पव्वजिस्सामी' ति
विहार गच्छन्तस्स, पव्वजन्तस्स, 'मनोरथ मत्थक पापेत्वा पव्वजितो वत'मिह, साधु
मुट्ठु'ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं सवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स,
आपाथगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि^१ सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिसम्भिदायं वुत्तेन
विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स, सोतं...पे०...
मनं...रूपे...पे०...धम्मं...चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं...चक्खु-
सफस्सं...पे०... मनोसफस्सं, चक्खुसंफस्सज वेदन...पे०... मनोसफस्सजं
वेदन, रूपसज्ज...पे०...जरामरण अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स
पवत्ता चेतना, अट्ठतिसाय वा आरम्मणेसु आपन आपत्ता सव्वा पि चेतना (iii)
'भावनामय पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गमन-पत्तचीवर-
पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसपदानादिवसेन (iv) 'अपचितिसहगतं' वेदितव्व ।
वुडुतरान वत्तपटिवत्तकरणवसेन गाम पिण्डाय पविट्ठं भिक्खु दिस्वा पत्त गहेत्वा गामे
भिक्खु समादयेत्वा उपसहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खून पत्तं आहरा' ति सुत्वा वेगेन
गन्त्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावट्ठिककाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्व ।

(३१६) दान दत्वा गन्धादीहि पूज कत्वा 'असुकस्स नाम पत्ति होतू'ति
वा, 'सध्वसत्तान होतू'ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुपदानं' वेदितव्वं । कि पनेव
पत्ति ददतो पुञ्जवत्थो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जाले-वा
ततो दीपसहस्स जालेन्तस्स पठमदीपो खीणो ति न वत्तव्वो; पुरिमालोकेन पन
सद्धि पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्ति ददतो परिहानि
नाम नत्थि । बुद्धि येव पन होती ति वेदितव्व । परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय
वा पुञ्जकिरियाय 'साधु मुट्ठु' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदि-
तव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति म जानिस्सन्ती'ति इच्छाय ठत्वा लाभगरुको
हुत्वा देसेति, त न महाफलं । एको अत्तनो पगुणं धम्म अपच्चासिंसमानो विमुत्ता-
यतनसीसेन परेस देसेति, इद (viii) 'देसनामय पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ भी०, म०-०दीनं. २ See Vim. 38-39; MCom. 1. 195, ii, 236;
358, Nettī. 89.

मुणन्तो 'इति म सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति मुणाति, त न महाफल । एको 'एवं मे महाफलं भविस्सती'ति हितकरणेन मुदुचित्तेन धम्म मुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठि उजु करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्ज करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकमावेनेव महाफल होती' ति । एतेसु पन पुञ्जकिरियवत्थूसु दानमय ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दान ददतो उपपज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । एव पुब्बचेतन मुञ्चन-चेतन अपरचेतन ति तिरसो चेतना एकतो कत्वा 'दानमय पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमय पि 'सील पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, सीलपूर्णकाले उपपज्जति, 'पूरित मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'सीलमय पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे^०... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठि उजुक करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उपपज्जति, दिट्ठि उजुक करोन्तस्स उपपज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उपपज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुकम्म पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) मुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगतानि । तेसु इतरेसु पि संगहो वेदितव्वो । अपचित्ति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगह गच्छन्ति । पत्तानु-प्पदान-अब्भनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये पन 'दिट्ठुजुकम्मं सब्बेसं नियमलक्खणं'ति वदन्ति तेस त तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा वित्थारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेसु 'दान दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेस येव अञ्जतरेन देति; 'दान मे दिन्नं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सील पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पूरेति, 'सील मे पूरित' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावन मावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति; भावन मावेन्तो पि तेस-येव अञ्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचित्तिकम्म करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन करोति, 'कत मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावट्टिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पञ्चवेक्खन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन पञ्चवेक्खन्ति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पञ्चवेक्खन्तो पि, 'पत्ति वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पञ्चवेक्खन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन पञ्चवेक्खन्ति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पञ्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पञ्चवेक्खन्ति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति, मुण्णन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन सुणाति, 'सुतं मे' ति पञ्चवेक्खन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन पञ्चवेक्खन्ति । 'दिट्ठि उजुक् करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेस येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उजुक् करोन्तो पन चतुन्नं आणसपयुत्तान अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठि मे उजुक् कता' ति पञ्चवेक्खन्तो अट्ठन्न अञ्जतरेन पञ्चवेक्खन्ति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि—आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाण अनन्तं । आकासस्मिं हि पुरत्थिमदिसाय वा पच्छिमुत्तरदाक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसहस्सानी एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । स्मिन्नेरुमत्त पि अयोक्खट्ठ पटवि द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्त मस्सेथेव^३, नो पतिट्ठ लभेथ, एव (i) आकास अनन्त नाम । चक्कवाळानं पि सत्तेहि वा सहस्सेहि वा^४ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अकनिट्ठभवने निव्वत्ता, दळ्ढहथामधनुग्गहस्स सल्लहुकेन सेरेन तिगिय तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्कवाळपरियन्त पस्सिस्सामा' ति तेन जवेन धावेय्यु, चक्कवाळपरियन्त अदिस्सा व परिनिब्बायेय्यु, एव (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्ठकथलट्ठकसत्तान पमाणं नत्थि । एव (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एव अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणान सत्तान कामावचर-सोमनस्ससहगत-आणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स बहूनि उपपज्जन्ति । ब्रह्मं पि बहूनि उपपज्जन्ति । तानि सव्वानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन आणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुक असंखारिक महाचित्तं होति । तथा स-संखारिक महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS—सत्तकायो. २ M., PTS—^०नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसतसहस्सानी ति. ३ म०, M.—मस्सेथेव. ४ सि० inserts hereafter सतसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.—^०धम्मं.

सहगतं आणविपयुत्तं दुहेतुक^१ ससंखारिकं चित्तं ति । एव सञ्चानि पि अपरिमाणेसु चक्रवालेसु अपरिमाणान सत्तान् उपपज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि खम्मासबुद्धो महातुलाय तुल्यमानो विषय, तुम्हे पक्खिपित्वा भिनमानो विषय, सब्बञ्जुतज्जणेन परिच्छिन्दित्वा 'अट्ठेवतानी' ति सरिक्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठसे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छब्बिधेन पुञ्ञायूहनं नाम गहितं । पुञ्ञ हि अत्थि सयकार अत्थि परंकार, अत्थि साहत्थिक अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपज्जान-कत अत्थि असंपज्जानकत । तत्थ अत्तनो धम्मताय कत 'सयकार' नाम । पर करोन्तं दिस्वा कतं 'परकार' नाम । सहत्थेन कतं 'साहत्थिक' नाम । आणापेत्वा कारित 'आणत्तिकं' नाम । कम्म च फलं च सदहित्वा कत 'संपज्जानकत' नाम । कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कत 'असंपज्जानकत' नाम । तेसु सयकार करोन्तो पि इमेस अट्ठन्न कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । परकार करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेरां अट्ठन्न कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । संपज्जानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति । असंपज्जानकरणं चतूहि आणविपयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चतस्सो ढक्खिणाविमुद्धियो गहिता— पच्चयान धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसपात्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ धम्मेन समेन उपपन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम । [१६३] सदहित्वा ओकपेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति । खीणासवभावो 'वत्थुसपात्ति' नाम । खीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातु सक्रोन्तस्स कामावचरकुसल इमस्मिं येव अत्तभावे विपाकं देति । पुण्णकसेट्ठि-काकवल्लिय-सुमनमालाकारादीनि विषय ।

(३२५) संखेपतो पनेतं सब्बं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तद्वेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्ससहगत उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति । आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधं होति । सोमनस्स-सहगतं आणसपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खाहगतं आणसपयुत्तं असं-खारिकं महाचित्तं च आणसपयुत्तद्वेन असंखारिकद्वेन च एकमेव होति । तथा आणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, आणविपयुत्तं असंखारिकं, आणविपयुत्तं ससंखारिकं चा-ति । एवं आणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि संसंखारिकानी ति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो जत्वा भगवा सब्बञ्जू गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिक्खति देसेति

^१ मी०, म०— द्विहेतुक. २ ध० अ० १.३८५; सि०— कालवल्लिय, म०— कालवल्लिय. ३ ध० अ० २.४०.

पञ्चपेति पट्टपेति विवरति विमज्जति उत्तानीकरोती ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्टकथाय

कामावचरकुसलनिद्देशो^१

समत्तो ।

[रूपावचरकुसलकथा]

(३२६) इदानीं रूपावचरकुसलं दस्सेतु कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्ध । तत्थ रूपूपत्तिया मग्गं भावेती ति रूपं वुच्चति रूपभवो^२ । उपपत्ती ति निव्वत्ति जाति सजाति । मग्गो ति उपायो । वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्पादेती ति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपभवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेती ति । किं पनेतेन नियमतो रूपभवे उपपत्ति होती ति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेत्थ, समाहितो यथाभूतं पजानाति पस्सती” [Ct. स० ३.१३, ५.४१४...] ति एव वुत्ते न हि निव्वेधभागियेन रूपभवातिक्रमो पि होति । रूपूपत्तिया पन इतो अज्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपूपत्तिया मग्गं भावेती’ ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनायं सपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं स्मारिपुत्तं पजानामि निरयगामि च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलं च दानं । धम्मा एते सपुत्तानुयाता ।

एतं हि मग्गं दिवियं^३ वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोक” [अं० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति खंखारूपत्तिसुत्तादीसु चेतना पि चेतनासपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासम्पयुत्ता अधिपेता । यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिमन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासम्पयुत्तधम्मा पि वट्टन्ति येव ।

(३२७) भावेती ति जनेति उपादेति वट्टेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अज्जत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एव अज्जत्था पि अत्थो होति । तत्थ “इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.

३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सज्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.

७ म० ३.९९-१०३.

समणो गेतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अय समावना नाम; ओकापना ति अत्थो । “सीलपरिभावितो समाधि महफलो होति महानिस्सो, समाधिपरिभाविता पञ्जा महाफला होति महानिस्सो, पञ्जापरिभावित चित्त सम्भेदेव आसवेहि धिमुच्चती” [दी० २.८१] ति अय परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इव रूपं विभावहेहि, वेदन... सज्ज... संसारे... विज्जाण विभावहेही” [] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च पर उदायि अक्खाता मया सावकान पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्ठाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अय पन उपादनवड्डनट्ठेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिपेता । तेन वुत्तं—‘भावेती ति जनेति उपादेति वड्डेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिदेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अकत्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाय साधे-तव्वतो ति । इदं हि चतुसू पटिपदासु अज्जतराय साधेतव्व; न कामावचर विय विना पटिपदाय उपाज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थ दस्सेतु पुग्गलपुब्बंगम देसन करोन्तो ‘रूपपपत्तिया मग्गं भावेती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविच्चित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमत्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्वो । तस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसपज्ज विहरणसमये अविज्जमानान पि कामानं तस्स पठमज्ज्ञानस्स पटिपक्खभाव, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगम दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने’ इदं पञ्जा-यति—ननु च’स्सं ज्ञानस्स कामा पटिपक्खभूता येसु सति इदं न पवत्तति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय ? तेसं परिचागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमतार-परिचागेन पारिमतारस्सेव । तस्मा नियम करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया— ‘कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञान उपसपज्ज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेत एवं दट्ठव्वं । त निस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह— “कामानमेत निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अ० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुच्चति, एव वत्तव्वो । न हि सक्का इतो अज्जेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसपज्ज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठव्वो ।

१ सि०— सोधेतव्वेतो.

२ With ३.३२९-३३५ of. विमु० ४.८१-८८

३ M.—कविरमाने. ४-४ म०— नन्विमस्स; M.—नूनमस्स; सि०— नूनमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सव्वे पि विवेका संगहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विखम्भनविवेको ति तयो एव इध दट्ठव्वा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निहेसे “कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तत्थेव विमंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; सकापो कामो, रागो कामो, संकापरागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एव किलेसकामा वुत्ता, ते सव्वे पि सगहिता इच्चेव दट्ठव्वा । एवं हि सति विविच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सत्था-कुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चैत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वत्थुकाम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुपहान, दुतियेन संकिलेसपहान; पठमेन लोलभावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसन विभावितं होती ति पि जातव्व । एस ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिपेत्तो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Cf. वि० २५६] ति आदिना नयेन विमंगे ज्ञानगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वुत्त ।

(३३३) अज्जेस पि च धम्मनं अकुसलभावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विमंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेस ज्ञानगानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानि ति वुत्तं होति । तथा हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति ब्यापादस्स, वितको थीनमिदस्स, सुख उद्वच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति धेट्ठे^१ वुत्त ।

(३३४) एवमेत्थ ‘विविच्चेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.२२०, वि० अ० ३१६. २ सी०, M. omit.

३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो” which is also quoted in विमु० ४.८५. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf. विमु० ४.८६, विमुत्ति ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको वुत्तो होति । ‘विविच्च अकुसलेहि धम्मेही’ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितगहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोमस्स, दुतियेन आघात-[166]-वत्थुभेदादिविसयान दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेसु पठमेन कामोष-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओष-योगासव-उपादानगन्थसयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-सपयुत्तकानं च, दुतियेन अविज्जाय त-सपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोमसपयुत्त-अट्ठचित्तुपादानं, दुतियेन सेसानं चतुन्नं अकुसलचित्तुपादानं विक्खमनविवेको वुत्तो होतीति वेदितव्वो । अयं ताव ‘विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेही’ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं सपयोगङ्गं दस्सेतु सवितक्कं सविचारं ति आदि वुत्तं । तत्थं हेट्ठो वुत्तलक्खणादिविभागेन आपनासंपयोगतो रूपावचरभावपत्तेन वितक्केन चैव विचारेण च सह वत्तति । रुक्खो वियं पुत्तेन फलेन चा ति इदं ज्ञानं सवितक्कं सविचारं ति वुच्चति । विभगे पन “इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेण उपेतो होति समुपेतो होती” [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिद्वाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो । विवेकजं ति— एत्थ विविच्च विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विविच्चो ति वा विवेको, नीवरणविविच्चो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरानी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति— एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठो पकासितानेव । तेसु वुत्तापकाराय पञ्चविधाय पीतिया आपनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधिसपयोगं गता करणा पीति— अयं इमस्मिं अत्थे अधिपेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्मि ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा पीतिं च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विद्यं । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एव पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं एव पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च’स्स अत्थि । तस्मा एकपदेनेव ‘विवेकजपीतिसुखं’ ति पि वुत्तं युज्जति । विभगे पन “इदं सुखं इमायं पीतिया सहगतं” [वि० २५७] ति आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तत्था पि एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति— एत्थ गणनानुपुब्बतौ पठमं । पठमं उपपन्नं ति पि पठमं । पठमं समापज्जितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्मसंगमि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विसु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३ १९८-२०१. ४ विसु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ सि०- गणनानुपुब्बताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

चिण्णवमीभावो हि अट्ठसमापत्तिलाभी आदितो पट्ठाय मत्थक पापेन्तो पि समा-
पजितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्ठाय आदि पापेन्तो पि समापजितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सक्कोति । एवं पुब्बुपत्तियट्ठेन पर्न पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविध ज्ञान— आरम्मणूपनिज्ज्ञान लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तत्थ
अट्ठ समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्मण उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति सखे गता । विपरसनामगाफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञान नाम । तत्थ विपरसना
अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञान । विपरसनाय कतकिच्चस्स
मग्गेन इज्जनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञान । फलं पन निरोधसच्च तथलक्खणं
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञान नाम । तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिपेत् । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्व ।

(३३८) **उपसपज्जा** ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
उपसंपादयित्वा वा निष्पादयित्वा ति वुत्तं होति । विभगे पन “उपसपजा ति पठमस्स
ज्ञानस्म लाभो पटिल्लभो पत्ति सम्पात्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसपदा” [वि०
२५७] ति वुत्त । तस्मा पि एवमेव त्थो दट्ठव्वो । **विहरती** ति तदनुरूपेण इरिया-
पथविहारेण इतिवुत्तपकारज्ज्ञानममङ्गी हुत्वा अत्तभावस्स इरियन वुत्तिं पालनं
यपनं यापनं चार निहार अभिनिष्पादेति । वुत्तं हेतु **विभगे**— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती”
[वि० ७] ति । **पठवीकसिणं** ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं
ति वुच्चति । त निस्साय पटिल्लज्जनिमित्तं पि । निमित्ते पटिल्लज्जज्ञानं पि । तत्थ
इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्व । पठवीकसिणसखात् ज्ञानं उप-
सपज्जं विहरती ति अयं हेत्थ सखेपत्थो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदट्ठानं विपरसनं वड्डुत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन
किं कातव्वं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खत्तवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पच्चयसनिसितसखातानि चत्तारि सीलानि विनोदित्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन,
व्यास्य आवासादीसु दससु पल्लोदेषु पल्लोदेषो अत्थि, त उपच्छिन्दित्वा कम्म-
ट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसकमित्वा पालियां आगतेसु अट्ठतिसार्यं कम्मट्ठानेसु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मट्ठानं उपपरिक्खन्तेन सच्चस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मट्ठानं गहत्वा ज्ञानभावनाय अनुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ वि० ४.११९ differs. ३ सि०, म०— संख्यं.
४ वि० ४.११९ agrees. ५ वि० ४.१०२. ६ वि० ४.१०३. ७ सि०—
कसिणत्थेन; see वि० ४.११९. ८-८ वि० ३.२८. ९ On this see Vim.
pp. 38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपलिबोधुपच्छेद कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुरक्खण-सत्त असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधआपनाक्रोसल्लापभेद सब्ब भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन जाणाधिगम्मत्थाय पटिपज्जितब्ब । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । सब्ब-कम्मट्ठानान हि भावनाविधानं सब्ब अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारित । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न त पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागत अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पटमज्झान उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पटमकुसल-चित्ते वुत्तापकारा व पदपटिपाटिया छापण्णासं धम्मा होन्ति । केवल हि ते कामाव-चरा, इमे भुम्मन्तरवसेन महगता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दादयो चत्तारो व लब्धन्ति । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारो पाकतिका एवा ति ।

पटमं ।

(३४१) दुतियज्झाननिहेमे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§ १६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेस द्विन्न वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्झानक्खणे अपातुमावा ति वुत्त होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्झाने सब्बे पि पटमज्झानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पटमज्झाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिक्कस्स पन ओळारिक्कस्सं अगस्स समतिक्कमा पटमज्झानतो परेसं दुतियज्झानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थ वितक्कविचारानं वूपसमा ति एव वुत्तं ति वेदितब्बं । अज्झत्तं ति—नियकज्झत्तं अधिपेतं । विभग्गे पन “अज्झत्तं पच्चत्त” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्त । यस्मा नियकज्झत्तं अधिपेत, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निव्वत्त ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थ विय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोभवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थविकपे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एव पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters 14-15. ३ See note 9 on §1; also ३.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३.३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८. ७ सी०—omit. ८ See २.३६.

तव्यो । पुरिमस्मि पन अत्थविकप्पे ‘चेतसो’ ति एतं एकोदिभावेन सद्धि योजेतव्वं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारुल्लहत्ता अगो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तु वट्ठति । अथ वा संपयुत्तधम्मो उदायती ति उदि । उट्ठपेती^१ ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेत अधिवचन । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञान एकोदिभाव । सो पनाय एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं ‘चेतसो एकोदिभाव’ ति वुत्त ।

(३४३) ‘ननु चायं सद्धा पठमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिभाव चा ति वुत्त ति ? वुच्चते—‘अदु हि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोभेन वीचित्तरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिआ पि सद्धाय [170] ‘सपसादनं’ ति न वुत्त । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्यं समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिभाव ति पि न वुत्त । इमस्मि पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवत्सद्धासहायपटिलाभेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एव वुत्त ति वेदितव्वं । विभगे पन “सम्पसादनं ति या सद्धा सद्धेना ओक्कपना अभिप्पसादो; चेतसो एकोदिभाव ति या चित्तस्स ठिति सण्ठिति ... पे० . . सम्मासमाधी” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरज्जति अज्जदत्थु ससन्दति चेव समेति च, एवं वेदितव्वं ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मि एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्क । इमिना व नयेन अविचार । विभगे पि वुत्तं—“इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति ममिता वूपसन्ता अत्थंगता अव्वत्थंगता अपिप्ता व्यपिप्ता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुच्चति अवितक्क अविचारं” [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो? अथ कस्मा पुन ‘वुत्तं अवितक्कं अविचारं’ ति ? वुच्चते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अबोच्चुम्ह—‘ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समतिककमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं समाधिगमो होती ति दस्सैत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं’ ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किल्लेसकालु-स्सियस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिभाव, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४१ reads दीपनत्थ.

पहाना; न पठमज्ज्ञानामिव च अगपातुभावा ति एवं सपसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचन । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्ज्ञानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च, अभावा ति एवं अवितक्काविचारभावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकं । वितक्कविचाराभावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितक्कं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं वत्वा पि पुन वत्तब्बमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्ज्ञानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठम पि संपयुत्तसमाधितो जात, अथ खो अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तब्बत अरहति, वितक्कविचारक्खोमविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णभणनत्थ इदमेव समाधिज ति वुत्तं । पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतिय । इदं दुतियं समापज्जती ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ह्मानपञ्चके वितक्कविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपञ्चके च सम्मासकपपद परिहीनं^२ । तेस वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकैपदविनिच्छयो वेदितब्बो । कोट्ठासवारे पि तिवाङ्गिकं ज्ञानं होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेस पठमज्ज्ञान-सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्ज्ञाननिहेसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो नाम वुत्तपकाराय पीतिया जिगुच्छन वा समतिक्रमो वा । उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-सदो सपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितक्कविचारान वूपसमं वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति एवं योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठब्बो । यदा पन वितक्कविचारानं वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितक्कविचारानं च वूपसमा' ति एव योजना वेदितब्बा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति, तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितक्काविचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठब्बो ।

(३४८) कामं चेते वितक्कविचारा दुतियज्ज्ञाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णभणनत्थं च एतं वुत्तं । वितक्कविचारान वूपसमा ति हि वुत्ते इदं पञ्चायति— ननु वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf. ३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare विबु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विबु० ४.१५५ - नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचन्नं ओरं मा-[172]-गियान सयोजनानं पहानो” [Cf. अ० १.२३२] ति एव पहानं वुच्चमान वण्णमणन होति, तदधिगमाय उस्सुक्कान उस्साहजननत्थं, एवमेव इध अवूपसन्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णमणन होति । तेनायमत्थो वुत्तो— ‘पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति उपेक्खा । सम पस्सति, अपक्खपतिता हुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताथ विसदाय विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति । उपेक्खा पन दसविधा होति— छळगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा बोद्धगुपेक्खा विरिगुपेक्खा सखारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारिसुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या “इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो सपजानो” [Cf. अ० २. १९८, ३.२७९] ति एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठल्लारम्मणापाथे परिमुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अय ‘छळगुपेक्खा’ नाम । या पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिस फरित्वा विहरती” [दी० १.२५१] ति एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अय ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खासम्बोद्धगं भावेति विवेकानिस्सित” [म० १.११; स० ४.३६७, ५.९१] ति एवमागता सहजातधम्ममान मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अय ‘बोद्धगुपेक्खा’ नाम । या पन “कालेन काल उपेक्खानिमित्त मनसि करोती” [अ० १.२५७] ति एवमागता अनच्चारद्ध-नातिसिथिलविरियसखाता उपेक्खा अय ‘विरियुपेक्खा’ नाम । या “कति सखारुपेक्खा समो विवसेन उप्पजन्ति, कति सखारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ सखारुपेक्खा समो विवसेन उप्पजन्ति, दस सखारुपेक्खा विपस्सनावसेन उप्पजन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखासन्निट्ठानगहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अय ‘संखारुपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति उपेक्खासहगत” [§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसञ्जिता उपेक्खा अय ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, य भूत, तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती” [] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अय ‘विपस्सनुपेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातान समवाहितभूता उपेक्खा अय ‘तत्र-मज्झत्तुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३]

१ A. i. २३२ reads परिक्खया. २ A. omits. ३ सि०— °भावा विज्जमानाकार°. ४ Ps. i. 64 reads समथ°. ५ M- समवाहिनी°.

(३५५) इदानीं सतो च संपजानो [§१९३] ति एत्थ सरती ति सतो । सपजानाती ति सपजानो । पुग्गलेन सति च संपजज्ज च वुत्तं । तत्थ सरण-लक्खणा सति, असम्मुस्सर्नरसा, आरक्खपच्चुपट्ठाना । असंमोहलक्खण संपजज्ज, तीरणरस, पविचयपच्चुपट्ठान । तत्थ किञ्चा पि इदं सतिसम्पजज्ज पुरिमज्झानेसु पि अत्थि—मुट्ठस्सतिस्स हि असपजानस्स उपचारमत्तं पि न सपजति, पगेव अप्पना—ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानान, भूमिय विय पुरिस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति, अव्यत्तं तत्थ सतिसपजज्जकिञ्च । ओळारिकगप्पहानेनेव पन सुखुमत्ता इमस्स ज्ञानस्स, पुरिस्स खुरधाराय विय, सतिसम्पजज्जकिञ्चपरिग्गहिता येव चित्तस्स गति इच्छित्तव्वा ति इधेन वुत्तं । किं च मिट्ठो ? यथा धेनुपको^१ वच्छो धेनुतो अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनु उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो अपनीतं तं सतिसम्पजज्जानरक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-सपयुत्तमेव सिया । सुखे चा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो परं सुखमावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा ति इमं पि अत्थविसेसं दस्सेतु इदमिधेव वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [§१६३] ति [175] एत्थ किञ्चा पि ततियज्ज्ञानसर्माङ्गनो सुखपटिसवेदनाभोगो नत्थि, एव सन्ते पि यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसपयुत्तं सुखं, त-समुट्ठानेन^२ स्स यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो^३, कायस्स फुट्ठत्तां ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं पटिसवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो ‘सुखं च कायेन पटिसवेदेती’ ति आह । इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी [§१६३] ति एत्थ य-ज्ञानहेतु य-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमगिपुग्गलं वुद्धादयो अरिया “आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विभजन्ति उत्तानी-करोन्ति पकासेन्ति” [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिपायो—किन्ति ? ‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसपजं विहरती ति एवमेत्थं योजना वेदितव्वा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एव पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा अतिमधुरसुखे सुखपारमिपत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसंगेन आकङ्क्षयति, ‘यथा च पीति न उपज्जति’ एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकलिट्टं सुखं नामकायेन पटिसवेदेति तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एव पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता ‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ ति एव पसंसन्ती ति वेदितव्वं ।

१ म०—अपमुस्सन्^०; सि०—अप्पमुस्सन्^०. २ विमु० ४.१७४ reads धेनुपगो.
३ सी०, म०—फुट्ठो. ४ सी०, म०—फुट्ठा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुञ्चता ततियं । इद ततियं समापत्तती ति ततिय । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीगु ज्ञानपञ्चके पीतिपद पि परिहीन । तस्सा पि वसेन सविभक्तिकाविभक्तिकपटापेनिच्छयो वेदितव्वो । कोट्ठाम्बारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगत । सेस दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततिय ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिहेसे सुखरत्त च पहाणा दुक्खस्स न पहाणा [§१६५] ति कायिकमुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे चा ति त च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानक्खणे । सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगारा ति चेतसिकमुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेस पि द्विजं पुब्बे व अत्थंगारा; पहाणा इच्चेव वुत्त होति ।

(३६०) कदा पन नेस पहाण होति ? चतुन्नं ज्ञानानुपचारक्खणे । सोमनस्स हि चतुत्थज्ज्ञानरस उपचारक्खणे येव पहीयति । दुक्खदोमनं पुत्थानि पठमदुतियततियानुपचारक्खणेषु । एवमेतेस पहाणकमेन अवुत्तान इन्द्रियविभो [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसकमेनेव इधा पि वुत्तान मुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सान पहाण वेदितव्व । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारक्खणे येव पहीयन्ति, अथ करमा “कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुत्तस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति” [सं० ५.२१३-२१५] ति एव ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेस पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारक्खणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानुपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स ङंसमकसादिसंस्सेन वा, विसमासनुपतापेन वा सिया उपपत्ति, न त्वेव अन्तो-अपपत्ताय । उपचारे वा निरुद्धं पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अपपत्ताय पन पीतिफरणेन सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होत दुक्खिन्द्रिय, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानुपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.२५७, २ Second para. in §163. ३ With ३.३५९-३६७ cf. विमु० ४.१८४-१९५.

कायक्रिमथे चित्तूपधाते च सति उपपज्जति, वितक्कविचाराभावे च नेव उपपज्जति; यत्थ पन उपपज्जति तत्थ वितक्कविचारभावे, अपहीना एव च दुतियज्जानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थस्स चिया उपपत्ति, अपहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्जाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्जानूपचारे पहीनस्मा ि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुट्ठान-
पणीतरूपफुट्टकायस्स चिया उपपत्ति, न त्वेव ततियज्जाने । ततियज्जाने हि पच्चय-
भूता पीति सच्चसो निरुज्जति । [177] तथा चतुर्थज्जानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अपपनापत्ताय उपेक्खायामाभेन सम्मा अनतिकन्तत्ता
च, मिया उपपत्ति, न त्वेव चतुर्थज्जाने । तस्मा एव च 'एत्थुपन्नं दुक्खिन्द्रिय
अपरिसेस निरुज्जती'नि' तत्थ तत्थ अपरिसेसगगहण कत्ते ति ।

(३६३) एत्थाह— 'अथेव तस्स तस्स ज्ञानरूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध कस्मा समाहृता'ति ? 'सुखगहणत्थ । या हि अय 'अदुक्खमसुख' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुक्खिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतु ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसकमित्वा गहेतु असक्कुण्ययस्स गोणस्स
गहणत्थं गोपो एकस्मि वजे सच्चा गावो समाहरति, अयेकेक नीहरन्तो पटिपाटिया
आगतं 'अयं सो, गण्ढे न' ति न पि गाहापयति, एवमेव भ्रगवा गुस्तगहणत्थ सच्चा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहृता एता दस्सेत्वा य नेव-सुख-न-दुक्ख, न-सोम-
नस्स-न-दोमनस्सं, अय अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितु ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थ चा पि एता वुत्ता ति
वेदितव्वा । सुखदुक्खपहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— "वत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधवुसो भिक्खु
सुखत्स च पहाना ... पे० ... चतुर्थं ज्ञान उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
वत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया" [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्ण-
भणनत्थ तत्थ पहीना ति वुत्ता, एव वण्णभणनत्थं पेत्तस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति
वेदितव्वा । पच्चयधातेन वा एत्थ रागदोसान अतिदूरमाव दस्सेतु पेता वुत्ता ति
वेदितव्वा । एतानु हि सुख सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्स रागस्स, दुक्ख दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिधातेन च सापच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुख ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूत ततियवेदन दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुच्चति । [178] । सा इडानिदु-

१ See ३.३६० above. २ ति०—गणहाथ. ३ See ३.३४८ above.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सपायवसेन स्तथा चतुरंगिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चान विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सपायवसेन तिवगिकं ततियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चान पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सपायवसेन दुवगिकं चतुत्थज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चान सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खा-चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सपायवसेन दुवगिकं पञ्चमज्झानं नाम भाजेसि । अयं ताव 'पुग्गलज्जासयो' । यस्मा पन धम्मधौतुया सुप्पटिविद्धंता देसना विलासपत्ता नाम हेति—सा तथागतस्स सुट्ठु पटिविद्धा—तस्मा जाणमहत्तताय देसनाविधाने सुट्ठुल्लो देसनाविलासपत्तो स्तथा य य अगं लब्धमतिं तस्स तस्स वसेन तथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेतीति सो इध पञ्चङ्गिकं षट्मज्झानं भाजेसि, चतुरङ्गिकं अवितक्कविचारमत्तं दुतियज्झानं, तिवङ्गिकं ततियज्झानं, दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं, दुवङ्गिकमेव पञ्चमज्झानं भाजेसि । अयं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता "तयो"मे समाधि—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो समाधि" [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधिं देहिता, तेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधिं अवितक्क- [180]-अविचारो समाधिं भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेत्तु दि अयं पञ्चकनयो आरब्धोति वेदितव्यो । तस्य दुतियज्झाननिदेसे [§ १६८] कस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्ठासंवारे "चतुरंगिकं ज्ञानं हेति चतुरंगिको मग्गो हेती" ति अयमेव विसेसो । सेसं सव्वं षट्मज्झानसदिसमेव । यानि च चतुक्कनये दुतियततिथचतुत्थानि तानि इध ततियचतुत्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटिपाटिया दीपन्त्य अयं नयो वेदितव्यो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजान उपट्ठातु जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दित्वा पानव्यसनेन सव्वं विभवजातं नासेसि । तं एकदिवसं सुरामदमत्तं निच्चोल कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिंसु । तमेनं सकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्त एको अंगविज्जापाठको दिस्वा 'अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गितव्वो एसो'ति सन्निट्ठान कत्वा मत्तिकायं नहापेत्वा थूलसाटकयुगं निवासपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुखुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं न परिहरय्याथा' ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसुं । पानागारगमनपटिवाहनत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको वीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See ३.३८४ २ Cf. अ० ४ ३००, पटि० १.४८. ३ §168, 2nd para

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निद्दायित्वा उट्ठितो हत्थ-पादनिपीळन' असहमानो 'को मे हत्थपादे उ'पीळेति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि । ते एकवचनेनेव अपगच्छिसु । ततो पुन थोक निद्दायित्वा बुद्धितो पादपरिमज्जन असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोक निद्दायित्वा बुद्धितो वातबुद्धि विय तालवण्टवात असहन्तो 'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोक निद्दायित्वा बुद्धितो कण्णसूल विय गीतवादितसद्द असहमानो वीणावादक तज्जेसि । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेव अनुक्रमेण पहीन-किलमथु'पीळन-परिमज्जन-वाता'पहार-गीतवादितसद्दूपद्वो सुख सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्तिक अगमाणि । राजा पि'स्स महन्त इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तत्थ पानव्यसनेन पारिजुञ्ज'पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेक-व्यसनपारिजुञ्ज'पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठव्वो । अंगविज्जापाठको पुरिसो विय तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गन अर-हती'ति सन्निट्ठान विय तथागतस्स 'अय महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पव्वज्ज अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अथ'स्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापन विय कुलपुत्तस्सा पि पव्वज्जापटिलाभो । अथ'स्स थूलसाटकनिवासन विय इमस्सा पि दससिक्खापदसखातसीलवत्थनिवासन । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापन विय इमस्सा पि पातिमोक्खसवरादे-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुग-च्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसपदासखातदुकूलच्छादनं । दुकूल-च्छादितस्स पन'स्स पासादारोपन विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-भावनापासादारोपन । ततो तस्स सुभोजनभुञ्जन विय इमस्सा पि समाधिउपकारक-सतिसम्पज्ज'आदि-धम्मामतपरिभुञ्जन । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-पनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपन । पुन तस्स पानागारगमन-पटिवाहनत्थ हत्थपादु'पीळनकपुरिसचतुक्क विय इमस्सा पि कामसज्जाभिमुखगमन-पटिवाहनत्थ आरम्मणे चित्तु'पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो विय इमस्सा पि आरम्मणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको विय इमस्सा पि चेतसो सीतलभावदायिका पीति । तस्स सीतानुगहकरो गन्धव्व-पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुगहक सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोक निद्दूपगमनं विय इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्निसयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पठमज्ज्ञानपगमनं । अथ'स्स निद्दायित्वा बुद्धितस्स हत्थपादु'पीळनासहनेन हत्थपादु'पीळकानं संतज्जन तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निद्दूपगमनं विय इमस्सा पि पठमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तापीठनकवितक्कासहनेन वितक्कादोसदस्सन, वितक्कापहाना च पुन
अवितक्काविचारमत्तज्ज्ञानूपगमन । ततो तस्स पुनपुनं निहायित्वा बुद्धितस्स यथा-
बुत्तेन क्रमेण पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीन संतज्जनं,
तेम च अपगमनेन पुनपुन थोकं निहूपगमन विय इमस्सा पि पुनपुनं दुतियादीहि
जानेहि बुद्धितस्स यथावुत्तदोसान विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदस्सनं । तेस तेसं च पहाना पुनपुनं अवितक्काविचार-निपीतिक-पहीनसीमनस्स-
ज्ज्ञानूपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इस्सरियसंपत्ति विय
इमस्सा पि पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धितस्स विपस्सनामग्गं उपगतस्स अरहत्तापत्ति । तस्स
वत्तिस्सरियस्स बहुन्न जनान अवस्सयभावो विय इमस्सा पि अरहत्तापत्तस्स बहुन्न
अवस्सयभावो पि वेदितव्वो । एत्तावता हि एस अनुत्तर पुञ्जक्खेत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्धितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति ।
अस्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्वो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एत ज्ञान नाम पटिपदाकमेन सिज्झति, तस्मा'स्स
पटिपदाभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [१७६] ति आदि आरद्धं । तत्थ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्जा अस्सा ति दन्धा-
भिज्जं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्जं ति वा पठवीकसिण ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्जं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उपज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव आपना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्जा' ति वुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
च्चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपच्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारागहणताय किच्छा
अमुखसेवना ति अस्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जा पि एकच्चस्स
दन्धा होति, मन्दा, अ-सीवपवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीवपवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससं-
खारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खम्भितकिलेसो आपनापरिवासं वसन्तो चिरेण अंगपातुभाव पापुणाति, तस्स
दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्प अंगपातुभावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्जा नाम
होति । यो किलेसे विक्खम्भेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स सुखा पटिपदा
नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासपायानि च पल्लिबोधुपच्छेदादीनि पुञ्चकिच्चानि
च आप्पनाकोसल्लानि च विसुद्धिमग्गे वित्तभावनानिद्वेसे निद्धितानि, तेषु यो

१ मि० alone reads उपचारो. २ विसु० ४.९७-१०२. ३ विसु० ४.
२९-५६. ४ विसु० ८.४८-७९.

असंपाद्यसेवी होती, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिज्जा होति । संपाद्यसेवीनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिज्जा । यो पन पुव्वभागे असंपाद्यं सेवित्वा अपरभागे संपाद्यसेवी होति, पुव्वभागे वा संपाद्य सेवित्वा अपरभागे असंपाद्यसेवी, तस्स बोमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पल्लोद्धुपच्छेदादिकं पुव्वकिच्चं असम्पादित्वा भावनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादेन्तस्स दन्धाभिज्जा होति, सम्पादेन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समथविपस्सनाधिकारवसेन चा पि एतास पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिज्जा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिज्जा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतास पमेदो वेदितव्वो । तिव्वकिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिकिव्विन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जा । मन्दकिलेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिज्जा, तिकिव्विन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिज्जा ति ।

(३७९) इति इमानु पटिपदा-अभिज्जामु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिज्जाय ज्ञान पापुणाति, तस्स तं ज्ञान दुक्खापटिपद दन्धाभिज्ज ति वुच्चति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठितिभाणिनी पज्जा' [] ति एव वुत्तसतिया वा तं-त-ज्ञाननिकन्तिया वा विक्खम्भने पटिपदा, त-त-ज्ञानूपचारपत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिज्जा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिज्जा होन्ति येव । दुक्खापटिपद हि दन्धाभिज्ज पठमज्ज्ञान पत्वा पवत्त दुतिय पि तादिसमेव होति । ततियचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एव पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुधा भेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेसु पाठतो छत्तिस चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदामेदेन एव आरम्भण-भेदेना पि चतुव्विध होति । तस्मा'स्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८१] ति आदि आरब्ध । तत्थ परिच्छं परिच्चारम्भणं ति आदीसु य अप्पगुण^३ होति, उपरिज्ज्ञानस्स पञ्चयो भवितुं न सकोति, इदं परिच्छं नाम ।

१ Cf. पटि० १.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म०—अ-पगुण.

यं पन अवङ्किते सुपमत्ते^१ वा सरावमत्ते^१ वा आरम्मणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्मणं अस्सा ति परित्तारम्मणं । यं पगुणं सुभावितं उपरिज्झानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§१८३] नाम । यं विपुले आरम्मणे पवत्तं तं बुद्धिपमाणत्ता अप्पमाण आरम्मण अस्सा ति अप्पमाणारम्मणं [§१८४] । बुत्तलक्खणवोमिस्स-
ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितव्वो । इति आरम्मणवसेन पि चत्तारो नवका बुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्मणचतुक्क निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्मण-पटिपदाभिस्सक सोळसक्खत्तुकं-[185]-नयं
दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८६] ति आदि आरद्ध । तत्थ पठमनये
बुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धाभिज्जत्ता परित्तत्ता परित्तारम्मणत्ता ति चतूहि
कारणेहि हीन, सोळसमनये बुत्तज्झानं सुक्खापटिपदत्ता खिपाभिज्जत्ता अप्पमाणत्ता
अप्पमाणारम्मणत्ता ति चतूहि कारणेहि पणीत । सेसेसु दुद्दससु एकेन द्वीहि तीहि
च^२ कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पनाय नयो देसितो ति ? ज्ञानुपत्तिकारणत्ता । सस्मा-
सम्बुद्धेन हि पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सित;
तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्मण । तत्थ या देवता पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं
चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन
पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदाय^३, सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं
सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदाय^३ सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयो देसितो ।
या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुज्झितुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति
हेट्ठा पुग्गलज्झासयवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलासपत्तो चेस पभिन्नपटिसंभिदो दसवलचतुवेसारज्जविसद-
जाणो धम्ममनं याथावसरसलक्खणस्स सुपटिविद्धत्ता^४ धम्मपञ्जत्तिकुसलताय यो
यो नयो लब्धमि तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलासपत्तिया पि तेन एसा पठवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
यस्मा पन ये केचि ज्ञानं उपादेन्ति नाम न ते आरम्मणपटिपदाहि विना उपादेतुं
सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुपत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्मणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तत्थ एके-

१ See विबु० ४.२२, २५. २ PTS., M., सी०-चतूहि. ३ PTS. M. insert
here... पे०... ४ PTS. M. omit. ५ See २.३९, ३.३६८. ६-६ ३.३६८.

कस्मिं नवके चतुक्पञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्-[186]-नयेसु सतं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससतं”ति पाठतो [] पञ्चवीसाधिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठा अत्यतो पञ्चवीसमेव चित्तसत होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकैकस्स निद्वेसे धम्मवक्थानादयो तयो तयो^१ महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तस्स नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखिच्चा ति ।

पठवीकसिणं^२ निट्ठित ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उपपज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कत्तमे धम्मा कुस्सला [§२०३] ति आदि आरद्ध । तेसु सब्बो पालिनयो च अत्थविभावना च वित्तगणना च वारसखेपो च पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्म आदिं कत्वा सब्बो विसुद्धिमग्गो^३ पकासितो एव । महासकुलुर्दोयिसुत्ते पन दसं कसिणानि वुत्तानि । तेसु विज्जाणकसिण आकासे पवत्तितमहग्गतविज्जाण पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता विज्जाणञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सब्बपकारेन आरूपदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथित ।

(३८७) आर्कसकसिण ति पन कसिणुग्घाटितमाकास पि, त आरम्भण कत्वा पवत्तवस्सन्धा पि, भित्तिच्छिद्दोदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदोकास पि, तं आरम्भण कत्वा उपपन्न चतुक्पञ्चकज्ज्ञान पि वुच्चति । तत्थ पुरिमनयो आरूपदेसन भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसन । इति मस्सकत्ता इमं रूपावचरदेसनं न आरूढ्हं । परिच्छेदार्कसे निव्वत्तज्ज्ञान पन रूपपपत्तिया मग्गो होति तस्मा त गहेतव्व । तस्मिं पन चतुक्पञ्चकज्ज्ञानमेव उपपज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुपपज्जति । कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्म अलाभतो । त हि पुनपुन उग्घाटियमान पि आकासमेव होती ति न तत्थ कसिणुग्घाटन लभति, तस्मा तत्थ उपपन्न ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहारय सबत्तति, अभिज्जापादक होति, विपस्सनापादक होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमति वट्टपादकं होति येव । यथा चेतं एव पुरिमकसिणसु उपपन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तब्बं सिया त सब्बं विसुद्धिमग्गो^४

१ See above ३ १. २ This commenced with ३.३२६, also see ३.२३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २. १४-१५; also अ० १. ४१. ५ विसु० ३ १०५; ५. २४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्त ज्ञानं (अ० यो p. 123) ७ i.e. पुरिमकसिणं उपपन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५. २४-२६.

वृत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होती' ति [दी० १.७८] आदिनय पन विक्कुब्रनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेसु अट्ट समापात्तियो निव्वत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुक्कन्तिकतो, कसिणुक्कन्तिकतो, ज्ञानकसिणुक्कन्तिकतो; अंगसकन्तिकतो, आरम्मणसकन्तिकतो, अगारम्मणसकन्तिकतो; अगववत्थानतो, आरम्मणववत्थानतो ति इमेहि चुद्दसहि आकारेहि चित्त परिदमेतव्व । तेसं वित्थारकथा विसुद्धिमग्गे^१ वुत्ता येव ।

(३८९) एव पन चुद्दसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्वा, पुब्बे अभावितभावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्विविकुब्बन सम्पादेस्सती ति नेत ठान विज्जति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्म पि भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुपादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । उपपन्ने पि निमित्ते त वड्डेत्वा आपनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । अधिगतआपनस्स चुद्दसहाकारेहि चित्तपरिदमन भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । चुद्दसहाकरेहि परिदमितचित्तस्सा पि इद्विविकुब्बन नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । विक्कुब्बनपत्तस्सा पि खिपनिसन्ति नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व खिपनिसन्ति होती ति । थेरम्भत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानुपट्ठान आगतेसु तिसमत्तेसु इद्विमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको रक्खितत्थेरो विय । सव्व वत्थु विसुद्धिमग्गे^२ वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एव अट्टसु कसिणेसु रूपावचरकुसल निट्ठिसित्वा, इदानी यस्मा समाने पि आरम्मणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेसु अज्जं पि अभिभायतनसंखात [188] रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा त दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरद्ध । तत्थ अज्जत्तं अरूपसज्जी ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्जत्तकरूपे परिकम्मसज्जाविरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेसु कतपरिकम्मसाय परिकम्मवसेन चैव आपनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेसु रूपानि पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिभुय्या ति यथा नाम सपन्नगहणिको कटच्छुमत्तं भत्तं लभित्वा 'किमेत्थ भुञ्जितव्वं अत्थी'ति सकट्ठित्वा एककवळमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुग्गलो विसदजाणो 'किमेत्थ परित्ते आरम्मणे समापजितव्वं अत्थि, नायं मम भारो'ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापज्जति । सह निमित्तुपादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन'स्स पुब्बामोगो कथितो ति । आगमद्वकथासु पन वुत्त— इमिना'स्स आमोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तिय [] ति ।

(३९१) अप्पमाणानी [§२२५] ति वड्डितप्पमाणानी । अभिभुय्या ति एत्थ यथा च महग्गसो पुरिसो एक भत्तवड्डितक' लभित्वा 'अञ्जं पि होतु अञ्जं पि होतू'ति 'किं एको' मय्ह करिस्सती ति' त न पन महन्तनो पस्सति, एवमेव जाणुत्तरिको पुग्गलो विसदञ्जाणो 'कि एत्थ समापज्जितव्व, न इद अप्पमाण, न मय्ह चित्तेकगताकरणे भागे अत्थी' ति तानि अभिभविता समापज्जति । सह निमित्तुपादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परिच्छं परिच्छारम्मणं अप्पमाणं परिच्छारम्मणं [§२११, २१२] ति इव पारत्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो' अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परिच्छारम्मणता । अट्ठकथाय पन वुत्त—'इमस्मि ठाने चत्तारि चत्तारि णारम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । कि कारणा ? चत्तुसु हि गत्तिनेसु देसना सोळसक्खत्तुका होति, सत्थारा च हेट्ठा पंगुलसखत्तुकदेसना विग्गज्जम्हि तिले पत्थरन्तेन विय वित्थारतो कथिता । तस्म इमस्मि ठाने अट्ठक्खत्तुकदेसम कातु अज्झासयो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[१४७]-तानी ति वेदितव्वानि । सुवण्णदुव्वण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीत्तादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इध अधिपेतानि । आगमद्वकथासु पन 'सुवण्णानि वा होन्तु' दुव्वण्णानि वा, परिनअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी'ति वुत्त ।

(३९२) इमेसु पन चत्तुसु परित्त वितक्कचरितवसेन आगत, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुव्वण्णं रागचरितवसेन । एतेम हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो विसुद्धिमग्गे' चरियनिद्देसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते "अज्झत्तं रूपसञ्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी" [दी० २.११०] ति आदि वुत्त, एव अवत्वा इध चत्तुसु पि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसञ्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इधा पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसञ्जी [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासंभत्तमेव ।

१ PTS, M.—वड्डिकिं. २ PTS., सी०—अञ्जा पि. ३ PTS., M, सी०—एसा. ४ §§ २३२-२३. ५ M, म०—omit. ६ विमु० ३.७५-१०२.
७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अय ताव चतूसु अभिभायतनेसु अनुपुब्बपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकस्मि अभिभायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्मणचतुक्क आरम्मणदुक्क होति, सोळसक्खत्तुक्क च अट्ठक्खत्तुक्कं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकस्मि अभिभायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्मणनवका, आरम्मणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवका ति पण्णरस नवका ति चतूसु पि अभिभायतनेसु समसट्ठि नवका वेदितव्वा ।

(३९४) [190] पञ्चमभिभायतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सब्बसंगा-
हिकवसेन वुत्त । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन,
अपञ्जायमानविवरानि, असमिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्त
होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्त; नीलोभासानि नीलपभा-
युत्तानी ति अत्थो । एतेन नेस सुविसुद्धित दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि
इमानि चत्तारि अभिभायतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि
इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिण उग्गण्हन्तो नीलरिम निमित्तं
गण्हाति । पुक्कस्मि वा वत्थस्मि वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं
च परिक्रम्म च आपनाविधानं च सब्ब विमुद्धिमग्गे^१ वित्थारतो वुत्तमेव । यथा
च पठवीकसिणे एवमिध एकेकस्मि अभिभायतने व पञ्चवीसति^२ नवका वेदितव्वा ।

अभिभायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्खकथा]

(३९५) इदानीं यस्मा इदं रूपावचरकुसल नाम न केवल आरम्मणसंखा-
तान आयतनान अभिभवन्तो अभिभायतनवसेनेव उपज्जति, अथ खो विमोक्ख-
वसेन पि उपज्जति, तस्मा त पि नयं दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला
[§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन^३ट्ठेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुच्चन-
ट्ठेन । को अय अधिमुच्चनट्ठो नाम ? पच्चनीकधम्मेहि च सुट्ठु विमुच्चनट्ठो, आरम्मणे
च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुच्चनट्ठो । पितु अङ्गे विस्सट्ठा अंगपच्चंगस्स दारकस्स
सयन विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्मणे पवत्तती ति वुत्त होति । एव-
लक्खण हि विमोक्खभावपत्त रूपावचरकुसल दस्सेतुं अय नयो आरब्धो ।

(३९६) तत्थ रूपी [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उपादित रूपज्ज्ञानं
रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अज्झत्त हि नीलपरिक्रम्म करोन्तो केसे वा पित्ते
वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिक्रम्मं करोन्तो मेदे वा छविआ वा [191]

अक्खीन पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीन रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अक्खीन सेतट्टाने वा करोति । एव परिकम्मं कत्वा उपन्नज्ज्ञानसमझीं सन्धायेत्तं वुत्त । रूपानि पस्सती ति बहिद्धा पि नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तवहिद्धावत्थुकेसु कसिणेषु ज्ञानपटिलो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसज्जी [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुपादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेषु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आमोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्ध सुभकसिणं आरम्भण कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठम ज्ञान उपसपज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एव देसना कता । षट्ठिभिदामगे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु भेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, भेत्ताय भावितत्ता सत्ता अपटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अपटिकूला होन्ति, एव सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्त । इध पन उपरि^१ पालिय^२ येव ब्रह्मविहारान आगतत्ता त नय पटिक्खिपित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक--परिसुद्धपीतक--परिसुद्धलोहितक--परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपवचरज्ज्ञानमेव । त^३ हि आरम्भणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्भण अभिभवनट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्ममेहि च विमुच्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्त । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्वा । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकरिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे^४ विय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्वा ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं भेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपवचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९९-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० यो० p. २३३) ४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§२५१] ति आरब्ध । तत्थ मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समन्नागत । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसपज्ज विहरति, त मेत्तादीन भावनाविधानं विसुद्धि-मग्गे^१ विधारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदि-तव्वो । केवल हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु तिकचतुक्क-ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका, करुणामुदितानु च छन्दादीहि चतूहि सद्धि करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविक्रमनवसेन, करुणाय विहिनाविक्रमनवसेन, मुदिताय अरतिविक्रमनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविक्रम-नवसेन वेदिनव्वो । परित्तरम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन, अपमाणांरम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेस तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अय पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^३॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जती ति मेत्ता निनेहती^४ ति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तरम वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । पग्दुक्खे नति माधून हृदयकम्पन करोती ति करुणा [§२५८] । किणाति वा परदुक्ख हित्ति विनावेती ति [195] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसा-रियती ति करुणा । मोदन्ति ताव त-समङ्गिनो, सय वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा न ति मुदित्ता [§२६०] । ‘अवेरा होन्तू’ ति आदिव्यापादपहानेन मज्झत्त-भावूपगमेनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§२६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारपवत्तिलक्खणा ‘मेत्ता’, हितूप-सहाररसा, आवातविनयनपच्चुपट्टाना, सत्तान मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-पसमो एतिस्सा संपत्ति, सिनेहसभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारपवत्तिलक्खणा ‘करुणा’, परदुक्खासहररसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतान अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिसूपसमो तस्सा सपत्ति, लोकासभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा ‘मुदिता’, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं सपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा सपत्ति, पहाससभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारपवत्ति-लक्खणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना, ‘कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चि-

१ ९.१-९.०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विसु ९.९१-१११.
४ PTS. M — सिनिद्धति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [] ति एव पवत्तकम्मस्सकता-
दस्सनपदट्ठाना । पटिघानुनयवूपसमो तस्सा सपत्ति, गेहसिताय अञ्जाणुपेक्खाय
सभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुन्न पि पनेतेस ब्रह्मविहारान विपस्सनासुख चेव भवसंपत्ति च
साधारणपयोजन, व्यापादादिपटिघातो आवेणिक । व्यापादपटिघातापयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातापयोजना इतरा । वुत्त पि चेत्तं—“निस्सरणं हेत
आवुसो व्यापादस्स यदिद मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेत आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरण हेत आवुसो अरतिया यदिद मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरण हेत आवुसो रागस्स यदिद उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकरा चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचारो विद्य पुरिस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । सो लहुं ओतार लभति । तस्मा ततो मुट्ठ मेत्ता रक्खितव्वा । पव्वतादि-
गहननिस्सितो विद्य पुरिस्स सपत्तो सभागविसभागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निव्वमयेन मेत्तायितव्वं । मेत्तायिस्सति च नाम कोप
च करिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यान रूपान इट्ठान कन्तान
मनापान मनोरमान लोकामिसपटिगयुत्तान अपटिलामं वा अपटिलाभतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्ब अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उपज्जति
दोमनस्स । य एवरूपं दोमनस्स इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्स” [म० ३.
२१८] ति आदेना नयेन आगत गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-
पच्चत्थिक । सभागविसभागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निव्वमयेन
करुणायितव्वं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिपदारादीहि च विहेसिस्सती ति
अट्टानमेत्तं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यान रूपान इट्ठान कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं पटिलामं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उपज्जति सोमनस्सं ।
य एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगत गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसभागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निव्वमयेन मुदिता
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति पत्तैसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेषु च
उक्कण्ठिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूढस्स पुथुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीवदस्साविनो अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति बुच्चती” [म० ३.२१९] ति आदिनयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । सभागविसभागताय रागपटिवा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्ठानमेतं ।

(४०८) सब्बेसं पि च एतेसं कत्तुकम्म्यतो^१ छन्दो आदि, नीवरणादि-विकल्पं मनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्मणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्मणवड्डनं ।

(४०९) तत्रायं वड्डनक्कमो । यथा हि कुसलो कस्सको^२ कसितव्वट्ठानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पठममेव एकं आयासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु^३ ‘इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तु’ ति आदिना नयेन भेत्ता भावेतव्व्वा । तत्थ चित्तं मुदुं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्व्वा । ततो अनुक्रमेण तयो चत्तारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपड्डुगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिच्च्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु भेत्ता भावेतव्व्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्मणवड्डनक्कमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आहंप्पा, समार्थीनं निस्सैन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-ब्रह्मविहारो^४ । यथा हि थम्मे अनुस्सापेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं । कसिणेषु पन उप्पन्नततियज्ज्ञानस्स एसा^५ नुप्पज्जति विसभागारम्मणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मा पनेता भेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-विहारा ति बुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विमंगे^६ कस्मा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) बुच्चते—सेट्ठेन ताव निदोसमावेन चेत्य ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०—अज्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०—कत्तुकम्म्यता.

४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०—रूपसमापत्ति. ६-६ सि०—अरूपसमाधिनिस्सन्दो.

७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०—उप्पन्नततियज्ज्ञानं निस्साय पेसा.

विसु० ९.१०४ omits this sentence. एसा=उपेक्खा (अ० बो० p. 125)

९ Ch. XIII. p. 272ff.

तब्बा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारः । यथा च ब्रह्मानो निदोस-
चित्ता विहरन्ति, एव एतेहि सपयुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्तीति
सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारः ति वुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विमुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनाम ।

कमो, पवत्तन्ति च अपममाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहिसौबहुलस्स, मुदिता
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विमुद्धिमग्गो, यस्मा च हितूपसहार-अहिता-
पनयन-[196]-सपत्तिमोदन-अनामोगवसेन चतुव्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योव्वनपत्त-सकिच्चपमुत्तेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलञ्जापनयनकामा, योव्वनपत्तस्स योव्वनसप-
त्तिया चिरट्ठितिकामा, सकिच्चपमुत्तस्स किस्मिच्च पि परियाये अव्यावटा होति,
तथा अपमञ्जाविहारिकेना पि सव्वसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्व, तस्मा इतो
विमुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अपमञ्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भवितुकामेन पठम हिताकारपवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिपज्जितव्व, हिताकारपवत्तिलक्खणा च मेत्ता, ततो एव पत्थितहितान
सत्तान दुक्खाभिभव दिस्वा वा सुत्वा वा सभावेत्वा वा दुक्खापनयनाकारपवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारपवत्तिलक्खणा च करुणा; अयेव पत्थितहितान
पत्थितदुक्खापगमान च नेस सपत्तिं दिस्वा सपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता, ततो पर पन कत्तव्वामावतो अञ्जुपेक्खिततासखातेन मज्झत्ताकारेन
पटिपज्जितव्व, मज्झत्ताकारपवत्तिलक्खणा च उपेक्खा, तस्मा इतो हितादि-
आकारवसा पनास पठम मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा तं अय कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सब्बा पेता अपममाणे गोचरे पवत्तन्ति, अपमणा हि
सत्ता एतास गोचरभूता, 'एकसत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्व' ति
एवं पमाणं अग्हित्वा सकलकरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्त—

विमुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनास ।

कमो, पवत्तांत च अपममाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

(४१६) एव अपममाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो निकचतुकज्झानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविपयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अविपयोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितानं ब्यापादादीनं निस्सरणता ।
पच्छिमा पन अवसेसज्झानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सत्तेसु मज्झत्ताका-[197]-रपवत्ता ब्रह्मविहारूपेखा उपेखावेदनं विना वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निष्ठिता ।

[असुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तान् एकन्तहितं नानारम्भणेषु एकेकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [§२६३]
ति आदि आरब्धं । तथ उद्धुमातकसञ्जासहगतं ति आदीसु, भस्ता विय
वायुना, उद्ध जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुगतेन सूनभाविन उद्धुमातत्ता
उद्धुमात । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमात ति
उद्धुमातक । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचन । विनील वुच्चति विपरिभिन्न-
वण्ण । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विनील ति विनीलकं ।
ममुस्सदट्टानेसु रत्तवण्णस्स, पुव्वसन्निचयट्टानेसु सेतवण्णस्स, येभुय्येन च नीलवण्णस्स,
नीलट्टाने नीलसाटकपास्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचन । परिभिन्नट्टानेसु विस्सन्द-
मान पुव्व विपुव्वं । विपुव्वमेव विपुव्वकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विपुव्व ति
विपुव्वक । तथारूपस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन । विच्छिद्द ति वुच्चति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारित^३, विच्छिद्दमेव विच्छिद्दकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विच्छिद्द
ति विच्छिद्दकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन । इतो च एत्तो च
विविधाकारेण सोणसिगालादीहि खादित विक्खायित । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छित विक्खायितं ति विक्खायितक । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेत अधिवचन । विविध खित्त विक्खित्त । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छित विक्खित्त ति विक्खित्तक । 'अज्जेन हत्थं अज्जेन पाद
अज्जेन सीसं' ति एव ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन । हत च त
पुरिम्नयेनेव विक्खित्तकं चा ति हतविक्खित्तकं । काकपदाकारेण अंगपच्चणेषु
सत्थेन [198] हन्तिवा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेत अधिवचन । लोहितं
किरति, विक्खित्तपति, इतो चित्तो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स
छवसरीरस्सेत अधिवचन । पुळवो वुच्चन्ति किमियो । पुळवे^४ किरती ति पुळवकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेत अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एत अधिवचनं ।

* Cf. वि० ६.१-११. १ सि०, म०- भस्मा; M.-भस्त्रा. २ सि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारित; सि०- अवधारितं. ४ M.-पुलवा; सि०-
पुलुवा. ५ सी०, म०, सि०- पुलुवेहि. ६ सि०- विकीरियती ति; सी०, म०-
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उपन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्धज्झानान पि एतानेव नामानि । तत्थ उद्धुमातकनिमित्ते अप्पनावसेन उपपन्ना सज्जा उद्धुमातकसज्जा । ताथ उद्धुमातकसज्जाय संपयोगेद्वेन सहगत उद्धुमातकसज्जासहगतं । विनीलकसज्जासहगतादीसु [§ २६४] पि एसव नयो । य पनेत्थ भावनाविधान वत्तव्व भवेय्य, त सव्वाकरेन पि विमुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवल हि इध, चतुत्थज्झानवसेन उपेक्खीव्रह्मविहारे विय, पठमज्झानवसेन एकेकरिम पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवहुनियत्ता, परित्ते उद्धुमातकट्ठाने उपन्ननिमित्तारम्मण परित्तारम्मण, महन्ते अप्पमाणारम्मण वेदितव्व । सेसेसु पि एसेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुभगुणो दससतलोचनेन थुतंकित्ति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्झानहेत्तुनि ॥

एव पालिनयेनेव सव्वानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अय भिय्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^३ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकथावि अधिगतज्झानो सुविक्खम्भितरागता वीतरागो विय निल्लोलुपचारो होति । एवं सन्ते पि य्वायं असुभापभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावपत्तिवसेन च रागचारितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीर हि पटिकूलभाव आपज्जमानं उद्धुमातकसभावपत्त वा सिया, विनीलकादीन वा अज्जतरसभावपत्त । इति यादिस यादिस सक्का होति लद्धु [199] तादिसे तादिसे उद्धुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं गण्हितव्वमेवा ति सरीरसभावपत्तिवसेन दसधा असुभापभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिपकासनतो सरीरसण्ठानरागिनो सप्पाय । विनीलकं छविरागविपत्तिपकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पाय । विपुव्वकं कायवण्णपटिब्रदस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठापितसरीरगन्धरागिनो सप्पाय । विच्छिद्दक अन्तोसुसिरभावपकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पाय । विच्छिद्दक अन्तोसुसिरभावपकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पाय । विक्खायितक मसूपचयसपत्तिविनासपकासनतो थनादीसु सरीरपभेदेसु मसूपचयरागिनो सप्पाय । विक्खित्तकं अंगपच्चगानं विक्खेपपकासनतो अंगपच्चगलीलरागिनो सप्पाय । हतविक्खित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारपकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-थुत्ति०. ३ See विसु० ६.८२-८८.

सपत्तिरागिनो संपायं । लोहितक लोहितमक्खितपटिकूलभावपकासनतो अलकार-
जनितसोभरागिनो संपाय । पुळवक कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावपकासनतो
काये ममत्तरागिनो संपायं । अट्टिकं सरिरट्ठीन पटिकूलभावपकासनतो दन्तसम्पत्ति-
रागिनो संपाय ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुभपभेदो वुत्तो ति
वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मि असुभे सेय्यथा पि नाम अपरि-
सण्ठितजलाय सीरुसोताय नदिया अरित्तबलेनेव^१ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठपेतु, एवमेव दुव्वलत्ता आरम्भणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकग्ग हुत्वा तिट्ठति,
विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुतियादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मि आरम्भणे 'अद्धा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी'ति एव आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसंतापपहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्स उपज्जति, 'बहु दानि वेतन लभिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुक्कळुक्कस्स गूथरासिभिह विय, उपपन्नव्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचन-
प्यवत्तिय विय च ।

(४२५) दसविध पि चेत असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा
पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजेषु च्छपटिकूलभावो एव लक्खण । तदेत इमिना
लक्खणेन न केवल मतसरीरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपव्वतवासिनो महा-
निस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगताराजान उल्लोकेन्तस्स संघरक्खितत्थेरुपट्ठाक-
सामणेरस्स विय च, जीवमानकसरीरे पि उपट्ठाति । यथेव हि मतसरीर एव जीव-
मानक पि असुभमेव । असुभलक्खण पनेत्थ आगन्तुकेन अलकारेन पटिच्छन्नत्ता
न पज्जायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिण आदिं कत्वा अट्टिकसञ्जापरियोसाना^२वेसा
रूपावचरणपना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि; आनापानज्झान च कायगता-
सतिभावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोकसिणे पन गहिते
आनापानज्झानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-
ज्झानवसेन उपपन्ना कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु द्रुत्तिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्झानवसेन चैव नवसीवथिकविण्णज्झानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिव^०. २ See सु० नि० ३२१, विमु० ६.८६. ३ सी०, म०,
PTS— उपसन्त^०; M. उपसम्पन्न^०. ४ For the story see विमु० १.५५;
also ६.८८. ५ See विमु० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०अ०— १.२७४.

गहिता'वा ति । सव्वा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।
रूपावचरकुसलकथां निद्रिता ।

[आरुप्पकुसलकथां]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्ध । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूप, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्मा अरूपूपपत्तिया । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारण उपादेति वड्ढेति । सव्वसो^३ ति सव्वाकारेन । सव्वास वा अनवसेसान ति अत्थो । रूपासञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रज्ज्ञानान चैव तदारम्मणान च । रूपावचरज्ज्ञानं पि हि रूप ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती'ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्मण पि "बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुव्वण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु, तस्मा इध रूपे सञ्ज्ञा रूपसञ्ज्ञा ति एवं सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरज्ज्ञानस्सेत अधिवचन । रूप सञ्ज्ञा अस्सा ति रूपसञ्ज, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एव पठवीकसिणादिभेदस्स तदारम्मणस्स चेत अधिवचन ति वेदितव्वं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्न ज्ञानसत्तातान रूपसञ्ज्ञानं, एतास च पठवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं आरम्मणसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, सव्वाकारेन अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चैव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतन उपसंपज विहरति । न हि सक्का सव्वसो अनतिक्रन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्मणे अविरत्तस्म सञ्ज्ञासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्ज्ञासु आरम्मणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्मणसमतिक्रम अवत्ता "तत्थ कतमा रूपसञ्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना संजानितत्त, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्ज्ञायो । इमा रूपसञ्ज्ञायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसञ्ज्ञान समतिक्रमा"ति एव विभगे [२६१] सञ्ज्ञान येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्मणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्मणे पठमज्ज्ञानादीनि विय, तस्मा अय आरम्मणसमतिक्रमनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वा ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थुनं रूपादीनं आरम्मणानं च पटिघातेन समुपपन्ना सञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा । रूपसञ्ज्ञादीनं एतं अधि-

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विजु० १०.१३-२२. ४ विजु० १०.१४ reads नवन्नं.

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सदसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोटुब्बसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकान पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति [202] सब्बसो दसन्न पि पटिघ-सञ्जान अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा अप्पवत्तिं कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अज्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय, सक्कार्य-दिट्ठादीनि ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचन वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतु पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्झान समापन्नस्स “सद्दो कण्टको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीन अनेज्झता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकट-सतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि^१ नेव अद्दस, न पन सद्दं^२ अस्सोसी ति ।

(४३१) नान्तत्तसञ्जानं अमनसिकारा [§ २६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तान सञ्जान नानत्तान वा सञ्जान । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नान्तत्तसञ्जा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नान्तत्तसञ्जायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विभंगे विभजित्वा वुत्तत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सञ्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, द्वादस अकुसलसञ्जा, एकादस कामाव-चरकुसलविपाकसञ्जा, द्वे अकुसलविपाकसञ्जा, एकादस कामावचरकिरियसञ्जा ति एवं चतुचत्तालीसं^३ पि सञ्जा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिता, तस्मा नान्तत्तसञ्जा ति वुत्ता । तासं सब्बसो नान्तत्तसञ्जानं अमनसिकारा अनाव-जनो असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावजति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्जा पटिघसञ्जा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विजन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज विहरणकाले,

^१ See ३.३६४; also ३.३४८. ^२ सि० सी०—अनिक्कन्तानि. ^३ See ङी० २.१३०. ^४ M., PTS—चत्तालीसं पि. ^५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

तस्मा तास 'समतिक्रमा अत्थंगमा' ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दस अकुसलसञ्ज्ञा ति इमा सत्तवीसति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तास अमनसिकारा ति वुत्त ति वेदितव्व । तत्रापि हि इदं ज्ञान उपसपज विहरन्तो तास अमनसिकारा येव उपसपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञान समतिक्रमा' ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मन पहान वुत्त । 'पटिघसञ्ज्ञान अत्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञान अमनसिकारा' ति इमिना सब्बेस कामावचरचित्तचेतसिकान च पहान अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो^३ । इति भगवा 'पण्णरसन्न रूपसञ्ज्ञान समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्ज्ञान अत्थंगमेन, चतुचत्ताळीसाय नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेणा' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्ण कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोतून उस्साहजननत्थ च पलोभनत्थ च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्यु 'सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वदति, को नु खो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिससो ?' ति, ते एव वत्तु मा लभन्तू ति इमेहि आकारेहि समापत्तिया वण्ण कथेसि । त हि तेस सुत्वा एव भविस्सति— 'एव-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम न' ति । अयं^१स्सो निव्वत्तनत्थाय उस्साह करिस्सन्ती ति । पलोभनत्थं चा पि तेसं एतिस्सा वण्ण कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-फाणित-खण्डसकरादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगाम गन्त्वा 'विसकण्टक गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्घोसेसि । त सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळा, यो न खादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मारेति । उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिससो' ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । त दिस्वा वाणिजो 'अवोहार-कुसला [204] इमे गामिका, हन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळ फाणित सकर समग्घ लब्भति, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्भती' ति उग्घोसेसि । त सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निगगन्त्वा बहु पि मूलं दत्वा गण्हि सु ।

(४३६) तत्थ वाणिजस्स 'विसकण्टक गण्हथा' ति उग्घोसनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिससो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतन निव्वत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिससो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोतूनं चिन्तन ।

१ M., म०- इम. २ Here ends विसु० १०.२२. ३ सी०, म०, M. PTS.- अथ'स्स.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्ढया' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-
सञ्जासमतिक्रमादिक आनिससपकासन । इदं हि सुत्वा ते ब्रह्मं पि मूलं दत्त्वा,
गाभिका विय गुळं, इमिना आनिससेन पलोभितचित्ता महन्त पि उस्साह कत्वा
इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उस्साहजननत्थं च पलोभनत्थं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्जायतनसञ्जासहगतं [१२६५] ति एत्थं नास्स
अन्तो ति अनन्त । आकासं अनन्तं आकासानन्त । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिष्ठानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्जायतन । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं
चा ति पि आकासानञ्जायतन । कसिणुग्घाटिमाकासेस्सेत अधिवचन । तस्मि
आकासानञ्जायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अञ्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिधं अनन्तं
ति वा परिच्छेदं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परिच्छेदं न गच्छति,
परिच्छेदं गहिते अनन्तं न गच्छति । एव सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुका
कातु अञ्जासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परिच्छेदं ति वा ति अवत्त्वा 'आकासानञ्जा-
यतनसञ्जासहगतं' ति आह । एव हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पाल्लिअत्थो देह्वा वुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थञ्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख-[205]-ताय चेत्थं
दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवसदन्धताय दन्धाभिञ्जा होति ।
विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पामिञ्जा च वेदितव्वो । परिच्छेदकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पवत्तं ज्ञानं परित्तरम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खोब्रह्मविहारे विय च इधा पि चतुत्थञ्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा चेत्थं एव इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्जायतनं समतिक्रम्मा [१२६६] ति, एत्थं ताव
पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिष्ठानद्वेना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिक्रमिन्त्वा व यस्मा इदं विञ्जाण-
ञ्जायतनं उपसंपज्जं विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकासानञ्जा-
यतनं समतिक्रम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विञ्जाणञ्जायतनसञ्जासहगतं [१२६६] ति, एत्थं पन

१ See विमु० १०.२४. २ See ३.३८७ ३ See ३.३७७, ३८०.

४ See ३.३९९, ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातब्बवसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विञ्जाण आनञ्च विञ्जाणानञ्चं ति अवत्वा विञ्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेतुः रूढिहसदो । तदेव विञ्जाणञ्चं अधिट्ठानट्ठेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति विञ्जाणञ्चायतन । तस्मिं विञ्जाणञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति विञ्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविञ्जाणारम्मणस्स ज्ञानस्सेत अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासारम्मणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विञ्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विञ्जाणञ्चायतनमस्स अधिट्ठानट्ठेना ति ज्ञानं पि विञ्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्मणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'विञ्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चञ्चायतनसञ्जाहगतं [§ २६७] ति एत्थं पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो भगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्चं । आकासानञ्चायतनविञ्जाणापगमारम्मणस्सेतं अधिवचनं । त आकिञ्चञ्चं अधिट्ठानट्ठेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति आकिञ्चञ्चायतन । तस्मिं आकिञ्चञ्चायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति आकिञ्चञ्चायतनसञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविञ्जाणापगमारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विञ्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पाभिञ्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तविञ्जाणापगमारम्मणताय परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्चं आयतनमस्स अधिट्ठानट्ठेना ति ज्ञानं पि आकिञ्चञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्मणं चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेन च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकिञ्चञ्चायतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एत्थ पन याय सञ्जाय समावतो नं नेवसञ्जानासञ्जायतन ति बुच्चति, यथा-पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, त ताव दस्सेतुं विभगे “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति पद उद्धरित्वा “त येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन बुच्चति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति” [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ ‘सन्ततो मनसि-करोती’ति ‘सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिमावं पि आरम्मणं कत्वा ठस्सती’ ति एव सन्तारम्मणताय न ‘सन्ता’ ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनावज्जितुकामतार्यं । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुद्धहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसि-कारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्त-तर-पणीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिपिके एक वत्थ दळ्हं निवासेत्वा एकेन सीस वेटेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकतिआदीनि करोन्ते दिस्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिपानि करिस्सन्ती’ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च^२स्स एव होति—‘अहो वताह रजं पहाय एवरूपो सिपिको भवेय्यं’ति । त क्रिस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिससताय । सो सिपिके समतिक्र-मित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि त समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेत समापत्ति आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुद्ध-हिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो त सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^३ वुत्तनयेनेव^३ त परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सज्जं पापुणाति, याय ‘नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती’ति बुच्चति । ‘संखारावसेससमापत्ति’ति अच्चन्तसुखुमभावपत्तसंखारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

(४४७) इदानी य तं एवं अधिगताय मज्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतन ति बुच्चति, त अत्थतो दस्सेतु “नेवसञ्जानासञ्जायतन ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिट्ठधम्मसुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा” [वि० २६३] ति वुत्त । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्पेता । वचनत्थो पनेत्थ—औळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव^३स्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासज्जं । नेव-सञ्जानासज्ज च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म० omit. ३ M.-अनापज्जितुकामताय.
३-३ म०-omits.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मान अधिट्ठानट्ठेन आयतनं वा ति
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चैत्थ सञ्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्त-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेषु । सञ्जासीसेन पनाय देसना कता ति वेदितव्वा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेलपमुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावेत्तव्वो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । त यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमत्थि भन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळि पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते तेल'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया
सद्धिं अकप्पियट्ठेन तेल अत्थी ति होति, नाळिपूरणादीन अमाववसेन नत्थी ति
होति, एव सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-
रावसेससुखमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं चैव विपस्सनाय
च विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजनन । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु,
सञ्जाननकिच्चं चेसा पटु कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपस्स-
नाय विसयभाव उपगन्त्वा निब्बिदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अज्जेसु हि
खन्धेषु अकताभिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निब्बिद
पत्तुं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयस्मा सारिपुत्तो, पक्कतिविपस्सको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एव कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपस्सनावसेन । एव सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एव मग्गुदकूपमाय पि अयत्तमथो विभा-
वेत्तव्वो । [209] मग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं भन्ते, उपाहना ओमुच्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मत्थि, आहर नहानसाटकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनतेमनमत्तट्ठेन उदकं अत्थी ति होति, नहानट्ठेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विभावेत्तव्वो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-
नासञ्जायतनभूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

आकिञ्चञ्चायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चञ्चायतन-
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खापटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिस्स
अपनापरिवासदन्धताय दन्धभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च ।
परित्तकसिण्णुवाटिमाकासे पवत्तितविञ्जाणापगमारम्भण समापत्तिं आरब्ध पवत्तिताय
परित्तारम्भणता, विपरियायेन अपमाणाारम्भणता वेदितब्बा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४५३) असदिसरूपो^१ नाथो आरुपं य चतुब्बिध आह ।

त इति जत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विञ्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति'मा ।

अंगातिक्कममेतास न इच्छन्ति विभाविनो ॥

एतासु हि रूपनिमित्तातिक्कमतो पठमा, आकासातिक्कमतो दुतिया, आकासे
पवत्तितविञ्जाणातिक्कमतो ततिया, आकासे पवत्तितविञ्जाणस्स अपगमातिक्कमतो
चतुत्था ति सव्वथा 'आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति'मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितब्बा । अगातिक्कम पन एतास न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विद्य एतासु अगातिक्कमो अत्थि । सव्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकगता
ति द्वे एव ज्ञानगानि होन्ति ।

(४५५) एव सन्ते पि

सु'पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विञ्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिव्वनच्चगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला सादुरसपानभोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पच्चुपाट्टिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततरा, चतुत्थे सव्व-
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव, नत्थि तेस पासादतल-
भावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसभिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं
पणीततर होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा;
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंक्रस-सुखुमभाव-महग्गभावेहि पन पुरिमाय

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See वि.सु. १०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतूसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकग्गता ति एतानि द्वे येव अगानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरभावेन सुपणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तन्निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय त तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतूहि एकेहि पुरिसोहि यथाक्कमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विभाविना ॥

तत्रायमत्थयोजना— असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो त मण्डपं हत्येहि आलंबित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा त मण्डपलग्ग पुरिसं निस्सितो । अथ'ञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उमो पेते दुट्ठितो; धुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो त निस्सित अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स त-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठित ति मन्त्वा त निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मण आका-[211]-सानञ्चायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्चायतनं आरब्ध पवत्तं विञ्जाणञ्चायतनं । तेसं द्विन्नं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि ठितो विय, आकासानञ्चायतन आरम्मणं अकत्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चञ्चायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमत्त चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो'ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विञ्जाणा-भावसंखाते बहि पदेसे ठितं आकिञ्चञ्चायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्मणं करोतेव अञ्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविञ्जाणञ्चायतनपच्चरिथिका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्चायतनं अञ्जस्स आरम्मणस्स अभावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

करुसकायवचीमनोसमाचारं कञ्चि सञ्चदिसम्पत्ति^१ राजानं 'करुससमाचारो अयं'ति एव दिट्ठदोसं पि अञ्जत्थ वुत्तिं अलभमानो जनो वुत्तिहेतु त निस्साय वत्तति, एव दिट्ठदोसं पि त आकिञ्चञ्जायतन अञ्ज आरम्भण अलभमानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतन आरम्भण करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमान च

आरूढ्हो दीवानिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतग्ग च आरूढ्हो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारूढ्हो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्भति तथेवेत ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥

आरूपकुसलकथां निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सञ्चानि पेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पभेदेन वत्तन्ति, तस्मान्नेसतं पभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [§ २६९] आदि आरब्धं । तत्थ हीनं [§ २६९] ति लामक । तं आयूहनवसेन वेदितव्वं । [212] हीनुत्तमानं मज्झे भव मज्झिमं । पधानंभाव नीतं पणीतं, उत्तम ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्वानि । यस्स हि आयूहनवसेने छन्दो वा हीनो होति, विरिय वा, चित्त वा, वीमर्सा वा, त हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । य पन कत्तुकम्यतासखातं छन्दं धुर छन्द जेट्ठक छन्द पुव्वगम कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि^५ एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वा । सञ्चपटमं विभत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पी ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एव पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कत्थ विभत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके^६ विभत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.

३ म०- पट्टानं. ४ सी०, म०- वीमर्सं. ५ सि०- च. ६ See मूलटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there तिकपट्टान ii. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्टासा कातब्बा । ततो पि मज्झिमरासिं ठपेत्वा हीन-पणीते गहेत्वा नव नव कोट्टासा कातब्बा । हीनस्मिं येव हि हीन अत्थि मज्झिम अत्थि पणीतं अत्थि । पणीतस्मिं पि हीनं अत्थि मज्झिम अत्थि पणीतं अत्थि । तथा हीनहीनस्मिं हीनं, हीनहीनस्मिं मज्झिम, हीनहीनस्मिं पणीत । हीनमज्झिमस्मिं हीनं, हीनमज्झिमस्मिं मज्झिम, हीनमज्झिमस्मिं पणीत । हीनपणीतस्मिं हीन, हीनपणीतस्मिं मज्झिम, हीनपणीतस्मिं पणीत ति अयमेको नवको । पणीतहीनस्मिं पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनस्मिं मज्झिम, पणीतहीनस्मिं पणीत । तथा पणीतमज्झिमस्मिं हीन, पणीतमज्झिमस्मिं मज्झिम, पणीतमज्झिमस्मिं पणीत । पणीतपणीतस्मिं हीन, पणीतपणीतस्मिं मज्झिम, पणीतपणीतस्मिं पणीत ति । अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम । इमेहि पमावित्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेस्सा, अट्ठारस सुद्धा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति आणसम्पयुत्तविपयुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचर पन तिहेतुकमेव आणसम्पयुत्तमेव । कामावचर चेत्य अधिपतिना सहा पि उपज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिंसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धन्ति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मान वसेन वुत्तो । द्विन्नं पन चित्तान एकतो अभावेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीन छन्दाधिपति-आदयो । केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसल होति, मय्ह भविस्सती ति एवं य चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठक कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहित, तस्स त पुरिम चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्य नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नाम इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो ।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. "चरणा-
द्धर्माज्ञाययोरिति वक्तव्यम् । कठान धर्म आज्ञायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैपलाद-
कमिति । Also अ०यो० p, 131—भारद्वाज—गोतमादयो गोत्ता च कपाला(?कालापा)दयो
चरणानि." अनुटीका p. 109—"भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोत्तानि
मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि^१ च नवकां च पाठवारां च होन्ति । तस्मा आणसम्पयुत्तेसु वुत्तपरि-
माणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्वो, चतूसु आणविप्पयुत्तेसु सोलस-
गुणो ति, अयं तेभूमककुसले पक्किणककथा नामा ति ।

तेभूमककुसल निद्वित ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो]

(४६६) एव भवत्तयसपत्तिनिव्वत्तक कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-
तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसल दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२७७] ति
आदि आरब्धं । तत्थ लोकुत्तरं ति केनट्ठेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति,
लो-[214]-क उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रम्म अभिभुय्य तिद्वती ति
लोकुत्तर । ज्ञानं भावेती ति एकचित्तवखणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति वट्ठेति ।
लोकतो निर्याति वट्ठतो निर्याती ति निर्यायानिकं । निर्याति वा एतेना ति
निर्यायानिकं । त-समङ्गी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निर्याति, समुदयं पजहन्तो
निर्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निर्याति, मग्ग भावेन्तो निर्याति । यथा पन
तेभूमककुसल वट्ठस्मिं त्रुतिपटिसन्धियो आचिनति वट्ठेती ति आचयगामी नाम
होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्टारसहत्थ पाकार उपचिनन्ते
अपरो महामुग्गर गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वान अपचिनन्तो विद्वसेन्तो गच्छेय्य, एव-
मेव तेभूमककुसलेन आचिता त्रुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्व-
सेन्त गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पहानाया [§२७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठि-
गतानि, गूथगत मुत्तगत ति आदीनि विय । द्वासट्ठिया वा दिट्ठीनं अन्तो गधत्ता
दिट्ठीसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया व गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठि-
सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसापवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति? ससम्प-
युत्तानि^३ सकायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वतपरामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहा-
कुसलानि । तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगम-
नानी ति बुच्चन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेस दिट्ठि-
गतानं । पहानाया ति समुच्छेदवसेन पजहनत्थाय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुपपत्तिवसेन पि पठमाय ।
भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अय महा-
पठवी भूमी ति बुच्चति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ ९८४] ति आदीसु चित्तु-
प्पादो । इध पन सामञ्जसल अधिपेत । त हि सपयुत्तानं निस्सयभावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोकुत्तरभावे सय पि भवति^१ उप्प-
ज्जति, न निब्बान विय अपातुभावं, तस्मा पि भूमी ति वुच्चति; तस्सा पठमाय
भूमिया । पत्तिया ति सोतापत्तिफल-स-[215]-खातस्स पठमस्स सामञ्जफलस्स
पत्तथाय पट्टिमात्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुच्छेद-
विवेकवसेन विविच्चित्वा, विना दुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकिज्ज्ञान पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एव सन्ते पि इध सुद्धिकनय पहाय लोकुत्तरज्ज्ञान पटिपदाय सद्धिं येव गरु कत्वा
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [§२७७] आदिमाह । तत्थ यो
आदितो किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससखारेन सपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति
तस्स दुक्खापटिपदा, यो पन विक्खाम्भितकिलेसो विपस्सनापरिवास वसन्तो चिरेन
मग्गपातुभाव पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतम पन वार रोचेसु ति ? यत्थ सक्किं विक्खाम्भिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुतिय पि विक्खाम्भिता पुन समुदाचरन्ति, ततिय विक्खाम्भिते
पन तथा विक्खाम्भिते व कत्वा मग्गेन समुग्धात पापेति, इम वार रोचेसु । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कत ।

(४७०) एतकेन पन न पाकट होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय
विभावना वेदितव्व्या—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गहाति,
अरूपं परिग्गहाति, ‘रूपारूप’ पन परिग्गहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिग्गहेतु
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूप परिग्ग-
हेत्वा ‘नामरूप’ ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थापेति, ववत्थापिते च
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्ग उपादेतु सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं ववत्थपेत्वा ‘पच्चये’ परिग्गहन्तो दुक्खेन
कसिरेन किलमन्तो परिग्गहाति, पच्चये च परिग्गहेत्वा विपस्सनापरिवास वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्ग उपादेति, एव पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पच्चये पि परिग्गहेत्वा ‘लक्खणानि’ पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्वलक्खणो च विपस्सनापरिवास वसन्तो चिरेन मग्गं
उपादेति, एव पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सूरै पसन्ने च वहन्तो उप्पन्न ‘विपस्सना-
निकम्ति’ परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकम्ति च
परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्ग उपादेति, एव पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०- omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४३, ४६९.

पटिपदा दन्धाभिञ्जा नाम होति । इम वारं रोचेसु । इमस्स वारस्स एत नाम कतं । इमिना व उपायेन परतो तिस्सो पटिपदा वेदितव्वा ।

(४७१) **फस्सो होती** [§२७७] ति आदीसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रिय, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निद्देस-
वारे च वितक्कादिनिद्देसेसु 'मग्गङ्ग' [§२८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सब्बं हेट्ठा [§१२-५७] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तत्थ अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रिय ति 'अनमतग्गे ससारवट्ठे अनञ्जात अमत-
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुव्वभागेन उपापन्न
इन्द्रिय । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्चिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा **सम्मावाचा** [§२७७] । वचीदुच्चरित-
समुग्वातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचन । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणरसा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो **सम्मा-
कम्मन्तो** । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एत नाम । सो
समुट्ठानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो **सम्माआजीवो** । मिच्छाजीवविरतिया एत अधिवचन । सो बोदान-
लक्खणो आया-[217]-जीवपवत्तिरसो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतित्तये वुत्तवसेन पेत्य लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मान वसेन हेट्ठा वुत्त मग्गपञ्चक^१ इध मग्गट्ठक वेदितव्व । ये-वा-पनकेसु च
इमेस अभावो । तथा करुणा-मुदितान । इमे हि तयो धम्मा इध पालिय आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदिता पन सत्तारम्मणा, इमे धम्मा
निव्वानारम्भणा ति ता पेत्य न गहिता । अय ताव उद्देनवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निद्देसवारे पन **मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं** [§२८३] ति एत्थ ताव
मग्गस्स अङ्ग ति मग्गङ्ग, मग्गकोट्टासो ति अत्थो । यथा पन अरञ्जे परियापन्न
अरञ्जपरियापन्न नाम होति, एवं मग्गे परियापन्न मग्गपरियापन्न । मग्गसन्निसितं
ति अत्थो । **पीतिसम्बोज्झंगो** [§२८५] ति एत्थ पीति येव सम्बोज्झंगो पीति-
सम्बोज्झंगो । तत्थ बोधिया बोधिसस वा अङ्गो ति बोज्झंगो । इदं वुत्तं होति—
या'य धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गलक्खणे उपाजमानाय लीनउद्धच्च-पतिट्ठानायू-
हन-कामसुख'त्तकिलमथानुयोग-उच्छेदसस्सतामिनिवेसादीनं अनेकेस उपद्धान पटि-
पक्खभूताय सति-धम्मविचय-विरिय-पीति-पस्साद्धि-समाधि-उपेक्खासंखाताय धम्म-
सामगिया अरियसावको बुज्झती ति कत्वा बोधी ति वुत्तति । बुज्झती ति किलेस-
सन्ताननिहाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति^२, निव्वानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§२९).

४ M., PTS-°धम्म°. ५ सि०- पटिबुज्झति.

सच्छिकरोति । तस्सा धम्मसामग्गिसखाताय बोधिया अगो ति पि बोज्झंगो, ज्ञानग-मग्गगादीनि विय । यो पेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामग्गिया बुज्झती ति कत्वा अरियसावको बोधी ति वुच्चति, तस्स बोधिरस्स अगो ति पि बोज्झंगो, सेनगै-रथगोदयो विय । तेनाहु अट्ठकयाचरिया — “बुज्झनकस्स पुग्गलस्स अगानी ति बोज्झगा” [] ति ।

(४७४) अपि च “बोज्झगा ति केनट्ठेन बोज्झगा ? बोधाय सवत्तन्ती ति बोज्झंगा, बुज्झन्ती ति बोज्झगा, अनुबु- [215]-ज्झन्ती ति बोज्झगा, पटिबुज्झन्ती ति बोज्झगा, सबुज्झन्ती ति सम्बोज्झगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसमिदानयेना पि बोज्झगत्थो वेदितव्वो । पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झंगो सम्बोज्झंगो । एव पीति येव सम्बोज्झंगो पीतिसम्बोज्झंगो ति । चित्तेकग्गतानिदेसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेस्स धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मि समये पटिवेध गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेस धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पठममग्गेन ते धम्मा जातानाम् होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुव्व विहार आगन्त्वा विहारमज्जे ठितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतभाव उपादाय ‘अनागतपुव्व टान आगतो’ म्ही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलब्धपुव्व माल पिलब्धत्वा, अनिवत्थपुव्व वत्थं निवासेत्वा, अभुत्तपुव्वं भुज्झित्वा, पकतिया अभुत्तभाव उपादाय अभुत्तपुव्व भोजन भुत्तो’ म्ही ति वदति, एवमिथा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न जातपुव्वा तस्मा अज्जातानं ति वुत्त । अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो । तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुव्वे पज्जाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अधिगमनवमेन अप्पत्तानं । अविदितानं ति आणन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपच्चक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पच्चक्खकरणत्थ । यथा च इमिना पदेन, एव सेसेहि पि सद्धि अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायां ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चतूहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्जन्ति वेदितव्वा । तिण्णं दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्पादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरका रमती ति आरति । विना तेहि रमती ति विरति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढित । सब्बमिद ओरमणभावस्सेव अधिवचनं । वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ विन० ४.१०५, मि० - ३८.३९. २ मि० २७, विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिककतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अय लोकुत्तरमग्गविरति । उपजित्वा त किरिय कातु न देति, किरियापथ पच्छिन्दती ति अकिरिया । तथा त करण कातुं न देति, करणपथ पच्छिन्दती ति^१ अकरणं । याय च चेतनाय चतुर्विध वचीदुच्चरित भासमानो अज्झापज्जति नाम, अय उपजित्वा तथा अज्झापज्जितु न देती ति अनज्झापज्जति ।

(४७७) वेला अनतिक्रमो ति एत्थ “ताय वेलाया” [स० १.७६] ति आदीनु ताव कालो वेला ति आगतो । “उरवेलाय विहरती” [स० १.१०३] ति एत्थ रासि । “ठितधम्मो वेल नातिवत्तती” [] ति एत्थ सीमा । इधा पि सीमा व । अनतिक्रमनिवट्टेन हि चत्तारि वचीमुच्चरितानि वेला ति अधिपेतानि । इति याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेल अतिक्रमति नाम, अय उपजित्वा त वेल अतिक्रमितु न देती ति वेला, अनतिक्रमो ति वुत्ता । वेलायती ति वा वेला, चेलयति^२ विद्धसेती ति अत्थो । कि वेलायति ? चतुर्विध वचीदुच्चरित । इति वेलयनतो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितमुख अनतिक्रमित्वा पवत्तती ति ‘अनतिक्रमो’ । एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितव्वो । सेतु हनती ति सेतुघातो; चतुन्न वचीदुच्चरितान पदघातो पच्चयघातो ति अत्थो । पच्चयो हि इध सेतु ति अधिपेतो । तत्राय वचनत्थो— रागादिको चतुन्न वचीदुच्चरितान पच्चयो वट्ठस्मिं पुग्गल सिनोति बन्धती ति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपच्चर्य-समुग्धातिकाय विरतिया एत अधिवचन । अय पन सम्मावाचासंखाता विरति पुव्वभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन पेमुज्जादीहि । लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तिस्मि येव लब्धमति । चतुर्विधाय हि वचीदुच्चरितचेतनाय पदच्छेद कुरुमाना मग्गङ्ग पूरयमाना एका व विरति उपपज्जति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§ ३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा निपादितेहि पाणातिघातादीहि दुच्चरितेहि । सेस पुरिमनयेनेव वेदितव्व । अयं पि सम्माकम्मन्तसखाता विरति पुव्वभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-मग्गक्खणे पन एकचित्तिस्मि येव लब्धमति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय पदच्छेद कुरुमाना मग्गङ्ग पूरयमाना एका व विरति उपपज्जति ।

(४७९) सम्माआजीवनिहेसे अकिरिया [§ ३०१] ति आदीसु याय चेतनाय मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उपपजित्वा त किरियं कातु न देती ति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितव्वा । आजीवो च नामिस पाटियेक्को नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तपक्खिकत्ता । धुवपटिसेवनवसेन

१-१ PTS, M. omit all these words. २ म०, सी०—नातिक्रमती०.

३ म०, सि०—वेलयति. ४ PTS, M. omit this word. ५ PTS, M.—सुचरि०.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एव सन्ते सम्माआजीवो सकिच्चको न होति, अट्ट मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सकिच्चको कातब्बो, अट्ट मग्गङ्गानि परिपूरेत्त्वानी ति ।

(४८०) तत्राय नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसु येव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूर्यमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूरण नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकम्मो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ य राज-राजमहामत्ता खिण्णुपसुता सूरभाव दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहन वा परदारवीतिकम्म वा करोन्ति, इद अकुसल कायकम्म नाम । ततो विरति पि 'सम्माकम्मन्तो' नाम । य पन न आजीवहेतुक चतुर्विध वची-दुच्चरित भासन्ति, इद अकुसल वचीकम्म नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्धादयो पाण हनन्ति, अदिन्नं आदियन्ति, मिच्छाचार चरन्ति, अय मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लज्ज गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुञ्ज-फरुस-सम्फापलापे पवत्तेन्ति, अय पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीवत्थेरो पनाह—'कायवचीद्वारेसु वीतिकम्मो [221] आजीव-हेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुमल कायकम्म वचीकम्म त्वेव संख गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती'ति । आजीवो कुहि'ति वुत्ते पन 'तीणि कुहनवत्थूनि निस्साय चत्तारो पच्चये उपादेत्वा तेस परि-भोगो'ति आह । अय पन कोटिपत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अय पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति, अज्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकम्मा विरमति, अज्जेन वचीद्वारवीतिकम्मा । लोकुत्तरमग्गखणे पन एकाचित्तरिमे येव लब्धमति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उपपन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेद कुरुमाना मग्गङ्गं पूर्यमाना एका व विरति उपपज्जती ति । अयं निहेसवारे विसेसो ।

(४८२) य पनेत इन्द्रियेसु अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं वड्ढित, मग्गङ्गेषु च सम्मावाचादीनि, तेस वसेन संगह्वारे "नविन्द्रियानि, अट्टगिको मग्गो"[§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुज्जतवारो^१ पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदायं विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुज्जत-सुज्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहित-अप्प-णिहितपटिपदा ति अय देसनाभेदो होति । तत्थ सुज्जतं [§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्स नामं । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नाम लभति ।

१ सी०—लज्ज. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिपिटकमहानीवत्थेर see DCm. 11.430, 511. ३ PTS., M- कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्षु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो सखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गबुट्ठान नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्च दुक्ख अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सन आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । बुट्ठानगामिनीविपस्सना पन'स्स तेभूमके पि सखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जत' ति नाम देति । एव मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनाम लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनाम लभति । निब्बान पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति वुच्चति । त आरम्मण कत्वा उपपन्नत्ता मग्गो 'आरम्मणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परि-यायदेसना हेमा । अभिधम्मकथा पन निपरियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुर । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमन मग्गागमन ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुर, फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमन धुर । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जात ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहित ति मग्गस्सेतं नामं । इद पि नाम मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्षु आदितो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो सखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्ते-नेव मग्गबुट्ठान नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्च दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । बुट्ठानगामिनी विपस्सना पन'स्स तेभूमकेसु सखारेसु पाणिधि सोसेत्वा परियादित्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नाम देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनाम लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपाणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहित नामं लभति । निब्बान पि तेसं पाणिधीन अभावा अप्पणिहितं ति वुच्चति । त आरम्मणं कत्वा उपपन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निपरियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नाम न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुर । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आग-[223]-तट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विमु०— २१.१ २५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अपणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तयो^१मे भिक्खवे विमोक्खा—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अपणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नाम दातु न सक्कोति । स्सम्मसग्गुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स

अनिमित्त च भावेहि मानानुसयमुज्जह ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्ससी [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि । विपस्सना हि निच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घाटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तनिमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नाम दातु न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकलमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । त अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्ता^२ अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो व नाम दातु न सक्कोति । इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अपणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अपणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नाम दातुं सक्कोन्ति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभजने छन्दचित्तान् अधिपतिकाले तेसं धम्मान् अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एव-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो^३ । [224] एव सव्वथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नाम दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नाम अलभन्तो पि सुत्तन्त-परियायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहसु । ते इदं क्वा पटिक्खत्ता—“अनिमित्तमग्गो सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अपणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^३ नाम लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति-सरसतो च पच्चनीकतो च; समावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो । तत्थ

१-१ सी०, सि०-अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०-पटिविनिच्छयो. ३ म०, M., PTS-इध. ४ Cf. विसु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अपणिहितमग्गा सरसतो पि पच्चनीकतो पि नाम लभन्ति । सुञ्जत-अपणि-
हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागपणिधिआदीहि च अपणिहिता ति एव
'सरसतो' पि नाम लभन्ति । सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेसस्स पटिपक्खो, अपणिहितो
पणिधिरस्सा ति एवं 'पच्चनीकतो' नाम लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तान निच्चनिमित्तादीन च अपावेन सरसतो च नामं लभति, नो पच्चनीकतो ।
न हि सो सखारनिमित्तारम्मणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पन'स्स अनुलोमभावे ठिता ति । एव सव्वथा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एव आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वारे
मग्गवुट्ठानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जेनेन विय आपाथ आगच्छन्ति, ति'ण
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानत्स पन विभूतभावदीपनत्थं एत
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना
य यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चादीमु हि यत्थकत्थचि अभिनिविसित्वा इतर पि
लक्खणद्वयं वट्ठु वट्ठति येव । एव' लक्खणदस्सतनमत्तेनेव हि मग्गवुट्ठानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवल अनिच्चतो व
वुट्ठाति, दुक्खतो पि वुट्ठाति, अनत्ततो पि वुट्ठाति' एव । दुक्खतो अनत्ततो अभि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ठत्वा
अत्तनो मग्गस्स नाम देति । तत्थ अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अपणिहितो, अनत्ततो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एव
सुत्तन्तिकपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना किमग्गमणा ति ? लक्खणारम्मणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चत्तिगहितं, न-वत्तव्वधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चक्खन्धा कण्ठे त्रैदकुणप विय
होन्ति । सखारारम्मणमेव जाण सखारतो वुट्ठाति । यथा हि एको भिक्खु पत्तं
किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभत दिस्वा हट्ठपहट्ठो गप्पिहस्सामी ति चिन्तेत्वा
वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देषु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा सखारेसु निरालयो होति । सखारा-
रम्मणेनेव जाणेन सखारतो वुट्ठाती ति वेदितव्वं । दुस्सोपमे' पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. म०— एक०. २ See विस्सु० २१.८४. ३ म०, सि० -
वन्ध०. ४ PTS, M - दुस्सोपमाय.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा अज्ज्ञत्तं वुट्ठाति नाम । सचे पन^१स्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्ज्ञत्तं च वुट्ठाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविसति अभिनिविसित्वा भूतरूपं च उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मत्तेन मग्गवुट्ठानं होति अरूपं पि दट्ठव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्मणं [227] कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं सखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एव रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एव रूपं अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति नाम । एसेव नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च वुट्ठाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविसित्वा एवमेव वुट्ठानकाले पन एकापहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति नामा^१ ति । अयं तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्ज्ञत्तस्स पुरिसस्स भत्तैमज्जे गूथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-रसभोजनपुण्णपाति उपनेय्यु, सो व्यञ्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा ‘किमिदं’ ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एव-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । भोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-कालो विय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुजनकाले पञ्चक्खन्धे ‘अहं मम’ ति गहित-कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो विय तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खितकालो । भत्ते पि पातियं पि निरालयकालो विय तिक्खविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकापहारेन वुट्ठितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ ति एत्थ अयं वुत्तपभेदो अट्ठपरिणामो यथा होति तथा वेदितव्वो । सखारूपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं नियमेती^३ । केचि पन थेरा ‘बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती’ ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्मणभूता खन्धा निय-मेन्ती’ ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ ति वदन्ति । तेस पि वादेसु अयं सखारूपेक्खासंखाता पुब्बभागा वुट्ठानगामिनी विपस्सना व नियमेती ति वेदितव्वा ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा — विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends विमु० २१.८७.

२ M, सी०, PTS— omit भत्त.

३ With ३.४९७-५०२ cf. विमु० २१.१११-११६.

कस्स उपापन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञान पादक अक्त्वा उपापन्नमग्गो पि ज्ञान पादकं कत्वा पक्किण्णकसखारे सम्मसित्वा उपादितमग्गो पि पठमज्झा-
होति । सव्वेसु सत्त बोज्झगानि अट्ठ मग्गगानि पञ्च ज्ञानगानि होन्ति ।
हि पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुट्ठान-
उंखारुपेक्खाभावपत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उपादित-
यथाक्कमेनेव ज्ञान चतुरगिक तिवगिक च दुवगिक च होति । सव्वेसु पन
ग्गगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झगानि । अय विसेसो पादकज्झाननियमेन
पस्सनानियमेन च होति । तेस पि हि पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता
पस्सनासहगता पि होति । बुट्ठानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झान पादक कत्वा निव्वत्तिनमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकगता-
इ ज्ञानगानि बोज्झग-मग्गगानि छ सत्त चेव । अय पि विसेसो उभयनियम-
होति । इमस्मि हि नये पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-
वा होति, बुट्ठानगामिनी उपेक्खामहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि
उपादितमग्गे पि एसेव नयो । एव पादकज्झानतो बुट्ठाय ये केचि सत्तारे
त्वा निव्वत्तिनमग्गस्स आसन्नपदेसे बुट्ठिता समापचि अत्तनो सदिसभावं
, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुट्ठाय ये ये समापत्ति-
सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति त त समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-
त्तेसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्ममे सम्मसति पठमज्झानिको व
तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] त्तियत्थेरवादे ‘अहो वताय सत्तङ्गिक मग्ग पापुणेय्य,
क मग्ग पापुणेय्य’ ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन य य ज्ञान पादक कत्वा
ये वा ज्ञानधम्ममे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-त-ज्ञानसदिसो व होति ।
ज्ञानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव त न इज्झति ।
त्थो नन्दकोवादसुत्तेन^१ दीपेतव्वो । वुत्त हेत^३— “सेय्यथा पि भिक्खवे
सथे पण्णरसे न होति बहुनो जनस्स कखा वा विमति वा ‘ऊनो नु खो चन्दो
नु खो चन्दा’ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे
क्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चेव परिपुण्णसक्कापा च । तासं
वे पञ्चन्नं भिक्खुनीसतान या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४.

२ M iii. 270-77 (no.146).

३ विमु०

१६ does not quote the following passage. The agreement
here.

धम्मा नियता सबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] ति । तामु हि यस्सा भिक्खुनियया सोतापत्तिकलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिकलेनेव परिपुण्णसक्कापा होति^१, यस्सा ...पे० ... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानु-रूपेण य य ज्ञान पादक कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो त-त-ज्ञानसदिसा व होति । पादकज्ज्ञान पन समसितज्ज्ञान वा विना, अज्झासय-मत्तेनेव त न इज्जती ति । एत्था पि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्ज्ञानमेव नियमेती’ ति एवं-वादिं तिपिटकचूळनागत्येर^२ अन्तेवासिका आहसु— ‘भन्ते, यत्थ ताव पादकज्ज्ञान अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्ज्ञान नत्थि, तस्मिं अरूपमवे किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसो तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलामी पठमज्ज्ञान पादक कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निव्वत्तेत्वा अपरिहीनज्ज्ञानो कालं कत्वा अरूपमवे निव्वत्तो, पठमज्ज्ञानिकाय सोतापत्तिकलसमापत्तिया वुट्ठाय विपस्सन पट्ठपेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निव्वत्तेति, तस्स तानि पठमज्ज्ञानिकानेव होन्ति । दुतिय-ज्ज्ञानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुक्कज्ज्ञान उपपज्जति, त च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेति आवुसो’ ति । ‘सुकथितो भन्ते पञ्चो’ ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्भणभता खन्धा नियमेन्ति, य य हि सम्मसित्वा वुट्ठाति त-त-सदिसो व मग्गो होती’ ति एववादि मौरवापिवासी-अहादत्तैर्ये पि अन्तेवासिका आहसु ‘भन्ते, तुम्हाक वादे दोसो पज्जायति— रूप सम्मसित्वा वुट्ठितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अव्याकतेन मग्गेन भवितव्व, नेवसज्ज्ञानासज्जा-यतननयतो परिगहेत्वा वुट्ठितस्स त-सदिसेनेव नेवसज्ज्ञानासज्जायतनभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्व’ ति । ‘न आवुसो एव होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अपत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूप सम्मसित्वा वुट्ठितस्स अट्ठगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्ज्ञानासज्जायतन सम्मसित्वा वुट्ठितस्सा पि न सब्बाकारेण तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ ति वादिनो चूळामयत्थेरस्स^३ पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळनागत्येरस्स कथयिंमु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्ज्ञान

१ M., P+S, सि०— अहोमि. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. 1 See Vis.xii.105; also below ३.५०५, ५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळामय^४; also in Vis ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89

अथि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स त नाथि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निद्वनस्स बुद्धिगवेसनकालो विथि होती'ति । त कथ आहरित्वा तिपिटकचूला-भयत्थेस्स कथयिंमु । सो 'पादकज्झानवतो इद कथित आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेय वेदितब्बं । पञ्चमज्झानतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मसतो उपपन्नमग्गो पठमत्थेरवादेन पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा विरुज्जन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'य इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न विरुज्जन्ति, अज्झासयो च सात्थिको^१ होती ति । एव तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता बुद्धिसम्पन्नौ [231] व । तेन तेस वाद तन्ति कत्वा ठपयिंमु । इध पन अत्थमेव उद्धरित्वा तयो पेटे वादे विपस्सना व नियामेती ति दस्सित ।

(५०७) इदानी 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एव अगपरिणामवतो मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो बुद्धाति, पवत्त छेत्तु^२ न सक्कोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति, पवत्त छिन्दती ति उभतो-बुद्धानो हेस । तेस अय उपत्तिनयो— यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धान होति, तस्मिं अनुलोम नेव एकं होति, न पञ्चम । एक हि आसेवन न लभति, पञ्चम भवगस्स^३ आसन्नत्ता पवेधति । तदा हि जवन पतित नाम होति । तस्मा नेव एक होति न पञ्चम । महापज्जस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततिय गोत्रभू, चतुत्थ मग्गचित्त, तीणि फलानि, ततो भवगोत्तरणं^४ । मज्झिमपज्जस्स पन तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थ गोत्रभू, पञ्चम मग्गचित्त, द्वे फलानि^५, ततो भवगोत्तरणं । मन्दपज्जस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चम गोत्रभू, छट्ठ मग्गचित्त, सत्तमं फलं, ततो भवगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापज्जमन्दपज्जानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपज्जस्स वसेन कथेतब्ब । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धान होति, किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-सहगता मनोद्वारावज्जनेन हुत्वा विपस्सनागोचरं खन्धे आरम्भणं कत्वा भवग आव-हेति^७ । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितक्खन्धे गहेत्वा उपपज्जति पठमजवनं अनुलोम-आण । त तेसु खन्धेसु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-त्तित्वा ओळारिकोळारिक सच्चपटिच्छादकं तम^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०-बुद्धि^१; सी०, M.-बुद्धि^२. २ M. सी०-सात्थिको ३ सि०-बुद्धि^३.
४ See above ३.४९३. ५ M-जहितु. ६ M, PTS. जवनस्स. ७ सि०,
म० भवगोत्तरण. ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्ठसालिनी योजना p. 136
for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२९-३०
where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०-आवज्जति.
११ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उपपजति दुतियानुलोम । तेसु पुरिम अनासेवन । दुतियस्स पुरिम आसेवनं होति । तं तिक्ख सूर पसन्न हुत्वा तस्मिं येव आरम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा मज्झिमपमाणं सच्चपटिच्छादकं तम विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उपपजति ततियानुलोम । तस्स दुतिय आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिक्खं मूर विपस्सनं हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकं तम विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । एव तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उपपजति गोत्रभूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुरुमान् ।

(५०९) तत्राय उपमर्ग— एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिभागे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठित्वा थूले थूले वलाहके विद्धसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तत्थ तयो वलाहका विद्यं सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिमसुखुमकिलेसन्धकारं । तयो वाता विद्यं तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विद्यं गोत्रभूजाणं । चन्दो विद्यं निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन वलाहकत्तयविद्धसनं विद्यं एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विमुद्धचन्ददस्सनं विद्यं विगते सच्च-[233]-पटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विमुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके वलाहके येव विद्धमतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एव अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमे येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निव्वानं आरम्भणं कर्तुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोति न वलाहके विद्धंसेतुं, एव गोत्रभूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं कर्तुं सक्कोति न किलेसतमं विनोदेतुं^१ ।

(५११) एव अनुलोमं संखारारम्भणं होति, गोत्रभू निव्वानारम्भणं । यदि हि गोत्रभू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्यं पुन अनुलोमं तं अनुबन्धेय्यां ति मग्गवुट्ठानमेव न भवेय्यं । गोत्रभूजाणं पन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं अपच्छतो पवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जनं^२ पि समानं आवज्जनं नूताने^३ ठत्वा एव निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विद्यं निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं

१ See विमु० २२.८-१०. २ विमु० २२.१० reads दट्ठुं ३ Here ends विमु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तिय. ६ From here to the end of this para. the same as in विमु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन त जाण अनुपबन्धमानो अनिव्विद्धपुब्ब अपदालितपुब्बं लोमक्खन्ध दोसक्खन्ध मोहक्खन्ध निव्विज्झमानो व पदालयमानो व निव्वत्तति^१ ।

(५१२) तत्राय उपमा— एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसत्तं ठपापेत्वा वत्थेन मुख वेटेत्वा सर सन्नद्धित्वा चक्रयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्रयन्त आविज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलक अभिमुख होति तदा तत्थ दण्डकेन जज्ज देति, इस्सासो दण्डकसज्ज अमुञ्चित्वा व सर खिपित्वा फलकसत्त निव्विज्झति । तत्थ दण्डकसज्ज विय गोत्रभूजाण । इस्सासो विय मग्गज्जाण । इस्सासस्स दण्डकसज्ज अमुञ्चित्वा व फट्ठकमतनिव्विज्झन विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्ज अमुञ्चित्वा व निव्वान आरगमण कत्वा अनिव्विद्धपुब्बान अपदालितपुब्बान लोमक्खन्धादीन निव्विज्झनपदालन ।

(५१३) [234] भूमिलद्धं-वट्ठसेतु-समुग्घातकरण ति पि एतदेव । मग्गस्स हि एकमेव किञ्च अनुसयापजहन । इति नो अनुसये पजहन्तो निमित्ता बुद्धाति नाम, पवत्त छिन्दति^२ नाम । ‘निमित्त’ति रूप-वेदना-सज्जा-सखार-पिञ्जाणनिमित्त । ‘पवत्त’पि रूप-वेदना-सज्जा-सखार-पिञ्जाणपवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादि-न्नक अनुपादिन्नक^३ ति ।

(५१४) तेमु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति वत्वा अनुपादिन्नकतो बुद्धाती ति वदिमु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्प-युत्तानि विचिकिच्छासहगत ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूप समुद्वापेन्ति । त अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो । त-सम्पयुत्ता वेदना-सज्जा-सखारा तयो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-वितो अमविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धानं पापुण्य्यु । सोतापत्तिमग्गो पन तेस परियुद्धानुपत्ति वारयमानो सेतुसमुग्घातं अभम्बु-पत्तिकमात्रं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो बुद्धाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविपयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागामिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविपयुत्तानि उद्धच्च-सहगत चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अमाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुद्धान पापुण्य्यु । ते

१ The same as in विमु० २२.११. २ See विमु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above, also विमु० २२.८२-८८. ४ See विमु० २२.४४.

५ See विमु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेस मग्गो^१ परियुट्ठानुपत्ति^२ पारयमाना सेतुसमुग्धातं अभव्वुपत्तिकमाव कुरु-
माना अनुपादिन्नकतो बुट्ठहत्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुट्ठानच्छाया दिस्सती ति वत्वा उपा-[235]-दिन्न-
कतो बुट्ठाती ति पि वदिसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो
अभविस्स, ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे ससारवट्ठे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य ।
कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतून अत्थिताय । तीणि सयोजनानि दिट्ठानुसयो विचि-
क्खिच्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उ जग्गे व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्त भवे^३ ठपेत्वा अनमतग्गे ससारवट्ठे उपादिन्नकपवत्तं
पवत्तिस्सति^४ ? एव सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अपवत्तं कुरुमानो उपादिन्न-
कतो बुट्ठाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
ट्ठे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतून
अत्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो
पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सकदागामिस्स ट्ठे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकपवत्तं पव-
त्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अपवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो
बुट्ठाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
एक भव दुतियभवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतून अत्थिताय ।
अणुसहगतानि कामरागपटिघसयोजनानि अणुसहगतो कामरागानुसयो पटिघानु-
सयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी
कुतो अनागामिस्स एकं भव ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं
अनागामिमग्गो उपादिन्नकपवत्तं अपवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१८) सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु
उपादिन्नकपवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतून अत्थिताय । रूपरागो
अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति
इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उपपज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो खीणा-
सवस्स पुनब्भवे उपादिन्नकपवत्तं पवत्तिस्सति ? एव अरहत्त-[236]-मग्गो उपा-
दिन्नकपवत्तं अपवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चैत्थ अपायभवतो बुट्ठाति, सकदागामिमग्गो
सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS- मग्गपरियुट्ठानुपपत्ति.

२ सी०, M., PTS- omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्भववेहिं पि वुट्ठाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१त्थस्साविभावनत्थ अयं पालि— ‘सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसत्थारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतगे समारवट्ठे येव उपज्जेय्यु, नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । सकदागामिमग्गजाणेन अभिसत्थारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु येव उपज्जेय्यु, नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थ गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसत्थारविज्जाणस्स निरोधेन एक भव ठपेत्वा कामधातुया द्वीसु भवेसु येव उपज्जेय्यु, नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थ गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहत्तमग्गजाणेन अभिसत्थारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येव उपज्जेय्यु, नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थ गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहतो अनुपादिनेसाय निव्व्राणधातुया परिनिव्व्राणन्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पज्जा च सति च नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थ गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ती” [] ति । अय ताव निमित्तं विनिच्छये ।

(५२०) ‘पटिपर्दो-पती’ति—एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि स्सग्गिपुत्तत्थेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा अहेसु । महामोग्गल्लानत्थेरस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो, उपरि तथो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा । कस्मा ? निदाभिभूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताह दहरकुमारक विय थेर परिहरि ! थेरो पि एकदिवस निदायमानो निसीदि । अय न सत्था आह— “मोग्गल्लान पचलायसि नो त्व ब्राह्मण” ति । एवरूपस्स पि महाभिज्जापत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकच्चस्स दुक्खापटिपदा खिप्पामिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा खिप्पामिज्जा ति । एकच्चस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पामिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुत्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पामिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एव अधिपति^२ पि चलति एव । एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकच्चस्स विरियाधिपतेय्या, एकच्चस्स चित्ताधिपतेय्या, एकच्चस्स वीमसाधिपतेय्या । एकच्चस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same. २ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See वि.सु.०.२१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. वि.सु.०.२१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुत्थो वीमसाधिपतेय्यो ति ।

पक्किण्णककर्था निट्ठिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसल भावेन्तो न केवल उपनिज्झायनट्ठेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानट्ठेन पन मग्ग पि भावेति, उपट्ठानट्ठेन सतिपट्ठान पि, पदहनट्ठेन सम्मापधान पि, इज्जनट्ठेन इद्धिपाद पि, अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं पि, अकम्पियट्ठेन बल पि, बुज्जनट्ठेन ब्रोज्जग पि, तथट्ठेन सच्च पि, अविकखेपट्ठेन समथं पि, सुज्जतट्ठेन धम्म पि, रासट्ठेन खन्ध पि, आयतनट्ठेन आयतन पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तट्ठेन धातुं पि, पच्चयट्ठेन आहार पि, फुसनट्ठेन फस्स पि, वेदयितट्ठेन वेदन पि, सजाननट्ठेन सज्ज पि, चेतयितट्ठेन चेतन पि, विजाननट्ठेन चित्त पि भावेति, तस्मा तेस एकूनवीसतिया नयाने दस्सनत्थ पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्त ।

(५२३) एव 'इद पि भावेति, इद पि भावेती' ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसनविस्सत्तायेन च वीसति नया देसितो होन्ति । धम्म सोतु निसिन्नदेवपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्ठेन [238] लोकुत्तर 'ज्ञान' ति कथिते वुज्जन्ति, तेस सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननट्ठेन 'चित्त' ति पि वुत्ते वुज्जन्ति, तेस सप्पाय-वसेन चित्त ति कथितं । अयमेत्थ 'पुग्गलज्झासयो' । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुवोविताय दसवल-चतुर्वेसारज-चतुपटिसम्भिदा-ल्लअसाधारणआणयोगेन च देसन यदिच्छक नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनट्ठेन लोकुत्तर ज्ञान ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानट्ठेन...पे०...विजाननट्ठेन लोकुत्तर चित्त ति । अय 'देसनाविस्सत्ता' नाम । तत्थ यथेव लोकुत्तर ज्ञानं ति वुत्तट्ठाने दस नया विभत्ता, एव मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस क्त्वा द्वे नयसत्तानि विभत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतु पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तत्थ छन्द धुर जेट्ठक पुव्वंगम क्त्वा निव्वत्तित ज्ञान छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । इति पुरिमस्सि सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०-एकूनवीसतिपरांन.

३ See २.३९, ३.३६८, ३.८३-३.८४. ४ See the list given in ३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नयसतानि^१ छन्दाधिपतेय्यादीमु द्वे द्वे ति नयसहस्मेन भाजेत्वा पठममग्ग दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममग्गो^२ ।

[दुतियो मग्गो]

(५२५) इदानीं दुतियमग्गादीन वस्सन्तथ पुन कतमे धम्मा कुसला [५३६२] ति आदि आरट् । तथ कास्सराग्ग्यायादानं तनुभावाया [५३६२] ति एतेस किलेसान तनुभावत्थाय । तथ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितब्बो—अधिच्चुपत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्ह न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकार करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अवमपटल विय मक्खिकापत्त^३ विय च ।

(५२६) तथ केचि थेरा^४ वदन्ति—‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहला व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन आपमाण । पुत्तधीतरो हि अंगपच्चगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसान बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितब्बो—अधिच्चुपत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । **दुतियाया** [५३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुपत्तिवसेना पि दुतियाय । **भूमिया पत्तिया** ति सामञ्जसलस्स पटिलामत्थाय । ततियचतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्त^५ येव पन वक्खाम । **अञ्जिन्द्रियं** [५३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्रमित्वा तेस येव तेन मग्गेन आतानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति वुत्त होति । निहेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितब्बो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं ।

दुतियमग्गो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above. २ This commenced with ३.४६६. ३ M., PTS—पतनुभावाय. ४ See DCm ii.543 मच्छिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text. ५ See DCm.ii 543 where दीवमाणक-तिविट्ठक-महासीवत्थेर is quoted as the advocate of this view. ६ सी०; म०—विसेसमत्थ.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्पहानाया [१३६३] ति तेस येव सकदागामि-
मग्गेन तनुभूतान सयोजनान निस्सेसपजहनत्थाय ।

[चतुत्थो मग्गो]

(५२८) चतुत्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धञ्च-अविज्जाय अनवसेस-
पहानाया [१३६४] ति एतेस पच्चन्न उदभागियसयोजनान निस्सेसपजहन-
त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे छन्द-
रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्जको मानो एव । [२४०] तथा उद्धञ्चाविज्जा ।
इमेसु पन द्वीसु मग्गेसु नयसं^१ अञ्जिन्द्रियमेव होति । सव्वमग्गेसु पदपटिपाटिया
समसट्ठि पदानि, चतूहि अपण्णकगेहि सट्ठि चतुसट्ठि होन्ति । असभिन्नतो पन
तेत्तिस । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारा पाकनिका एव । यथा च पठममग्गे एव दुतिया-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चतूहि नयसहस्सेहि भाजेत्वा दस्सेसि
धम्मराजा । सच्चविभगे^२ पन सट्ठि नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खित्तानि । स्सनिपट्टानविभगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मपधान-
विभगे वीसति, इन्द्रियादविभगे द्वत्तिस, वोज्झङ्गविभगे द्वत्तिस, मग्गविभगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इध पन चतूसु
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पठमज्ज्ञानिके पठममग्गे अट्ठङ्गानि^३ भाजितानि, तथा दुतिया-
दीसु । तत्थ पठममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
सक्कापादयो पि मिच्छासंक्कापादीन पजहनट्ठेन वेदितव्वा । एव सन्ते 'पठममग्गेनेव
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतान पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहात्तव्वा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्मदिट्ठी ति^४ नाम^५ कथं होती'ति? 'यथा विस अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो'
'अगदो त्वेव वुच्चति, एव मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम' । 'यदि एव नाममत्तमेवेत होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किच्चा-
भावो आपज्जति, मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिच्चका कात्तव्वा
मग्गङ्गानि पूरेत्तव्वानी'ति ।

(५३०) सकिच्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतव्वा । उपरि-
मग्गत्तयवज्जो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मान पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on
p 96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०-सम्मादिट्ठि
नाम. ५-५ अ० थो० reads अलगदो ति सप्पो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमग्गस्मिं हि सम्मादिट्ठिं मिच्छादिट्ठिं पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, त मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो सकापो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचगचोपन अत्थि, कायङ्गचोपन [241] अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासक्कापादयो नाम सकदागामिमग्गे संक्कापादयो । तेसं पहानेन सम्मासक्कापादयो ति वेदितव्वा । एव सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सक्किच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता सकापादयो । तेस पहानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्न अगान सक्किच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पन'स्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता सकापादयो । तेस पहानेन अरहत्तमग्गे अट्ठन्न अगान सक्किच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चत्तुसु मग्गेसु पटममग्गेन वत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । 'उपरि-मग्गत्तय दिट्ठकमेव पस्सति, नो' अदिट्ठक पस्सती' ति^१ अय आचरियान समान'-ट्ठकथा । चित्तण्डवादी पनाह 'अदिट्ठ पस्सती' ति । सो वत्तव्वो—'पटमग्गे कतम इन्द्रिय भाजेसी' ति ? जानमानो 'अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रिय' ति वक्खति । 'उपरि-मग्गेसु कतर ?' ति वुत्ते पि 'अञ्जिन्द्रिय' ति वक्खति । सो वत्तव्वो—'अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एव ते पज्जो सभेस्सती' ति । 'किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पजहति; पहीने' एव पजहती' ति ? 'अञ्जे अञ्जो पजहती' ति । 'यदि अञ्जे अञ्जो, अपहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती' ति एववादी पुग्गलो इद पुच्छितव्वो—'सच्चानि नाम कती' ति ? जानन्तो 'वत्तारी' ति वक्खति । सो वत्तव्वो—'तव वादे सोळस सच्चानि आपज्जन्ति । त्व वुद्धेहि पि अदिट्ठ पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्व । एव मा गणि' । सच्चदस्सन नाम अपुव्वं नत्थि, किलेसे पन अपहीने पजहती' ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुव्वाभावे' पेलोपम नाम गहित—एकस्स च किर वत्तारो रतनपेला सारगब्भे ठपिता । सो रत्तिभागे पेलसु उपपन्न-किच्चो द्वार विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलसु पाकटभाव गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अवत्थरि ।

१-२ M.,PTS—अदिट्ठक पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See § 277.

४ See §§ 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अपहीने.

७ सी०, म०—गण्ह. ८ M., PTS—अपुव्वभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पञ्जायन्ती ति वीमसन्तस्सेव सुरियो उग्गञ्छि, सुरियोभासेन विहते अन्धकारे पेलासु किच्च कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उपपे द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकार विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेलानं पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चान पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्च कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरण विय उपरिमग्गत्यवज्झसच्चच्छादकतम । दुतियवारे द्वार-विवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्च कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चच्छादकतम । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अना-गामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्च कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहित्वा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरण विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियु-ग्गमन विय अरहत्तमग्गपादो । अन्धकारविधमन विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतम-विनोद-[243]-नं । विहते अन्धकारे तस्म पेलानं पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्न सच्चान पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्च कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चकिलेसखेपन । सुरियु-ग्गमनतो पट्ठाय आलोक्स्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उपपन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इद ताव सच्चदस्सनस्स अपुब्बाभावे ओपम्म । दिट्ठ-कमेव हि पस्सति ।

(५३४) 'किलिसे पन अञ्जे अञ्जो पजहती' ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिट्ठं^२ वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरूखार छारिखार गोमय-खार ति तयो खारे दत्वा खारेहि खादितभाव जत्वा उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतिय पि तथेव खारे दत्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं^३ मल पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्ध ति तानियं पि ते खारे दत्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS - रजकोपमं. २ Cf. A. 1. 209. ३ सि० - आमखार; सी० - ऊनखार. ४ M., PTS, सि० - मण्हतर.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके विखालेत्वा अमुअब्भन्तरगतं पि निस्सेसं मलं पवाहेत्वा सामिकस्स अदाभि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तत्थ किलिट्ठवत्थं वियं किलेसानुगतं चित्तं । ति विधखारदानकाले वियं तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकात्थो । उदके विखालेत्वा ओळारिकोळारिकमलपवाहनं वियं सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेमक्खेपेन । दुतियं पि तेसं खारानं अनुपदानं वियं ‘न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं’ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो नातिमण्हतरमलपवाहनं वियं सकदागाभिमग्गेन ओळारिकसंयोजनद्वयक्खेपेन । ‘न ताव परिसुद्धं वत्थं’ति पुनं खारत्तयदानं वियं ‘न ताव परिसु- [244]-द्धं इदं चित्तं’ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सण्हतरमलपवाहनं वियं अनागाभिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयक्खेपेन । ‘न ताव परिसुद्धं वत्थं’ति पुनं खारत्तयदानं वियं ‘न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं’ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो विखालेत्वा अमुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजतपटमदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तक्खणे परिदहनं वियं अरहत्तमग्गेन अट्ठं किलेसानं त्वेपितत्तां परिसुद्धस्स स्त्रीणासवाचित्तस्स इच्छित्तिच्छित्तक्खणे फलसमापत्तिविहारेन धीतिनामनं । इदं ‘अञ्जे अञ्जो किलेसे पजहती’ति एत्थं ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्त—‘मेय्यथा पि आवुसो वत्थं सकिलिट्ठं मलगहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपदज्जेय्यु । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे’ वा खारे वा गोमये वा सम्मदित्वा अच्छे उदके निक्खालेत्ति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदातं, अथ ख्वस्स होति येव ‘अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो’ । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमावित्ते करण्डके निक्खिपन्ति’ । यो पि’स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि’स्स समुग्धातं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरमागिवानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु अणुसहगतो ‘अस्मी’ति मानो, ‘अस्मी’ति छन्दो, ‘अस्मी’ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु उदयव्वयानुपस्सी विहरति—‘इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सञ्ज्ञा...पे०...इति संखारा...पे०...इति विञ्ज्ञाणं, इति विञ्ज्ञाणस्स समुदयो, इति विञ्ज्ञाणस्स अत्थंगमो’ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु उदयव्वयानुपस्सिनी विहरतो यो पि’स्स होति पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु अणुसहगतो ‘अस्मी’ति

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुमयो असमूहतो, सो पि'स्स समुग्धानं गच्छती" [म० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तत्थ भोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धि चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगत-चित्तानि तनूनि^१ भवन्ति सद्धि चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागामिमग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धि सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धि चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेस द्वादसन्न अकुसल-चित्तान पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न हेति ।

(५३८) तच्चिद ओपम्म—एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सगिय अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पच्चन्तो कुपितो^२ । तस्मिं समये द्वादसचो^३ जेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धि रट्ठ विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुपितो' ति रज्जो पहिणिमु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अह तुम्हाकं कत्तव्व करिस्सामी' ति सासन पहिणि । ते पटमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धि पञ्चचोरजेट्ठके वातयिमु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्त्वा पव्वत पविसिंसु । अमच्चा त पवत्ति रज्जो पेसयिमु । राजा 'तुम्हाकं कत्तव्वयुत्त अह जानिस्सामि, ते पि गण्हथा' ति धन पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहरिमु^४, परिवारे पि तेस दुव्वले अकमु । ते सव्वे पि पलायित्वा पव्वत पविसिंसु । त पि पवत्ति अमच्चा रज्जो पेसयिमु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धन पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धि सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके वातयित्वा त पवत्ति रज्जो पेसयिमु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू' ति धन पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके वातयिमु । द्वादसन्न चोरजनानं वातित-कालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नच्चन्ता^५ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसगामेहि योधेहि [246] परिवुतो वरपासादगतो महा-सम्पत्ति अनुमवि ।

(५३९) तत्थ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुपितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पन्नेसु 'मन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो' ति सत्थु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनदान विय 'किलेसे निग्गण्ह भिक्खू' ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खन । सपरिवारानं पञ्चन्न चोरजेट्ठकानं वाति-

१ सी०, म०— तनुकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— हन्तिषु.

४ See D. 1.135, (कूटदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विद्य सौतापात्तिमग्गेन ससपयुत्तान पञ्चन्न अकुसलचित्तानं पहान । पुन रञ्जो पवत्तिपेसन् विद्य सग्मासबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचन । 'सेसके गण्हन्तू'ति पुन धनदान विद्य भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेण सपरिवारान द्विन्नं चोरजेट्ठकान दुब्बलीकरण विद्य सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्न दोमनस्सचित्तान तनुभावकरण । पुन रञ्जो पवत्तिपेसन् विद्य सत्थु पटिलद्धगुणारोचनं । विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदान विद्य भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खन । ततियसम्पहारेण सपरिवारान द्विन्नं चोरजेट्ठकान घातनं विद्य अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्न दोमनस्सचित्तान पहान । पुन रञ्जो पवत्तिपेसन् विद्य तथागतस्स पटिलद्धगुणारोचन । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदान विद्य भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खन । चतुत्थसम्पहारेण सपरिवारान पञ्चन्न जेट्ठकान घातितकालतो पट्टाय जनपदस्स खेमकालो विद्य अरहत्तमग्गेन स-सपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्न अकुसलचित्तान पहीनकालतो पट्टाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रञ्जो विजितसगामस्स अमच्चगण-परिवुत्तस्स वग्गसादे महासम्पत्तिअनुभवन् विद्य खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरञ्जो सुञ्जत-अनिमित्त-अपणिहितभेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छितिच्छितफल-समापत्तिमुत्थानुभवन् वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^३ निठिता ।

[अकुसला धम्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपद भाजत्वा दस्सेतु कतमे धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरब्ध । तत्थ धम्मवैवत्थानादिवारपभेदो च हेट्ठा आगतानं पदान अत्थविनिच्छयो च हेट्ठावुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विससमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयववत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विर्यं, अकुसलस्स भूमि-भेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एत 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगत 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विद्य । गन्तव्वीभावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्थ असद्धम्मसवन, अकल्याणमित्ता, अरियानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंखा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुत्ता असद्धम्मा

१ सी०, M, PTS- तथागतस्स. २ See ३.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धितव्वाभावतो (मूलटीका p. 112).

तेस ब्रह्मानुपवृंगमेन अतिक्रान्तमज्झत्तेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-
विपन्ना अकल्याणमिता तं-सम्पवङ्कसखाताय अकल्याणमित्ताय, बुद्धादीन अरियानं
चेव सपुुरिसान च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मं चेव सपुुरिस-
धम्मं च अक्रोविदत्तेन पातिमोक्खसवर-इन्द्रियसवर-सतिसवर-जाणसवर-पहानसवर-
प्पभेदे अरियधम्मं चेव सपुुरिसधम्मं च सवरभेदसंखातिन अविनयेन तेहेव कारणेहि
परिभावितेन अयोनि-सो-मनसिकारेण कोतूहलमगलादिपसुतताय च एत उपपज्जती ति
वेदितव्व । असखारभावो-पन'स्स चित्तरस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५४२) [248] धम्मद्वेसवारे फस्सो [५३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
कस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेस पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सैकगता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविकिखत्तभावेन
चित्तस्स एकगता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादित्वा अविकिखत्ता हुत्वा अवि-
रज्जमानानि सत्थकानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तक हरन्ति, एक-
रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपज्जन्ति । एव अकुसलपवत्तिय पि चित्तस्स एकगता
होति । मिच्छादिट्ठी [५३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा
वितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छित्तो दिट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंकप्पादीसु पि एमेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति
ताय, सय वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अयोनि-सो-अभिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्ठाना, अरियानं
अदस्सनकामतादिपदट्ठाना, परम वज्ज ति दट्ठव्वा । मिच्छासकपादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । सेस कुसलाधिकारे^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्व ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्पवलं ति एत्थ बलत्थो निद्वेसवारे^२
आविभविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो
अहिरिकं । न ओत्तपं अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिक कायदुच्चरितादीहि अजिगुच्छन-
लक्खण, अलज्जनलक्खण वा । अनोत्तप तेहेव असारजनलक्खण अनुत्तासलक्खणं
वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकवलं । अनोत्तपमेव बलं अनोत्तपवलं । अयमेत्थ
सखेपत्थो । वित्थारो पन हेट्ठोवुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं
ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुह्ननमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कथालेपो विय, अभिसगरसो तत्तकपाले
खित्तमंसपेसी विय, अपरिच्चागपच्चुपट्ठानो तेलज्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मसु
अस्साददस्सनपदट्ठानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघसोता नदी विय महासमुदं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिना. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३
below. ४ See ३.२३३-२३९.

अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति ददृव्वो । मोहो चित्तस्म अन्धमावलक्खणो अज्झाण-
लक्खणो वा, असपटिवेधरमो आग्ममणमभावच्छादनरमो वा, अराम्मापटिपत्तिपच्चु-
पट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनियो-मनसिकारपदट्टानो । सव्वाकुसलान् मूलं
ति ददृव्वो ।

(५४५) अभिज्जायन्ति ताव, सय वा अभिज्जायन्ति, अभिज्जायनमत्तमेव
वा एसाति अभिज्जा । सा परगपत्तीन् सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकारेण एसव-
भावरसा, परसपत्ति-अभिमुखभावपच्चुपट्टाना, परमपत्तीसु अभिरतिपदट्टाना । पर-
सपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्टहति । तामु च अभिरतिया सति पवत्ति,
परसपत्तीसु चेतसो हत्थापमारो^१ विय ददृव्वो । समथो होतीति आदीमु अज्जेसु
किच्चेसु त्रिक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलपवत्तिय चित्त पगण्हातीति पगण्हा-
न विक्खिपतीति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, हँ युगलकानीति इमे धम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पमादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारान न सद्धहन्तीति ? । सद्ध-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसपटिच्छनमत्तमेवेत । अत्थतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थीति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्म न गरन्तीति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवल तेनाकारेण अकुसलवित्तपवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासतीति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धान सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छासग्गमिच्छत्तान् पूरणत्थ तत्थ परियायेन देसना
कता । निपरियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धबालचिरो पन तस्मि
पज्जा नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकान वज्जना-पज्जा नत्थीति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्जा, माया नमेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्त
सदरथ गरुक् भारिय कक्खलं थद्ध अकम्मञ्ज गिलान वद्ध कुटिल । तस्मा परसद्धा-
दीनि^२ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पाळिं आरूढहानि द्वत्तिस
पदानि दस्सेत्वा इदानि ये-वा-पनकधम्म^३ दस्सेतु ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सव्वेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरिय थीन मिद्ध उद्धच्च कुक्कुच्च ति इमे दसेव ये-वा-
पनका^४ होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुतपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव°; सि० - पमग°. २ नि०— हत्थपसारणं. ३ The
six pairs: कायपस्सदि चित्तपस्सदि...कायजुक्ता चित्तुजुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—दन्ध०. ५-५ सी०, PTS— तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धच्चं ति इमे अपण्णकगसखाता चत्तारो ये-वा-
पनका ह॑न्ति । तत्थ छन्दादयो हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवल हि ते कुसला,
इमे अकुमला । इतर पन उद्धतस्स भावो 'उद्धच्च' । त चेत्तसो अवूपसमनलक्खणं
वाताभिघातचलजल विय, अनवट्ठानरम वाताभिघातचलधजपताका विय, भन्तत्त-
पच्चुपट्ठान^२ तन्नागाभिव्वान ननुत्त-भस्म विय, चेत्तसो अवूपसमे अयोनि-मनसि-
कारपदट्ठान । चित्तविकखेपो ति दट्ठव्व ।

(५४८) इति फस्मादीनि^३ द्वत्तिस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारी ति
सव्वानि [251] पि इमस्मिं धम्मद्वेसवारे छत्तिस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकगान् हापेत्वा पालिय आगतानि द्वत्तिसमेव । अगाहितैगहणेन पनेत्थ
फस्सपञ्चक, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रिय जीवितिन्द्रिय मिच्छा-
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिक अनोत्तप ति सोळम धम्मा ह॑न्ति । तेसु सोळससु
सत्त धम्मा अधिमत्तिको^४ ह॑न्ति, नव स विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सज्जा
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रिय मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्त
वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रिय मिच्छादिट्ठि अहिरिक^५ अनोत्तप^६ लोभो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेसु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विमत्ता, एको तीसु, एको चतूसु,
एको छसु । कथं ? चित्त वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकवल^७ अनोत्तपवल लोभो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्त ताव फस्सपञ्चक पत्वा चित्तं होती ति
वुत्त, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रिय ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती
ति वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छासकपो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गङ्गेसु पि कम्मपयेसु
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिक बलानि पत्वा अहिरिकवल होती ति वुत्त, लोक-
नात्तमूल^८ पत्वा अहिरिक ति । अनोत्तपे पि एसेव नयो । लोभो मूल पत्वा लोभो
होती ति वुत्तो । कम्मपथ पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।
वेदना पन फस्सपञ्चक पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानगानि पत्वा सुख ति, इन्द्रि-
यानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रिय ति । एव एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो । विरियं
पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रिय होती ति वुत्त, मग्गज्ञानि पत्वा मिच्छावायामो
ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुक्क पत्वा पग्गाहो ति । एव अय एको
धम्मो चतूसु ठानेसु विमत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रिय, मग्गगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
अहिरिकवल. ५ M., PTS- अनोत्तपवल. ६ सी०, म०.- अहिरिकं. ७ सी०,
म०- अनोत्तप. ८ M.- लोकपालयदुक्क.

ब्रह्मानि पत्वा समाधिब्रह्म ति, पिण्डिदुक पत्वा दुत्तिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमय एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(५५०) मच्चे पि पनेते धम्मा कस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन ब्रह्मवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनोसकवसेन पिण्डिदुकवसेना ति नव रामयो होन्ति । तत्थ यं वत्तच्च त पठमकुसलचित्तनिद्देसे [§§२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मुद्देसवारकथा निद्धिता ।

[निद्देसवारो]

(५५१) निद्देसवारो चित्तेकग्गतानिद्देसे [§३७५] ताव सण्ठति अव-
ट्ठिती ति वुत्त । इदं द्वयं टितिवेवचनमेव । यं पन कुसलनिद्देसे 'आरम्भणं
ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिद्धती ति अर्धट्ठिती' ति वुत्त, त इध न लब्धमिति । अकु-
सलस्मिं हि दुच्चला चित्तेकग्गता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्वच्चविचिकिच्छावसेन
पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविमाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध
न लब्धमिति । सहजातधम्मो पन न विमहरती^१ ति अविमाहारो । न विक्खिपती ति
अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकग्गतावसेन अविमाहट्ठमानसस्स भावो अविमाहट्ठ-
मानसता । सहजातधम्मो न कम्पती ति समाधिबलं । अ-याथाव-समाधानतो
मिच्छासमार्थी ति एवमिध अत्थो दट्ठच्चो । विरिन्द्रियनिद्देसे [§३७६] यो हेट्ठा
'निक्कमो चेसो कामान पनूदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धमिति । सह-
जातधम्मो अकम्पनट्ठेनेव विरियबलं वेदितव्यं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिद्देसे [§३८१] अ-याथाव-दस्सनट्ठेन मिच्छादिट्ठि-
दिट्ठिसु गत इदं दस्सनं, द्वामट्ठिदिट्ठिअन्तो गधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पिस्स
अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिक्रमनट्ठेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पब्बत-
गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसपटिभयट्ठेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाल-
कन्तार-मरुकन्तार-निरुदककन्तार-[253]-दुब्भक्खकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया
विनिविज्जनट्ठेन विलोमनट्ठेन च दिट्ठिविसुकायिकं । मिच्छादस्सनं हि उपज्जमानं
सम्मादस्सनं विनिविज्जति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स
गहनतो दिट्ठिया विरुपं कन्दित ति दिट्ठिविप्फन्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मिं
पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सत अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोक-
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS— °नायक°. ३ See ३.२८१. ४ ति०-
विमाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5) ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after
the next.

ग्रन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्भण दब्ध गण्हाती ति गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अय हि बलवपवत्तिभावेन पतिट्ठित्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसती ति अभिनिविसो । धम्मसभाव अति-कमिवा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो मग्गो, कुच्छितानं वा अपायान मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-पथो । यथा हि दिसामूळ्हेन अय असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि त गाम न सम्पापेति, एव दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगति न पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-व्ममनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थ च त अनत्थान च आयतन ति तित्थायतनं । तिथियान वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतन ति पि तिथायतन । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो, विपल्लत्थगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तपनिद्देसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तपनिद्देसविपरि-यायेन अत्थो वेदितव्वो । सहजातधम्मेसु पन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकवलं अनो-त्तप्पवलं च वेदितव्व । लोभमोहनिद्देसेसु [§ ३८९-९०] लुब्धती ति लोभो । लब्धना ति लुब्धनाकारो । लोभसम्पयुत्त चित्त, पुगलो वा लुब्धितो; लुब्धितस्स भावो लुब्धितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना । सारजितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोम'-वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च त मूल, अकुसलानं मूल ति अकु-सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अज्झाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे वुज्झती ति अनुबोधो । तपटिपक्खताय अननुबोधो । अनिच्चादीहि मद्धि योजित्वा न वुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च वुज्झती ति पि अस-म्बोधो । चतुसच्चधम्म न पटिविज्झती ति अपटिवेधो । रूपादिसु एकधम्म पि अनिच्चादिसामञ्जतो न संगण्हाती ति असंगहना । तमेव धम्म न परियो-गाहती ति अपरियोगाहना । न सम पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं समाव पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवुत्तिया समावतो गहणामावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्ख नत्थि, सय वा कस्सचि कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । य एतस्मि अनु-पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुचि, वोदान, त दुट्ठ मेज्झ इमिना ति

१ See विमु० १.५.५.७. २ See ३.२३३-२३९ ३ See ३.२८३;
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

दुस्मेज्जं । बालान भावो ति वाल्यं । मुह्यती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुह्यती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमावतो न विजा ति अविज्जा । ओघ-योगत्थो वुत्तो^१ येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिभवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामवेन हिताभिमुख गन्तु न सक्कोति, अज्जदत्थु लगति^२ येवा ति लग्गी, खज्जती ति अत्थो । दुरुग्घाटन'-ट्ठेन वा लज्जी । यथा हि महापल्लिघसखाता लज्जी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लग्गी विद्या ति लग्गी । सेस उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [233] सगहवार-सुज्जतवारा पि हेट्ठां वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्त निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेणा ति पद विसेसं । त पि हेट्ठां वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोभ उपादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उपाज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सपयोगेन सउपायेन उपाज्जनतो—यथा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिक पत्थेति । ते च 'अज्जदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिक न देस्ति । अथ'ज्जे जातका 'य तुम्हे करोथ तमेवाय करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धि निस्थिये उपमकमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेस किरिया मनापा ति लद्धि रोचेति, दिट्ठिं गण्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धती ति वेदितव्व ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिक । तत्थ थीनता 'थीन' । मिद्धनता 'मिद्ध', अनुस्साहनता सत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरियविनोदनरसं, ससीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्धं अकम्मज्जताल्लक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिदापच्चुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनितो-मनसिकारपदट्ठानं ति ।

दुतियचित्त ।

(५५८) ततिय [§ ४००] छसु आरम्भणेसु सोमनस्सितस्स लोभ उपादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्ज-मल्लयुद्ध-नट्टसमज्जादीनि

१ See २.४१-४६. २ सी०, M.- लग्गति. ३ See ३.३०१-३०८.

४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below, also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18 ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०- निरंजनं, म० नारायणनिराजनं, सि०, अ० यो०- राज०

परस्सतो मनापियस्स- [256]-मवनादीतु पसुतस्स वा उपपज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकङ्कानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिलक्खणो, सम्प-ग्गहरसो, केतुकम्यतापच्चुपट्टानो, दिट्ठिविपयुत्तलोमपदट्टानो, उम्मादो विय दट्ठव्वो ति ।

ततिय ।

(५५९) चतुत्थ [१४०२] वुत्तापकारेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळ खिपन्ति, पादपसु ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थ सउस्साहेन अन्तरन्तरा ओलोकैन्तान राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकैन्तान चा ति एवमादीसु ठानेसु उपपज्जति । इध मानधीनभिद्देहि सद्धिं सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । त ठपेत्वा सेसान वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुत्थ^१ ।

(५६०) पञ्चम [१४०३] छसु आरम्मणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोम उपादेत्वा 'सत्तो सत्तो' नि आदिना नयेन पराममन्तस्स उपपज्जति । सोमनस्सट्टाने पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपद परिहायति । सेस सव्वं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चम ।

(५६१) छट्ठसत्तम^२ट्टमानि [१४०९-४१२] वेदन परिवत्तेत्वा पीतिपदं च हापेत्वा दुतिय-ततिय-चतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्मणाधिपती ति पि अधिपतयो लब्धन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम अट्टमानि]

(५६२) नवम [१४१३] छसु आरम्मणेसु दोमनस्सितस्स पटिघ उपादयतो उपपज्जति । तस्स समयैववस्थानवारे ताव दुट्ठ मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छित्तं मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-सहगतं । असंपियायनभावेन आरम्मणस्सिम पटिहज्जती ति पटिघं । तेन सम्पयुत्तं ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्मद्देसे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ § ४१३, first three lines. ३ § ४१३, 4th line onwards.

आगता । तत्थ वेदनापदं वुत्तर्थमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठारम्मणानुभवनलक्खण दोमनस्स, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरस, चेतसिकावाधपच्चुपट्टानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थुपदट्टान । मूल-कम्मपथेषु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगत, एव दोसो होति, व्यापादो होती ति वुत्त । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पहासीविसो विय, विसपनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावग्गि विय, दुस्सनपच्चुपट्टानो लद्धोकासो विय सपत्तो, आघातवत्थुपदट्टानो विसससट्ठपूतिमुत्त विय दट्ठब्बो । व्यापज्जति तेन चित्त, पूतिमाव उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचारूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनतिस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुद्दस । तेस वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकैरासिभेदो वेदितव्वो । ये-वा-पनकेसुं लब्धा-धिभोक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि नियतामि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु पन अज्जतरेन सद्धिं पञ्च पञ्च हुत्वा पि उपपज्जन्ति । एव इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीन उसूयनलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्टाना, परसम्पत्तिपदट्टाना । संयोजन ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरिय' । त लब्धानं वा लभितव्वानं वा अत्तनो सपत्तीन निगूहनलक्खण, तास येव परेहि साधारणभावअक्खमनरस, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्टानं कटुकच्चुक्तापच्चुपट्टान वा, अत्तसपत्तिपदट्टानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुच्छितं कत कुकत । तस्स भावो 'कुक्कुच्च' । त पच्छानुतापनलक्खण, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपच्चुपट्टान, कताकतपदट्टानं । दासव्यं विय दट्ठव्व । अय ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निद्देसवारे वेदनानिद्देसे [§ ४१५] असातं सातपटिपक्खवसेन वेदितव्व । दोसनिद्देसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पक्कतिभावविजहनट्ठेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुज्जती ति विरोधो । पुनपुनं पटिविरुज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इद वुत्त । चण्डिको वुच्चति चण्डो, थद्धपुगलो; तस्स भावो चण्डिक्कं । न एतेन सुरोपित वचन होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८७.

२ See २.१६; ३.३५९-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८.

४ Cf. ३.२५२, ५४७.

५ See ३.२७२.

६ See

५.१२१ below.

नस्थि । सचे पि कस्मचि होति त अप्पमाण । अपरे पन अस्सुजननट्ठेन अस्सुरोपनतो अस्सुगेपो ति वदन्ति । त अकारण, सोमनस्सस्सा पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-
अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्त । सेसमेत्थ सगह-सुञ्जतवारेसु
[§ ४२१ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्व ति ।

नवम ।

(५६५) ढसम [§ ४२१] समंवारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा
अपराध सारितस्स, सयमेव वा परेस अपराध अनुस्सरित्वा अनुस्मरित्वा कुञ्ज-
मानस्म उपज्जति । इथा पि पदपटिपाटिया एकूनत्तिंस्, अगहितगहणेन चुद्धमेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्ध पि लब्धमति । तस्मा एत्थ विना इस्मा-
मच्छानिय-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्ध ति इये छ इस्सादीन
उपत्तिकाले तेसु अञ्जतरेन सद्धिं मत्त मत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उपज्जति ।
सेस सव्व सव्ववारेसु नवमसदिममेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धमति,
नो आरम्भणाधिपति । न हि कुद्धो किद्धि गर करोती ति ।

दसम ।

(५६६) एकादसम [§ ४२२] छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तस्स
कत्वापवत्तिकाले उपज्जति । तस्स समयवैवत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पद
अपुव्व । तस्मत्थो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्मूहेने 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता विचिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । सभाव वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा समयलक्खणा, कम्पनस्मा, अनिच्छयपच्चुपट्ठाना अनेकसगाह-पच्चु-
पट्ठाना वा, अयोनिस्सो-मनसिकारपदपट्ठाना । पटिगतिअन्तरायकरा ति दट्ठव्वा । इथ
पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुद्धस । तेस वसेन सवि-
भक्तिकाविभक्तिक-रासिविनिर्च्छयो वेदितव्वो । मनसिकारो उद्धच्च ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निद्देसवारस्स चित्तेकगतानिद्देसे [§ ४२४] यस्मा इदं दुव्वलं
चित्तं पवत्तट्ठितिमत्तमेवेत्थं होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स
'टिती' ति एकमेव पद वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारे पि 'समाधिन्द्रिय'ं वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ § ४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note २ on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिद्देसे [§४२५] कंखनवसेन कंखा । कखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंख आयति (?) नाम । आकार-
वसेन वा एतं वुत्त । कंखासमगिचित्त कखाय आयितत्ता कखायितं नाम । तस्स
भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्था एव । कम्पन-
ट्टेन द्विधा एल्यती ति ड्ढेळहकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विया ति द्वेधा-
पथो । 'निच्चं नु खो इद, अनिच्च नु खो' ति आदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे
सण्ठातु असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकं स गहेतु असमत्थ-
ताय न एकसगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतु असक्कोन्ती आरम्मणतो ओस-
कती ति आसप्पना । ओगाहितु असक्कोन्ती परि ममन्ततो सप्पती ति परि-
सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्मणे
पवत्तितु असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थद्धभावो ति अत्थो । विचिकिच्छा हि
उपज्जित्वा चित्तं थद्ध करोति । यस्मा पन सा उपपज्जमाना आरम्मण गहेत्वा मनं
विलिखती विय, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्त । सेस सच्चत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।
एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§४२७] समयववत्थाने उद्धच्चैन सम्पयुत्त ति उद्धच्च-
सम्पयुत्तं । इद हि चित्तं छसु आरम्मणसु वेदनावसेन मज्झत्त हुत्वा उद्धतं होति ।
इध धम्मद्देसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उद्धच्च' होती ति आगत । पदपटिपाटिया
अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन जुहस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविम-
त्तिक-रौसिविधान वेदितब्ब । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका ।
निद्देसवारस्स उद्धच्चानिद्देसे [§४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स ।
उद्धच्चं ति उद्धताकारो । न-वूपसमो ति अवूपसमो । चेतो विक्खिपती ति
चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-
गोणादीनं विय । इभिना एकारम्मणस्मिं येव विफन्दनं कथितं । उद्धच्चं हि
एकारम्मणे विफन्दति, विचिकिच्छा नानारम्मणे । सेस सच्चवारेसु हेट्ठा वुत्तनये-
नेव वेदितब्बं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पकिण्णकविनिच्छयो होति । 'आरम्मणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-
आनेति. २ See ३.५६६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तस्मिं हि 'इमानेव द्वे'ति वत्तव्व । तत्थ वि-
चिकिच्छा-[261]-सहगत एकन्तेन पवट्टति, उद्धच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठां वं पवट्टति । यथा हि वट्ठ चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पव्वारट्ठानि पवट्टेत्वा विस्स-
ट्ठेसु वट्ठमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्से पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एव-सम्पदमिदं
वेदितव्व । सव्वेसु पि हीनादिभेदो[१२६९] न उद्धट्ठो, मव्वेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लब्धमानो पि न उद्धट्ठो, हेट्ठा दस्सितनर्थत्ता । जाणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो^१ पि नत्थि येव । कस्मा ? कचि धम्म धुरं
कत्वा अनुपज्जेनतो, पट्ठानि [Of. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठपेत्वा
उद्धच्चसहगत, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकड्डन्ति । विचिकिच्छामहगते अलद्धाधि-
मोक्खे दुव्वले पि पटिसन्धि आकड्डमाने उद्धच्चसहगत लद्धाधिमोक्ख वल्लव कस्मा
नाकड्डती ति ? दस्सनेन पहातव्वाभावतो । यदि हि आकड्डेय्य 'दस्सनेन पहातव्व'^३-
पदविभगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठपेत्वा त, सेसानि एकादम आकड्डन्ति । तेसु हि
येन-केनचि कम्मे आयूहिते तां चेतनाय चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्ख्वासहगता पटिसन्धि गणहाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन त नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्व'-
पदविभगे नागत ति ।

अकुसला धम्मा^४ ति पदस्म वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानि अव्याकतपदं भाजेत्वा दस्सेतु कतमे धम्मा अव्याकता
ति [§४३१] आदि आरब्ध । तत्थ चतुध्विधं अव्याकतं— विपाक किरियं रूपं
निव्वानं ति । तेसु विपाकाव्याकतं । विपाकाव्याकते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुक । तस्मिं पि पञ्चविज्झाण । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तकं, ...पवत्तति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाय पतिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhīpatī not referred to in Dhs. §§२६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०—विसेसो, but see मूलटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४ ६ See मूलटीका; M, PTS—पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ म०, सी०—सहगताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्खुवि-[262]-ज्झाणं । तस्सा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्तिं दीपेतु कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति आचितत्ता, वड्डितकारणा । चक्खुविज्झाणं ति कारणभूतस्स चक्खुस्स विज्झाण, चक्खुतो वा पवत्त, चक्खुस्मि वा निस्सितं विज्झाणं ति चक्खुविज्झाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्झाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्खुसन्निसित-रूपविजाननलक्खण चक्खुविज्झाण, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपाभिमुखभावपच्चुपट्ठानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्ठानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निसित-सद्दादि-विजाननलक्खणानि सोत-घ्राण-जिह्वा-कायविज्झाणानि सद्दादि-मत्तारम्मणरसानि, सद्दादि-अभिमुखभाव-पच्चुपट्ठानानि, सद्दादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातून् अपगमपदट्ठानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविभक्तिकानि, द्वे सविभक्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चैव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विभक्तिं गच्छति, वेदना फस्सपञ्चक-ज्ञानग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । रासयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनासिकारो एव ।

(५७४) निद्देसवारे चक्खुविज्झाण पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्त । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डर नाम, अकुसल भवगनिस्सन्देन^१, विपाक वत्थुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगतानिद्देसे [§४३८] चित्तस्स ठेती ति एकमेव पद वुत्त । इद पि हि दुब्बलं चित्त पवत्ताट्ठित्तमेवेत्थ लब्धमिति, 'सण्ठित्ति-अवट्ठित्ति'-भाव पापुणितु न सक्कोति ।

(५७५) सगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-सग्गगानि न उद्धयानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमक हि ज्ञान नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानंग न लब्धमिति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्ग । तस्मा इध [263] उभय पि न उद्धटं । सखाग्गखन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरगिको येव भाजितो । मुञ्जतवारो^२ पाकतिको येव । सोतविज्झाणादिनिद्देसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवल हि चक्खुविज्झाणादीसु 'उपेक्खा'भाजिता, कायविज्झाणे 'सुख' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि घट्टनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्खुद्वारादीसु हि चतूसु उपादा-रूपमेव उपादारूप घट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं घट्टेन्ते पटिघट्टनानिधसो बलवा न होति । चतुन्न अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.- बत्थारम्मण^८. ३ M., PTS, सी०-^०निद्देसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७१, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पहटकालो विष फुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्झत्तद्वानि तिद्वति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्मण अज्झत्तिक कायप्पसाद घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कापासपिचुपिण्ड ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कापासपिचुपिण्ड भिन्दित्वा कूट अधिकरणं गण्हाति, निघसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिघसो बलवा होति । इद्वे आरम्मणे मुखसहगत कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्टे दुक्खसहगत ।

(५७७) इमेस पन पञ्चन्न चित्तान वत्थुद्वारारम्मणानि निवद्वानेव होन्ति, चत्थादिसकमन नामेतथ नत्थि । कुसलविपाक चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसाद वत्थु कत्वा इद्वे च इद्वमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्मणे दस्सनाकिच्चं साधयमान चक्खुद्वारे उत्त्वा विपच्चति । सोतविज्जाणादीनि सोतप्पसादादयो वत्थु कत्वा इद्व-इद्वमज्झत्तेसु सदादीसु सवन-घायन-सायन-कुसलकिच्चानि साधयमानानि सोत-द्वारादीसु उत्त्वा विपच्चन्ति । सहो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिद्वेसे [§४५५] सभावसुज्जतनिस्सत्तद्वेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तर रूपादिविजाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदट्टाना । इध धम्मद्वेसे द्वाटसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु सत्त अविमत्ति-कानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिद्वेसो [§४६१] अभिनिरोपन पापेत्वा उपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसल नाकुसल, तस्मा सम्मासक्रापो ति वा मिच्छान्तक्रापो ति वा न वुत्त । सगहवारे [§४६७अ] लब्धमान पि ज्ञानङ्ग पञ्चविज्जाणमोने पत्तित्वा गत ति न उड्डट । मग्गङ्ग पर्न न लब्धमर्ति एवा ति न उड्डट । सुज्जनवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निवद्वं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्मणानि अनिवद्वानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्मणानि संकमन्ति, ठान पन एक । संपटि-च्छनकिच्चमेव हेत होति । इद्व हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्मणेसु संपटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु त-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्मणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिद्वेसेसु [§§४६९-४९७] पटममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पद [§४६९] अधिक । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्टारम्मणस्मिं येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इद्वमज्झत्तारम्मणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिद्वेस-सदिसानेव । उभयत्था

१ सि० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इद्वानिट्टो.

३ See मूलटीका p.118; Cf. ३.५७५. ४-४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानङ्गानि न उद्धटानि । मग्गङ्गानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सब्बत्थं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छलारम्मणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथाभावपच्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितब्बा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§४६९] द्वीसु ठानेसु विपच्चति । सा हि पञ्चद्वारे
कुसलविपाक-चक्खुविज्जाणादि-अनन्तर, विपाकमनोधातुया त आरम्मण सपटि-
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे^२ सन्तीरणकिच्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपच्चति । छसु द्वारेसु पन बल-[265]-वारम्मणे तदारम्मण^३ हुत्वा विपच्चति । कथं ?
यथा हि चण्डसोते, तिरिय नावाय गच्छन्तिया, उदकं छिज्जित्वा थोकं ठान नावं
अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^४, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवने जवति । तस्मिं जविते भवगरस्स वारो । इदं पन चित्तं भवगरस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवगमेव
ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा वित्थारेतब्बा । एवमेसा य
जवने गहितारम्मण तस्सेव गहितत्ता तदारम्मण नाम हुत्वा विपच्चति ।

(५८३) दुतिया [§४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं ? मनुस्स-
लोके ताव जच्चन्ध-जच्चवधिर-जच्चजल-जच्चुम्मत्तक-उमतोव्यञ्जनक-नपुसकान पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय यावतायुक्
(ii) भवगं हुत्वा विपच्चति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरण हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मण हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निष्ठित ।

[अट्ठ महाविपाका]

(५८४) इदानीं अट्ठ महाविपाकचित्तानि दस्सेतु पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सब्ब-
वारा संखित्ता । तेस अत्थो हेट्ठा^५ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो त
दस्सेतुं अलोभो अव्याकतमूलं [§४९८] ति आदि वुत्त । यं पि न वुत्त त एवं

१ See ३.५७९ above. २ सा०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, सि०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see विष्णु० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्य—यो हि कामावचरकुसलेषु कम्मद्वारं-कम्मपर्यै-पुञ्जकिरियवत्थुभेदो वुत्तो सो इध नत्थि । कस्मा ? अविञ्जत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अपव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरतियो^४ पेत्य न सन्ति । ‘पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा’ ति हि वुत्तं । असंखार-ससंखारविधानं चेत्य कुसलतो चैव पञ्चयभेदतो च वेदितव्य । असंखारिकस्स हि कुसलस्स असंखारिकमेव विपाक, ससंखारिकस्स ससंखारिक । बलवयच्चयेहि च उपाब्ब असंखारिक, इतरोहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिपादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाक हीन, मज्झिमस्स मज्झिम, पणीतस्स पणीत । अधिपतितो^५ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुर कत्वा अनुपादितव्यतो । सेसं सव्व अट्ठं कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेस अट्ठं महाविपाकचित्तान विपच्चनट्ठान वेदितव्य । एतानि हि चतूसु ठानेसु विपच्चन्ति—पटिसन्धिय, भवगे, त्रुतियं, तदारम्मणे ति । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेषु च पुञ्जवन्तान दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गहणकाले (1) पटिसन्धिं हुत्वा विपच्चन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठि पि असीति पि वस्सानि असंखेय्य पि आयुकाल (11) भवङ्ग हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (111) तदारम्मण हुत्वा, सरणकाले (1४) त्रुति हुत्वा ति । एव चतूसु ठानेसु विपच्चन्ति । तत्थ सव्वे पि सव्वञ्जुबोधिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पटमेन सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । त^{१०} पन मेत्ता-पुव्वभागचित्तस्स विपाक होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति^{११} ।

(५८६) महासीवत्थेरो^{१२} पनाह—‘सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । तेन गहितपटिसन्धिकं हि महज्झामया होन्ति । दिव्वेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो^{१३} न होन्ति, त्रिपिटकञ्चलनागत्येरो^{१४}दियो [267]

१ ३.५२-१४. २ ३.११५-१७२ ३ ३.३१४-३२४, also ३.७३-८५.

४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२ ६ ३.२५०. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१. ९ See note ५ on the last page; ३ १-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159. १० i. e. चित्तं (अ० यो०). ११ सि०, सी०— परिणामति. १२ See ३.४८१, ५.१४० and note on the former. १३ सि०— उप्पिलाविनो. १४ See note on this in ३.५०३.

विय'। अट्टकथाय पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिसन्धिपित्वा 'सब्बञ्जुवोधिस्तानं हितूपचारी बलवां होति, तस्मा मेत्तापुब्बभाग-कामावचर-कुसलविपाक-सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धि गणहन्ती'ति वुत्तं।

[विपाकुद्धारकथो]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथाय मातिका ठपेतब्बा— (i) तिपिटक-चूळनागत्थेरो^१ ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव द्वादसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (ii) मोरवापीवासी महादत्तत्थेरो^२ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव दसकम्मगो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (iii) तिपिटकमहाधम्मरत्थित्थेरो^३ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^४।

(i)

(५८८) इमस्मि ठाने साक्रेतपञ्च नाम गण्हिसु। साक्रेते किर उपासका सालाय निसीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना?' ति पञ्च समुट्ठापेत्वा निच्छेतु असक्कोन्ता आभिधम्मिकत्थेरे उपसकमित्वा पुच्छिसु। थेरा 'यथा एकस्मा अम्भवीजा एको व अकुरो निक्खमति, एव एका व पटिसन्धि होती'ति सञ्जापेसुं। अथ एकदिवस 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका?' ति पञ्च समुट्ठापेत्वा निच्छेतु असक्कोन्ता थेरे पुच्छिसु। थेरा 'यथा बहूसु अम्भवीजेसु रोपितेसु बहू अंकुरा निक्खमन्ति, एव बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सञ्जापेसुं।

(५८९) अपरं पि इमस्मि ठाने उस्सदक्कित्तर्नं नाम गहितं। इमेस हि सत्तान लोभो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि, अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि। तं पनेत तेसं उस्सन्नभाव को नियामेती ति?। पुब्बहेतु नियामेति। कम्मायूहन-कखणे येव नानत्त होति। कथं? "यस्स हि कम्मायूहनकखणे^५ लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभ परियादातु न [268] सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातु सक्कोन्ति। तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निव्वत्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पञ्जवा पन वजिरूपमञ्जाणो ति।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सि०— विपाकद्धारिक^०. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विमु० ३.८३. ९ See विमु० ३.८३-८५, MCm. iii. 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मयूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभा-
दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो
च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमञ्जाणो दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स पन कम्मयू-
हनक्खणे लोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव
होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो । तथा यस्स कम्मयूहनक्खणे
तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो
चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मयूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति
इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिव्वारम्मणं^१ पि दिस्वा निच्चलो,
दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मयूहनक्खणे अलोभादोसमोहा
बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको
च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मयूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो
होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो पन होति
कोधनो । यस्स पन कम्मयूहनक्खणे तयो पि अलोभादयो बलवन्तो होन्ति
लोभादयो मन्दा, सो ‘महासघरक्खितत्थेरो’^३ विय अलुद्धो अदुट्ठो पञ्जवा च
होती” ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मि ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि
तिहेतुक पि दुहेतुक पि अहेतुक पि विपाक देति । दुहेतुककम्म तिहेतुक विपाकं न
देति, इतरे^४ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि;
अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति ।
असखारिक कुसल^५ असखारिक पि ससखारिक पि विपाक देति । [269]
ससखारिक ससखारिकं पि असखारिक पि विपाक देति । आरम्मणेन वेदना
परिवत्तेतव्वा । जवनेन तदारम्मण नियामेतव्वं ।

(५९३) इदानी तस्स तस्स थेरस्स वादे सोलस मग्गादयो^६ वेदितव्वा ।
पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स
गम्भवासतो निक्खमित्वा संवरासवरे पटुपेतुं समत्थमाव उपगतस्स चक्खुद्धारस्मि
‘इट्ठारम्मणे’ आपाथगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्ठिते येव अतिकमन-
आरम्मणानं पमाण नत्थि । कस्मा एव होति ? आरम्मणदुब्बलताय । अय ताव
एको मोघवारो । सचे पन भवङ्ग आवट्ठेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्ठिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०- निव्वानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCom. ii.373-74, Vis. iii.85.
४ सी०, म० इतर. ५ M., PTS, सी०- omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अभि० pp. ६६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविज्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा टत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन टत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनट्टाने टत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अय पन वारो 'दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे'ति आदीनि वदनकाले लब्धमिति । अय पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवगे आवट्टिते वीथिचित्तानि उपज्जन्ति, जवन जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्मणस्स वारो । तस्मिं अनुपप्पे येव भवङ्ग ओतरति । तत्राय उपमा— यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गन्त्वा उभोसु तीरेषु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दद्वब्धं । एत्थ हि नदिय उदकापवत्तनकालो विय [270] भवंगवीथिपवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टनकालो । महामातिकाय उदकापवत्तनकालो विय वीथिचित्तापवात्ति । उभोसु तीरेषु केदारपूरणं विय जवन । कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विय जवनस्स जवित्वा तदारम्मणे अनुपप्पे येव पुन भवंगोतरणं । एव भवंगोतरण-चित्तानि पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्मणदुब्बलताय एव होति । अय ततियो मोघवारो ।

(५९५) सचे पन ब्रलवारम्मणं^१ आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्टिते चक्खुविज्जाणादीनि उपज्जन्ति । जवनट्टाने पटमकामावचरकुसल-चित्तं जवनं हुत्वा छ सत्तं वारे जवित्वा तदारम्मणस्स वारं देति । तदारम्मणं पतिट्ठमानं त-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं'ति च, यं जवनेन गहितं आरम्मणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्मणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्मणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं^३ जवनं होति, त-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्मणं'ति च । इमिना सद्धि पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, त-सदिसं ततिय विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धि पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुत्थ-कुसलचित्तं^५ जवनं होति, त-सदिसं चतुत्थं विपाकचित्तं तदारम्मणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'त-[271]-दारम्मणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिमहन्तारम्मण. २ Dhs §§1-145.

३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभन्ति । इमिना सद्धि पुरिमानी छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मि द्वारे 'इट्टमज्झत्तारम्मण' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगत सन्तीरण । चतुन्न च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनान परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवग' 'तदारम्मण' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिभवगानी' ति पि वुच्चन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्ताहि सद्धि द्वादस होन्ति ।

(५९७) एव चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एव एकाय चेतनाय कस्मे आयूहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उत्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिव्हा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति मोळस होन्ति ।

(५९८) इमस्मि ठाने अम्बोपम नाम गण्डिमु — एको किर पुरिसो कण्ठितम्बरुक्खमूले समीस पारुपित्वा निपन्नो^१ निदायति । अथेक अम्बपक्क वण्टतो मुञ्चित्वा तस्म कण्णसक्खलि पुञ्छमान^२ विय 'ध'ति^३ भूमिय पतति । सो तस्स सद्देन पवुञ्जित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थ पसारित्वा फल गहेत्वा मद्धित्वा उपसिधित्वा परिमुञ्जि । तत्थ, तस्म पुरिसस्म अम्बरुक्खमूले निदायनकालो विय म्वङ्गममङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खलि पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्म पसादवट्टनकालो^४ । पतनसद्देन पवुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्म दन्मनकिच्चसाधनकालो । हत्थ पसारित्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा मद्धितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्म सन्तीरणकालो । उपसिधितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापित-[272]-कालो । परिमुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुमवितकालो ।

(५९९) अय उपमा कि दीपेति ? आरम्मणस्स पसादवट्टनमेव किच्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्या भवगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणववत्थापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्जमान, सि०— मुञ्चमान. ३ सि०— omits ४ M, PTS, मी०— भवगस्स कालो. ५ See ३. ६१७ below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अभि० p. ६६. विमु० १४.११५-१२२.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भवगं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सं नाम, त्वं संपटिच्छन्नं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोट्टपनं नाम, त्वं जवन नाम, त्वं तदारम्भण नाम होही'ति कोचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियाम नाम गण्हिसु-बीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्थगच्छस्स उत्तरग्ग-भावो, दक्खिणवाळिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुफान सुरियाभि-मुखभावो, मालुवल्लताय रुक्खाभिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिद्दसम्भावो ति तेस तेसं बीजान तं-त-सदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेस तेस रुक्खानं एक्कपहारेण पुफफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुक विपाक देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाक देति, तिहेतुकं न देती ति, एव तस्स तस्स कम्मस्स त-तं-सदिसविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं वत्थु^१ कथेन्ति—सम्मासबुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो ज्ञायि । ततो पज्जलित तिणकरळं^२ उट्ठहत्वा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म [273]-हासमुद्दे पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धमाव अपस्सन्ता काळकणिंसलाक चारेसु । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सा कारणा सब्बे मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहसु । नाविको 'न सक्खिस्सामि एत उदके लवमान पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवाय बन्धपित्वा खिपापेसि । त खणं येव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको भिक्खु लेणे वसति । महन्त पञ्चतकूट पतित्वा द्वारं पिदहि । त सत्तमे दिवसे सयमेव अपगत ।

(६०३) सम्मासबुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एक्कपहारेनेव आरोचेसु । सत्था 'न एतं अज्जेहि कतं, तेहि कतकम्म-मेव तं' ति अतीत आहरित्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवाय पल्लवोणिं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानि तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानि अम्हाकं सुनखलुद्धको' ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुक्कुरं निवारेतुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्दमज्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चालयिस्सु, PTS-बारेसु, सि०-विचारेसु.

मुञ्चितुं नादासि । सोऽपि भिक्षुः पुरिमत्तमावे गोपालको हुत्वा त्रिंशं पविट्ठाय गोधाय साखाभंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगन्त्वा विवरि । गोधा कम्पमाना निक्खमि । करुणाय तं न मारेसि । तं कम्मं तस्स पव्वतन्तरं पविसित्वा निसिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि कथूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्जे [274] । न पव्वतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जेते सो जगतिपपेसो । यत्थट्ठितो मुच्चेय्य पापकम्मा [ध० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्जानि पि एवरूपानि कथूनि कथेतव्वानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुच्छितो निक्खमने, अभि-
सम्भोधियं तथागतस्स धम्मचक्रवर्त्तने, आयुसंस्वारस्स वोस्सज्जे, परिनिव्वाने च
दससहस्सचक्रवालकम्पनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्टिते
'त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवनं नाम होही' ति कोचि कत्ता वा कारेता
वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादस्स घट्टितकालतो पट्ठाय
किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवट्टेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेति,
विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं
साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोट्ठपनकिच्चं साधेति, जवनं आरम्भणरसं अनु-
भवती ति अयं (v) चित्तनियामो नाम । अयं इध अधिप्पेती ।

(६०५) संसंस्वारिक-तिहेतुककुसलेनां पि उपेक्खासहगत-असंस्वारिक-संसंस्वा-
रिककुसलचित्तेहि पि कम्मे आयूहिते तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिन्नाये पटिसन्धिया एसेव
नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं 'इट्ठमज्झत्तारम्मणवसेन' पवत्ति दस्सेत्वा पच्छा
'इट्ठारम्मणवसेन' दस्सेत्वा । एवं पि एकेकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि
होन्ति । अगहितपट्टणेन सोळैस्स विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनालि-यन्तोपमं नाम गण्हिसु । उच्छु-
पीळनसमये किर एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं
दिस्वा तस्स परिपक्कमावं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंक्रमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा
मयं' ति अरोचेसुं । सो 'अहं तुम्हे येव परियेसामी' ति उच्छुसालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लद्धं
वट्ठति, वेतनेन गण्हथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो भविस्सामी'
ति उच्छूनं सालं पूगपेत्वा तेस सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा,
फाणितपाकेन उच्छुरसे पक्के, गुळबन्धकेन बद्धे, उच्छुसामिकेन तुलयित्वा भागेसु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ म०- आदिजाय.

३ See ३.५९६-९७ above. ४ M. पञ्चनाळि°, सि०- omits पञ्चउच्छु-

५ सी०, म०- यन्तवाहका. ६ M.- पाचकेन.

दिनेसु, अत्तनो अत्तनो भाग आदाय साल^१ सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतूसु सालासु कम्म कत्वा पक्कमिसु ।

(६०७) तत्थ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठव्वा । पञ्च उच्छुवाटा
विप पञ्च आरम्मणानि । एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि ।
पञ्च उच्छुसालामाभिको विय पञ्च विज्जाणानि । पटमसालाय सामिकेन सद्धि द्वाद-
सन्न^३ जनान एकतो हुत्वा कतकम्मान भागगहणकालो विय एकादसन्न विपाक-
चित्तान चक्खुविज्जाणेन सद्धि एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भणे सकसककिच्च-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय सपटिच्छनकालो विय चक्खुविज्जाणस्स
द्वारसकन्ति-अकरण । दुतिय-ततिय-चतुत्थ-पञ्चमसालाय द्वादसन्न^४ एकतो हुत्वा कत-
कम्मान भागगहणकालो विय एकादसन्न विपाकचित्तान कायविज्जाणेन सद्धि
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्टव्वारम्भणे सकसककिच्चकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय सपटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसकन्ति-अकरण वेदितव्व ।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका होती ति वारो कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धि^५ होति, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गता ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमनस्सहगतासंखारिकचित्तेन^६ कम्मे आयूहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुत्तयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे'
आपाथमागते तयो^७ मोघवारा । दुहेतुक-सोमनस्सहगतासंखारिक-जवनावसाने त-
सदिसमेव 'मूलभवंग'-सखात तदारम्भणं । स-संखारिकजवनावसाने त-सदिसमेव
'आगन्तुकभवंग'-सखातं तदारम्भणं । 'इट्ठमज्झत्तारम्भणे' द्विज उपेक्खासहगतजव-
नान अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उपपज्जन्ति ।

(६०९) इध एकैकस्मिं द्वारे अट्ठ अट्ठ कत्वा समचत्तालीसचित्तानि^८ ।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी
ति द्वादस होन्ति । एव एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उपपज्जन्ति । अम्भोपम च निर्यामकथा पाकतिका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तर्यसैदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो । यन्तवाहोपमार्ये^९ पनेत्थ सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, म०- उच्छु^०. २ सी०, म०- पटिच्छादेत्वा. ३ सि०- एकादसन्न.
४ मि०-सामिकेन सद्धि एकादसन्न. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वादस, समसद्धि and सोळम in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८७ (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
चित्तद्वय^०. PTS, M.-चित्तसदिस^० See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६-०७.

तेहि सत्तयन्ते^१ नाम सज्जिते नालासामिक अट्ठम कत्वा वुत्तनयानुसारेनेव योजना वेदिनव्वा ।

एत्तायना दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

(६१०) इदानी अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्न^२ हि दुहेतुक-कुसल-चित्तान अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-यातुचित्तेन^३ गहितपटिसन्धिकस्म पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा । कम्मं हि दुहेतुक पटिसन्धि अहेतुका । तस्म वुट्ठिपत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' आवाथमागते पुरिमनेयेनेर्व तयो मोघवारा वेदितव्वा । चतुन्न पन दुहेतुक-कुसल-चित्तान अञ्जतरजवनस्स परियोसने अहेतुकचित्त तदारम्मणभावेन पतिट्ठाति । त 'मूलभयग' 'तदारम्मण' ति द्वे नामानि लभति । एवमेत्थ चक्खुविज्जाण सपटि-च्छन उपेक्खासहगत । सन्तीरणं तदारम्मण पि उपेक्खासहगतमेवा^४ ति तेसु एकं गहेत्वा गणनूपगानि तीणेव होन्ति । 'इट्ठारम्मणे' पन सन्तीरण पि तदारम्मण पि नोमनस्ससहगतमेव^५ । तेसु एक गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एव पञ्चसु द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^६ कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते वीसति विपाक-चित्तानि [277] उपपज्जन्ती ति वेदितव्वानि । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सोत-घान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारि ति अट्ठ होन्ति । इदं 'अहेतुककट्टकं' नाम । इदं मनुस्सलोकैरेन गहितं । चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लब्धति ।

(६११) यदा हि महामोगल्लान्त्येरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निसिन्नो नेरयिकान् धम्मकथ कथेसि, तदा तेस थेर पस्सन्तान कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं उपपज्जति । सद्दं सुणन्तान सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घ्राणविज्जाणं, निरयगिं निव्वापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले काय-विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं सपटिच्छन, द्वे सन्तीरणानी ति अहेतुककट्टकं लब्धति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति । पवत्ते कुसल विपच्चति । तथा चक्रवत्तिनो मंगलहरिथिअस्सादीनं ।

अयं ताव 'इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्मणेषु' कुसलजवनवसेन कथामगो ।

१ M., PTS, हत्थयन्ते, सि०- तत्थ यन्ते. २ See Chart 'चित्तुप्पादकण्ड At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in §§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See ३.५९३-९४. ५ See ३.१९५. * Cf. Kosambi's अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the corresponding numbers in ३.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७ ८ सी०-मनुस्सलोक न but अ० यो० (p.149) 'मनुस्सलोकवसेन मनुस्सलोकं सन्धाथ वुत्तं. ९ Cf. विट्ठ० १७ १७८. १० सि०-°पान°. ११ M., सि०-omit.

(६१२) 'इट्ठारम्मणे' पन चतूसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्मणं होति । 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' चतूसु उपेक्खासहगत-लोभसप्युत्तेसु जवितेसु कुसलविपाक उपेक्खासहगताहेतुक-चित्तं तदारम्मणं होति । य पन 'जवनेन तदारम्मणं नियामेतव्व'ति वुत्तं त कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्व । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्मणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति ? आवज्जनं चेव वोट्ठपनं च । आवज्जनेन हि योनिं सो आवट्ठिते^१ वोट्ठपनेन अयोनिं सो ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्ठानमेत । आव-[27७]-ज्जनेन अयोनिं सो आवट्ठिते वोट्ठपनेन योनिं सो ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्ठानमेतं । उभयेन पन योनिं सो आवट्ठिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिं सो अकुसलं ति वेदितव्व ।

(६१३) 'इट्ठारम्मणे' पन कखतो उद्धतस्स च तदारम्मणं किं होती ति ? इट्ठारम्मणस्मिं कखा होतु वा मा वा, उद्धतो वा होतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सचिचित्तमेव तदारम्मणं होति, 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खा-सहगतं^२ति, अयं पनेत्थं संखेपतो अत्थदीपनां महाधम्मरक्खितत्थरेवादो^३ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्मणानि गवेसितव्वानि । उपेक्खा-सहगतस्मिं जवने जविते छ गवेसितव्वानि । अर्थस्म यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निव्वत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्झानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठो'ति पञ्चवेकखतो विपटिसारिवसेन दोमनस्स उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सा-नन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्स' पट्ठाने पटिसिद्धं^४ । महगतधम्म आरब्धं जविते जवने तदारम्मणं पि तत्थेव पटिसिद्धं^५ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्सा आवज्जनं ति ? 'मवगावज्जनानं वियं नत्थस्सा आवज्जनकिच्च' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निव्वत्तं च चिण्णता च समुदा-चारत्ता च उपपज्जन्तु, अयं कथं उपपज्जती'ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपञ्चयं नेवसज्झानासज्झायतनं, निरोधा वुट्ठहन्तस्सं फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483 २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलत्थाय... अकुसल-त्थाय. ७ M., PTS- आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)- अवचनमेव पटिसेधो ति कत्वा वुत्त । * Cf. Prof. D. Kosambi's अभि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विमु० १७.७५.

मग्नान्तरानि कलचित्तानि, एव असन्ते पि आवज्जने, निव्वचिण्णसमुदाचारभावेन उपज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्त उपज्जति, आरम्भणेन पन विना नुप-ज्जती'ति । 'अथ किमस्सारम्मण'ति ? 'रूपादीसु परित्तधम्मेषु अञ्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, त आरब्ध एत चित्त उपज्जती'ति वेदितव्व ।

[पक्किण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सव्वे-[279]-स पि एतेस चित्तान पाकटभावत्थ अय पक्किण्णकनयो वुत्तो ।

मुत्त दोवारिको च गामिल्लो^१ अम्बो कोलियकेन^२ च ।

जच्चन्धो पीठसापी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'मुत्त' ति, एको पत्थ-मक्कटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसारत्वा जालं कत्वा मज्जे निपज्जति । पठमदिसाय पसारित्तसुत्ते पाणकेन वा पतणेन वा मक्खिकाय वा पढटे निपन्नट्टानतो चलित्वा निक्खमित्वा मुत्तानुसारेण गत्वा तस्स यूस्स पिवित्वा पुनागत्त्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पढ्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारित्तमुत्त विय पञ्च पमादा । मज्जे निपन्न-मक्कटको विय चित्त । पाणकादीहि सुत्तवट्टनकालो विय आरम्भणेन पसादस्स घट्टित्तकालो । मज्जे निपन्नमक्कटस्स चलन विय पसादवट्टनक आरम्भणं गहेत्वा क्रियमनोधानुया भवगस्स आवट्टित्तकालो । मुत्तानुसारेण गमनकालो विय वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विज्जित्वा यूस्सपिवन विय जवनस्स आरम्भणे जवित्तकालो । पुनागत्त्वा मज्जे निपजनकालो विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इद ओपम्म कि दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घट्टित्ते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्त पठमतग उपज्जती ति दीपेति । एकेक आरम्भण द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निदायति^३ । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकार आदाय आगत्त्वा द्वार आकोटेलि । बधिरदोवारिको सद्दं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वार विवरित्वा पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिभुज्जि ।

(६२०) [280] तत्थ सो राजा विय जवन दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विय

१ This continues up to ३.६३४. २ सि०- गामिल्लो. ३ सी०, म०-गोलियकेन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile. ५ सी०- पाटिहारा.

आवज्जनं । बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहारा विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि वीथिचित्तानि । पच्चन्तवासिनो पण्णाकारमग्गाय आगन्त्वा द्वाराकोटन-
विय आरम्मणस्स पसादघट्टन । पादपरिमज्जकेन सज्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया भवगस्स आवड्ढितकालो । तेन दिन्नसज्जाय बधिरदोवारिकस्स द्वा-
रविवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्मणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठम-
पटिहारेण पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छन-
कालो । पठमेण दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेण ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया
आरम्मणस्स ववत्थापितकालो । ततियेण रज्जो दिन्नकालो विय वोट्ठपनेन जवनस्स
निय्यादितकालो । रज्जो परिभोगकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किच्च,
किरियमनोधातुया भवगावड्ढनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकन्तेन जवनमेव आरम्मणस्स अनुभोती ति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिल्लो'ति, सबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पसुकीळ
कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे कहापणो पटिहज्जि । सो 'मय्ह हत्थे पटिहत्तं', किं नु
खो एत ?'ति आह । अथेको 'पण्डर एत'ति आह । अपरो सह पसुना गाळ्ह
गण्हि । अज्जो 'पुथुलं चतुरस्स एत'ति आह । अपरो 'कहापणो एसो'ति आह ।
अथ नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तत्थ सबहुलानं दारकानं अन्तरवीथिय कीळन्तानं निसिन्नकालो
विय भवंगोचित्तपवात्ति दट्ठब्बा । कहापणस्स हत्थे पटिहत्तकालो विय आरम्मणेन
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एत'ति वुत्तकालो विय तं आरम्मण गहेत्वा
किरियमनोधातुया भवगस्स आवड्ढितकालो । 'पण्डर एत'ति वुत्तकालो विय
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पसुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छितकालो । 'पुथुलं चतुरस्स
'एत'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो कहापणो' ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स रसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंग

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सी०- कि पटिहत्त. ३ M., PTS- कीथि.
४ M., PTS- °भावो.

आवृष्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्ज्ञाणधातु अदिस्वा व मन्तीरोति, किरियमनोविज्ज्ञाणधातु अदिस्वा व ववत्यपेति, जवनं अदिस्वा व आरम्भणरस अनुमोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्ज्ञाणमेव दस्सनकिच्चं साधेती ति दीपेति ।

(६२५) 'अम्भो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्त अम्भोपमं च उच्छुसालामासिकोपमं च सन्धाय वुत्त ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी'चा'ति, उभो पि किरिते नगरद्वारे सालाय निमीदिसु । तस्य पीठसप्पी आह— 'भो अन्धक, कम्मा त्व इध सुस्ममानो विचरामि, अमुको पठेसो सुभिक्षो बह्वन्नपानो, किं तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न वट्ठती'ति ? । 'मय्ह ताव तया आचिक्खित, तुय्ह पन तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं किं न वट्ठती' ति ? 'मय्ह गन्तु पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पस्सितु चक्खूनि नत्थी' ति । 'यदि एव, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी'ति उभो पि 'माथ' ति सपटिच्छित्वा जच्चन्धो पीठसप्पि खन्ध आरोपेमि । सो तस्स गन्धे निमीदित्वा वामहत्थेन'स्स सीसं परिकिखपित्वा दक्खिणहत्थेन 'इमस्मि ठाने मूल आवगत्वा ठित, इमस्मि पासाणो, वाम मुञ्च दक्खिण गण्ह, दक्खिण मुञ्च वाम गण्ह'ति भग्ग नियामेत्वा आचिक्खति । एव जच्चन्धस्स पादा पठिसप्पिस्स चक्खूनी ति उभो पि सपयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तत्थ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसखारस्स अनिव्व-[282]-तिर्त्त-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतु असमत्थता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसखारस्स आपवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स आपवत्ति । द्विन्न पि सम्पयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जयोगेन सव्वकिच्चसु पवत्तिसम्भवो' ति । अयं पड्हो पञ्चवोकारभववसेनं कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चा ति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि सहादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तत्थ असंभिन्नतां चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निसित, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि' उपपज्जति चक्खुविज्ज्ञाण, सद्धिं सपयुत्तधम्मेहि । तत्थ मतस्मा पि चक्खु सम्भिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेम्हेन वा रुद्धिरेन वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ सि०-अपवत्ति०. ५ सि०-सभावो; म०-सम्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्खुविज्जाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोन्त 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोन्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एसेव नयो । चक्खुस्मिं पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपारम्भणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्खुविज्जाणं नुपज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरस्ये असति नुपज्जति । तस्मिं लद्धे^१ पि किरियमनोधातुया भवगे अनावट्ठिते नुपज्जति । आवट्ठिते येव उपज्जति । एव उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्महि सद्धिं येव उपज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उपज्जति चक्खुविज्जाण ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उपज्जति सोतविज्जाण, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसय लद्धा व उपज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णाच्छट्ठस्स सोतविज्जाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्य एव इतो परेसू पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उपज्जति [283] घाणविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं वायुभिह पविसन्ते येव उपज्जति, तस्मिं असति नुपज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उपज्जति जिह्वाविज्जाण, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमन आप लद्धा व उपज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्जाणं नुपज्जते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोट्टब्बानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उपज्जति कायविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायपसादपच्चयं पठवीसन्निरसय लद्धा व उपज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायपसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, वत्थुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतूहि पच्चयेहि उपज्जति मनोविज्जाण, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो' ति भवग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनाचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथ-गते । 'वत्थुसन्निरसितं' ति हृदयवत्थुसन्निरसय लद्धा व उपज्जति, न तेन विना । अयं पि पण्हो पञ्चवोकारभवं सधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्जाणधातुया भवगे आवट्ठिते येव उपज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

मत्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सन्तथ, सोत सवणत्थ, घाणं घायनत्थं, जिह्वा नायनत्था, कायो कु-[284]-सन्तथो, मनो विजानन्तथो । तत्थ दस्सन्ने अत्थो अस्सा ति दस्सन्तथ' । त हि तेन निष्कादेतब्ब ति दस्सन्तथ । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावता तिपिटक-चूलनागत्येखादे सोलसकमग्गो' निट्ठितो, सद्धिं द्वादसमग्गेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानी मोरवापीवासि-महादत्तत्थेखादे द्वादसकमग्गकथा होति । तत्थ सक्केतपग्ग-उस्समदक्कित्तन-हेतुक्कित्तनानि^३ पाकतिकानेव । अयं पन येरो असंखारिक-ममंखारिकेसु दोस दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो मसंखारिक, ममंखारिक पि संसंखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिक ति' आह । जवनेन चैस चित्तनिर्णयाम न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्णयामं कथेति । तेन'स्स विपाकुद्धारे' द्वादसकमग्गो' नाम जातो । दमकमग्गो पि, अहेतुकट्ठकं पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेन^१ हि कम्ममे आयूहिंते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिपत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेस तेरसन्न चित्तान अञ्जतरेन जवितपरियोसाने तदारम्भण पतिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतानसंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पतिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्झाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदन परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्न, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्न ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्भण हुत्वा उपपज्जति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरण, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धिं अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ मि०-विपाकद्वारे. ६-६ See ३.५८७ (11). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समवत्तालीस चित्तानि उपज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अट्ठ, सोतविज्जाणादीनि वत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलमवगता'
'आगन्तुकमवगता' 'अम्बोपम-नियामक^१' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-ससंखारिक-कुसलचित्ते^२ कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंखारिक-संखारिकेहि^३ कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपम^४ पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^५ होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^६
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिक^७था होति । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंखारिकचित्ते^८ हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संथिकस्स बुद्धिपत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्ठो^९ वुत्तनयेनेव तयो
मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-^{१०}'किरिया' नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेस अट्ठन्नं अञ्जतरेन जवितपरि-
योसने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंखारिक तदारम्मण होति । एवमस्स चक्खु-
विज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मण ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्ठमञ्जत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं ति,
अट्ठन्नं अञ्जतरेन जवितपरियोसने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंखारिक तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगत सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चनूहि सद्धि छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समत्तिस चित्तानि उपज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-नियामक^{११}था पाकतिका एव । यन्तोपम^{१२} इध न
लब्धती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-सस-[286]-खारिक-कुसलचित्ते^{१३} कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंखारिक-संखारिकेहि^{१४} कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६, २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०,म०,PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां होती ति वारो^१ पन एव वेदितव्यो— कुसलतो चत्थि जाणविपयुतेहि कम्म आयुहिते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणधानुया उपेक्खा-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्ममदिगा पटिसन्धी ति न वत्तव्वा । इतो पढाय हेट्ठा^२ वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्झत्ते पि चित्तापवत्ति वेदितव्वा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवन^३ जवति । सेसजवन कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति आदिकथां सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकम्मगो निष्ठितो^४ सद्धिं दसकम्मगेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानी महाधम्मरत्निखतथेरवादे दसकम्मगकथां हांति । तत्थ साकेतपट्ट-उत्सदक्किन्नानि^५ पाकत्तिकानेव । हेतुकित्तने पन अय विसेसो । नि-हेतुककम्म तिहेतुक-विपाक पि दुहेतुकविपाक पि अहेतुकविपाक पि देति । दुहेतुक-कम्म तिहेतुकमेव न देति, इतर देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व होति, दुहेतुकां, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंखारिककम्म विपाक अनङ्गारिकमेव देति, नो ससंखारिक । ससंखारिक पि ससंखारिकमेव देति, नो अंसङ्गारिक । आरम्भणेन वेदनीं परिवत्तेतव्वा । जवन पिण्डजवनमेव जवति^६ । आदिनो पढाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्राय कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्म आयुहिते, पठम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अय कम्ममदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । अथ^७स्स हेट्ठा^८ वुत्तान तेरमन्न [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जतरेन जवित-परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्भण होति । त 'मूलभवग' 'तदारम्भण' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भण ति,

१ सी०, म०—अहेतुकपटिसन्धि २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवन जवती ति कुसलाकुसल-क्रियजवनानि पिण्डत्वा कथितानां ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विषय वुत्तानि । एतस्मिं वा तदारम्भणे पिण्डत्वा दस्सितानि हुत्वा जवितानेव वुत्तानि । ५-५ सी०—कुसल-लाय...अकुसललाय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with ३.५९२, ६३५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३-९४. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव द्वादसन्नं उपेक्खासहगतजवनान अञ्जतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगत तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । त 'आगन्तुकैमवङ्ग' 'तदारम्मण'ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरण इदं च तदारम्मण ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ होन्ति । सोतद्वारादीसु^२ पि छ छा ति^३ । एव एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिस चित्तानि उपपज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-नियामकर्था पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतूहि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इध पनं पठम इट्ठमज्झत्तारम्मणं दस्सेतब्ब । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तत्थ अम्बोपम-नियामकर्था पाकतिका एव । यन्तोपमं^४ न लब्धति । 'कुसलतो पन चतुन्न आणविपयुत्तान अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते' पि इतो पट्ठाव सव्वं वित्थरेत्थी^५ अहेतुकट्ठकं कथेतब्ब^६ । एत्तावता महाधम्मरिक्खितत्थेरेवादे दसक-मग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेस पन तिग्ण थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बो ति ? न कस्सवि एकसेन । सब्बेस पन वादेसु युत्त गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि ससखारासखारविधानं पच्चयभेदतो अधिपेत । तेनेत्थ, असखारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उपपन्नं ससखारविपाक, ससखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उपपन्नं असखारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्धमानानि पि किरियजवनानि^७ पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मण आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुत्थुज्जनवसेन सोलसकमग्गो कथितो ।

(६४७) य पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^८ अहेतुकविपाकैमेव तदारम्मणं दस्सित, तं इतरेसु न^९ दस्सितमेव । तस्मा तत्थं त^{१०}, तेसु वुत्तं सहेतुकविपाक च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सी०, म०- गहेतब्ब. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सी०, म०- तं तत्थ.

एत्था पि सव्वमिद लब्धते^१ व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनान् अन्तरन्तरा अकुसल जवति, तदा कुमलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुक तदारम्मण युत्त । यदा निरन्तर अकुसलमेव तदा अहेतुक । एव ताव पठमवादि युत्तं गहेतव्व ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससखार-असखारविधानं अधिपेतं । तेनेत्थ असखारिककुसलस्स असखारिकमेव विपाकं, ससंखारिककुसलस्स ससंखारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्मण अक्त्वा^२, सव्वेस पि सेक्खासेक्खपुथुज्जान उप्पत्तिरहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकम्मणो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्मण युत्त । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुक, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न युत्त । एव दुतियवादे युत्त गहेतव्वं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंखार-ससंखारविधानं अधिपेत । ‘तिहेतुककम्म तिहेतुकविपाक पि दुहेतुकविपाक पि अहेतुकविपाक पि देती’ति पन वर्चनतो असंखारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असखारिकदुहेतुकेन पि तदारम्मणेन भवितव्व । त अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्मण दस्सितं । त पुरिमाय हेतुकित्तन-लद्धिया न युज्जति । केवल दमकमगाविभावनत्थमेव युत्त । इत्तर पि पन लब्धते व । एवं ततियवादे पि युत्त गहेतव्व ।

(६५०) अय च सव्वा पि पटिमन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाक मन्थाय तदारम्मणकथा । ‘सहेतुकभवग अहेतुकभवगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो’ [दुकप०४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाक तदारम्मण उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप०४९] आविभवस्सती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निट्ठिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरादिविपाक दस्सेतु पुन कतमे धम्मा अव्याकता ति आदि [१४९९-५०४] आरद्धं । तत्थ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०यो० (p. 152) says:— ‘य पनेत्था’ ति एत्थ पठमवादस्मि य पन तदारम्मण । ‘त’ तदारम्मण । ‘इतरेसु’ दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सित (? न दस्सितं) । तस्मा ‘तत्थ’ पठमवादस्मि युत्त अहेतुकतदारम्मण । ‘तेसु’ दुतियवादादीसु युत्तं सहेतुकविपाकं च । ‘एत्था’ पि पठमवादस्मि । ‘सव्वे इद’ तदारम्मण लब्धते व । २ M., PTS- आवज्ज०. ३ सि०-असखार-ससखार०. ४ See ३.६३५. M., PTS.-क्त्वा. ५ M.- उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०- ति-हेतुक०. ८ ‘असखारदुहेतुकतदारम्मण’ (अ० यो० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)- महापकरणे आगतपालिया पाकट. १० म०- रूपावचरारूपावचरं, सी०- रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सदिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पब्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुत्तिथमवस्सिं येव अत्तभावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेस कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि विसेसो— पटिपट्टादिमेदो च हीन-पणीत-मज्झिममो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अज्जतरं धुर कत्वा अनुपादनियत्ता निरधि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निवृत्तिता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुत्तिपटिसन्धिवसेन वट्ट आचिनाति^१ वट्टेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुत्तिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कतत्ता उपचितत्ता' ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नाम लभती' ति, इदं हेट्ठा^२ कुसलाधिकारे विथारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निपरियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुर । त दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुर, [290] फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुर ति, इदं पि हेट्ठा^३ वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतट्ठानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं' ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्मणतो च 'अनिमित्तो' 'अपणिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कथं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५ for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर- ५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जतं' ति नाम अकासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नौ' सयं आगमनियद्वा ने ढवा अत्तनो फलस्स नाम ददमानो 'अनिमित्त' ति नाम अकासि । 'सुञ्जत-अपणिहितमग्नौ' सय आगमनियद्वा ने ढवा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अपणिहित' ति नाम अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्नान्तरे फलचित्तिस्मिं येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलञ्जनफलसमाप्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितु सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-विपस्सनावसेन अनिमित्त-अपणिहित-सुञ्जतसखातानि तीणि फलानि उपज्जन्ति । तेस तानेव सखारारम्भणानि । अनिच्चानुपस्सनादीनि जाणानि गोत्रभू-जाणानि नाम होन्ति । सो चाय सुञ्जतमग्नौ वुत्तो । अपणिहितमग्नौ पि एसेव नयो । अय हि मुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अपणिहितमग्नौ' सय आगमनियद्वा ने ढवा अत्तनो फलस्स नाम ददमानो 'अपणिहित' ति नाम अकासि । 'अपणिहित-अनिमित्तमग्नौ' सय आगमनियद्वा ने ढवा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्त' ति नाम अकासि । 'अपणिहित-सुञ्जतमग्नौ' सय आगमनियद्वा ने ढवा अत्तनो फलस्स नाम ददमानो 'सुञ्जत' ति ना-[291]-म अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्नान्तरे फलचित्तिस्मिं येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलञ्जनसमाप्तिया ति ।

(६५५) एव इमस्मिं विपाकनिद्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाक अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एव लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानि हि अञ्जो आयू-हनकालो अञ्जो विवच्चनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाक अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्धाय, तस्मिं विरिये, ताय सतिया, तस्मिं ममाधिस्मि, ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, अपण्णक अविरुद्ध मग्नान्तरमेव विपाकं पटिलमन्ति, तेन अत्तनो विपाक अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अग्निग्नो कतद्वा ने अग्निस्मि निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्त पन आदेत्त अग्निक्खन्ध निव्वापित्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अञ्जो कम्मक्खणो अञ्जो विपाकक्खणो परित्तअग्निग्नाने उण्हाभाव-निव्वुत्त-कालो विय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्धाय ... पे०... ताय पञ्जाय अवूपसन्ताय, मग्नान्तरमेव फल उपज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाक लभापेती ति वेदितव्व । तेनाहु पोराणा—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ मि०, म०- अनुलोम०. २ सी०, म०- गत०. ३ सि०- उण्हाकारनिव्वा-
पन'. ४ See ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुर्थमगगफलनिर्देशे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निष्ठितज्जाणकिच्चस्स इन्द्रिय, अज्जातावीनं वा चतूसु सच्चेसु निष्ठितकिच्चान चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविञ्चित्वा ठितानं धम्मानं अब्भ- [292]-न्तरे इन्द्रियसाधनेन इन्द्रिय । निर्देशवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मानं ति सपयुत्तधम्मानं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि वुत्तथानेव* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंग, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पकिण्णक—एक इन्द्रियं एकट्ठान गच्छति, एक छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठान गच्छति । एक हि 'अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रिय' एकट्ठानं गच्छति सोतापत्तिमग्ग । एक 'अज्जिन्द्रिय' हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एक 'अज्जाताविन्द्रिय' एक टान गच्छति अर- हत्तफल । सच्चेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियानी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर- इन्द्रियानं कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नर्व कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे बोज्झङ्गो ति वुत्तो फले पि बोज्झङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गभावेनेव मग्गो, फलं पन मग्ग उपादाय मग्गो नाम, फलङ्ग फलपरियापन्नं ति वत्तु पि वट्ठति । मग्गो वुज्जनकस्स अङ्गो ति संबोज्झङ्गो, फले बुद्धस्स अगो ति संबोज्झङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निष्ठिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-घाण-जिह्वा-काय- विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठो वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपचयानि इमानि अकुसलकम्मपचयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगत कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग-[293]-तं । तत्थ च उपेक्खा- सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपचत्ति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतर आरम्भणं कत्वा चतूसु अपायेसु (1) पटि- सन्धि हुत्वा विपचत्ति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुकं (ii) भवंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

* ३.२८७. १ Also See §337 a. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निष्ठमज्झत्तारम्मणाय पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे लसु-
द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुतिं हुत्वा ति, एव पञ्चसु ठानेसु
विपच्चती ति ।

अकुसलविपाककथा निष्ठिता ।

[अव्याकृतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकृत [§§५६६-५८२] भाजित्वा दस्सेतुं पुन
कतमे धम्मा अव्याकृता [२५६६] ति आदि आरब्ध । तस्य किरियां नि
करणमत्त । सर्व्वेसु येव हि किरियचित्तेसु य पन जवनभावो अप्पत्तं त वातपुप्फं
वियं । य जवनभावोपपत्तं त छिन्नमूलकरुक्खपुप्फं वियं अफलं होति, त-त-कि-च-
नाधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरियां ति वुत्त । नेव-
कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसखातस्म कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-
कुसला', अकुसलमूलसखातस्म अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनिमो-
मनसिकार-अयोनिमोमनसिकार-सखातानं पि कुसलाकुसलापच्चयानं अभावा 'नेव-
कुसला-नाकुसला' । कुसलाकुसलसखातस्म जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इथा पि चित्तेकगयाननिद्वेसे पवत्तिट्ठित्तमत्तमेव लब्धमिति । द्वे
पञ्चविज्जाणानि, तिरसो मनोधातुयो, तिरसो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छा-
महगतं ति इमेसु हि मत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठिति अवट्ठिती' [§११] ति
आदीनि न लब्धमिति । तेन सर्व्व विपाकमनोधातुनिद्वेसे [§४५५-६८] वु-[294]-त्त-
नयेनेव वेदितव्यं, अज्जत्रो उपपत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप-
पज्जति । इदं पन पञ्चद्वारे वल्लब्धनपवत्तिकाले सर्व्वेसु पुरे उपपज्जति । कथं ?
चक्खुद्वारे ताव इदं-इदमज्झत्त-अनिद्व-अनिद्वमज्झत्तेसु रूपारम्मणेसु येन-केनचि
पसादे घट्टिते त आरम्मणं गहेत्वा आवज्जनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवगं आवट्टय-
मानं उपपज्जति । सोतद्वारादीसु पि एसेव नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निष्ठितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उपपच्चा होति ... पे० ... सोमनस्स-
सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेस असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-
पुगलिकं । लसु द्वारेसु लब्धमिति । चक्खुद्वारे हि पधानसारूपं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवलं. ३ न च कम्मविपाका in §566.
४-४ See §§479, 464, 450, 424 which are implied here and
included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सवो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे भण्डभाजनियट्ठानं पत्वा महा-
सदं कत्वा लुद्धलुद्धेसुं गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुपतग्हा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घाणद्वारे गन्धेहि वा पुफेहि वा चेतिय पूजेन्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रसमम्पन्न पिण्डपात लद्ध भाजेत्वा
परिमुज्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्त करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्त परिपूरित'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एव ताव पञ्चद्वारे लब्धमिति । मनोद्वारे पन अतीताना-
गत आरम्भ उपपज्जति । जोतिपालमाणवै-मखादेवरार्ज-कण्हतापैसादिकालस्मि हि
कतं कारण आवजित्वा तथागतो सित पात्वकासि । त पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सब्ब-
ञ्जुतञ्जाणान किच्च । तेस द्विन्न पन जाणान चिण्णपरियन्ते इद चित्त हासयमान
उपपज्जति । अनागते 'तन्तिस्सरो मुतिगै-[295]-सरो पच्चेकबुद्धो भविस्सती'ति
सित पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सब्बञ्जुतञ्जाणान किच्च । तेस पन
जाणान चिण्णपरियन्ते इद चित्त हासयमान उपपज्जति ।

(६६२) निट्ठेसवारे पन'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता
समाधिवल पापेत्वा ठपित्ता । विरिय पि विरियवल पापेत्वा । उट्ठेसवारे पन 'समाधि-
वल होति विरियवल होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णैर्न बलट्ठेनेत द्वय बल नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसल-नाकुसल' तस्मा बल ति क्त्वा न ठपितं । यस्मा पन
न निपरियायेन बलं, तस्मा सगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
बुत्तं । सेस सब्ब सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिद्वेसे [§ ४७०-८२]
बुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इद चित्तं तीसु भवेसु सब्बेस
सचित्तकसत्तान साधारण, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपज्जति नाम । उपपन्न-
मान पन पञ्चद्वारे वोट्ठपन होति, मनोद्वारे आवज्जन । छ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गहितारम्भणमेव गण्हन्ति । महागज्ज^१ नामेत^२ चित्तं, इमस्स अनारम्भण
नामनत्थि । 'असब्बञ्जुतञ्जाण सब्बञ्जुतञ्जाणगतिक नाम कतम?' ति बुत्ते 'इद'
ति वत्तव्वं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते बुत्तनयेनेव वेदितव्वं । केवल हि तत्थ सापीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] सखाक्खन्धो विभत्तो । इध न-पीतिकत्ता अट्ठगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M - लद्धलुद्धेसु. २ सी०, म० - साराणीय०. ३ जा० ३.४६३.
४ जा० १.१३७. ५ जा० ४-६. Also see ६.३२ below. ६ Not noted
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म० - मुदिग०.
८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M. - परिचिण्णेन. ११ See ३.५८१-८२.
१२-१३ M. - महाभज तमेत, सि० - महाराज; मूलटीका (p. 129) - महाविसयत्त;
महागजो विय महन्त.

(६६४) इदानीं यानि कुसलतो अट्ट महाचित्तानेव खीणासवस्स उप्पजन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिद्देसे^१ [§ २-१५९]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध उत्त्वा हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुथुज्जना हि कुमलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविपयुत्तसोमनस्ससहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निद्देसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मि येव अत्तभावे, मुखविहार-
मत्तक । तत्थ खीणामवस्स पुथुजनकाले निव्वत्तितसमापत्ति याव न न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन^२स्स निव्वत्तित-
समापत्ति किरिया व होति । सेस सव्व त-सदिसत्ता कुसलनिद्देसे [§ १६०-२७६]
वुत्तनयेनेव वेदितव्व ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसगहट्टकथाय चित्तुपादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपद पन नेव ताव निट्ठित ति ।

चित्तुपादकण्डवण्णना निट्ठित्तौ ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णना]

(१) इदानीं रूपकण्ड भजेत्वा दस्सेतु पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्ध । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुपादकण्डे विपाकाव्याकत
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेस कत्वा भाजित, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतु चतुर्विध पि अव्याकत समोधानेत्वा दस्सेन्तो
कुसलाकुसलानं धम्मनं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-
कुसलानं ति चतुभूमक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एव ताव विपाकाव्याकत
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दास्सित । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498.
२ री०, म० insert before this बुच्चे. ३ See ३.३२६-४६५. ४ M.-
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९

त सव्वं पि कामावचर वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्मन्तरवसेन परियादियित्वा दस्सित । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विज्जाणकखन्धो पि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सितं ।

(२) एव विपाकाव्याकृत कुसलाकुसलवसेन भुम्मन्तरवसेन सपयुत्तकखन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कृत दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्थ 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विज्जाणकखन्धो' ति वत्तव्व भवेय्य । हेट्ठा पन गहितमेवा ति नय दस्सेत्वा निस्सज्जित । इदानी अविभक्त दस्सेन्तो सव्वं च रूपं असंखता च धातू [§५८३] ति आह । तत्थ 'सव्व च रूप' ति पदेन पञ्चैवीसति रूपानि छन्नवुति रूपकोट्टासा निपदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातू' ति पदेन निव्वान निपदेसतो गहित ति । एत्तावता 'अव्याकृता धम्मा' ति पद निष्ठित होति ।

(३) तत्थ कतमं सव्वं रूपं [§५८४] ति इद कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृत सखेपेनेव कथित । इदानी त एकक-दुक्क-तिक-चतुक्क...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इद गहित । तस्स'त्थो—य वुत्त 'सव्व च रूप, असंखता च धातू' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतम सव्व रूप नाम ?', इदानी त भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेस ऊनाधिकभाव निवारति । 'च'-सदो सम्पिण्डन्त्यो । तेन न केवल 'चत्तारो महाभूता' व रूप, अञ्ज पि अत्थी ति 'उपादारूप' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुभावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुभावतो, (ii) महाभूतसामञ्जसतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुच्चन्ति ।

(४) तत्थ (i) 'महन्तपातुभावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुभावता वेदितव्वा—एक हि चक्कवाळं आयामतो च वित्थारतो च योजनान द्वादससतसहस्सानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकखेपतो पन^१

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS- °कारो. ५ With. ४.३-६ cf. विमु० ११.९६-१०३. ६ विमु० reads महत्ता भूतत्ता च. ७ विमु० ७.४०-४३-

[298] सव्वं सतसहस्सानि छत्तिंसपरिमण्डलं ।
दस चेव सहस्सानि अड्डुडानि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तक बहलत्तेन सखाता^१य वसुन्धरा^२ ॥

तस्सा येव सन्धारक

चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।
एत्तक बहलत्तेन जल वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठि चेव सहस्सानि एसा लोकस्म सण्ठिति ॥

(५) एव सण्ठिते चेत्य योजना

चतुरासीति सहस्सानि अज्जोगाळहो महण्वे ।
अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरुपव्वतुत्तमो ॥
ततो उपट्ठुपट्ठेन पमाणेन यथाक्कम ।

अज्जोगाळहुग्गता दिव्वा नानारतनचिस्सिता ॥
युग्गधरो ईसधरो करवीको सुदस्सनो !
नेमिन्धरो चिनत्तको अस्सकण्णो गिरि^३ ब्रहा ॥
एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महागजानमावासा देवयक्खविसेविता ॥
योजनान सतानुच्चो हिमवा पच्च पव्वतो ।
योजनान सहस्सानि तीणि आयत-वित्थतो ॥
चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।
ति-पच्च-योजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगव्हया ॥
पज्जासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सत्तयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ।
जम्बू, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) य चेत्त जम्बुया पमाण तदेव असुरान चित्तपाटलिया, गरळान सिम्बल्लिक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुसु कप्परक्खस्स, पुव्वविदेहे सिरीसस्म, तावतिसेसु पारिच्छत्तकस्सो^१ ति ।

१ Also in दिनु० ११ ९७ २ M.-वाजि०. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-
मत्त० ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोराणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवान पारिछत्तको ।

कदम्बो कपस्खो च सिरीसेन भवति सत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्सानि अज्जोगाळ्हो महण्णवे ।

अरुचुग्गतो तावदेव चक्कवाळसिलुच्चयो ।

परिक्खपित्वान त सब्ब लोक्कधातुमय ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । वुत्त^३ हेत भगवता—“सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसतिका पि अत्तमावा^४ ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महाभूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, अमुवण्णं येव लेड्डुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खभावं पि पक्खीभावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि...अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्तीति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगृह्णन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिट्ठानं^५ उपलब्धमिति, न च तं निस्सायं न तिट्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिट्ठितानि हुत्वा उपलब्धमन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्सायं न तिट्ठन्तीति । अचिन्तेय्यट्ठानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसखातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसंज्ञानविकल्पेपेहि अत्तनो भयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अगपच्चगसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपाद-अंगुलिभमुक्कविकल्पेपेन अत्तनो कक्खळतादिभेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दट्ठुं न देन्तीति । इति वञ्चनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानीति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानीति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०-मत्तम. २ Here ends विस्सु० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विस्सु० ११. ९८-१०३ ५ म०-बहिट्ठा ६ सी० prefixes नाना^०, म०-नानाविगम^०.

क्वपवुद्धाने विकारमहत्त पाकट होति, उपादिन्नान धातुक्खोभकाले । तथा हि

भूमितो^१ वुट्ठिता वाय व्रह्मलोकं विधावति ।

अच्चि अच्चिमतो लोके ड्य्हमानम्हि^३ तेजसा ॥

क्रोटिमत्तसहस्सेक चक्रवाळ विलीयति ।

कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥

क्रोटिमत्तसहस्सेक चक्रवाळ विकीरति ।

वायोधातुपकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥

पत्थङ्गो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।

पटवीधातुपकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥

पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।

आपोधातुपकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥

मन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।

नेजोधातुपकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥

मच्छिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।

वायोधातुपकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (८) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^१ । एव महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुच्चं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§ ५८१] ति उपयोगत्थे सामिवचन । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुच्चित्वा पवत्त रूप ति अत्थो । इदं वुच्चति सव्वं रूपं [§ ५८४] ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपाटि-पाटिया निद्विट्ठानि तेवीसति^२ उपादा-रूपानी ति, मैत्तवीसतिपभेद सव्व रूप नाम ।

(१३) [301] इदानी तं वित्थारतो दस्सेतु एकविधादीहि एकादसहि सगहेहि मानिक ठपेन्तो सव्वं रूपं न-हेतू [§ ५८४] ति आदिमाह । तत्थ 'सव्व रूपं'ति इदं पद 'सव्व रूप न-हेतू' 'सव्व रूप अहेतुक'ति एव सव्वपदेहि सद्धि योजेतव्वं । सव्वानेव चेतानि 'न-हेतू'ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विष्पकार°, म०-विकार महत्त. २ विमु० ११.१०२. ३ M, PTS-ड्य्हमान पि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमसूत्र vi.12-13 (Jap. Ed. by Hoken Idzumi) ६ See note on this in ४३. ७ Here ends विमु० ११.१०३. ८ See note २ on § 596. ९ = 25 in ४२ See § 596. ६47-48

। तेसु पटिपाटिया चत्ताळीसपदानि मातिकेतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने
 कामुत्तकानी ति । एवं^३ ताव^३ पठमे सगहे पालिववत्थानमेव वेदितव्व ।
 ४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो—दुतियसंगहे ताव सत चत्तारो
 तत्थ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति
 ।।दिहि चुदस दुका अज्जमज्जसंबंधाभावतो पक्किण्णकदुका नाम । ततो
 पं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका
 यु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-
 स्स आरम्मणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्मणानारम्मण-उप-
 सेन पवत्तत्ता आरम्मणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खायतनं ति
 स आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो
 पं चक्खुधातू ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता
 नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-
 णवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविज्जत्ती
 यो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका
 । इदं दुतियसगहे पालिववत्थान ।

१५) ततियसंगहे सतं तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसगहे वुत्तेसु चुदससु
 दुकेसु एकं अज्झात्तिकदुक सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं
 १; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा
 । ति आदिना नयेन ठपिता तेरस पक्किण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं
 सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं
 अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-
 स्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तेसं नामं च गणना
 ।व वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्वा ति । इदं ततियसंगहे पालिववत्थान ।

१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सब्बपच्छिमो^१ अत्थि रूपं
 अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा
 इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसगहे पक्किण्णकेसु आदितो
 १, तेसु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिन्नं, अत्थि
 इन्नं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तयमूलका
 पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानीं यो^२य चतुत्थो सनिदस्सनदुको सो
 तं सनिदस्सनं तं अत्थि सण्पटिघं, अत्थि अण्पटिघं ति आदिना

PTS., म०—पदपटिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on
 me. ३-३ सी०, म०—एत्तावता. ४ The last चतुक्क (explained
 1) दिट्ठ, सुतं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धि अत्थामावतो कमाभावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पट्ठि' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिन्नं पन अनुपादिन्नं च अत्थी' ति तं कमाभावतो योगं न गच्छति । सव्वदुक्का हि पच्छिम-पच्छिमेहैव सद्धि योजिता । अयमेत्थ कमो । पुरिमेहि पन सद्धि कमाभावो ति । 'सति अत्थे कमाभावो अकारण । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतव्वो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिन्नं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिन्नं' ति वुत्ते विमेषो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुक्क अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पट्ठिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धि [303] यं तं रूपं सप्पट्ठिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पट्ठिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं^३ ति आदिना नयेन युज्जमाने द्वे द्वे दुके योजित्वा छ चतुक्का ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुक्को योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुक्को पि । कस्मा ? अनुपादारूपस्स एकन्तेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एव चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा त अतिक्रमत्वा पञ्चमेन सह योजितो । एव यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितव्वो ति । इदं चतुत्थसगहे पालिववत्थान ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एव सकलाय पि मातिकाय पालिववत्थान वेदितव्वं ।

(२०) इदानीं तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतु सव्वं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरब्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं त सव्वं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदाभावतो । यथा हि दुक्कादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छ अकत्वा व विभक्त । तत्थ 'सव्वं' ति सकल, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जलक्खणनिद्देशो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिद्देशो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पच्चय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुर्विधो हेतु । तेसु 'तयो कुसलहेतु, तयो अकुसलहेतु, तयो अव्याकतहेतु' [§१०५३]

१ मि०— सप्पट्ठि; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४-४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०— अहेतु पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो^१ भिक्खवे^२ महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पच्चया रूपक्खन्धस्स पञ्जापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तम इट्ठारम्मण कुसलविपाकट्ठाने, उत्तम अनि-ट्ठारम्मण अकुलविपाकट्ठाने" [] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुपन्नानं कम्मसमादानानं ठानसो हेतुसो विपाक यथाभूत पजानाती' [सं० ५.३०४, अ० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संखारान यदिद अविज्जो" [] ति अविज्जा संखारान पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयट्ठ करती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो च मधुरस्सा पि अमधुरस्सा पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारान पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पन^३त्थे 'हेतुहेतु' अधिपेत्तो ।

(२२) इति 'हेतू धम्मा न-हेतू धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगत हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सव्वपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च आपटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सव्वपदान मातिकावर्णनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुद्धान कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवा ति एव रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्त अरूपिभाव पटिक्खिपति । उप्पन्नं छहि विज्जाणेही ति पच्चुपन्न रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदि-तव्व । नियमो^४ पण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीता-नागत विजानन्ति । मनोविज्जाण पन अतीतं पि अनागत पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गत ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्चमेव । जराय अभिमवितव्वधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जरामिभूत-मेवा' ति वुत्त । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सहो मान-सण्ठान-कोट्टासेसु दिस्सति । "सेय्योहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा"[वि० ३६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्ठान । [305] 'कथ-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्ठितं ति अत्थो । 'एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थुं' [वि० ३०६, ३०८] ति आदीसु कोट्टासो विधा नाम । इधा पि कोट्टासो व अधिपेत्तो ।

(२४) 'सगह'-सहो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मं. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियामो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्ठान.

तत्थ “सव्वे खत्तिया आगच्छन्तु, सव्वे ब्राह्मणा सव्वे वेस्सा सव्वे सुद्धा आगच्छन्तु” [] , “या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो — इमे धम्मा सीलक्खन्धे सगहिता” [म० १.३०१] ति अय ‘सज्जाति-सगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तु’ति वुत्तट्ठाने विथ हि इध सव्वे जातिया एकसगह गता । “सव्वे कौसलका आगच्छन्तु, सव्वे मागधिका, सव्वे भारुकच्छका आगच्छन्तु []”, “यो चावुसो विसाख सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि — इमे धम्मा समाधिकक्खन्धे सगहिता” [म० १.३०१] ति अय ‘सज्जातिसगहो’ नाम । एकट्ठाने जाता सबद्धा सव्वदा आगच्छन्तु ति वुत्तट्ठाने विथ हि इध सव्वे सज्जातिट्ठानेन वुत्थोकासेन एकसगह गता । “सव्वे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सव्वे अस्मारोहा, सव्वे रथिका आगच्छन्तु”, [] “या चावुसो विगाल्व सम्मादिट्ठि, यो च सम्मानक्रापो — इमे धम्मा पञ्जाखन्धे सगहिता” [म० १.३०१] ति अय ‘किरियामगहो’ नाम । सव्वे व हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसगह गता । “चक्खायतन कतम खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतन रूपक्खन्धगणन गच्छति । इद्धि चक्खायतन रूपक्खन्धगणन गच्छति, तेन वत रे वत्तव्वे — चक्खायतनं रूपक्खन्धेन संगहित” [क० २ ३३५] ति, अय ‘गणनमगहो’ नाम । अय-मिध अधिपेतो । एक-कोट्ठानेन रूपगणना ति अय हेत्थ अत्थो । एस नयो सव्वत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसगहादीमु ‘अत्थि रूप उपादा, अत्थि रूप नो-उपादा’ [५८५] ति एव भेदसम्भावतो^१ पुच्छापुव्वगमं पदभाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [१५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुद्धित्वा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [३०६] इदानीं त पमे-दतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [१५९६] ति आदिमाह । एव तेवीसैतिविध उपादा-रूप सखेपतो उदिसित्वा पुन तदेव वित्थारतो निदिसन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [१५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविध चक्खु — मसचक्खु पञ्जा-चक्खु च ।

(२६) एतेमु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु आणचक्खु दिव्वचक्खु धम्मचक्खु’ ति पञ्चविधं पञ्जाचक्खु । तत्थ “अहस खो”ह भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलो-केन्तो सत्ते अपरजक्खे ... पे० ... दुविज्जापये’ [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सव्वञ्जुत्तज्जाणं” [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खु उदपादि आण उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं आणचक्खु नाम । “अहस खो अहं भिक्खवे दिव्वेन चक्खुना विमुद्धेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS, सी०-^०सम्भवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०.
४ Dialogues ii.26.

दिब्बचक्खु नाम । “तरिंम येवासने विरज वीतमल धम्मचक्खु उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिममग्गत्यसखातं जाण धम्मचक्खु नाम ।

(२७) मंसचक्खु पि ससंभारचक्खु पसादचक्खु ति दुविधं होति । तत्थ खाय अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्टिकेन, उपरि भमुकट्टिकेन, उभतो अक्खिक्खूपेहि, अन्तो मत्थलुगेन, बहिद्धा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चत्तस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभवो सण्णानं, जीवितं भावो कायपसादो चक्खुपसादो’ ति चुद्दसं संभारा । वित्थारतो ‘चत्तस्सो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्णानं-संभवा छ’ इति इमानि दसं चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायपसादो चक्खुपसादो ति चत्तारि एक्कन्तं कम्मसमुद्धानानेवा ति इमेसं चतु-[307]-चत्तालीसाय रूपानं वसेनं चतुचत्तालीसं संभारा । यं लोको सेतं चक्खु पुयुलं विसटं^१ वित्थिण्ण ‘चक्खु’ ति सज्जानन्तो न चक्खु सज्जानाति, वत्थु चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, नहारुसुत्तकेन मत्थलुगेन आवुद्धो, यत्थं सेतं पि अत्थि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पित्तुस्सदत्ता कण्हं, रुधिरुस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्ण होति, आपुस्सदत्ता पग्घरति, तेजुस्सदत्ता परिदहति, वायुस्सदत्ता सभमति, इदं ससंभारचक्खु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिवद्धो चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्खु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्खुनो^२ सेतमण्डलपरिक्खित्तस्स कण्हमण्डलस्स मज्जे, अभिमुखे ठितानं सरिरसण्ठानुपसिदेसभूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिच्चुपट्लेसु आसित्तं तेलं पिच्चुपट्लानि वियं, सत्तं अक्खिक्खुपट्लानि व्यापेत्वा, धारण-नहान-मण्डन-वीजनकिञ्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो वियं, सन्धारणा-आब्रन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतूहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थमियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकासिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्मसेनापतिना—

“येन चक्खुपसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परित्तं सुखुम एतं ऊकासिरसैमूपमं” [] ति ॥

(२९) चक्खुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§ ५९७] । यं चक्खुं चतुन्नं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादित्वा पवत्तापसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues 1.135. २ सि०-विमह. ३ See विमु० १४.४७.४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-देहं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च," चतुपरिवत्तमुत्ते^२
 "द्विन्न महाभूतान उपादाय पसादो^३ पठवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-
 भूतेहि सुसगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[]"तिवुत्त, त परियायेन वुत्त ।
 अय हि सुत्तन्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुन्न महाभूतान उपादाय
 पसादो सो तेमु एकेकस्सा पि द्विन्न पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना
 आगता । अभिधम्मो पन निपरियायदेसना नाम । तस्मा इध 'चतुन्न महाभूतान
 उपादाय पसादो'ति वुत्त । 'अय मे अत्ता' ति बालजनेन परिग्राहितत्ता अत्तमात्रो
 वुच्चति सरीर पि खन्धपञ्चक पि । तस्मिं परियापन्नो त-निस्सितो ति अत्तभाव-
 परियापन्नो [§ ५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सक्का ति अनिदस्सनो ।
 पटिवट्टननिघंसो एत्थ जायती ति सप्पटिघो ।

(३०) येना ति आदीमु अय सखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अय
 सत्तो इदं वुत्तापकार रूपं अतीते पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते
 पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिभिन्न चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूप
 पस्से वा, अतीत वा रूप अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुपन्न पच्चुप्पन्नेन पस्सति,
 अनागत अनागतेन पस्सिस्सति, सचे त रूपं चक्खुस्स आपाथ आगच्छेय्य चक्खुना
 तं रूप पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिकपवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेतं,
 सज्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेतं, सुज्जतभावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु
 पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दट्ट कारेती ति चक्खुन्द्रियं पेतं । लुज्जनपलुज्जनट्टेन
 लोको पेसो । बलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूरणीयट्टेन समुहो पेसो । पस्सिद्ध-
 ट्टेन पण्डरं पेतं । कस्सादीन अभिज्झायनट्टेन खेत्तं पेतं । तेस येव पत्तिट्टट्टेन
 वन्थुं पेतं । समविसमं दस्सेन्त अत्तभाव नेती ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्टेन नयनं
 पेतं । सक्कायपरि-[309]-यापन्नट्टेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-
 मिक्कट्टेन च सुज्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता 'पस्सि वा'ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खु पेतं ति
 आदीनि चुद्दस नामानि योजेत्वा चक्खायतनस्स चत्तारो ववत्थापननया वुत्ता ति
 वेदितव्वा । कथ ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पटिघेन रूपं
 सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेतं...पे०...सुज्जो गामो
 पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§ ५९७] ति अयमेको नयो । एव सेसा पि
 वेदितव्वा ।

(३२) इदानी यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेमु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ सि०, म०— असंगहिता. २ Another name for बहुधातुकमुत्त (No. 115), See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खु.

चक्षुष्पसाद घट्टेति, तस्मा तं आकारं पक्रासेतुं दुतियो निहिसवारो [§५९८] आरद्धो । तत्थ यम्हि चक्षुम्ही ति यम्हि अधिकरणभूते चक्षुम्हि । रूपं ति पच्चत्तवचनमेत । तत्थ पटिहज्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहज्जति वा ति पच्चुपन्नत्थो । पटिहज्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहज्जे वा ति विकप्पनत्थो । अतीत हि रूप अतीते चक्षुस्मिं पि पटिहज्जि नाम । पच्चुपन्न पच्चुपन्ने पटिहज्जति नाम । अनागत अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सचे त रूप चक्षुस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्षुस्मिं पटिहज्जेय्य त रूप ति अयमेत्थ विकप्पो^१ । अत्थतो पन पसाद घट्टयमानमेव रूप पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमैनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोक्केतुकामस्स रूपे चक्षु उप-सहरतो चक्षु रूपस्मिं पटिहज्जति, तस्मा त आकार पक्रासेतुं ततियो निहिसवारो [§५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्मण सपटि-च्छमानमेव रूपस्मिं पटिहज्जति नाम । इधा पि पुरिमैनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो पर फस्सपञ्चकान उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेस येव आरम्मणपटिवद्ध-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षु निस्साय, पच्चय कत्वा । रूपं आरब्भा ति रूपारम्मण आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इमिना चक्षुष्पसादवत्थुकान फस्सादीन पुरे-जातपच्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्मणाधिपति-आरम्मणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पच्चयभावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूप आरम्मणमस्सा ति रूपारम्मणो ति एव आरम्मणपच्चयमत्तेनेव पच्चयभावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा । एव कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इद तं' ति नानापकारतो दस्सेतु, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेरस निहिसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्थ चतुन्न चतुन्न ववत्थापननयान आगतत्ता द्विपञ्जासनयेहि पटि-मण्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोतायतनादिनिहैसेसु [§६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्त पनेत्थ एव वेदितव्वं—सुणाती ति सोतं [§६०१] । त ससभारसोत-विलस्सं अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अगुलिवेठकसण्ठाने पदेसे वुत्तपकाराहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थंभियमान, आयुना अनुपालियमान, वर्णादीहि परिवुत्तं सोतविज्जाणादीनं यथारह वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिद्वति । घायती ति

१ सी०, म०, PTS- परिकप्पो, मि०- विकप्पनत्थो. २ See ४.३१.

३ See विमु० १४.४९-५२.

घ्राणं [§६०५...]। त ससभारघ्राणविलस्य अन्तो अजपदमण्डाने पदेसे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थभन-अनुपालनपरिवार घ्राणविज्जाणा-[311]-दीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमान तिष्ठति । सायनद्वेन जिह्वा [§६०९...] । सा ससभारजिह्वामञ्जस्स उपरि उपलदलगमण्डाने पदेसे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थभन-अनुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमाना तिष्ठति । यावता पन इमस्मि काये [§६१३...] उपादिन्नकरूप नाम अत्थि, सव्वत्थ कायायतन, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तपकार उपकार-उपस्थभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीन यथारह वत्थुद्वारभाव साधयमानं तिष्ठति^१ । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिपमेदो च अत्थो च चक्खुनिदेसे [१५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । केवल हि इध चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनि, रूपपदस्स ठाने सहपदादीनि, परस्सती ति आदीन ठाने सुणी [१६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्त पेत्त, नयन पेत्त' [१५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावो द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेस सव्वत्थ वुत्तमदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मि काये उपादिन्नकरूप नाम अत्थि, सव्वत्थ कायायतन, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एव मन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती'ति ? 'न आपज्जती'ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्म अज्जत्थ अभावतो' । 'यदि एव, न सव्वत्थ कायायतन ति ?' 'नेव परमत्थतो सव्वत्थ । विनिब्भुजित्वा पन'स्स नानाकरण पञ्जापेतु न सक्का, तस्मा एव वुत्त । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतु असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपगहणेनेव रसगहणं गच्छेय्य । एव कायायतन पि परमत्थतो नेव सव्वत्थ अत्थि, न च सव्वत्थ नत्थि, विवेचेतु असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्वा^२ ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिववत्थापनतो पेतस्स असम्मिस्सता वेदितव्वा—एतेसु हि रूपाभिधातारह-भूतपसादलक्खण^३ ददुक्कामतानिदान-कम्म-समुद्धान-भूतपसादलक्खण वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरस, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपद्धान, ददुक्कामतानिदान-कम्मजभूतपदद्धान । सद्दादिधातारह-भूत-पसादलक्खण सोतुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-भूतपसादलक्खण वा सोत, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपद्धान, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपदद्धान । गन्धाभिधातारह-भूतपसादलक्खणं धातितुकामतानिदान-कम्मसमुद्धान-

१ Here ends वि० १४.५२. २ सि० inserts before this काये.

३ M., सी० insert hereafter विनिब्भुजित्वा. ४ See वि० १४.३७-४१.

भूतपसादलक्खण वा घाणं, गन्धेसु आविज्जनरसं, घाणविज्जाणस्स आधारभाव-
पच्चुपट्टानं सायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्टानं । रसाभिघातारह-भूतपसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्टान-भूतपसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेसु
आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्टाना, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्टाना । फोट्ठब्बाभिघातारह-भूतपसादलक्खणो फुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुट्टान-भूतपसादलक्खणो वा कायो, फोट्ठब्बेसु आविज्जनरसो, कायविज्जा-
णस्स आधारभावपच्चुपट्टानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानो^१ ।

(३९) केचि^२ पन 'तेजाधिकान'^३ भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पठवी-आपाधि-
कान भूतान पसादा सोत-घाण-जिह्वा, कायो सब्बेस' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कान पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पठवाधिकान पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काय'
ति वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'सुत्त आहरथा'ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

(४०) केचि पनेत्थ 'तेजादीन गुणहि रूपादीहि अनुग्गहभावतो'ति कारणं^४
वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'को पनेव [313] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिग्गोसेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा
वत्तु'ति ।

(४१) अथा पि वदेय्युं—'यथा तेसु तेसु संभारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-
ताय पठवी-आदीन सन्धारणादीनि किच्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु समा-
रेसु रूपादीन अधिकभावदस्सनतो इच्छितव्वमेवेतं रूपादयो तेसं गुणा'ति । ते
वत्तब्बा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पठवीअधिके कपासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स वण्णतो पि सीतूदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेतं उभयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेत एतेसं^५ निस्सय-
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपरसादयो अज्जमज्ज विसेदिसा
होन्ति, एवं चक्खुपसादादयो, अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेत । किं पन त यं अज्जमज्जस्स असाधारण ? कम्ममेव तेसं विसेसकारण ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेस विसेसो, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उपज्जति । समाने^६ हि पसादो, न विसमाने^७ ति पोराणा' ।

(४२) एव कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि असंपर्त्त-

^१ Here ends विसु० १४.४१. ^२ According to VisCm., वसुधम्म
of the Mahāsaṅgītikas. ^३ For ४.३९-४२; see विसु० १४.४२-४६.
^४ Refers to the views of the Vāis'eṣikas. ^५ See तर्कसंग्रह
§§ १०-१२. ^६ M., PTS, म०, सि०—पहायेथ तमेतेसं. ^७ M. only reads so.
विसु० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानान
....विसमानान. ^८ See Vim. p.100; स्फुटार्था १.८४-८६ on वसु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अँनल्लीननिस्सये एव विसये विञ्ञाणहेतुत्ता ।
घाण-जिह्वा-काया सम्पत्तविसयगाहका, निस्सयवसेन चैव सयं च अत्तनो निस्सय
अल्लीने येव विसये विञ्ञाणहेतुत्ता ।

(४३) अट्ठकथाय पन “आपाथगतत्ता व आरम्मण सपत्त नाम । चन्द-
मण्डलमुरियमण्डलान हि द्वाचत्ताल्लीसयोजनसहस्समत्थके ठितानं वण्णो चक्खु-
पसाद घट्टेति^१ । सो दूरे ठत्वा पञ्ञायमानो पि सपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता
चक्खुसपत्तगोचरमेव नाम । दूरे रुक्ख छिन्दन्त्तान पि, रजकॉन च वत्थं धोवन्तान
दूरतो व कायविकारो पञ्ञायति । सहो पन धातुपरपराय आगन्त्वा सोत घट्टेत्वा
सणिकं ववत्थान गच्छती” [] ति वुत्त । [314] तत्थ किञ्चा पि आपाथगतत्ता
आरम्मण सपत्त ति वुत्त, चण्डमण्डलादिवण्णो पन चक्खु असपत्तो^२ दूरे ठितो व
पञ्ञायति । सहो पि सचे सणिकं आगच्छेत्थ, दूरे उपन्नो पि चिरेन मुयेय्य,
परम्परवट्टनाय आगन्त्वा सोत घट्टेन्तो असुकदिसाय नामा ति न पञ्ञायेय्य ।
तस्मा असपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम बहि मित्तसम्मट्टट्टाने नाभिरमति, सकारट्टाने
तिणपण्णगहनवम्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकगत आप-
ज्जति, एवमेव चक्खु पेत विसमज्झामय मट्टेसु मुचण्णमितिआदीसु नाभिरमति,
ओलंकेतु पि न इच्छति, रूपचित्तपुफलताविचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-
सेसु हि ठानेसु चक्खुमिह अपहोन्ते मुख पि विवरित्वा ओलंकेतुकामा होन्ति ।

(४५) मुमुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतव्व न पस्सति, अक्खीनि निम्भी-
लेत्वा चरति । यदा पन व्यामसतमत्त उदक ओगाहित्वा विल पविसित्वा निपन्नो
होति, तदाँस्स चित्तं एकगग होति मुख सुपति, एवमेव सोत पेत विलमज्झासय
आकाममन्निसित कण्णच्छिद्दकूपके येव अज्झामय करोति । कण्णच्छिद्दाकासो येव
तस्म सहमवणे पच्चयो होति । अजटाकासो पि वट्टति येव । अन्तो लेणस्मि हि
मज्झाये कयिरमाने^३ न लेणछटन भिन्दित्वा सहो बहि निक्खमति, द्वारवातपान-
छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरपरायेव घट्टेन्तो गन्त्वा सोतपसाद घट्टेति । अथ
तस्मि काले ‘अमुको नाम सज्जायती’ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एव सन्ते
सपत्तगोचरता होति ।

(४६) ‘कि पनेत संपत्तगोचर’^४ ति ? ‘आम, सपत्तगोचर’ ति । ‘यदि एव,
दूरे मेरीआदीसु वजमानेसु दूरे सहो ति जानन न’ भवेय्या’ ति ? ‘नो न भवेय्य’^५ ति ?

^१ म०-अल्लीन°. ^२ Here ends वि० १४४६. ^३ M. सन्वेति.
^४ See ६.१९ below. ^५ M.-सपत्ते ^६ सी०, म०-मिनिद्ध°. ^७ म०,
नि०-लनादिचित्तेसु. ^८ सी०, म०-करीयमाने ^९ M, PTS omit ^{१०} वि०
१४.४६; वि० 100-01. ^{११} सी०, म० omit. ^{१२} All authorities but
नि०-भवति

सोतापसादस्मिं हि घट्टिते दूरे सद्दो आसन्ने सद्दो, परतीरे सद्दो ओरमतीरे सद्दो ति तथा तथा जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिद्दं ततो [315] ततो सवनं होति, चन्दिमसुरियादीन दस्सन विया ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि रुक्खे वा भूमिय वा न रमति । यदा पन एक वा द्वे वा लेडुपाते अतिकम्म अजटाकास पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्त आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्झासय वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नववुडे देवे भूमि घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा वातं आकङ्कन्ति । अगुलीहि गन्धपिण्ड गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वात अनाकङ्कन्तो नेव तस्स गन्ध जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेडुपहारादीहि उपहृतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्धनट्ठाने^१ छारिक वियूहित्वा निपन्नस्स पन फामुक होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्झासया आपोसन्निसिततरसारम्मणा । तथा हि तियामरात्तिं समणधम्म कत्वा पि पातो व पत्तचीवरमादाय गाम पविसितव्व होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेलेन असेदितस्स रस जानितु ।

(४९) सिंगालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकमुसाने मनुस्समस खादित्वा निपन्नस्सेव पन'स्स फामुक होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्झासयो पठवीसन्निसितफोट्टव्वारम्मणो । तथा हि अज्ज उपादिन्नक अलभमाना सत्ता अत्तनो व हत्थतले सीस कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकवाहिरा च'स्स पठवी आरम्मणगहणे पच्चयो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैन्यनस्स, हत्थे ठितान पि वा फलान, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिपीलेन्तेन वा थद्धमुदुभावो जानितु ति । अज्जत्तिकवाहिरा पठवी एतस्स कायपसादस्से^२ फोट्टव्वजानने पच्चयो होति । एव लक्खणादिवक्तथानतो पेतस्स असम्मिस्सता वेदितव्वा । अज्जे येव हि चक्खुपसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान-गोचरज्झासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तापसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेस असंमिस्सताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवण्णानान धजानं उरसापितान किञ्चा पि छाया एकावद्धा विय होति, अज्जमज्ज पन असमिस्सा व, यथा च पञ्चवण्णेन कापासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विय होति, तस्स तस्स पन असुनो पाटियेक्कं जाला अज्जमज्जं असमिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिं अत्तभावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवल च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.,- उद्धनद्वारे. २ M., PTS, सि०-गामज्झासया. ३ सी० inserts before this अत्थन°. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above

असम्मिस्सानेव । इमस्मि हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो^१ कोट्ठासा^२ । तत्थ नाभितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मि कायदसक, भावदसक, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुममुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्ताळीस रूपानि । नाभितो उद्ध याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसक, भावदसक, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतु-पञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्ध उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसक, सोत-दसक, घाणदसक, जिह्वादसक, कायदसक, भावदसक, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीनि रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुपमादस्स पच्चयानि चत्तारि महाभूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीविनिन्दिय चक्खुपमादो ति इट्ठ एकन्ततो अधिनिब्भुत्तान दसन्न^३ निक्कलरूपान वनेन चक्खुदसक नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि । तेसु हेट्ठिमकाये रूप मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धि असम्मिस्स । सेसकायद्वये पि रूप इतरेहि सद्धि असम्मिस्समेव । यथा हि सायण्हमये पव्वतच्छाया च खखच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विथ्य होन्ति अञ्जमञ्ज पन असम्मिस्सा व, एव इमेसु कायेसु चतुचत्ताळीम चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विथ्य होन्ति, अञ्जमञ्ज पन असम्मिस्सैनेवा ति ।

(५२) क्वायतननिहेमे [६१७] वण्णो व वण्णनिभाः निभाती ति वा निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निभा वण्णनिभा । सद्धि निदस्सनेन सनिदस्सनं, चक्खुविज्जाणेन पस्सितव्व ति अत्थो । सद्धि पट्ठिघेन सप्पट्ठिघं, पट्ठिघट्ठननिवसजनक ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुक्कसमान नीलं, कण्ठिकारपुक्कसमान पीतकं, वन्धुजीवकपुक्कसमानं लोहितकं, ओमथितारकसमान ओदातं । झामगारसमान कालकं, मन्दरत्त सिन्धुवारकण-वीरमकुलसमानं मज्जेट्ठक ।

“हरित्तच सामवण्णकाम सुमुख पक्कमा”ति

एत्थ पन किञ्चा पि ‘हरी’ति सुवण्णं वुत्त, परतो पन’स्स जातरूपगहणेन गहितत्ता इध साम हरि नाम । इमानि सत्त वत्थु अनामसित्वा सभावनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरित्तसदलवण्ण । अम्बंकुरवण्णं ति अम्बकुरेन समानवण्ण । इमानि द्वे वत्थु आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस वोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोहारो उप-निधाय-सिद्धो चेव संनिवेससिद्धो च । दीघादीनि हि अञ्जमञ्ज उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives द्वे दिमा. २ M., PTS insert hereafter
न ३ See ४ ३८ above. ४ M., PTS- सिन्धुवार. न०, सि०- सिन्धुवार.
५ जा ५.३५० गाथा ८९.

सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेशविसेसेन । तत्थ रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । थूलं उपनिधाय ततो खुद्दकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्ततरं थूलं । चक्कसण्ठानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्ठानं परिमण्डलं । चतूहि असेहि युत्तं स्तुरस्सं । छळंसादीसु एसेव नयो । निन्नं ति ओनत्तं, थलं ति उन्नत । तत्थ यस्मा दीघादीनि फुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निपरियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं त निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन वोहारेन रूपायतनमेवेत्थ मासितं ति वेदितव्वं । छाया आतपो ति इदं अञ्जमञ्जपरिच्छिन्नं, तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तत्थ 'अब्भा'ति वलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतूहि अब्भादीन वण्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वण्णनिभा ति आदीहि तेस तेस पमा-[318]-वण्णा दस्सिता । तत्थ चन्दमण्डलादीन वत्थून एव विसेसो वेदितव्वो—मणिर्मय रजतपटिच्छन्न एकूनपण्णासयोजनायामविथार चन्दस्स देवपुत्तस्स विमान चन्दमण्डलं नाम । सोवण्णमय फलिकपटिच्छन्न समपञ्जासयोजनायामविथार सुरियस्स देवपुत्तस्स विमान सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ट-दस-द्वादस-योजनायामविथारानि तेस तेस देवपुत्तान विमानानि तारकरूपानि नाम । तत्थ हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उभिन्न अन्तर योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्त होति ! द्वीसु पस्सेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सीघगमनो, तारका सब्बसीघगमना । कालेन चन्दिमसुरियान पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कसमय । मणी ति ठपेत्वा वेळुरिय सेसो जोतिरसादिअनेकपभेदो । संखो ति सामुद्धिको; मुत्ता सामुद्धिका पि, सेसा पि । वेळुरियो ति वेळुवण्णमाणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवण्णो । सत्था हि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं पि सत्थुवण्णं । रजतं वुच्चति कहापणो—लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'वोहार गच्छन्ती' ति वुत्त त सब्ब पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनञ्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेस तट्टिक-पिलोतिक-कणिक-वण्णादिभेद रूप गहित । त हि सब्बं ये-वा-पनकेसु पविट्ठ । एवमेत नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूप सब्बं लक्खणादीहि अभिन्नमेव । सब्बं हेत चक्खु-पटिहन्ननलक्खण रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसयमावरसं, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टान, चतुमहाभूतपदट्टानं । यथा चेत्त तथा सब्बानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तत्थ वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिद्देसे [§५९६-६००] वुत्तनयेनेव

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तत्थ चक्खुपुव्वगमो निद्देसो इध पन रूपपुव्वंगमो । तत्थ 'चक्खु पेत्त' ति आदीनि जुद्धस नामानि, इधा पि 'रूपं पेत्त' ति आदीनि तीणि । सेत्त तादिसमेव । यथा हि चतुहि नयेहि मण्डेत्वा चक्खुं ववत्थापेतु तेरस्स वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सद्दायतननिद्देसे [§६२१-२४] भेरिसद्दो ति महाभेरी-पट्टहभेरीन सद्दो । भुत्तिग-संख-पणवसद्दा पि मुत्तिगादिपच्चया सद्दा । गीतसखातो सद्दो गीतसद्दो । वुत्तावनेसानं वीणादीन तन्तिव्रद्धान सद्दो वादितसद्दो । सम्मसद्दो ति कंसनात्त कटुतात्तसद्दो । पाणिसद्दो ति पाणिपहारसद्दो । सत्तानं निग्घोससद्दो ति बहुन्न सन्निपतितान अपञ्जायमान-पटव्यञ्जन-निग्घोमसद्दो । धातूनं सन्निघात-सद्दो ति रक्कमान अञ्जमञ्जनिवसन-गण्डिकोकोट्टनादिसद्दो । वातस्स वायतो सद्दो दान उद्दे । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहत्तस्स वा सद्दो उदकसद्दो । मनुस्सान पट्ठापादित्तो मनुस्ससद्दो । त ठपेत्वा सेसो सव्वो पि अमनुस्ससद्दो । इमिना पदद्वयेन सव्वो पि सद्दो परियादिन्नो ।

(५७) एव सन्ते पि वसकालन-पिलोत्तिकफालनादीसु पवत्तो पालिय अनागतसद्दो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठो ति वेदितव्वो । एवमयं भेरीसद्दादिना भेदेन भिन्नो पि सद्दो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सव्वो पि हेम सोतपट्टहननलक्खणो सद्दो सोतविञ्ज पत्त विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेस चक्खायतननिद्देसे [§§५९६-२००] वुत्तनयेनेव वेदितव्व । इधा पि हि चतुहि चतुहि नयेहि पटि-मण्डिता ते न वारा वुत्ता । तेस अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितु ति न वित्थारितो ।

(५८) गन्धायतननिद्देसे [§§६२५-२८] मूलगन्धो ति य किञ्चि मूलं पटिच्च निवत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिद्धसपिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्ठगन्धो । दुग्गन्धो ति अनिट्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सव्वो पि गन्धो परियादिन्नो । एव सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-त्तिकगन्धादयो पालिय अनागता सव्वे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्वो । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सव्वो पि हेस घाणपट्टहननलक्खणो गन्धो, घाणविञ्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेस चक्खायतननिद्देसे [§§५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदि-तव्वं । इधा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारा वुत्ता । ते अत्थतो पाकटा येव ।

१ M, PTS, म० add चतुहि. २ See ४.३४. ३ म०, मी०-वण्डि-
M.- गनिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in अ० काय
साकादीन. See थेरी०- १; M., PTS - म०- ऊकादीन. ६ See -ना p.50.

(५९) रसायतननिर्द्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूल पटिच्च निवृत्तरसो । खन्धरसादीसु पि एसेव नयो । अम्बिलं ति तक्कम्बिलादि । मधुरं ति एकन्ततो गोसपिआदि । मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसाव होति । फाणितं खारियुत्त चिरनिक्खित्तं खारियं होति । सपि पन चिरनिक्खित्त वण्णगन्धे जहन्तं पि रस न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं । तिक्तकं ति निम्ब-पण्णादि । कटुकं ति सिंगिधेरमरिचादि । लोणिकं ति सामुदिकलोणादि । खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि । लपिलं ति बदरसालैव-कपिट्टसालवादि । कसावं ति हरीटकादि । इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता । तं-त-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो । सादू ति इट्ठरसो, असादू ति अनिट्ठरसो । इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो ।

(६०) एव सन्ते पि लेड्डुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टान पविट्ठा ति वेदितव्वा । एवमय मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सब्बो पि हेस जिह्वापटिहननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयभावसरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेस चक्खायतननिर्द्देशे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदितव्व । [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमण्डता तेरसे वारा वुत्ता ।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्द्देशे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं । येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिंगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो । तत्थ 'लिंग' ति सण्ठान । इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीन सण्ठान न पुरिसस्स विय होति । इत्थीन हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो । हत्थपादा खुद्दका, मुख खुद्दकं । निमित्तं ति सज्जानन । इत्थीन हि उरमस विसदं होति, मुख निम्मस्सु-दाटिक । केसवन्धवत्थगहण पि न पुरिसान विय होति । कुत्तं ति किरिया । इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसलकेहि कीळन्ति, धीर्तालिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन सुत्तक नाम कन्तन्ति । आकण्णो ति गमनादिआकारो । इत्थियो हि गच्छमाना अविसद गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति । पुरिस पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति । इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभय पि एकत्थं, इत्थिसभावो ति अत्थो । अय कम्मजो पटिसन्धिसमुट्ठितो । इत्थिलिंगादि पन इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं ।

१ Mentioned in Vin. 1.201. २ Referred to in Vin. iv. 259. अत्थ See ४.३४. ४ सि०-उरं. ५ म०-अविसद. ६ सी०, म०-चित्तधीत-

१ M. ७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुट्ठित; PTS-पन न इत्थि-

- पटिच्च पवत्ते समुट्ठित ।

‘कस्मा’ ? ‘सदा अभावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उपजति, तदा पुरिसव्यञ्जन पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जन पटिच्छन्न गूळं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेस इन्द्रिय दुतियव्यञ्जनकारण भवेय्य, सदा पि व्यञ्जनद्वय तिष्ठेय्य । न पन तिष्ठति । तस्मा वेदितव्वमेत न तस्स त व्यञ्जनकारण । कम्मसहाय पन रागचित्तमेवेत्थ कारण । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गव्वं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको पर गव्वं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवितिन्द्रियनिहेसे [§६३५] य वत्तव्वं त हेट्ठा अरूपजीवितिन्द्रिये वुत्तमेव । केवल हि तत्थ **यो तेसं अरूपीनं धम्मानं** [§१९] ति वुत्त, इध रूप-जीवितिन्द्रियत्ता **यो तेसं रूपीनं धम्मानं** [§६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—सहजात-रूपानुपालनेलक्खण जीवितिन्द्रिय, तेस पवत्तनरस, तेस येव ठपनपच्चुपट्टान, यापयितव्वभूतपदट्टानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिहेसे [§६३६] **कायविज्जत्ती** ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भाव विज्जापेत्तान तिरच्छानेहि पि पुरिसान, पुरिसेहि वा तिरच्छानान पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सय कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधू” [५०३६१] ति आदीसु आगतो चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविप्फन्दनेन अधिपायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) **कुसलचित्तस्स** वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि **अकुसलचित्तस्स** वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वीहि परित्ताकिरियाहि अभिज्जापत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियाचित्तेहि **अव्याकतचित्तस्स** वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्खपुथुज्जनान पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानि छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं **अभिक्रमन्तस्स** वा ति आदि वुत्त । अभिक्रमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्रमन्तस्स’ ति पुरतो काय अभिहरन्तस्स । **पटिक्रमन्तस्सा** ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । **आलोकेन्तस्सा** ति उज्जुकं पेक्खन्तस्स । **विलोकेन्तस्सा** ति इतो चित्तो च पेक्खन्तस्स । **संमिज्जन्तस्सा** ति संधियो संकोचेन्तस्स । **पसारोन्तस्सा** ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

१ See ३.२९१. २ सी०— रूपारूपपालन°. ३ See ३.१००.

(७१) इदानीं छहि पदेहि 'सभावतो' दस्सेतु कायस्स थंभना ति आदि वुत्त । तत्थ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्भेत्वा थद्ध करोती ति थम्भना । तमेव उपसगोन वड्डेत्वा सन्थम्भना ति आह । बलवतरा वा थम्भना 'सन्थम्भना' । सन्थम्भितत्तं ति सन्थम्भितभावो । विज्जापनवसेन विज्जन्ति । विज्जापना ति विज्जापनाकारो । विज्जापितभावो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं त हेट्ठा द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जन्तिय [१६३७] । वचीविज्जन्ती ति पदस्स पन निद्देसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितव्वो— वाचाय अत्तनो भाव विज्जापेत्तान तिरच्छानेहि पि पुरिसान, पुरिसेहि वा तिरच्छानान पि, वचीगहणा-नुसरन गहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जन्ति । सय वचीगहणानुसरन विज्जायती ति पि विज्जन्ति । "साधु वाचाय संवरो" [४०३६१] ति आदीसु आगता चोपनसखाता वची एव विज्जन्ति 'वचीविज्जन्ति' । वचीवोसेन अधिपाय-विज्जापनहेतुत्ता सय च तथाविज्जेयत्ता वाचाय विज्जन्ती ति पि 'वचीविज्जन्ति' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुच्चती ति 'वाचा' । गिरियती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्य च तं पथो च अत्थ जातुकामानं आपेतुकामानं चा ति पि 'व्यापथो' । उदीरियती ति उदीरणं । वुस्सती ति घोसो । करियती ति कम्मं । घोसो व कम्मं ति घोसकम्मं । नानापकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वच्चिया भेदो वचीभेदो । सो पन 'न भंगो, पभेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थ वाचा वचीभेदो ति वुत्तं । इमेहि सव्वेहि पि पदेहि 'सद्दवाचा' व दास्सिता । इदानीं ताय वाचाय सद्धि योजेत्वा हेट्ठा वुत्तत्थान विज्जन्तिआदीन पदानं वसेन तीहाकारेहि सभावतो त दस्सेतु या ताय वाचाय विज्जन्ती ति आदि वुत्त । त हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानीं विज्जन्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असमोहत्थं द्वत्तिस-छव्वीस-एकून-वीस-सोळसपच्छिमांनी ति इद पक्किण्णक वेदितव्व— द्वत्तिस चित्तानि हि रूप समुट्ठापेन्ति, इरियापथं उपत्थंमेन्ति, दुविधं पि विज्जन्ति जनेन्ति । छव्वीसति विज्जन्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वय करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वय न करोन्ति । सोळस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिमा ति हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुथुजनान अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवान अभिज्जाचित्तं ति । छव्वीसा ति रूपावचरतो पच्च कुसलानि, पच्च किरि-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See ३.९५-१०१. २ 1.0. द्वारकथाय (अ० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M, PTS, मि०-पच्छिमा ति. ५ मि०-बहिरूप.

चत्तारि फलचित्तानी ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधातु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानी ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सब्बसत्तान पटिसन्धिचित्त, खीणासवान चुत्तिचिन्, आरूपे चत्तारि विपाकचित्तानी ति । इमानि सोळस रूपैरियापथविज्जन्तीसु एक पि न करोन्ति । अज्जानि पि बहूनि आरूपे उपन्नानि अनोकासगतत्ता रूप न समुट्ठापेन्ति । यानि पन कायविज्जात्ति समुट्ठापेन्ति तानेव वचीविज्जन्ति ति ।

(७६) आकासधातुनिहेसे [§६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितु वा भिन्दितु वा न सका ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गत ति 'आकासगत' । न हज्जती ति अघं, अवट्ठनीयं ति अत्थो । अवमेव अघगतं । छिद्दहेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्ट निजटाकास^१ काथित । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूपपरियन्तपकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्ठाना असकुट्ठभाव-छिद्दविवरभावपच्चुपट्ठाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्ठाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अधो तिरिय' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§६३९...] निहेसा चित्तस्स लहुतादीसु [§४३ ..] वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपान गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपट्ठाना, लहुरूपपदट्ठाना । अथद्धतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§६४०] रूपान थद्धभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्ठाना, मुदुरूपपदट्ठाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्जभावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुव्वलभावपच्चुपट्ठाना, कम्मज्जरूपपदट्ठाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्ज विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनो विय रूपान लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिपकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमदितचम्मस्सेव रूपान मुदुभावो सब्बकिरियाविसेसेसु वसवत्तनभावमहवपकारो रूपथद्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुद्धन्तसुवण्णस्सेव रूपान कम्मज्जमावो सरीरकिरियानुकूलभावपकारो सरीरकिरिया-[327]-न अननुकूलकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सकोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS - निस्सट्ठो, सि० - निस्सिना^०. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अज्ज अग्हेहि भोजनसपायं लद्ध, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ति । 'अज्ज उतुसपाय लद्ध, अज्ज अग्हाक चित्त एकग्ग, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिद्देसेसु [§§६४२-४३] आयतनानं ति अङ्केका-दसन्न रूपायतनान । आचयो ति निव्वत्ति । सो रूप्स उपचयो ति यो आयतनान आचयो पुनपुन निव्वत्तमानान, सो व रूपस्स उपचयो नाम होति; वड्ढी ति अत्थो । यो रूपस्स उपचयो सो रूपस्स सन्तती ति या एवं उपचितान रूपान वड्ढि, ततो उत्तरितर पवत्तिकाले सा रूपस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतिरे खत्तकूपरिम हि उदकुग्गमकालो विव आचयो, निव्वत्ति; परिपुण्णकालो विव उपचयो, वड्ढि, अज्झोत्थरित्वा गमनकाटो विव सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एव कि कथित होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतन कथित । आचयो व कथितो आयतनमेव कथित । एव पि कि कथितं होती ति ? चतुसन्ततिरूपान आचयो उपचयो निव्वत्ति वड्ढि कथिता । अत्थतो हि उभय पेत जातिरूपस्सेवाधिवचन । आकारनानत्तेन पन वेनेव्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसन कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्त नत्थि, तस्मा निद्देसे "यो आयतनान आचयो सो रूपस्स उपचयो, यो रूपस्स उपचयो सा रूपस्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्त । यस्मा च उभय पेत जातिरूपस्सेवाधिवचन तस्मा एत्थ आचयलक्खणो रूपस्स उपचयो, पुव्वन्ततो रूपान उम्मुजा-पनरसो, निव्यातनपच्चुपट्ठानो परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपट्ठानो । पवत्तिलक्खणा रूपस्स सन्तति, अनुपवन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुपवन्धरूपपट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिद्देसे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] सभावनिद्देसो । जीरणाकारो जीरणता । खण्डिच्च ति आदयो तयो कालातिक्रमे किच्चनिद्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसौ । अय हि 'जरा' ति इमिना पदेन सभावतो दीपिता, तेन'स्सा'य सभावनिद्देसो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन'स्सा'य आकारनिद्देसो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखान खण्डितभावकरण-किच्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिच्चतो । वलित्तचता ति इमिना मस मिलापेत्वा तचे वलिभावकरणकिच्चतो दीपिता । तेन'स्सा' इमे 'खण्डिच्च' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किच्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारान

१ See notes on §§642-43. २ M., सी०-कत°. ३ सि०, सी०-पवत्तनी ति, ४ M., PTS, सि०-omit. ५ With ४.८२-८४, compare VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्निनो वा तिणस्सखादीन समग्गपल्लिमग्गताय वा ज्ञामताय वा गतमग्गो पाकटो हेति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खु उम्मीलत्वा पि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या हेति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काला-तिक्रमे येव अभिव्यत्ताय आयुस्सवय-चक्खादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया दीपिता । तेन^१स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसा ति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो सहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुखुम पि अत्तनो विसय सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जर पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिक पि अत्तनो विसय गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियान परिपाको' ति पि फलूपचारे-नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनाय एव निद्दिट्ठा सब्बा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा हेति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावादिरस्सनतो रूपधम्मेसु जरा पाकट जरा नाम । अरूपधम्मेसु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एव पि दुविधा हेति । मणि-कनक-रजत-पवाळ-चन्दिम-सुरियादीन विय, मन्ददसकादीसु^२ पाणिन विय च, पुष्कल-^[३२९]-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वर्णविसेसान दुविज्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वर्णविसेसादीन सुविज्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितब्बा । लक्खणादितो पि रूपपरि-पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चु-पट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपच्चमानरूपपदट्टाना ति वेदितब्बा ।

(८५) अनिच्चतानिद्देसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन वयो, भिजनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा त पत्वा रूप खिययति, वेति, भिज्जति च, तस्मा खिययति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसगगवसेन पद वड्डेत्वा भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभावट्ठेन, न निच्च ति अ-निच्चं । तस्स भावो अनिच्चता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्वा रूप अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चन्न पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितब्ब । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, ससीदनरसा, खयवयपच्चु-

१ सि० inserts hereafter वातस्स वा. २ सि०, म० - खण्डिच्चादिनेव.

३ See विस्त० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिभिजमानरूपपदट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्टा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरण गहित । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तान उक्खित्तासिकपच्चा-
मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतार^१ गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एव वदेय्य-‘एत नीहरित्वा अटवीपवेसन मय्ह भारो होतू’ ति । दुतियो ‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठविय पातन मय्ह भारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदन मय्ह भारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगन पोथेत्वा पठविय पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तकखन्धान दुव्वल-
पराधीन-मच्चपरायनभावकरणतां । पठवी-[३३०]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-
पच्चामित्तसदिस मरणं, जरापत्तान खन्धान जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कवळिकाराहारनिद्देसे [§ ६४६] कवळ^३ करीयती ति कवळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवळ कत्वा अज्झोहरीयती ति अत्थो । रूप आहरती ति ‘आहारो’ । एव वत्थुवसेन नाम उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेत पमेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्त । ओदनादीनि हि फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थुनि । पालिय अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनक पविट्ठानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतु यम्मि यम्मि जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन अमितव्वं भुञ्जितव्व ति मुख्वासियं । दन्तेहि विखादि-
तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अज्झोहरितव्व ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किच्चवसेन दस्सेतु कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । त हि मूलफलादि ओदन-
कुम्मासादि वा अज्झोहट कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्च । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्टा सव्वपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर-
ओजमेव दस्सेतु इद वुत्त ।

(८८) कि पनेत्थ वत्थुस्स किच्च ? कि ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-
नानि । वत्थु हि परिस्सय हरति पालेतु न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितु न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतु पि सक्कोन्ति परिस्सय पि हरितु । को पनेस परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छिय हि ओदनादिवत्थुस्मि असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटल गण्हाति, ‘छातो’स्मि, आहार देथा’ति वदापेति । मुत्तकाले उदरपटल मुञ्चित्वा वत्थु गण्हाति । अथ सत्तो एकग्गो होति ।

(८९) यथा हि छायारक्खसो छाया पविट्ठ गहेत्वा देवसखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो भवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डसति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, म०- ओकाम. २ सि० अटवी०. ३ M., PTS., सी०- कवळि.
४ M., PTS- विनिवट्ठित०. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

त विरव सुत्वा 'दुक्खपत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्व । छायास्खसो विय कम्मजतेजो, देवस्खलिकाय बन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटल, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो^१ भवने मोदन्तेन छातकाले^२ ओतरित्वा सीसे डसन विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटलगहण, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहार देथा' ति वचनकालो, तां सञ्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकग्गचित्ता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे बलवती । कुट्टसकमत्तादीनि हि भुञ्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सपिआदीनि पितित्वा ठितस्स दिवस पि भत्त न रुच्चति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितव्वा । कुम्भीलान हि आहार उपादाय मोरान आहारो सुखुमो । कुम्भीला किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेस कुच्छिपत्ता विलीयन्ति । मोरा सपविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरान पन आहार उपादाय तरच्छान आहारो सुखुमो । ते किर निवस्सच्छिट्टितानि विसाणानि चैव अट्टीनि च खादन्ति । तानि च नेस खेलेन तेभितमत्तानेव कन्दमूल विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहार उपादाय हत्थीन आहारो सुखुमो । ते हि नानास्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीन आहारतो गवयगोकण्णमिगादीन आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानास्खपण्णादीनि खादन्ति । तेस पि आहारतो गुन्न आहारो सुखुमो । ते अह्लसुक्खतिणानि खादन्ति । तेस पि आहारतो ससान आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणान आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणान आहारतो पच्चन्तवासीन आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं आहारतो गामभोजकान आहारो सुखुमो । गामभोजकान आहारतो राजराजमहामत्तान आहारो सुखुमो । तेस पि आहारतो चक्रवत्तिनो^३ आहारो सुखुमो । चक्रवत्तिनो आहारतो भुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मान देवान आहारतो चातुम्महाराजिकान आहारो सुखुमो । एव याव परनिम्मित्तवस-[332]-वत्तीन आहारो वित्थारेत्तव्वो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठ पत्तो । लक्खणादितो पि ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसो, उपत्थभनपच्चुपट्टानो, कबळ कत्वा आहरितव्ववत्थुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिहेसे [§६४७] यथा उपादारूप उपादियतेव^४, न अञ्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितव्व ति फोट्टव्वं^५ । फुसित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोट्टव्वं च त आयतन चा ति फोट्टव्वायतनं^६ ।

आपो च त निस्सत्त-मुञ्जतसभावट्ठेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि कुमिन्वा जानितव्यानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतु कतमं तं रूपं फोढव्वायतनं ? पठवीधातू [१६४८] ति आदि-माह । तत्थ कक्खळत्तलक्खणा पठवीधातु, पतिट्ठानरसा, सपटिच्छनपच्चुपट्ठाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाच्चनरसा, मद्धानुपदानपच्चुपट्ठाना । वायोधातु वित्थभनलक्खणा, समुबीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्ठाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पम्भरणलक्खणा, बृहनरसा, सगहपच्चुपट्ठाना । एकेका चेत्य सेसत्तयपदट्ठाना ति वेदितव्वा । कक्खळं ति थद्ध । मुदुकं ति अ-थद्ध । सण्हं ति मट्ठ । फरुसं ति खर । सुखसम्फरुसं ति मुखवेदनापच्चय इट्ठफोढव्व । दुक्खसम्फरुसं ति दुक्ख-वेदनापच्चय अनिट्ठफोढव्व । गरुकं ति भारिय । लहुकं ति अ-भारिय, सल्लहुक ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खळं मुदुक सण्हं फरुस गरुक लहुक' ति पदेहि पठवी-धातु एव भाजिता । "यदा'य कायो आयुमहगतो च होति उस्मासहगतो च विञ्जाण-सहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च [३३३] कम्मञ्जतरो चा" [] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुभूत पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्त ।

(९४) 'सुखसम्फरुस दुक्खसम्फरुस' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फरुसा पि अत्थि दुक्खसम्फरुसा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फरुसा पठवीधातु मुदुतलुणहत्थे दहरे पादे सम्बा-हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्बाह तात, सम्बाह ताता' ति वदापनाकार करोति । सुखसम्फरुसा तेजोधातु सीतसमये अगारकपल्लं आहरित्वा गत्त सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता' ति वदापनाकार करोति । सुखसम्फरुसा वायोधातु उण्ह-समये वत्तसपन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'बीज ताता' ति वदापनाकार करोति । थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्बाहन्ते अद्धीन भिज्जनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अगारकपल्ले आभटे 'अपनेहि न' ति वत्तव्व होति । सीतसमये बीजनेन बीजन्ते 'अपेहि, म मा बीजा' ति वत्तव्व होति । एवमेतास सुखसम्फरुसता दुक्खसम्फरुसता च वेदितव्वा । थं फोढव्वं अनिदस्सनं सण्पट्ठिं [१६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चतुहि चतुहि नयेहि पतिमण्डिता तेरसं वारा हेट्ठा रूपायतनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकपहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एव आगतानि कायपसाद घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? घट्टेन्ति । एकपहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविञ्जाण उपपज्जति नुपज्जती ति ? नुपज्जति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उत्सदवसेन वा आरम्भणकरण होति ।

१ Cf. M. i. 296, S. iii. 143. २ See ४.३४ ३ See ४.५५.

(९६) तत्थ आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आमटे एकं स्थित गहेत्वा थद्ध वा मुटुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके हत्थ ओतरेत्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपान विवरित्वा वातेन सरीरं पहारापेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति । एव आभुजनवसेन आरम्मणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपक्खलति^१ वा सीसेन वा ख्ख पहरति भुञ्जन्तो वा सक्खर डंसति, सो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्मणं करोति । अग्गि अक्कमन्तो पि किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्मणं करोति । बहलवातो कण्णसक्खलि पहरित्वा बधिरभाव करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्मणं करोति । य किंचि धातु आरम्मणं करोन्तस्स कायविञ्जाण पि एकापहारेन नुपपजति । सूचिकलपेन विद्धस्स एकापहारेन कायो वट्ठियति । यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायपसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविञ्जाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिघसो बलवा होति तत्थ तत्थ पठम उपपजति । कुक्कुटयत्तेन वणे धोवियमाने^२ पि असु असु कायपसाद वट्ठेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविञ्जाणं उपपजति । एवं उस्सदवसेन आरम्मणं करोति । उस्सदवसेनेव कायविञ्जाणं उपपजति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्मणतो संक्रन्ति होती ति ? द्वीहाकारेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि ‘तानि चैतियानि चैव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानी च ओलोकेस्सामी’ ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मन कत्वा वन्दितु पि पस्सितुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संक्रन्ति नाम । केलासकूटपटिभाग पन महींचैतियं ओलोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सव्वतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्मणं विस्सज्जेत्वा सद्धारम्मणं संक्रमति । मनुज्जगंधेसु पुण्हेसु वा गन्धेसु वा आगतेसु सद्धारम्मणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्मणं संक्रमति । एव विसयाधिमत्ततो संक्रन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिद्देसे [§ ६५२] आपो ति सभावनिद्देसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमावो । अयपिण्डि-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३ ७४ above.

हि आपोधातु आवन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताय आवद्धत्ता तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पञ्चत-तालट्टि-हन्थिदन्त-गोसिगादीसु पि एसेव नयो । सव्वानि हेतानि आपोधातु एव आवन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आवद्धत्ता व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातून पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुमित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताय आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुमित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आवन्धति । यदि फुसित्वा आवन्धेय्य फोट्टुव्वायतन नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातून पि सेसधातूसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातु फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातु पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातु पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातु फुसित्वा वित्थमेति, तथा तेजोधातु । [336] आपोधातु पन अफुमित्वा व वित्थमेति । उच्छुरस पचित्वा फाणितपिण्डे कयिरमाने आपोधातु थद्धा होति न होती ति ? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पठवीधातु कक्खळलक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिक जात । सा हि रसाकरेन टित्तभाव विजहति, लक्खण न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खळलक्खणा हि पठवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डिकाकरेन टित्तभाव विजहति, लक्खण न विजहति ।

(१०३) चतुन्नं हि महाभूतान भाव'ञ्जथत्तमेव होति, लक्खण'ञ्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अभावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अ० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुन्नं महाभूतान अञ्जथत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न खेव वुद्धे अवेच्च'पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अञ्जथत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनद, कक्खळत्त-लक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अञ्जथत्तं नाम नत्थी ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो पेरेसु उपादिन्नरूपादिनिहेसेसु उपादिन्नपदादीन अत्थो

मातिर्कार्कथाय वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । चक्खायतनादीनि हेट्ठां वित्थारितानेव । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम । उपादिन्नानिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकत्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अत्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि ^३यं वा पना ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन वित्थारितानि । इमिना उपायेन सब्ब-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितब्बो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिन्न पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीन [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अञ्जपच्चयसमुद्धान सगहित । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अञ्जस्मा रूपजनकपच्चया उपजन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेस अनुपत्ति परतो^१ आविर्भवस्सति । अनुपादिन्नं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवल अनुपादिन्नादि-गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अञ्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितब्बानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जत्ति-वचीविज्जत्ती ति इद द्वय यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पञ्जायति, तस्मा वुत्त । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तन्निस्सतत्ता । यथा अनि-च्चस्स रूपस्स जरामरण अनिच्च नाम होति, एवमिद पि चित्तसमुद्धान नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्त ताव पञ्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्त । न पनेत चित्तेन सहभूतानि विय, वेदनादयो विय च उपजति । चित्ता-नुपरिवत्तिताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्त ताव पञ्जायनतो एव हेत द्वय चित्तानुपरिवत्ती ति वुत्त ।

(१०७) ओळारिकं [§ ६७५] ति वत्थारमणभूतत्ता संवट्ठनैवसेन गहे-तव्वतो थूल । वुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्व । दूरे [६७७] ति घट्टन-वसेन अगहेतव्वत्ता दुविज्जेय्यभावेन समीपे ठित पि दूरे । इतरं पन घट्टनवसेन गहेतव्वत्ता सुविज्जेय्यभावेन दूरे ठित पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठा वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वा ।

इद ताव दुविधेन रूपसंगहे विरोसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसादसघट्टन°. ६ M., PTS-दुपरिज्जेय्य°. ७ M., PTS-मुपरिज्जेय्य°. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तान्तथो येष । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीन पच्छिमपदस्स भेदाभावेन आदितो पट्ठाय पुच्छ अकत्वा वै **रूपायतनं दिट्ठं सदायतनं सुतं** [§९६१] ति आदि वुत्त । तत्थ रूपायतन चक्खुना ओलोकेत्वा दक्खितु सक्का ति 'दिट्ठ' नाम जात । सदायतन मोतेन सद् सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुत' नाम जात । गन्धायतनादित्तय घ्राण-जिह्वा-कायेहि पत्वा गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वत्तेन **मुतं** नाम जात । फुसित्वा विज्जाणुपत्तिकारणतो 'मुत' नामा ति वुत्त । सव्वमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्व ति **मनसा विज्जातं** नाम जात ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिर्देशे [§§९६२-६६] **कक्खळं** ति थद्ध । खरमेव **खरगतं**, फरस ति अत्थो । इतरे द्वे पि मभार्यनिर्देशा येष । **अज्झत्तं** ति नियक'-ज्झत्त । **बहिद्धा** ति बाहिर । **उपादिन्नं** ति कम्मसमुद्धानमेव । अवित्सेसेन पन सरीरट्ठकस्सेन गहण । सरीरट्ठक हि उपादिन्न वा होतुं अनुपादिन्न वा, आदिन्नगहित-नरामट्ठवस्सेन उपादिन्नमेव नाम जात । **तेजोगतं** [§९६४] ति स्व्वतेज्जेसु गत उण्हत्त-लक्खण, तेजो एव वा तेजोभाव गत ति 'तेजोगत' । **उस्सा** ति उस्साकारो । **उस्सागतं** ति उस्साभाव गत । उस्साकारस्सेन नाम । **उसुमं** ति बलव-उस्सा । **उसुममेव** **उसुमभाव** गत ति **उसुमगतं** । वादनकवस्सेन **वायो** [§९६५] । वायो एव वायोभाव गतत्ता **वायोगतं** । **थंनितत्त** ति उपललाळतत्तादीन विथ वात-पुण्णान थंनितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहान तिण्ण ओसानपदस्स भेदाभावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वा व निर्देशो कतो । तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितु सक्का ति **चक्खुविज्जेय्यं** [§९६७] ...पे०... मनोविज्जेय्येन जानितु सक्का ति **मनोविज्जेय्यं** ति । तिविधाय मनोधातुदा जानितु सक्का ति **मनोधातुविज्जेय्यं** [§§९६८-६९] । **सव्वं रूपं** ति एत्थ यस्मा एक रूपं पि **मनोविज्जाणधातुया** अजानितव्व नाम नत्थि, तस्मा 'सव्व रूपं' ति वुत्त । **सम्मामवुद्धेन** हि अभिधम्म गत्वा नयं कातु युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अभावेन नय कातु युत्तट्ठान नाम, तस्मा नय करोन्तो 'सव्व रूपं' ति आह । **सुखसम्पस्सो** [§९७०] ति सुखवेदनापटि-लाभपच्चयो । **दुक्खसम्पस्सो** ति दुक्खवेदनापटिलाभपच्चयो । इधा पि फोट्टव्वा-रम्मणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अय नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§§९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सापटिष्ठ-अपटिष्ठताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so.

२ M.-खरगत.

३ M., PTS.-भाव°.

४ M.-होति.

एकादसके [§§९७८-८०] अट्टेकादस आयतनानि विभक्तानि । तेसं तेसं निद्देश-
वारा हेद्वावुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वा । सेस सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असमोहत्थ

समोधान समुट्ठान परिनिफन्न च सखत्तं ति

इदं 'पक्किणक' वेदितव्वं । तत्थ 'समोधान' ति सब्बमेव हि रूपं समोधानतो
चक्खायतन ...पे०... कबळिकारो आहारो [§५९६], फोट्टव्वायतन आपोधातु
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसख होति । त वत्थुरूपेण सद्धिं छब्बीसतिसख वेदितव्व ।
[340] इतो अञ्ज रूप नाम नत्थी ति । केचिं पन 'मिद्धरूप नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी सि सम्मुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि वत्था मिद्धरूप नाम नत्थी ति पट्टिसेवेत्तेव्वा । अपरे बलरूपेण सद्धिं
सत्तवीसति, सभवरूपेण सद्धिं अट्ठवीसति, जातिरूपेण सद्धिं एकूननिंनति, रोगरूपेण
सद्धिं समतिस रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेम विमु अभावं दस्सेत्वा पट्टिस्खपि-
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूप गहितमेव, अञ्ज बलरूप नाम नत्थि ।
आपोधातुया सभवरूप, उपचयसत्ततीहि जातिरूप, जरता निचत्ताहि गहिताहि रोग-
रूप गहितमेव । अञ्ज रोगरूप नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आत्राधो सो वा
विसमपच्चयसमुट्ठितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुट्ठानं' ति कति-रूपानि कति-समुट्ठानानि ? दस एकसमु-
ट्ठानानि, एक द्वि-समुट्ठान, तीणि ति-समुट्ठानानि, नव चतु-समुट्ठानानि, द्वे न
केनाचि समुट्ठहन्ति । तत्थ चक्खुपसादो ...पे०... जीवित्तिन्द्रिय ति इमानि अट्ठ
एकन्तेन कम्मतो व समुट्ठहन्ति । कायविज्जात्ति-वचीविज्जात्ती एत दूय एकन्तेन
चित्ततो समुट्ठाती ति दस 'एकसमुट्ठानानि' नाम । सद्दो उत्ततो च चित्ततो च
समुट्ठाती ति एको 'द्विसमुट्ठानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उत्ततो समुट्ठाति,
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उत्तुचित्ताहारेहि समुट्ठाती ति तीणि
'ति-समुट्ठानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा नि चतूहि समुट्ठ-
हन्ती ति नव 'चतुसमुट्ठानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेस एकतो पि न
समुट्ठहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुट्ठहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उपपन्नं
हि रूप अरूप वा भिज्जती ति [341] अवस्स पनेतं संपटिच्छित्तव्व । न हि
उपपन्न रूप वा अरूप वा अक्खय नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव स्स

१ See note २ on §596. २ 'अभयगिरिवासिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on ३.५५७. ४ See विमु० १४.७१. विमु० ९५. ५ Cf.

§६६१. ६ See ४-१०५ above; also विमु० १४.८०.

५

[निकलेपकण्डवण्णना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तावता कुसलत्तिको सव्वेस कुसलादिधम्मानं पदभाजननयेन वित्था-
रितो होति । यस्मा पन व्यायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो वुत्तो, सेसत्तिकदुकानं
पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एव 'कतमे धम्मा सुखाय
वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचर कुसल चित्त उपपन्न होति सोमनस्स-
सहगत आणसम्पयुत्तं रूपारम्भण वो [344] ... पे० . . ये वा पन तस्मिं समये
अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपन्ना अरूपिनो धम्मा ठपेत्वा वेदनाखन्धं, इमे धम्मा
सुखाय वेदनाय संपयुत्ता' ति आदिना अनुक्कमेन सव्वतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि
विभाजननय सल्लक्खेतु— तस्मा त वित्थारदेसन निक्खिपित्वा, अञ्जेन नाति-
संखेपवित्थारेन नयेन सव्वतिकदुक्कधम्मविभागं दस्सेतु कतमे धम्मा कुसला
[§९८१] ति निकलेपकण्डं आरब्ध । चित्तुपादकण्डं हि^१ वित्थारदेसना, अट्ठकथा-
कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निकलेपकण्डं चित्तुपादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठ-
कथाकण्डं उपादाय वित्थारो ति नातिसखित्तवित्थाराधातुक होति ।

(२) तयिदं, वित्थारदेसन निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणवसेना
पि, निकलेपकण्डं नामा ति वेदितव्वं । वुत्तं हेत—

मूलतो^२ खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निकलेपो ति पवुच्चतो ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानी ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसित ।
तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति
द्वारतो । कायद्वारप्पवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे
[§९८४] ति^३ भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिंग-नामानं
वसेन देसितत्ता अत्थादीनि निक्खिपित्वा देसितं^४ नामा ति वेदितव्वं ।

(३) तत्थ कुसलपदनिहेसे ताव तीणी [§९८१] ति गणनपरिच्छेदो ।
कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्चय-पभव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. §1. ३ M., PTS-वेदन. Also
cf. §984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सिता. ५ M., PTS, सी० omit
नानि. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना.
८ सि० inserts hereafter निकलेपकण्ड.

समुद्गापक-निव्वत्तकट्ठेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानीं नामवसेन दस्सेतु अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्त कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुभूमिककुसल तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि सपयुत्तो । तत्थ अलोभेन सपयुत्ते सखाक्खन्धे, अदोसामोहा पि अलोभेन संपयुत्तसंखारक्खन्धगहण येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुभूमिककुसल पुन तं-सम्पयुत्तकचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्धानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्धित । इमिना पि नयेन तदेव चतुभूमिककुसलं तिण्ण कम्मद्वारान वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एव ताव कुसल तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सित ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्नं हि अकुसलचित्तान एकं मूलेन मुत्त नाम नत्थी ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतु-क्खन्धतो च उद्ध अकुसल नाम नत्थी ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतु-क्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेस पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । य पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§९८२] ति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठित ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठित सहजेकट्ठं^१ नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनैकट्ठ नाम । तेन लोभादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निहिट्ठेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिलिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिलिट्ठत्तिके [§§९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§§१०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकलिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§१२४३]; 'कतमे धम्मा स-रणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति स-रणदुके' [§§१२९४-९५] ति— इमेसु एत्तकेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सेनेन पहातव्वत्तिके [§§१००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सेनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§§१००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति^२, पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§९८१-८३, सि०-अकुसलत्तिके. ३ §1006. ४-४ M., PTS omit. ५ §1010.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तानि^१ जायेय्युं तेसं पि पाक-भेदा भवेय्यु । न च पाको पच्चति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता नेतं द्वय जायति ।

(११५) तत्थ सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिनिहेसेसु 'रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छित होती, एव 'पाको' पि पच्चतु 'भेदो' पि भिज्जतु^२ ति । 'न तत्थ 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छित । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिया तापच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती'ति ।

(११६) तत्थ सिया—'यथेव जाति येस धम्मान अभिनिव्वत्ति तापच्चय-भाववोहार अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येस धम्मान पाक-भेदा तापच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एव इदं पि द्वय कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तव्वं भाविस्सती' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहार लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावक्खणे^३ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उपादेतव्व-धम्मस्स उपादक्खणे येव आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिव्वत्तिते धम्मक्खणस्मिं च जाति पञ्जायमाना तापच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तस्मिं खणे सव्भावतो, न इतरद्वय, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेत जायती'ति वत्तव्व ।

(११७) "जरामरण भिक्खवे अनिच्च सखत पटिच्चसमुपपन्नं"^४ [स० २.२६] ति आगतत्ता इदं पि द्वय जायती ति चे— 'न, परियायदेसितत्ता । तत्थ हि पटिच्चसमुपपन्नानं धम्मान जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुपपन्नं' ति वुत्तं । 'यदि एव, तय^५ पेत अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निव्वान विय वा निच्च' ति चे— 'न, निस्सयपटिच्चद्वुत्तितो; पटवीआदीन हि निस्सयान भावे जाति-आदित्तयं पञ्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अमाषे न पञ्जायति, तस्मा न निच्च । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं वुत्तं— "जरामरणं भिक्खवे अनिच्च सखत पटिच्चसमुपपन्नं"^६ [स० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्दहन्ती^७ ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्साय मातिका— 'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं^८ आहार-

१ 1. e. जरता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०—omit.

३ PTS-पच्चयानुभवक्खणे, M -पच्चयानुभवक्खणे. ४ i. e. जाति-जरा-भंगसखातं. (अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.

६ This discussion commenced with ४११४. ७ See विष्णु० ११. ९४, १११.

पच्चयं आहारपच्चयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपच्चयं उतुपच्चयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपच्चयं चित्तपच्चयउतुसमुद्धानं'ति । तस्य चक्खुपसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना 'कम्मज' नाम । केसमस्सु-हत्थिदन्ता-अस्सवाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपच्चयं' नाम । चक्ररतनं देवतानं उय्यान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबळिकारो आहारो द्विन्नं पि रूपसन्ततीनं पच्चयो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिन्नस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पच्चयो होति, कम्मजस्स अनुपालको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपच्चयं' नाम । विसमागाहारं सेवित्वा आतपे गच्छन्तस्स काळकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपच्चयउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्ज अट्ठकं समुद्भापेति, इदं [343] 'उतुपच्चयं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्भापेति, इदं 'उतुपच्चयउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तस्सो येव सन्ततिथो घट्टेत्तुं सकोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिन्नकेना पि दीपेत्तुं वट्ठति । उतुसमुद्धानो नाम बलाहको । उतुपच्चया नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे^३ बीजानि विरूहन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चति, पब्बता नीला स्वायन्ति, समुद्रो वट्ठति, एव उतु-पच्चयउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्चयेन पच्चयो" [तिक्कप०५] ति इदं 'चित्तपच्चयं' नाम । आकासे अन्तलिक्खे हँसिं पि दस्सेन्ति, अस्सं पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनाव्यूहं^४ दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपच्चयउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिफ़न्नं' ति पण्णरसं रूपा परिनिफ़न्ना नाम, दस रूपा अपरिनिफ़न्ना नाम । 'यदि अपरिनिफ़न्ना, असंखता नाम भवेय्यु' । 'तेसं येव पन रूपानं कायविकारो 'कायविज्जन्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जन्ति' नाम, छिद्दं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मज्जभावो 'कम्मज्जता' नाम, निब्बन्ति 'उपचयो' नाम, पवन्ति 'सतति' नाम, जीरणाक्रारो 'जरता' नाम, हुत्वा अभावाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सब्बं परि-निफ़न्नं^५ संखतमेव होती' ति ।

अट्ठसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

रूपकण्ड-वण्णना निट्ठिता ।

१ सी०, म०- तिलककालकुट्टं. २ See विसु० ११.१०५, १७.१९३-९४.
३ सी०, M.- वट्ठे. ४-४ Cf. Ps.i.210; विसु० १२.२५; विसु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विसु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ 1.0. निफ़न्नरूपानं (अ०यो०). ९ 1.0. रूपं (अ०यो०). १० सि०- अपरिनिफ़न्नं.

‘आगमाधिगमाभावा ज्ञेयो अस्मत्तवा इति’ ।

(१६) पुथून जननादीहि^१ कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता पुथुवाय^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पुथून नानापकारानं किलेसादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुथुज्जनो । यथाह— “पुर्थु किलेसे जनेन्ती ति पुथुज्जना । पुथु अविहतसक्कायदिट्ठिका ति पुथुज्जना । पुथु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिका ति पुथुज्जना । पुथु सव्वगतीहि अवु-
द्धिता ति पुथुज्जना । पुथु नानाभिसखारे अभिसंखरोन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नाना-
ओवेहि वुहन्ती ति^४ पुथुज्जना । पुथु नानासंतापेहि सतापन्ती ति पुथुज्जना । पुथु
नानापरिळाहेहि परिडहन्ती ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चमु कामगुणेषु रत्ता गिद्धा
गयिता मुच्छिता अज्जोपन्ना लग्गा लगिता पल्लिवुद्धा ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चहि
नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता^५ पिहिता पटिच्छन्ना पटिकुञ्जिता ति पुथुज्जना”
[नि० १४६, २४८] । पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरम्मुखानं नीच-
धम्मसमाचारान जनान अन्तो गधत्ता ति पि पुथुज्जना । पुथु* वा अय— विसुं येव
संखं गतो, विससट्ठो सीलमुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुथुज्जनो ।

एवमेतेहि ‘अस्मत्तवा पुथुज्जनो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

दवे पुथुज्जना वुत्ता वुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पुथुजनो एको कल्याणेको पुथुज्जनो^६ ति ॥

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितव्वो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीमु अरिया ति आरक्कत्ता किलेसेहि,
अनये न इरियनतो, अये इरियनतो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च
पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुच्चन्ति । बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह—
“सदेवके भिक्खवे लोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुच्चती” [] ति ।

सप्पुरिसा ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावर्का च सप्पुरिसा ति वेदितव्वा ।
ते हि लोकउत्तरगुणयोगेन सोभना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सब्बे व वा एते
द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावर्का पि ।
यथाह—

यो वे कतञ्चू कतवेदि^{१०} धीरो । कल्याणमित्तो दळ्हमन्ति च होति ।

दुक्खितस्स सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाविधं सप्पुरिस वदन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दळ्हमन्ति च होती’ ति एत्तावता हि बुद्धसावर्को वुत्तो । कतञ्जु-
तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्थाय पुथुज्जनादाहि. २ PTS— चाय. ३ See DCm. i. 59.

४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS— पे०. ६ सि०—

ओफुता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अ० ४.१४५, बि० ३७२.

९ See विसु० १६.२०. १० See A i. 61. * मो० ३.६१.

(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितब्बो । सो च चक्खुना अदस्सावी जाणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेसु जाणेन अदस्सावी इध अधिपेतो । मंसचक्खुना हि दिव्वचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेस चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वत्थु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणास्रवत्थेरस्स उपट्ठाको बुद्धपव्वजितो एकदिवस थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— “अरिया नाम भन्ते कीदिसा ?” । थेरो आह— “इधेकच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुज्जाना आवुसो अरिया”ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सन’, जाणदस्सनमेव ‘दस्सन’ । यथाह— “किं ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन ? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो म पस्सती” [स० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, जाणेन अरियेहि दिट्ठ अनिच्चादिलक्खण अपस्सन्तो, अरियाधिगत च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितब्बो ।

(२०) [351] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन

दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो पहानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसवरो जाणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पहानविनयो पि तदगपहानं विकसंभनपहान समुच्छेदपहानं पटिपस्सद्धिपहान निस्सरणपहानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपजती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सेतानि लोकस्मिं (अजिता ति भगवा) सति तेसं निवारणं ।

सेतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीयेरे” [सु० १०३५] ति ॥

अयं जाणसंवरो । “अमो होति सीतस्स उप्पहस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्तिसंवरो । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

१ See विष्णु० १.१४१, १३.१२, २२.११०-१२३; विष्णु० १.

दस्सनेन पहातब्बा, तदेकट्ठा च लोभो^१ दोमो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतू; तदेकट्ठा च किलेसा त-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सञ्जाखन्धो सत्ताखन्धो
विज्झाणखन्धो, त-समुद्धान कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुका^२ ति; स्ममपधानविभंगे “तत्थ कतमे पापका अकुसला धम्मा?
तीणि अकुसलमूलानि— लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकट्ठं’ आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अव्याकतपदानिर्देशो [§ ९८३] उत्तानत्थो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिरसो पञ्जत्तियो कसिणुग्वाटिमाकास
अजटाकास आकिञ्चञ्जायतनस्स आरम्मण निरोधसमापत्ति च न लब्धमन्ती ति वुत्तं^३ ।

(८) वेदनातिकनिर्देशो [§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-
भूमि कण्हभूमि ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एव सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उप्पज्जनट्टान चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिपेतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मा^४स्सा त पभेदं दस्सेतु कामावचरे
ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमिय सुखवेदना, त ठपेत्वा ।
तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व
नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिरसो वेदना, सव्वं रूपं, निव्वान ति इदं
न लब्धमिति^५ । अय हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया त
सव्वं पदानुक्रमेण मातिकाकथाय चेव कुसलादीनं च निर्देशे वुत्तमेव । यं पन
यत्थ विसेसमत्त तदेव वक्खाम ।

(१०) तत्थ विपाकत्तिके [§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्मणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न
होन्ती ति सारम्मणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीज-
सरिक्खकफल विय । सालिबीजरिंम हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खन्तेसु पि
सालिफलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिफलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो
निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मज ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तु वट्ठति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§ ९९०-९९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा
“अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं बूळपितुथेरो” ति वदन्तानं परेस उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010.

२ “आचरियहि” (अत्थ० यो० p.188).

३ See the

last paragraph of three lines in § 1373.

होन्ति, मग्ग-वल-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामट्ठानि अनुपादिन्नानेव । तानि हि, यथा दिवस सन्ततो अयोगुल्लो मक्खिकान अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्त—
इमे धम्मा अनुपादिन्न-अनुपादानियाँ [§ ९९२] ति । असंकिल्लिट्ठ-असंकिल्ले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धिं कुसलत्तिके अलब्भमाना व न लब्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमावं दत्त्वा सय पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुपादा दुक्खसहगतं कायविज्जाण उपेक्खावेदना रूप निब्बानं ति— इदं पि न लब्भति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलब्भमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातब्बत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । **सक्कायदिट्ठी** ति विज्जमानट्ठेन सति खन्धपञ्चकसखाते काये; सयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति ‘सक्कायदिट्ठि’ । सीलेन सुज्झितु सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितु सक्का ति गहितसमादानं पन **सीलव्वतपरामासो** नाम ।

(१४) **इधा** [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कत्थचि लोकं उपादाय वुत्तति । यथाह— “इध तथागतो लोके उपपज्जी” [दी० १.६२] ति । कत्थचि सासनं । यथाह— “इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो” [म० १.६३, अं० २.२३८] ति । कत्थचि ओकासं । यथाह—

इधेवै तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥
कत्थचि पदपूरणमत्तमेव । यथाह— “इधाह भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पवारितो” [म० १.१२] ति । इध पन लोक उपादाय वुत्तो ति वेदितब्बो ।

(१५) **अस्सुतवा पुयुज्जनो** ति एत्थ पन

‘आगमाधिगमाभावा अय्यो अस्सुतवा इति’ ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आयतन-पच्चयाकार-सतिपट्ठानादीसु उग्गह-परिपुच्छा विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपाटिसेधको नेव ‘आगमो’, पटिपत्तिया अधिगन्तव्वस्स अनधिगतत्ता नेव ‘अधिगमो’ अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सती; न तां गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति कत्वा वुत्तो । परिमो एव पधानो [मूलटीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149) —इमिस्सा येव इन्दसालुहाय तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

जाण पटिविज्झत्वा णितो लोकतारको^१ बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी^२ ति कंखति ।
अयं हि^३स्स अत्तभावे गुणे वा कखन्तो उभयत्थं कंखति नाम ।

(२८) विचिकिञ्छती ति आरम्भण निच्छेतु असक्कोन्तो किञ्छति
किलमति । नाधिमुच्चती ति तत्थेव अधिमोक्ख न लभति । न संपसीदती
ति चित्त अनाविल कत्वा पसीदितु न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति^४ । धम्मो
कंखती ति आदीसु पन 'किलेसपजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि
चत्तारि सामञ्जसलानि, मग्गफलान आरम्भणपच्चयमत्तं अमत्तमहानिब्बानं नाम
अत्थि नु खो नत्थी' ति कखन्तो पि 'अयं धम्मो निय्यानिको नु खो अनिय्यानिको'
ति कखन्तो पि धम्मो कखति नाम । [355] 'चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका
नि इदं सव्वरतन अत्थि नु खो नत्थी' ति कखन्तो पि, 'अयं सव्वो सुपाटिपन्नो नु खो
दुप्पटिपन्नो' ति कखन्तो पि, 'एतस्मिं सव्वरतने दिन्नस्स विपाकफल अत्थि नु खो
नत्थी' ति कखन्तो पि संघे कंखति नाम । 'तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो
नत्थी ति कखमानो पि, 'तिस्सो सिक्खा सिक्खितपच्चयेन आनिससो अत्थि नु खो
नत्थी' ति कखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुव्वन्तो बुचति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो
अनागतानि । तत्थ अतीतेसु खन्धादीसु 'अतीतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो पुव्वन्ते कखति नाम । अनागतेसु 'अनागतानि नु खो, न नु खो' ति
कंखन्तो अपरन्ते कखति नाम । उभयत्थं कखन्तो पुव्वन्तापरन्ते कखति नाम ।
'द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठ अत्थि नु खो नत्थी' ति कखन्तो इदपपच्चयतापटिच्च-
समुप्पन्नेसु धम्मेषु कखति नाम । तत्राय वचनत्थो— इमेस* जरामरणादीनिं
पच्चया 'इदपपच्चया' । इदपपच्चयानं भावो 'इदपपच्चयता' । इदपपच्चया एव वा
'इदपपच्चयता'; जाति-आदीनिं एतं अधिवचन । जाति-आदीसु तं तं पटिच्च
आगमम समुपपन्ना ति 'पटिच्चसमुपपन्ना' । इदं वुत्तं होति— इदपपच्चयताय च^५ पटिच्च-
समुपपन्नेसु च धम्मेषु कंखती ति ।

(३०) सीलेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वत्तेना ति गोवता-
दिना । सीलव्वत्तेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेससुद्धि; परमत्थसुद्धिभूतं वा
निब्बानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इध पहानेकट्ठं धुर । इमिस्सा च
पालिया [§ १००२] दिट्ठिसकिलेसो विचिकिञ्छाकिलेसो ति द्वे येव आगता ।

१ सि०— °नायको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give
it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not con-
tain these words commented upon. Perhaps, the Commenta-
tor's text contained these words. ३ M., PTS- वा. ४ See
५.४-६ above. * मो० ३.५५.

लौभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लौभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति सव्वे पि^१मे प्हानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठं^२ पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्चं चित्तानि पहीयन्ति । तत्थ द्रीसु असंखारिकदिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोभो^३ मोहो उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च प्हानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्तसंखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोभो^४ मोहो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसदिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च प्हानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं प्हानेकट्ठरिमं येव सहजेकट्ठं लब्धती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिब्भोग वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेना ति एव एकेकेन सम्पयुत्ता दीपेतब्बा । तत्थ लोभे गहिते, मोहो मानो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति अयं सखाक्खन्धे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोभो दोसो मानो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहृप्पन्नो लोभो^५ मोहो थीनं उद्धच्चं अहिरिकं अनोत्तापं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन थीनेन तेन उद्धच्चेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तप्पेन संपयुत्तो त-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोभेन ...पे०... तेन अनोत्तप्पेन समुद्धितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोतापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । ‘कस्मा पन सोतापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो’ ति ? ‘पठमं निब्बानदस्सनतो’ । ‘ननु गोत्रभू पठमतरं [357] पस्सती’ ति ? ‘नो न पस्सति; दिस्वा कत्तब्बकिच्च पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा पस्सती ति न वत्तब्बो । यत्थकत्थं चि र्जाणं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M, PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

सब्धो पि चाय सवरो यथासक संवरितव्वान विनेतव्वानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो सवरो, विनयनतो विनयो ति बुच्चति । एवं ताव 'संवरविनयो' पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो ।

(२२) तथो य नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिपक्खभावतो, दीपालोकनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अगस्से पहानं, सेव्यथीदं— नामरूपवत्त्वानेन सक्कायदिट्ठिया^१, पच्चय-[352]-परिगगहेन अहेतुविसमहेतुदिट्ठिीन, तस्सेव अपरमागेन कंखावितरणेन कथंकथिभावस्स, कलापसम्मसनेन 'अहं ममा' ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्त्वानेन अमग्गे मग्गसज्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अभयसज्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसज्जाय, निव्विदानुपस्सनाय अभिरतिसज्जाय, मुच्चितुकम्पताजाणेन अमुच्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्मट्ठितया निव्वाने च पटिलोमगाहस्स, गोत्रभुना सखारनिमित्तगाहस्स पहान, एतं 'तदंगप्पहानं' नाम । यं पन उपचारपनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटपहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मनं पहानं, एत 'विक्खंभेनपहानं' नाम । "यं चतुल्लं अरियमग्गान भावितत्ता त-तं-मग्गतो^२ अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पहानाया" [] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्चन्त अप्पवात्तिभावेन पहान, इद 'समुच्छेदपहानं' नाम । य पप्पकलक्खणे पटिपस्सद्धत्तं किलेसान, एत 'पटिपस्सद्धिपहानं' नाम । यं सब्बसखत-निस्सटत्ता पहीनसब्बसखत निव्वान, एत 'निस्सरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सब्ब पि चेत्त पहानं यस्मा चागट्ठेन पहान, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा 'पहानविनयो' ति बुच्चति । तं-त-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेत्त पहानविनयो ति बुच्चति । एवं पहानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्वो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातव्वस्स च आप-हीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं 'अविनीतो' ति बुच्चति ।

(२४) [353] एस नयो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निन्नानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह— "ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS-यथा. २ PTS-अत्थस्स, म०, सि०-अनत्थस्स. ३ विमु०- २२.११२. ४ सि०- निव्वानेन. ५ सि०- भावस्स. ६ Last clause not found in विमु० and last but one is an improvement upon that in विमु० २२.११२. ७ विमु०- २२.१११. ८ M., PTS, म०- मग्गवतो, सि०- मग्गभावतो. ९ विमु०- २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सपुसिसानं धम्मो, यो एव सो सपुसिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सपुसिसविनया, ये व ते सपुसिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सपुसिसे ति वा, अरियधम्मे^२ ति वा सपुसिसधम्मे ति वा, अरियविनये^३ ति वा सपुसिसविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते^५ तं येवा^६ [] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— ‘य रूप सो अह, यो अहं तं रूप’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेषापदीपस्स ज्ञायतो या अच्चि सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्चि ति अच्चिं च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एव रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायावन्तं रुक्खं^३ विय, त रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तानि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुफस्सिमं गन्धं^३ विय, अत्तानि रूपं समनुपस्सति । रूपस्सिमं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, करण्डके मणिं^३ विय, अत्तानं रूपस्सिमं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा रूप, रूपस्सिमं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति^१ पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पण्णरसं भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो हौन्ति । ता सब्बा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पठममग्गावज्झा ति वेदितब्बा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरिरे वा गुणे वा उभयत्थं वा कंखति । सरिरे कंखमानो ‘द्वत्तिसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरिरं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपच्चुपन्नजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-आणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उभयत्थं कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जन-व्यामपमानुरञ्जिताय सरिरनिफत्तिया समन्नागतो सब्बजेय्यजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-

१ म०, सि०- अरियो.. सपुसिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M, PTS insert hereafter इमेसु.

(४०) उपपन्नत्तिकनिद्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-
लद्धत्तमावा । भूता ति आदीनि तेस येव वेवचनानि । जाता एव हि मावापत्तिया
भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता सज्जाता । निव्वत्तिलक्खण पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसग्गेन
पन पद वड्डेत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता ।
पुव्वन्ततो उद्ध पन्ना ति उप्पन्ना । उपसग्गेन पद वड्डेत्वा समुप्पन्ना ति वुत्ता ।
निव्वत्तट्ठेनेव उद्ध ठिता ति उट्ठिता । पच्चयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता ।
पुन उप्पन्ना ति वचने कारण हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्व । उप्पन्नंसेन संगहिता
ति उपपन्नकोट्ठासेन गणनं गता । रूपा वेदना सज्जा संखारा विज्झाणं ति
इद नेस सभावदस्सन । दुतियपदनिद्देशो [§ १०३६] वुत्तपाटिसेधनयेन वेदितव्वो ।
ततियपदनिद्देशो [§ १०३७] उत्तानत्थो व ।

(४१) अय पन तिको द्विन्नं अद्धान वसेन पूरेत्वा दरिसतो । लद्धोकास्स
हि कम्मस्स विपाको दुविधो— खणपत्तो, अपत्तो च । तत्थ ‘खणपत्तो’ उपन्नो
नाम । ‘अपत्तो’ चित्तान्तरे वा उपपज्जतु, कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चय-
ट्ठेन नत्थि नाम न होति, उपादिनो धम्मा नाम जाता । यथो^२ह— “तिट्ठते-
वाय पोट्ठपाद अरूपी अत्ता सज्जामयो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा व सज्जा
उप्पज्जन्ति अज्जा व सज्जा निरुज्जन्ती” [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरूपे कामा-
वचरसज्जापवत्तिकाले किञ्चा पि मूलभवंगसज्जा पि निरुद्धा कामावचरसज्जाय पन
निरुद्धकाले अवस्सं सा उप्पज्जिस्सती ति अरूपसखातो अत्ता नत्थी ति सखं
अगन्त्वा ‘तिट्ठतेव’ नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकास्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उपादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आपूहित कुसलाकुसलकम्मं मव्वं विपाक देदय्य, अज्जस्स
ओकासो व न भवेय्य । त पन दुविध होति— धुवविपाक, अद्धुवविपाक च ।
तत्थ पञ्च आनन्तरियकम्मनि, अट्ठ समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं
‘धुवविपाक’ नाम । [361] त पन खणपत्त पि अत्थि, अपत्त पि । तत्थ
‘खणपत्त’ उप्पन्नं नाम । ‘अपत्त’ अनुपन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तान्तरे
वा उपपज्जतु कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुपन्न नाम न होति,
उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेय्य-बोधिसत्तस्स मग्गो अनुप्पन्नो नाम, फलं
उपादिनो धम्मा येव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिद्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिक्रन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणता ति पकतिविजहनेन विपरिणाम गता । निरोधसखात अत्थं

१ म०, सि०- संयोगे २ In Dhs. text §1035, put the comma
before उप्पन्ना instead of after the word. ३ See ३ २८३, also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ मि०- यथा हि तिट्ठते पहाय.

मता ति अत्थंगता । अब्भत्थंगता ति उपसग्गेन पदं वड्ढितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निब्बत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतंसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्ज्ञा संखारा विज्जाणं । पुरतो अनागतादीसु [§ १०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्मण-त्तिकनिद्देसे [§ १०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितव्वा । ते हि अतीतादीनि आरब्भ उपज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिद्देसे [§ १०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सब्बसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभय नियकज्झत्ताधिवचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकस्स पुग्गलस्स सन्तका । उपा-दिन्ना ति सरीरट्ठका । ते हि कम्मनिब्बत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपरामट्ठ-वसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§ १०४५] ति अत्तानं ठप्पेत्वा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेस हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§ १०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्मणत्तिकस्स पठमपदे [§ १०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितव्वा । [362] दुनिये अपमाणा पि । ततिये परित्त-महग्गता व । अपमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोमि । सनिदस्सन्तत्तिक-निद्देसो [§ १०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२ दुक्खवण्णनो]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिद्देसे [§ १०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमगिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुद्दा, रक्खती ति अत्थो । अनुद्दोकारो अनुद्दायना । अनुद्दा-यितस्स भावो अनुद्दायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सव्वेहि पि इमेहि पदेहि उपचारपनापत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिद्देसे [§ १०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पञ्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५-४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०-अत्तनो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५१५०). ४ Continues upto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुद्दायाकारो.

किञ्चनिष्फत्तिया अदिट्ठत्ता 'अर्जा पि' राजान न पस्सामी' ति वदन्तो चेत्थ जनपदपुरिसो निदस्सन' ।

(३३) अवसेसो लोभो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अञ्जे
दस्सेतु इद वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालिय [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि सपयोगतो पि पहीनतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इद सयोजनादीन
विय तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वत्^१ सन्धाय वुत्त । य पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिमग्गारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा^२ अनमतग्गे ससारवट्ठे ये उपपज्जेय्यु,
नाम च रूप च एत्थेते निरुज्झन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पहीनं
अनुज्झात, न तेस मग्गान अभावितत्ता ये उपपज्जेय्यु, ते उपनिरस्सयपच्चयानं
किलेसान पहीनत्ता पहीना ति इम परियायं सन्धाय वुत्त ति वेदितव्व ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि सयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठभावेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतु वुत्त । तन्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातव्वेनु हेतू लोभमहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोभदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते' सगह गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो
पन मोहो अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतु येव, न सहेतुको ति तस्म पहीन
दस्सेतु इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतू [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिय-
पदे उद्धच्चमहगतस्स मोहस्स पहीन दस्सेतु इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेतू
[§ १०११] ति वुत्त । मो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो,
विचिकिच्छानर्हगतो विय अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपद न
भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं
विचिकिच्छाउद्धच्चमहगतान मोहान सगहत्थं कतं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा
पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्तारम्मणत्तिके [§ १०२२-१०२४] आरब्भा ति आरम्भणं
कत्वा । सय हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे आरम्भणं कत्वा

१ सि०-omit २ The last five out of the eight mentioned in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, II p. 460, note.
३ सि०-पहातव्वत्. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Controversy p 77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.1.223; Dialogues 1.283. ७ M., PTS- पेने (पि+एने). ८ M., PTS insert hereafter मोहो.

उपन्ना परित्तारम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उपन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उपन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानी ति अनन्तरायेन फलदायकानि; मातुघातकम्मादीन^१ एत अधिवचन । एतेसु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिवाहित्वा अञ्ज कम्म अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरूपमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमय-पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भिक्सुसंधस्स यावजीघ चत्तारो पच्चये ददतो पि कम्मं एतेस कम्मान विपाक पटिवाहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिट्ठि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नत्थिकवादेसु अञ्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसहस्स पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणात्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति लोकुत्तरमग्गं आरम्मण कत्वा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्ग-हेतुकनिद्देसे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धान सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेस-मग्गंगान सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे^२ उपन्नहेतूहि^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपतिं करित्वा ति आरम्मणाधिपतिं कत्वा । ते च खो पस्ति-धम्मा व होन्ति । अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणा-धिपतिं लब्धमिति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्ग पच्चवेक्ख-मानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । ‘यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरं करोति न करोती’ ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति ठपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवत्थो । वीमंसाधिपतेय्यं^४ ति इद सहजाताधिपतिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपतिं नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपतिं चैव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-१ सि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातककम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गान. ४-४ सि०-मग्गेन उप्पन्नहेतू ति. ५ All authorities but म०- वीमंसाधिपतेय्येना ति.

वेक्खणामु एव । तथा पटिपदाय । पुब्बन्ते ति अतीतकोट्टासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्टासे । पुब्बन्तापरन्ते ति तदुभये । इदं पुच्चयता-पटिच्चसमुपपत्तेसु धम्मेषु बाणं ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुपपन्नं, इदं पटिच्च इदं निव्वत्ति ति, एव पच्चयेसु च पच्चयुपपन्नधम्मेषु च आण ।

(४७) लोभनिर्देशे पि [१०५९] हेट्ठा अनागतान पदान् अयमत्थो—
रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयेसु सत्तान् अनुनयनतो अनुनयो । अनुवृज्जती ति अनुरोधो, कामेती ति अत्थो । यत्थ कत्थचिं भवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सय वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो वा ति नन्दीरागो । तत्थ एकरिम् आरम्भणे सकिं उपपन्ना तण्हा ‘नन्दी’ । पुनापुन उपपज्जमाना ‘नन्दीरागो’ ति वुच्चति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनद्वेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अत्थो । इच्छन्ति एताय आरम्भणानी ति इच्छा । ब्रह्मकिलेसभावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिलिंवा परिनिट्ठपेत्वा गहणवमेन अज्झोसानं । इमिना सत्ता गिज्जन्ति, गेध आपज्जन्ती ति गेधो, ब्रह्मद्वेन वा गेधो । “गेध वा पनं वनसण्डं” [] ति हि ब्रह्मद्वेनेव वुत्त । अनन्तरपद उपसगवमेन वड्ढित । सव्वत्तो-भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति सगो, लग्नद्वेन वा सगो । ओसीदनद्वेन पंको । आकट्टनवसेन एजा । “एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिव्वत्ति” [दी० २.२८३] ति हि वुत्त । वज्जनद्वेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तान् जननद्वेन जनिका ।

“तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती” [सं० १.३७] ति हि वुत्त । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । घट्टनद्वेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते त्रुतिपटिसधिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुक्करो वियं पिलोतिकायं पिलोतिकं; तस्मा घट्टनद्वेन सिव्वनी^३ ति वुत्ता । अनेकापकारं विसमजालं तण्हाविपिन्दितनिविससखात् वा जालमस्स अत्थी ति जालिनी । आकट्टनद्वेन सीधसोता सरिता विया ति सरिता^४ । अल्लद्वेन वा सरिता । वुत्तं हेतु—“सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो” [ध० ३.४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि चा ति अयं हेत्थ अत्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसवां ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विसक्कती ति विसत्तिका । विसवादिका ति विसत्तिका । विसहरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddeśa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ अ० १.१५४ reads गेध वा महावनसण्ड वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अ० ४.१९९. ५ M. सी०—सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०—विसटा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसपत्तीति^१ विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सद्दे गन्धे रसे कोट्ठब्बे धम्मो कुले गणे विमता विथता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनट्ठेन कुम्मानु-
बन्धन सुत्तक विद्या ति सुत्तं । वुत्त हेत-“सुत्तक ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेत आविवचन” [स० २. २२७] ति । रूपादीसु पि विथतट्ठेन विसट्ठा ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिणामत्थाय सत्ते आयूहापेती^२ ति आयूहनी । उक्कण्ठितु अपदानतो सहायट्ठेन दुत्तिया । अय हि सत्तान वट्ठस्मि उक्कण्ठितुं न देति, गतगतट्ठाने पियसहायो विय अभिरमापेति । तेनेव वुत्त—

“तण्हादुत्तियो पुरिसो दीवमद्धान ससर ।

इत्थमावज्जथामाव ससार नातिवत्तती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिधानकवसेन पणिधि । भवनेत्ती^३ ति भवरज्जु । एताथ हि सत्ता, रज्जुया गीवाय बद्धा गोणा विय, इच्छितिच्छितट्ठानं नीयन्ति । त त आरम्मण वनति भजति अल्लीयती ति वनं । याचती ति वा वन । वनथो ति व्यज्जनेन पद वट्ठित । अनत्थक्खलान वा समुट्ठापनट्ठेन गहनट्ठेन च वन विया ति ‘वन’; बलवतण्हायेत नाम । गहनतरट्ठेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्त—

“वन छिन्दथ मा रुक्ख वनतो जायते भय ।

छेत्वा वन च वनथ च निव्वना होथ भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्थवनवसेन संथवो, ससग्गो ति अत्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासथवो च भित्तसथवो च । तेषु इध तण्हासथवो अधिपेतो । सिनेहनवसेन सिनेहो । आलयकरणवसेन अपेक्खती ति अपेक्खा । वुत्त पि चेत्त— “इमानि ते देव चतुरासीतिनगरसहस्रानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्द जनेहि, जीविते अपेक्खं कैरोही” [दी० २. १९०] ति । आलय करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटियेक्के पाटियेक्के आरम्मणे बन्धती ति पट्टिवन्धु । जातकट्ठेन वा पाटियेक्को बन्धु ति पि पट्टिवन्धु । निच्चसन्निसितट्ठेन सत्तान तण्हासमो बन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्मणान आसनतो आसा । अज्झोत्थरणतो चेव तित्ति अनु-
पगन्त्वा व परिभुज्जनतो चा ति अत्थो । आसिसनवसेन आसिसना । आसिसित-
भावो आसिसितत्तं । इदानी तस्सा पवत्तिट्ठान दस्सेतु रूपासा ति आदि वुत्त । तत्थ आसिसनवसेन आसा ति आसाय अत्थ गहेत्वा रूपे आसा रूपासा ति एव नव पि पदानि वेदितव्वानि । एत्थ च पुरिमानी पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि । परिकखारलोभवसेन छट्ठ । त विसेसतो पव्वजितान । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— °आपादन°. ३ सी०, M, PTS— कुम्भनु°, सि०— कम्मानु°. ४ M.— आयूहती ति. ५ See A ii.10. ६ सि०, म०— दुक्खान. ७ Dialogues ii. 223.

अतिस्त्रियवत्पुत्रवसेन गहद्वानं । न हि तेषं धन-पुत्र-जीवितेहि पियतरं अस्थि । 'इदं मय्यहं एतं मय्यहं' ति वा 'असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं' ति वा एवं सत्ते जप्पपिती ति जप्पा । परतो द्वे पदानि उपसगगेन वड्डितानि । ततो परं अञ्जेनाकारेण विभ-जितुं आरद्धत्ता पुनं जप्पा ति वुत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितस्स भावो जप्पितत्तं । पुनप्पुनं विसये लुप्पति आकङ्कती ति लोलुपो । लोलुप्पस्स भावो लोलुप्पं । लोलुप्पाकारो लोलुप्पायना । लोलुप्पसंमग्गिणो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छञ्जिकता ति याय तण्हाय लामट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेती ति साधुकामो^१ । तस्स भावो साधुकम्प्यता । [366] माता-मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उप्पन्नलोभो विसमलोभो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उप्पन्नो छन्दरागो अधम्मट्ठेन 'अधम्म-रागो', विसमट्ठेन 'विसमलोभो' ति वेदितव्वो । आरम्भणानं निकामनवसेर्न निकन्ति । निकामनाकारो निकामना । पत्थनवसेन पत्थना । पिहायनवसेन पिहना । सुट्ठु पत्थना सम्पत्थना । पञ्चसु कामगुणेषु तण्हा कामतण्हा । रूपरूपमवे तण्हा भवतण्हा । उच्छेदसंखाते विभवे तण्हा विभवतण्हा । सुद्धे रूपमवस्मिं येव तण्हा रूपतण्हा । अरूपमवे तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिद्विसहगतो रागो दिद्वि-रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सद्धे तण्हा सद्ध-तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एसेव नयो । ओघादयो वुत्तथा वे ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति आवरणं । छादनवसेन छादनं । सत्ते वट्ठस्मिं बन्धती ति बन्धनं । चित्तं उगगन्वा किलिस्सति किलिट्ठं करोती ति उपक्किक्खेसो । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । उप्पज्जमाना चित्तं परियुट्ठाती ति परियुट्ठानं; उप्पज्जितुं अप्पदानेन कुसलधारं गण्हाती ति अत्थो । "चोरा मग्गे परियुट्ठिंसु धुत्ता मग्गे परियुट्ठिंसु" [] ति आदीसु हि मग्गं गण्ढिंसु ति अत्थो । एवमिधा पि गहणट्ठेन परियुट्ठानं वेदितव्वं । पल्लिवेठनट्ठेन लता विया ति लता । "लता उम्मिज्ज तिट्ठती" [ध० ३४०] ति आगतट्टाने पि अयं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि वत्थूनि इच्छती ति प्रेयिच्छं । वट्ठ-दुक्खस्स मूलं ति दुक्खमूलं । तस्सेव दुक्खस्स निदानं ति दुक्खनिदानं । तं दुक्खं इतो पमवती ति दुक्खप्पमवो । बन्धनट्ठेन पासो विया ति पासो । मारस्स

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४३, ७९. २ सि०, M., PTS-पुञ्जिकता; म०-पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS-साधुकम्पो. ४ M., PTS-निकामना. ५ See २.४४अ-४६; २.५०. ६ म०-कुसलचारं; सि०-कुसलाचारं. ७ Cf. थेरो अ० on verse 25 (थेरी No 22.).

पासो मारपासो । दुग्गिलनट्ठेन बलिस विया ति बलिसं । मारस्स बलिसं मार-
बलिसं । तण्हामिभूता मारस्स विसय नातिक्रमन्ति, तेस उपरि मारो वस वत्तेती
ति इमिना परियायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्दनट्ठेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणट्ठेन तण्हा व जाल तण्हाजालं । यथा सुनखा
गद्दुल्लब्धा यदित्थं नीयन्ति, एवं तण्हावद्वा सत्ता ति दब्बहवन्धनट्ठेन गद्दुल
विया ति गद्दुल । तण्हा व गद्दुल तण्हागद्दुलं । दुपूरणट्ठेन तण्हा व समुद्दो ति
तण्हासमुद्दो ।

(५३) दोसनिद्देसे [§ १०६०] अनत्थं मे अचरी ति अवुद्धिं मे अकासि ।
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्ठाने वा पन आघातो ति
अकारणे कोपो— एकच्चो हि ‘देवो अतिवस्सती’ति कुपति, ‘न वस्सती’ति
कुपति, ‘सुरियो तपती’ति कुपति, ‘न तपती’ति कुपति, वाते वायन्ते पि कुपति,
अवायन्ते पि कुपति, सम्मज्जितु असक्कोन्तो ब्रोधिपण्णान कुपति, चीवर पावपितु
असक्कोन्तो वातस्स कुपति, उपक्खलित्वा खाणुकस्स कुपती ति इदं सन्धाय वुत्त—
अट्ठाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नवसु ठानेसु सत्ते आरब्ध
उपन्नत्ता कम्मपथभेदो होति । अट्ठानाघातो पन सखारे उपन्नो कम्मपथभेद न
करोति । चित्त आघातेन्तो उपन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पटिघातो । पटिहज्जनवसेन पटिघं । पटिविरुज्जती ति पटिविरोधो ।

(५४) कुपनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसग्गवसेन पद वड्ढितं ।
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसग्गवसेन पद वड्ढितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मन पदूसयमानो उपज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्जितस्स
भावो कुज्जितत्तं । इदानी अकुसलनिद्देसे वुत्तनय दस्सेतु दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्त । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ... पे० ... कुज्जितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुत्तति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एव हि सति पुनरुत्तिदोसो
पटिसेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिद्देसो [§ १०६१] अमोहनिद्देसे वुत्तपटिक्खनयेन
वेदितव्वो । सब्बाकारेण पनेस विमंगट्ठकथायं आविभवस्सति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन°. २-२ § 1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§ 418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्ण वा द्विन्न वा एकतो उपात्तिय महेतुको च । विचिकिच्छुद्धच्चमहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-समयुत्तदुकानिहेमे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकानिहेसे [§ १०८५-८६] पुरिमदुके वुत्त असखतधातु सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति एकवचननिहेसो कतो । पुरिमुदके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उदटत्ता इमे धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसाविनयेन बहुवचन कत । इमे धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकानिहेसे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणेन विजानितव्वा । सेसपदेसु पि एसेव नयो । एत्थ च केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीमु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-विज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । 'एव सन्ते द्विन्न पि पदान अत्थनानत्तनो दुको होती' ति हेट्ठो वुत्तत्ता 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या' [§ १०९५] ति अय दुको न होति । रूप पन चक्खुविज्जेय्य मद्दो न चक्खु-विज्जेय्यो ति इममत्थ गहेत्वा 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या' ति अयमेको दुको ति वेदितव्वो । एव एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा चीसति दुका भिभत्ता ति वेदितव्वा ।

(५८) [369] कि पन 'मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या' ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, ववत्थानाभावतो पन न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति ववत्थान अत्थि, एव मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानाभावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन केनाचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अवुत्तो पि यथालाभवसेन वेदितव्वो । मनोविज्जाण ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्महेहि कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निब्बानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०- ०वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-३ सी०, सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिवि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गफलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिर्द्वेसे [§§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपभवेषु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो^१ रागो भववसेन पत्थना भवासवो नाम । द्वागट्ठि दिट्ठियो^२ दिट्ठासवो नाम । अट्ठुं^३ टानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु अतम्मोहत्थं एकविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्यतो हेते चिरपरिवासियट्ठेन आसवा ति एव एकविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकान आसवान सवराय सपगयिकान आसवान पटिघाताया” [विन० ३.२१, ५ १४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुतन्ते सल्लायैतने नाव “तयो”मे आवुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविजासवो” ति निविधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि भित्तखवे आसवा निरग्गम-[३७०]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविनयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोक्कगमनीया” [अ० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छक्कनिपाते आहुनेच्चसुत्ते— “अत्थि आसवा सवरा पहातव्वा, अत्थि आमवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आमवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आमवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Of. अ० ३.३८७-९०] ति छविधेन आगता । स्वर्वासव-परियाये “दस्सना-पहातव्वेहि” सट्ठि सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्राय वचनत्थो— पञ्चकामगुणसत्ताते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपमखाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविजा व आसवो ‘अविजासवो’ । कामेसु [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसखातो छन्दो, न कत्तुकम्पता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एव सव्वत्थ कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपरिळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिल्किवा परिनिट्ठापनट्ठेन कामज्झोसानं वेदितव्व । अयं बुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम बुच्चति ।

१ सि०—सहगतो. २ दी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364,362; P Maung Tin, ii, p 475, n. 3. ४ वि०, म०— परिवासिय^०. ५ म० ४.१-२०४. ६ Of. सं० ४ २५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०, म०— परिडब्धन; सि०— परिदब्धन^०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु भवपथनावसेनेव पवत्तो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सप्तपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दमहाकारेहि द्विट्ठिपमेदो व वुत्तो । तत्थ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चक लोको ति गहेत्वा 'अय लोको निच्चो ध्रुवो सध्व-कालिको' ति गहन्तस्स 'सस्सत' ति गहणाकारपवत्ता दिट्ठि । [३७१] अस्स-स्सतो ति तमेव लोक 'उच्छिज्जति विनस्सती' ति गहन्तस्स उच्छेदगहणाकार-पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति पत्तिकमिणलाभिन्नो 'सुगन्तस्से' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे नमापन्नस्स अन्तोसमापत्ति पवत्तिरूपात्पथम्मे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च 'अन्तवा' ति गहन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति गहणाकारपवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि हेति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकमिणलाभिन्नो पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्ति पवत्तिरूपात्पथम्मे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च 'अन्तो' ति गहन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति च गहणाकारपवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि हेति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं नि मेदन्वम्मस्स सरीरस्सेव 'जीव'ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने 'जीव पि उच्छिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारपवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि 'जीव न उच्छिज्जती' ति सस्सतगहणाकारपवत्ता दिट्ठि । हेति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो पर मरणा होती ति गहन्तो पट्ठा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गहन्तो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गहन्तो ततिया एकच्चस्सतदिट्ठि । न च होति न न होती ति गहन्तो चतुर्थो अमराविकखेपदिट्ठि^१ । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो क्त्वा, सखेपतो तयो, विथारतो चत्ताने धम्मा आमवा नाम ।

(६३) यो पन ज्ञानान विमार्न-कापरक्खामग्गेसु छन्दरागो उपज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छक पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छक पत्वा अभिज्जा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छक पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेत "दिट्ठिरागस्से पुरिमपुग्गले दिन्नदान नाम न महफल होति, न [३७२] महानिंसं" [पटि० १.४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितु वट्ठति, मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठामवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जासवो

१ विमु० ४.२२, विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दी० १.२४-२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७६, १०३

अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागासि-
मग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन भवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिद्देसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमट्ठेन 'अहं सेय्यो' ति एव उपपन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमट्ठेन 'अहं सदिसो' ति एव उपपन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकट्ठेन 'अहं हीनो' ति एव उपपन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उपपज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो
हीनो' ति तयो माना उपपज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तत्थ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तयो माना उपपज्जन्ती ति कथितं । खुद्दकवत्थुके [वि० ३५३-
३५५] पन पठमकमानभाजनिये एको मानो तिण्णं जनानं उपपज्जती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारभाव-
निद्देसो । उरिसत्तट्ठेन उण्णति । यस्सुपपज्जति त पुग्गल उण्णामेति, उक्खिपित्वा
ठपेती ति उण्णामो । समुरिसत्तट्ठेन धजो । उक्खिपनट्ठेन चित्त सम्पगण्हाती ति
सम्पग्गाहो । केतु वुच्चति बहूसु धजेषु अचुग्गतधजो । मानो पि पुनपुनं उपपज्ज-
मानो अपरापरे उपादाय अचुग्गतट्ठेन केतु विया ति 'केतु' । केतुं इच्छती ति
केतुकम्प्यं, तस्स भावो केतुकम्प्यता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—
'केतुकम्प्यता चित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपयुत्तं हि चित्तं केतुं इच्छति ।
तस्स च भावो केतुकम्प्यता; केतुसखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निद्देसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसं' लाभो दीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिखीयनलक्खणा इस्सा । तत्थ लाभो ति चीवरादीनं चतुर्नं
पच्चयानं पटिलाभो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति नै इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चपैतिट्ठितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायन-
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्साथितभावो इस्सायितत्तं । उस्सा-
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय खीयनलक्खणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्वं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, अ०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS- इस्साकरणं. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अनगारिकेना पि.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो य गूळ्ह गन्थ वा कथा-
मग्ग वा जानाति त अञ्ज न जानापेतुकामो होति । यो पन पुग्गल उपपरि-
क्खित्वा धम्मानुग्गहेन, धम्म वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अय धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि भिक्खु 'अय पुग्गलो पवेणिआगत
तन्ति सण्ह सुखुम धम्मत्तर भिन्दित्वा आलुळिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिक्खित्वा धम्मानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अय धम्मो सण्हो सुखुमो,
सचाय पुग्गलो गण्हिस्सति अञ्जं व्याकरित्वा अत्तान आविकत्वा नरिस्सती' ति
न देति, अय धम्म उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन
'सचाय इमं धम्म गण्हिस्सति, अम्हाक समय भिन्दितुं समत्थो भविस्सती' ति
न देति, अय धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स सकार सीसेन उक्खिप्पित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन
तस्मिं कुले अञ्जेस दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'भिन्न वतिद कुल ममा' ति
चिन्तयतो लोहित मुखतो उग्गच्छति, कुञ्चिविरेचनं पि होति, अन्तानी पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाभमच्छरियेन सघस्स वा गणस्स वा सन्तके
लाभे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिमोग विय परिभुञ्जित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निव्वत्तति । सरिरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्ण वण्णेति^१, परेस वण्णे^२ 'किं-वण्णो एसो' ति दोस वदन्तो
परियत्तिं च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चैव एलमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पच्चति । कुलमच्छरियेन
अपलामो होति । लाभमच्छरियेन गूथनिरये निव्वत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुलंनिरये निव्वत्तति ।

(७३) मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन^३ आयितस्स मच्छेरसमगिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मग्गेव होन्तु मा
अञ्जस्सा' ति सव्वा पि अत्तनो सपत्तियो व्यापेतु न इच्छती ति विविच्छो । विवि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेत नाम । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो^४ । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेत नाम । तेन हि समन्ना-
गतो पुग्गलो पर पि परेस ददमानं निवारेति । वुत्त पि चेत्तं—

१ M., PTS- येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा
३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-४ सि०- वण्णो
ति, न परेस वण्णो ति. ५ See S.i.209, S.iii.177, Jā.v. 143. ६ सी०-
मच्छरेन अयितस्स, M.- मच्छेरायितस्स. ७ M., PTS, सी०- अनरियो.

कदरियो पापसकायो निच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमान निवरेति याचमानान भोजनं [स० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकभावेन चित्त अञ्चति मकोचिती ति कटुकञ्चुक्रो । तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अनरो नयो—कटुकञ्चुकता बुचति कटुञ्चु-गाहो । समानित्तिकपुण्णाय हि उक्खालिया भन गण्हन्तो सव्वतो-भागेन सकुट्टिनेन अग्गैकटुञ्चुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतु न सककोति; एव मच्छरिपुग्गलस्स चित्त मकुचति । तस्मि सकुचिते कायो पि तथेव सकुचति, पट्टिकुटति, पट्टिनिवत्तति, न सम्पसारियती ति मच्छेर 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्त ।

(७५) अग्गहित्तं चित्तस्स ति परेस उपकान्करणे दानादिनाकारेन यथा न सम्पसारियति, एव आदरित्वा गहिनभावो चित्तस्म । यस्मा पन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सन्तक परेस अदातुकामो होति परमन्तक गण्हितुकामो, तस्मा 'इद अञ्चयि मव्वमेव होतु, मा अञ्जस्स' ति पचत्तिवसेन'स्स अत्तमपत्तिनिगूत्त-लक्खणता परमपत्तिगण्हणलक्खणता वा वेदतिव्वा । सेम इमस्मि गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पन सयोजनानि किलेसपट्टिपाटिया पि आहरितु वट्ठति मग्ग-पट्टिपाटिया पि । किलेसपट्टिपाटिया कामरागपट्टिवसयोजनानि अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, मानसयोजनं अरहन्मग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छासल्लव्वतपरामासा सोता-पत्तिमग्गेन, भवरागसयोजनं अरहत्तमग्गेन, इत्थमच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपट्टिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासल्लव्वतपरामासा-इत्थम-मच्छरियानि लोनापत्तिमग्गेन पहीयन्ति, [377] कामरागपट्टिया अनागामिमग्गेन, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्थगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकाय गन्थेति, चुतिपैटिसन्धि-वमेन वट्ठस्मि वट्ठेती ति कायगन्थो । सव्वञ्जुमासिन् पट्टिक्खपित्वा सस्सतो लोको इदमेव सच्चं मोघमञ्जं ति इमिना आकारेन अभिनिविनती ति इदं-सच्छाभिनिवेशो । यस्मा पन अभिज्जा-कामरागान विसेसो अत्थि, तस्मा अभिज्जाकायगन्थस्स पदभाजने "यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्त । इमिना य हेट्ठा वुत्त 'ब्रह्मान विमानादीसु छन्दरागो कामासयो नाम न होति, गन्थगोच्छक परा अभिज्जा कायगन्थो होती' ति त सु-वुत्त ति वेदितव्व । परतो किलेसगोच्छके [§§ १२२९-१२५३] पि एवेव नयो । ठवेन्वा सीलव्वतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings १ 120. २ मि० - कटुञ्चुकता. ३ M., सी० - अग्गग्ग°. ४ All authorities but मि० read अत्त°. ५ Cf. ५.६३, १०३. ६ सि० omits चुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलव्वतपरामासो 'इदमेव सच्चं' ति आदिना आकारेन नाभिनिविसति, 'सीलेन सुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिविसति, तस्मा भिच्छादिद्विभूत पि तं पटिक्खिपन्तो 'ठपेत्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिद्देसे [§११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । चिनये पि वुत्त — “नाहं भन्ते^१ अकल्यको” ति [] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापथिकचित्त हि इरियापथं सन्धारेतु असक्कोत्तं, रुक्खे वग्गुली
विय, खीले लगितफाणित्तवारको विय च, ओलीयति । तस्स त आकार सन्धाय
ओलीयना ति वुत्त । दुतियपद उपसग्गवसेन वड्डितं । लोनं ति अविष्कारिकताय
पटिकुटित । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । थीन ति सप्पिपिण्डो विय अविष्कारिक-
ताय घनभावेन ठित । थीयना ति आकारनिद्देसो । थीयितभावो थीयितत्त, अवि-
ष्कारवसेनेव थद्धता ति अत्थो ।

(७९) [378] कायस्सा [§११५७] ति खन्धत्तयसखातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठो वुत्तनयेनेव । मेवो विय आकास कायं
ओनय्हती ति ओनाहो । सव्वतो-भागेन ओनाहो परियोनाहो । अब्भन्ते
समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा बहि
निक्खमित्तुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमित्तुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^४; अकम्मज्जभावेन
विहिंसती ति अत्थो । सुपन्ति तेना ति सोपणं । अक्खिदलादीनं पचलभाव करोती
ति पचलायिका । सुपना सुपितत्त ति आकारभावनिद्देसा । य पन तेस पुरतो
'सोप' पद तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इद थीनं च मिद्धं च एकतो
कावा आवरणट्टेन थीनमिद्धनीवरण ति वुच्चति । यं येभुर्येन सेक्खपुथुज्जनान
निहाय पुब्बभागअपरभागेसुं उप्पज्जति त अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । खीणा-
सवान पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवंगोतरण होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-
माने ते सुपन्ति, सी नेसं निहा नाम होति । तेनाह भगवा—“अभिजानामि खो
अहं अग्गिवेस्सन्, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं सघाटिं पज्जापेत्वा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० °पानीय°.
३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०;
Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins
(referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.३५.
८ M., PTS— या.

पस्सेन सम्पजानो निद् ओक्कमिता” [म० १.२४९] ति । एवरूपो पनाय करजकायस्स दुव्वलभावो न मग्गवज्झो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमि । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीघमग्ग गतो होति, अञ्चतर वा पन कम्मं कवा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमि । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुण्फेसु लब्धमि । एकच्चान हि रुक्खान पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रस्ति पटिकुटन्ति, प्दुन्नुन्नादीनि सुरियातपेन पुण्फन्ति, रस्ति पुन पटि-[३७९]-कुटन्ति । इद पन मिद्ध^१ अकुसलत्ता खीणासवान न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया—‘न मिद्ध अकुसल । कस्मा ? रूपत्ता । रूप हि अव्याकृत । इदं च रूप । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मञ्जता’ति कायग्गहण केत’ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्सा’ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सद्धादयो पि धम्मा रूपमेव भवेयु । ‘मुखं च कायेन पटिसवेदेति’ ‘कायेन च परमत्थसच्च सच्छि-करोती’ति रूपपटिसवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायेनेव सियु । तस्मा न वत्तव्व एत ‘रूप मिद्ध’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोपं पचलायिका’ [§ ११५७] ति वुत्त ? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिंगादीनि विथ इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिग इत्थिनिमित्त इत्थिकुत्त इत्थाकापो’ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एव इमस्सा पि नामकायगेलञ्जसखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोपादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । फलूपचरेन, मिद्ध अरूप पि समानं ‘सोपं पचलायिका सुपना सुपित्त’ [§ ११५७] ति वुत्त । ‘अक्खिदलादीन पचल-भाव करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चाय अत्थो साधितो येवा ति न रूप मिद्ध । ओनाहादीहि पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूप नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होती’ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेत रूप ? न हि अरूप कस्साचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरण पि न भवेय्या । तस्मा न^३ होती’ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्ठेन नीवरणा, एव इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च “पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पञ्चाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents’ objections and their views. २-२ सि०- इदं च रूपं तेने-वेत्थ...कायग्गहण गत्’ ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुव्वलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेत अरूप । न [380] हि रूपं चित्तुपक्विलेसो, न पञ्जाय दुव्वलीकरणं होतीति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्त— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरपिवन्ति मेरय, सुरामेरयपाना अपाटिविरता, अथ भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणान उपक्विलेसो” [अ० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्त “छ खो मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे— मन्दिट्ठिको धनजानि, कलहपवड्ढनी, रोगान आयतन, अकित्तिमज्जननी, हिरिकोपीननिदसनी, पञ्जाय दुव्वलीकरणी खेव छट्ठ पद भवती” [टी० ३.१८२] ति । पच्चक्खतो पि चेत्त सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं सकिल्लिस्सति, पञ्जा दुव्वला होति, तस्मा मज्जं वियं मिद्धं पि वित्तसकिल्लेसो चेव पञ्जाय दुव्वलीकरणं च सिया’ति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिदेसतो । यदि हि मज्जं सकिल्लेसो भवेय्य, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाय चेत्तसो उपक्विलेसे” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पच्चिमे चित्तस्स उपक्विलेसा, येहि उपक्विलेसेहि उपक्विलिट्ठं चित्तं न चेव मुदुं होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमग्गुं, न च सम्मा समाधियति आमवानं खयाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपक्विलेसो” [म० ५.९२, अ० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्स उपक्विलेसो ? अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपक्विलेसो [Of. अ० २.६७]” ति वा— एवमादीन् उपक्विलेसनिदेसेसु निदेस आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते किल्लेसा उपज्जन्ति ये^१ चित्तसकिल्लेसा चेव पञ्जाय च दुव्वलीकरणा होन्ति, तस्मा त तेस पच्चयत्ता पच्चयनिदेसतो एव वुत्त । मिद्धं पन सयमेव चित्तमकिल्लेसो चेव पञ्जाय दुव्वलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जा-नीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसंपयुत्तं चा [§ ११७०]” ति हि वुत्त । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्तं-सखं लभती’ ति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लाभवसेनेत्तं वुत्त । यथा हि “सिप्पिकसम्बुक्कं पि सक्खरकठलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्तं पि तिट्ठन्तं पी” [म० १.२७९] ति एव एकतो^२ कत्वा यथा लाभवसेनं वुत्त । सक्खरकठलं हि तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एव इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सव्वं एकतो कत्वा यथा लाभवसेनं “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [§ ११७०] ति वुत्त । मिद्धं पन यथा सक्खरकठलं तिट्ठतेव न चरति, एव नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं’ ति ।

(९०) ‘न, रूपभार्यासिद्धितो । सक्खरकठलं हि न चरतीति विना पि

१ So reads D. iii. 182. २ सी०, म०— उपक्विलेसा. ३ M omits.
४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सी०, म० omit. ६ M., PTS रूपभाव०.

सुत्तेन सिद्ध । तस्मा तत्थ यथालाभवसेन'त्यो होतु । मिद्ध पन रूप ति असिद्ध-
मेत । न सकका तस्म इभिना सुत्तेन रूपभावो साधेतु ति मिद्धस्स रूपभावासिद्धितो
न इद यथालाभवसेन वुत्त ति अरूपमेव मिद्ध । किं च भिद्यो ? 'चत्तत्ता'ति
आदिबचनतो । विभगस्मि हि "विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता
वन्तत्ता सुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो" [वि० २५४]
ति च, "इद चित्त इमम्हा थीनमिद्धा मोधेति विसोधेति परिमोधेति मोचति
विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्त परिसोधेति" [वि० २५४] चा
ति—एव 'चत्तत्ता' ति आदि वुत्त । न च 'रूप' एव वुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्ध' ति ।

(९१) 'न, चित्तजस्सासम्भववचनतो । निविध हि मिद्ध— चित्तज उतुज
आहारज' च । तस्मा य तत्थ चित्तज तस्म विभगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो
वुत्तो, न अरूपभावो साधितो ति रूपमेव मिद्ध ति ।

(९२) 'न, रूपभावासिद्धितो वै । मिद्धस्म हि रूपभावे सिद्धे सकका एत
लद्धु । तत्थ चित्तजस्म असम्भवो' वुत्तो । सो एव च न सिञ्जती ति अरूप-
मेव मिद्ध । किं च भिद्यो ? 'पहान'-वचनतो । भगवता हि "छ भिक्खवे धम्म
पहाय भव्वो [382] पठम ज्ञान उपमपज्ज विहरितु, कतमेछ ? कामच्छन्द, व्यापाद,
थीनमिद्ध, उड्दच्च, कक्कच्च, विचिकिच्छ, कामेसु खो पन'स्त आदीनवो
सम्मापज्जाय सुदिट्ठो होली" [अ० ३.४२८] ति च, "इमे पञ्च नीवरणे पहाय
बलवतिया पज्जाय अत्तत्थ वा परत्थ वा जस्सती" [अ० ३.६४] ति आदीनु च
मिद्धस्मा पि पहान वुत्त । न च रूप पहातव्व । यथाह— "रूपकखन्धो अभि-
ज्जेद्यो, परिज्जेद्यो, न पहातव्वो, न भावेत्तव्वो" [Of. स० ३.२६] ति इस्सता
पि 'पहान'-वचनतो अरूपमेव मिद्ध' ।

(९३) 'न, रूपस्मा पि पहानवचनतो । "रूप भिक्खवे न तुम्हाक, त पज-
इथा" [स० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्मा पि पहान वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेत' ति ।

(९४) 'न, अञ्जथा वुत्तत्ता । तस्मि हि सुत्ते "यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनयो तं तत्थ पहान" [Of. स० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्म
पहान वुत्त, न यथा "छ धम्म अपहार्यं पञ्च नीवरणे पहाया" [Of. अ० ३.६४]
ति एव पहातव्वमेव वुत्त ति, अञ्जथा वुत्तत्ता, न रूप मिद्ध । तस्मा यानेतानि
"सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्किलेसे" [वि० २४५, २५६] ति

२ Cf. वि० p. 48 २ वि० २५४—चित्त थीनमिद्धा मोधेति . , also im-
plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपभावासिद्धितो व. ४ अ० यो०
(p 206)—एत ति तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवा वुत्तो'ति वचनं लद्धु नक्का । तत्थ विभगे
चित्तजस्स रूपस्म असम्भवो भगवता वुत्तो । ५ M—चित्तजस्स सम्भवा, ६ सी० म०
insert hereafter न रुच्छिक्कातव्वो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अज्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव मिद्धं ति वेदितव्व । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुब्बलीकरणा । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...थीनमिद्धं भिक्खवे आवरण नीवरण चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुब्बलीकरण” [अ० ३.६३, स० ५.९६] ति च, “थीनमिद्ध नीवरण भिक्खवे अन्धकरण अचक्खुकरणं अज्जाणकरण पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिक अनिव्वानसवत्तनिक” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनमिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनमिद्धपरेतेना” [अ० ३.२३२] ति च, “अथोनिंसो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुपन्नो चेव कामच्छन्दो उपपज्जति...पे०... [383] अनुपन्न चेव थीन-मिद्ध उपपज्जती” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हाय भिक्खवे अकुसलरासि यदिद पञ्च नीवरणानी” [Cf अं० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपमावजोतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेत अरूप तस्मा आरूपे पि उपपज्जति । वुत्तं हेत महापकरणपट्टाने—“नीवरण धम्म पटिच्च नीवरणो धम्मो उपपज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक्क० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरण पटिच्च थीनमिद्ध...उद्धच्च अविज्जानीवरण” [दुक्क० २९१] ति सब्ब वित्थारेतव्व । तस्मा सन्निट्ठानमेत्थ गन्तव्वं अरूपमेव मिद्धं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिद्देसे [§ ११६०] अकपिये कपियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सन्तथ वुत्तानि । एव-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निष्ठिते वत्थु'ज्झाचारे, पुन सञ्जातसतिनो 'दुट्ठ मया कतं' ति एव अनुत्तपमानस्स पच्छानुतापवसेनेत उपपज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतु 'अकपिये कपियसञ्जिता' ति आदि वुत्त । तत्थ अकपियमोजनं कपियसञ्जी हुत्वा परिभुज्जति, अकपिय-मंसं कपियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंस 'सूकरमंस' ति, दीपिमस वा 'मिगमंस' ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवारित्वा अपवारितसञ्जाय, पत्तहिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय भुज्जति— एव 'अकपिये कपियसञ्जिताय' वीतिकम्म करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो 'कपिये अकपियसञ्जिताय' वीतिकम्म करोति नाम । अनवज्ज पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो 'अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय' वीतिकम्म करोति नाम । यस्मा पनेत “अकतं वत मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं भीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किब्बिसं” [अं० २.१७४] ति एवं अनवज्जे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अज्झारोहा. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ सी० म०, नि०-लुद्धं.

कक्रमे उपपजति, तस्मात्स अञ्ज पि वत्थ अनुजानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०]
ति आदिमाह ।

(९६) [384] तथ कुक्कुच्चपद वुत्तथमेव । कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कु-
च्चायना । कुक्कुच्चेन अयितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं । चेतसो विप्पटि-
सारो ति एत्थ कनाकतस्स जावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमन 'विप्पटिसारो'
नाम । यस्मा पन मो कत वा पापं अकन न करोति, अकत वा कल्याण कत न
करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो,
न सत्तस्सा ति आपनत्थ 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्त । अयमस्स समावनिर्देशो ।
उपपज्जमानं पन कुक्कुच्च आरग्गमिव कसपत्त मन विलिखमानमेव उपपज्जति,
तस्मा मनोविलेखा ति वुत्त । अयमस्स किच्चनिर्देशो । य पन विनये "अथ
खो आयस्मा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्त अनुवासित्वा आवसथपिण्ड परिमुञ्जितुं"
[विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गेहिमी ति कुक्कुच्च आगत, न त
नीवरण । न हि अरहतो 'दुट्ठ मया इद कत' ति एव अनुतापो अत्थि । नीवरण-
पटिरूपक पनेत 'कापति न कापती' ति वीमसनसंखात विनयकुक्कुच्च नाम ।

(९७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसपयुत्ता चा" [§ ११७०] ति
पदस्स निर्देशे यस्मा थीनमिद्ध अञ्जमञ्ज न विजहति, तस्मा थीनमिद्धनीवरण
अविज्जानीवरणेन नीवरण चेव नीवरणसम्पयुत्त चा ति अभिन्दित्वा वुत्त । यस्मा
पन उद्धच्चे सति पि कुक्कुच्चस्साभावा कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्च उपपज्जति,
तस्मा त मिन्दित्वा वुत्त । य च येन सपयोग न गच्छति, त न योजित ति
वेदितव्व । इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया
पि । किलेसपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थीनमिद्ध-
द्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सेतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्त-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सेतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अना-
गामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन थीनमिद्धद्धच्चविज्जा ति ।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा
[§ ११७६] ति पुँच्छासमागेन बहुवचन कतं ।

(९९) उपादाननिर्देशे [§§ १२१३-१२२८] वत्थुसखातं कामं उपादि-
यती ति कामुपादानं । [§ १२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामु-
पादानं । उपादानं ति दळ्हगहण । दळ्हत्थो हि एत्थ 'उप'-सहो 'उपायास-
उपकट्ठा'दीसु विव । तथा दिट्ठि च सा उपादान चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin 17, 70 reads भुञ्जितु. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.

३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087).

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठिं उत्तरदिट्ठिं उपादियती । तथा सीलब्धतं उपादियती ति सीलब्धतुपादानं ।
सीलब्धतं च त उपादानं चा ति पि सीलब्धतुपादानं । गोसील-गोवतादीनि हि 'एव
मुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';
उपादियती ति 'उपादान' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तान । अत्तनो वाहु-
पादान अत्तवाहुपादानं, 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति
अत्तवाहुपादान । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्था पि वत्थुकामा व
अनवसेसतो कामा ति अधिपेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि त सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कागरागो व नत्थी ति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिद्देसे [§ १२१५] नत्थि दिट्ठं ति । दिट्ठं नाम

अत्थि, सक्का कस्सचि किचि दातु ति जानाति; दिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं बुच्चनि महायागो । त याजितु सक्का ति
जानाति, यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । हुत्तं ति आहुनपाहुनमगल-
किरिया । त कातु सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मनि नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट-[386]-कम्मनि नाम । तेसं अत्थिभाव जानाति फल-
विपाको पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके ठितो इम लोक
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके ठितो परलोक नत्थी ति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितून अत्थिभाव जानाति, तेषु
कतपञ्चयेन कोचि फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका
ति अवनकउपपजनकमत्ता नत्थी ति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपत्ता
ति अनुलोमपटिपद पटिपत्ता धम्मिक-समणब्राह्मणा लोकस्सिं नत्थी ति गण्हाति ।
ये इमं च लोके...पे०... पवेदेन्तो ति इम च लोक परं च लोक अत्तना व
अभिनिविष्टेन जाणेन अत्ता पवेदनसमत्थो सब्बञ्जु बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितु वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२२९-५३] किलेसा एव किलेसवत्थूनि ।
वसन्ति वा एत्थ अस्सीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठितत्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चैव सत्थतिट्ठान सत्तान वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चेत्थ अनन्तर-

‘पञ्चयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी ति पि ‘किलेसवत्थूनि’ ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छके गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति तीसु ठानसु अतिरेकपदसतेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निदिट्ठाने पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठाने पि निप्पदेसतो व गहितो ति वेदितव्वो । [387] तेसु हेतु-गन्थ-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुस्रगवज्झा तण्हा एकेनेव कोट्ठासेन ठिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुस्रगवज्झा पि द्वे कोट्ठासा हुत्वा ठिता । कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वैट्ठति मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चत्तुहि मग्गेहि पहीयति, दोसो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, थिनादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पही-यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठाभागेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिजालानं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिदं एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरति-अट्ठेन पि निरस्सादट्ठेन पि^१ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंखातं निरयं अन्तं कत्वा । उपरितो ति उपरिभागेन । परनिमित्तवसवत्तिदेवे ति परनिमित्तेसु कामेसु वसं वत्तनतो एवं-लब्ध-बोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खिपित्वा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । एत्थावचरा ति इमिना ब्रह्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगण्ह-नत्थं ‘अवचरा’ ति वुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ सदा च संभवतो, अधोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठाभूतुपादाय पवत्तिभावेन, तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अधोभागे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं परिगहो कतो होति । इदानी ते एत्थ-परियापन्नधम्मे [388] रासि-सुज्जत-पच्चय-भावतो चैवं सभावतो^२ चै दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ सि०- वट्ठन्ति. ३ Sk. निर+कृति.

४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिर्देशे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमज्ज्ञानभूमिसखातं ब्रह्मद्वान् । सेममेत्थ कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितव्व । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्ज्ञान वुत्त, दुतियेन विपाकज्ज्ञान, ततियेन किरियज्ज्ञान वुत्त ति वेदितव्व । अरूपावचरनिर्देशे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूयगे ति आकासानञ्चायनसखात भव उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सेस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्व ।

(१०६) सरणदुकनिर्देशे [§§ १२९४-९५] व्याय तीसु अकुसलमूलेषु मोहो, सो लोभसपयुत्तो च लोभेन स-रणो, दोससपयुत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-क्किच्छाउद्धच्चसपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागरणेन पहानेकट्ठभावतो स-रणो स-रजो ति वेदितव्वो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-चितत्ता यानि च नेस निर्देशपदानि तेस पि हेट्ठावुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येमुयेन उत्तानत्थानि येव । इद पनेत्थ विसेसमत्त—विज्जूपमदुके [§§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्ग पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकार विद्धसेसि । अत्थ'स्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतिय पि गमन अभिनीहरि । दुतिय पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा त विद्धसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमन अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकार विद्धसेसि ।

(१०८) तत्थ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जन विय अरिय-सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विय सच्चच्छादकतम । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धसितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उपजित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्न सच्चान पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-भिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतिय विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धसितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उपजित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्न सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकट पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

१ Continues upto the end of निखेपकण्ड (५.१५०).

गमनाभिनीहारी विय अनागामिमग्गत्थाय विपस्सनाग्गो । अन्धकारे मग्गस्म अपञ्चायनकालो विय सच्चच्छादकतम । ततिय विज्जुया निच्छरित्वा विद्धसितकालो विय अनागामिमग्गोभामेन उपज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुन्न सच्चान पाकट-कालो । मग्गस्स पाकट पन मग्गसमगिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति त विनिविद्धमेव होति । वजिर खेपेन्त असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झ-किलेमो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविज्जति वजिर विय । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेन्तो अमेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकनिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेमान पुन पच्चुदावत्तन नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिर्देशे [१३००-०१] बालेमु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसान बालधम्मन । अहिरिको हि अनोत्तापी च न किञ्चि अकुसल न करोति नामा ति । एतानि द्वे पटम येव विमु वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कग्गदुके [§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिर्देशे [§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपन वेदितव्व । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तप्पन्ति, कायसुच्चरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो ‘कत मे काय-दुच्चरित’ ति तापति, ‘अकत मे कायमुच्चरित’ ति तापति । ‘कत मे वचीदुच्चरित’ ति तापति, ...पे०... ‘अकत मे मनोमुच्चरित’ ति तापति । अतपनीये [११३०५] पि एमेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो ‘कत मे कायमुच्चरित’ ति न तापति, ‘अकत मे कायदुच्चरित’ ति न तप्पति । ‘कत मे वचीमुच्चरित’ ति न तप्पति ...पे०... ‘अकत मे मनोदुच्चरित’ ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकनिर्देशे [§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मनं ति सव्वधम्मगहण । संखायती ति संखा, सकथीयती ति अत्थो । किं ति सक-थीयति ? अहं ति मम ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तित्थो ति दत्तो ति, ‘मच्चो पीठ भिसि विम्बोहन’ति, ति, ‘विहारो परिवेण द्वार वातपान’ति एव अनेकेहि आकारेहि संकथीयती ति ‘सन्वा’ । सम्मा जायती ति समञ्जा । किं ति समञ्जायति ? ‘अहं ति मम ति ...पे०... द्वारं वातपान’ ति सम्मा जायती ति ‘समञ्जा’ । पञ्जापियती ति पञ्जत्ति । बोहरीयती ति बोहारो । किं ति बोहरीयति ? ‘अहं ति मम ति ...पे०... द्वारं वातपान’ ति बोहरीयति । नामं ति चतुर्विधं नाम — सामञ्ज-

नाम गुणनाम कित्सनाम औपपातिकनाम ति ।

(११३) तन्त्र पटमऋषिकेसु महाजनेन सम्मन्त्रित्वा ठपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नाम 'सामञ्जनाम' नाम । य सन्धाय वुत्त— 'महाजनसम्मतो' ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पटम अक्खर उपनिव्वत्त [दी० ३.९३] ति । [391] धम्मकथिको एसुकुल्लिको विनयधरो तेपिटको सट्ठो पसन्नो^३ ति एवरूप गुणतो आगतनाम 'गुणनाम' नाम । भगवा अरह सम्मासब्बुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामगतानि गुणनामानेव । तेन वुत्त—

“असखेय्यानि नामानि सगुणेन महेसिनो ।

गुणेन नामं उट्ठेयं अपि नामसहरमतो” [] ति ॥

य पन जानस्स कुमारकस्स नामगङ्गणदिवसे दक्खिण्येयान सक्कार कत्वा समीपे ठिता जातका कपेत्वा पक्कणत्वा 'अय अमुको नामा' ति नाम करोन्ति, इद 'कित्सि नाम' नाम । या पन पुरिमपञ्जात्ति अपरपञ्जात्ति पतति, पुरिमवोहारो पच्छिम-वोहारे पतति, भेय्यथीद—पुरिमकप्पे पि चन्टो चन्टो^४ येव नामं, एतरहि चन्टो येव । अतीति सुथिो...समुत्तो... पठवी . पव्वतो पव्वतो^५ येव, एतरहि पव्वतो येवा ति इद 'औपपातिकनाम' । इद चतुर्विध पि नाम एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामधेयं ति नामकरण । नामधेयं ति नामठपन । निरुत्ती ति नामनिरुत्ति । व्यञ्जयति ति नामव्यञ्जन । यस्मा पनेत अत्थ व्यञ्जयति तस्मा एव वुत्त । अगिल्लपो^६ ति नामामिल्लपो व । सव्व व धम्मो अधिवयनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मो नाम नत्थि । एकधम्मो सव्वधम्मेषु निपतति, सव्वधम्मो एकधम्मसि निपतति । कथं ? अय हि नामपञ्जात्ति एकधम्मो, सो सव्वेषु चतुर्भूमिकधम्मेषु निपतति । सत्तो पि सखारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अटवीपव्वताटीसु रक्खो पि जानपदान भारो । ते हि 'अय रक्खो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिरो' 'पलासो'^७ ति अत्तना जाननकनाम कथेन्ति । यस्स नाम न जानन्ति त पि 'अनासको' नामा ति वदन्ति । त पि तस्स नामधेयमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एसेव नयो । इतरे द्वे [§§ १३०७ ०८] दुका इमिना सन्नान्तर्या एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§ १३०९-१०] नामकरणद्वेन च नमन-द्वेन च नामनद्वेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणद्वेन 'नाम' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि०- उपाशय निव्वत्त.
३ M.- सठो, PTS- सट्ठो. ४-४ म०, नि० नाममुद्धेयं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS- एकं; M- एकत्ता नाममेव... ७ सी०- पठवी०.
८ सी०, सी०, म०- कि रक्खो. ९ सि०- पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्तत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं तिरस्सो नाम होतु, पुस्सो नाम होतु' ति एवं पुत्तस्स किञ्चिन्नामं करोन्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विय अत्तनो नामं करोन्ता व उप्प-
जान्ति । तेषु उप्पन्नेसु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदने उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तस्सा नामगहणकिच्चं नत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, चक्क-
वाळे सिनेरुहि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, नामं उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपञ्ज-
त्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहण-
किच्चं नत्थि । ताय उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सञ्जादीसु एसेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सञ्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरण-
ट्ठेन' नामं । 'नमनट्ठेना' पि चेत्य चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुखा नमन्ति । 'नामनट्ठेन' सव्वं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्भणे अज्जमज्जं नामेन्ति । निब्बानं आरम्भणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जधम्मे नामेति ।

(११६) अविज्जा-भवतण्हा [§§१३११-१२] वट्ठमूलसमुदाचारदस्स-
नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धपञ्चकं अत्ता
च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकरेन निविट्ठा सस्सतदिट्ठि
[१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेन निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [§१३१६]
[393] पुब्बन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना
ब्रह्मजाले आगता अट्टारसं पुब्बन्तानुदिट्ठियो^१ गहिता । अपरन्तं आरब्भा
[§१३२०] ति अनागतकोट्टासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तत्थेव आगता चतु-
चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो^२ गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिद्देसे [§१३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति
सहधम्मिकं नामं यं भगवता पञ्चत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थुं दस्सेत्वा आपत्तिं
आरोपेत्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इव देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति वुच्चमाने ।
दोवचस्सायं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिणगाहि-
ताय वा दुब्बचस्स कम्मं दोवचस्सायं । तदेव दोवचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स भावो
दोवचस्सियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विप्पटिकूलगाहिता ति धिलोमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D. i. first Sutta. ३ D. i.
12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसखातेन विपच्चनीकेन सातं अस्सा ति विपच्चनीकसातो । 'पटाणिके-
गहण गहेत्वा एकपदेनेव त निस्सद्दमकासि' ति सुख पटिलभन्तरसेतं अधिवचन ।
तस्स भावो **विपच्चनीकसातता** । ओवाद अनादियनवसेन अनादरस्स भावो
अनादरियं । इतर तस्सेव वेवचन । अनादियनाकारो वा अनादरता । गरुवास
अवसनवसेन उपपन्नो अगारवभावो **अगारवता** । स-जेट्टकवास अवसनवसेन उपपन्नो
अपटिस्सवभावो **अपटिस्सवता** । अयं **बुच्चती** ति अय एवरूपा **दोवच-
स्सता** नाम बुच्चति । अत्थतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, सखा-
क्खन्धो येव वा ।

(११८) **पापमित्तादीसु** [§१३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमित्तादयो हि विसु चेतसिकधम्मा नाम नत्थि । [394] नत्थि एतेसं सद्धा
ति **असद्धा**; बुद्धादीनि वत्थुनि न सद्दहन्ती ति अत्थो । **दुस्सीला** ति सीलस्स
दुत्तु नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । **अप्पस्सुता** ति सुतविरहिता । पैच्च मच्छ-
रियानि एतेस अत्थी ति **मच्छरिनो** । **दुप्पज्जा** ति निपज्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना **निसेवना** । सब्बतो-भागेन सेवना **संसेवना** । उपसग्ग-
वसेन वा पद वड्डितं । तीहि पि सेवना व कथिता । **भजना** ति उपसंक्रमना ।
संभजना ति सब्बतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पद वड्डित । **भत्ती** ति
दळ्हमत्ति । **संभत्ती** ति सब्बतो-भागेन भत्ति । उपसग्गवसेन वा पद वड्डित ।
द्वीहि पि दळ्हमत्ति एव कथिता । **तं-संपवंकता** ति तेषु पुग्गलेसु कायेन चैव
चित्तेन च संपवंकभावो; तन्नित्ता तप्पेणता तप्पम्भारता ति अत्थो । सोवचस्सता-
दुक्कनिद्देसो [§§१३२७-२८] पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्वो ।

(११९) **पञ्च पि आपत्तिक्खन्धा** [§१३२९] ति मातिकानिद्देसेन
'पाराजिक सधादिसेसं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कट' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि **आपत्तिक्खन्धा** ति विनयनिद्देसेन 'पाराजिक रुवादिसेस थुल्लच्चय पाचि-
त्तिय पाटिदेसनीय दुक्कट दुब्भासितं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह वत्थुना
तास आपत्तीन परिच्छेदजाननकपज्जा **आपत्तिकुसलता** नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिवुट्ठानपरिच्छेदजाननकपज्जा पन **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** [§१३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो **समापत्ति** [§१३३१] । सह परिकम्मेन अपपना-
परिच्छेदजाननकपज्जा पन **समापत्तिकुसलता** नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठान गते वुट्ठहिस्सामी' ति अविरज्झित्वा तस्मिं येव समये
वुट्ठानकपज्जाय अत्थिताय **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** नाम । [295] अट्टा-
रसन्नं धातून उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपज्जा **धातुकुसलता**

१ सि०-पथानिक, ° M.-पठति (१ नि)°, PTS-पठति°. Cf. D.Cm. i.77.
२ M., म०- अप्पतिस्स°. ३ M., PTS- दुब्भाम. ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । तासु येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्जा मज्झसिक्खि-कुसलता [§ १३३४] नाम । द्वादसन्न आयतनान् उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्जा आयतनकुसलता [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवण समसन पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सच्चं वट्ठति । तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसिकारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अधिजापच्चया सखारा'ति आदीनि पटिच्च-समुप्पादविभगे^१ आविभविस्सन्ति । 'इत्थिना पच्चयेन इदं होती'ति जाननकपञ्जा पटिच्चसमुप्पादकुसलता [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुक्कनिहेमे [१३३७-३८] हेतू पच्चया ति उभयं पेत्त अज्जमज्जवेक्खन । चक्खुपमादो हि रूप आगमण कत्वा उपपज्जनकस्स चक्खुविज्जाणस्म हेतु चेव पच्चयो च । तथा च सोत्तपमादादयो सोत्तविज्जाणादीन्, अम्बवीजादीन् अम्बफलादीन् । दुत्तियनये [§ १३३८] ये धम्मा ति विसमागपच्चयधम्मान निदस्सन् । येस्सं येस्सं ति विसमागपच्चयसमुपपन्नधम्मनिदस्सन् । न-हेतू न-पच्चया ति चक्खुपमादो सह आगमण कत्वा उपपज्जनकस्स सोत्तविज्जाणस्स न-हेतु न-पच्चयो । तथा सोत्तपमादादयो अवसेसविज्जाणान् । अम्बादयो च तालादीन् उपत्तिया ति एवमत्थो वेदितव्वो ।

(१२१) अजवमद्वानिहेमे [११३३९-४०] नीचचित्तता ति पदमत्तमेव विसेसो । तस्मिंस्थो— मानाभावेन नीच चित्त अस्मा ति नीचचित्तो । नीचचित्तस्स भावो नीचचित्तता । मेस चित्तजुक्कता-चित्तमुट्ठान [२५१, ४५] पदभाजनीये आगतमेव । खन्तिनिहेमे [§ १३४१] खमनकवमेन खन्ति । खमनाकारो खमनता । अधिवानेत्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्वा वासेत्ति, न पटिवाहन्ति, न पच्चनीकताय निट्ठन्ती ति [३३६] अधिवासनता । अचण्डभावो अचण्डिक्कं । अनसुरोपो ति अ-सुरोपो^२ वुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं । तपटिपक्खतो अनसुरोपो दुरुत्तवाचा ति अत्थो । एवमेत्थ कट्टवचरेण कारणनिट्ठि । अत्तमनता चित्तस्स ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अत्थो ।

(१२२) सोरञ्चनिर्देशे [§ १३४२] कायिको अवीतिक्कमो ति तिविधं काय-सुचरितं । वाचसिको अवीतिक्कमो ति चतुर्विध वचीसुचरितं । कायिकवाचसिको ति इत्थिना कायवचीद्वारसमुद्धित आजीवैद्धमक सील परिवादियति । इदं वुच्चति सोरञ्चं ति इदं पापतो सुट्ठो ओरत्तत्ता सोरञ्च नाम वुच्चति । सव्वो पि सीलसंवरो ति इदं यस्मा न केवल कायवाचाहेव अनाचार आचरति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानमिक्कसील परिवादाय दस्सेतुं वुत्त ।

१ वि० १३५. २ See ३.५६४ ३ See विट्ठ० १ २७ and Cm. on it.

(१२३) साख्यनिर्देशे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे स्फुले अण्डकानि उद्बुहन्ति, एव सदोमताय खूपनवमनादिवचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिस्फुलो कक्कमो होति पग्धरितचुण्णो एव कक्कसा होति । सोत वसमाना विय पविसति । तेन वुत्त 'कक्कसा' ति । परकट्टका ति परेस कट्टका अमनापा दोसजननी । परामिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विज्जित्वा परेस अभिराजनी, गन्तुकामान पि गन्तु अदत्वा लग्न-करी । क्रोधसामन्ता ति क्रोधस्स आमन्ता । अपमाधिसंवत्तनिका ति अपमा-समाधिसस्स वा उपचारसमाधिसस्स वा अपवत्तनिका । इति सव्वानेवेतानि सदोस-वाचाय वेवचनानि । तथारूपिं नायं पत्ताया ति इदं फस्सवाच [३७७] अप-जहित्वा ठितस्स अन्तरन्तरे पवत्ता पि सण्डवाचा असण्डवाचा एव नामा ति दीपनत्थ वुत्त ।

(१२४) नेळा ति एळा वच्चति दोमो । नास्सा एळा ति नेळा, निहोसा ति अत्थो । "नेळगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तसील विय । कण्ण-सुखा ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णाल सुखा, सूचिविप्पन विय कण्णमूल न जनेति । अत्थमधुरताय सरीरे कोप अजगेत्वा पम जनेती ति पेभनिया । इदय गच्छति, अपटिहज्जमाना सुखेन चित्त पविसती ति हृदयंगसा । गुणान्तिगणा पुरे मवा ति पोरी । पुरे उक्कमारी विय सुकुमारो ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि पोरी; नगरवासीन कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति भातुमत्तं भाता ति वदन्ति । एवरूपी तथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तमायेनेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुट्ठिकरा ति बहु-जनमनापा । या तत्था ति या तस्मि पुग्गे । राण्णवाच्चता ति मद्रवाचता । सखिलवाच्चता ति मुदुवाचता । अक्कखलवाच्चता ति अकक्खलवाचता ।

(१२५) पटिसन्थारनिर्देशे [§ १३४४] आमिसपटिसन्थारा ति आमिस-अलाभेन अत्तना सह परेस छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्न एव आमिसेन पटिसन्थरण । धम्मपटिसन्थारो ति धम्मस्स अपटिलाभेन अत्तना सह परेस छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्न, एव धम्मेन पटिसन्थरण । पटिसन्था-रको होती ति द्वे येव हि लोकसनिवासस्स छिद्धानि, तेस पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वा ति शोमना दुविधेन पटि-सन्थारेन पटिसन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तर करोति ।

(१२६) तत्राय आदितो पट्टाय कथा—पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आग-न्तुकं आगच्छन्तं दिस्वा व पच्चुगन्त्वा [३७८] पत्तर्वावर गहेत्तव्व, आसन दातव्वं,

१-१ M., PIS-पूतिका । सा. २ M., PIS-जन्तर ३ सि०.म०-एळ-
४ सि०-सुकुमारी. ५-५ सी०, म०- पितिमत्त.....भातिमत्तं

तालवट्टेन वीजितव्व, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतव्वा, मपिकाणिते सति भेसजं दातव्व पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासो पटिजग्गतव्वो । एव एकदेसेन आमिस-पटिसन्धारो कतो नाम होति । माय पन नवकर्तरे पि^१ अत्तनो उपट्ठान अनागते येव, तस्स सन्तिक गन्वा निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्टो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्जाया कतरं गन्थं वट्ठेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पट्टो पुच्छितव्वो । सचे कथे तु सक्कोति इच्चेंतं कुमत्त । नो चे सक्कोति सय कथेत्वा दातव्व । एव एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वनति त आदाय निवद्ध पिण्डाय चरितव्व । सचे गन्तुकानो हेति पुनदिवसे गमनसभागेन त आदाय एक्खिमि गामे पिण्डाय चरित्वा उट्ठोजेतव्वो । सचे अज्जस्मि दिमाभागे भिक्खु निमन्तिता होन्ति त भिक्खु इच्छमानं आदाय गन्तव्व । 'न मच्च एसा दिमा सभागा' ति गन्तु अनिच्छन्ते तेमभिक्खू पेमेत्वा त आदाय पिण्डाय चरितव्व । अज्जना लद्धामिस तस्स दातव्व । एव 'आमिसपटिसन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लद्ध कस्म दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्व । सचे गित्तानो वा अ-वस्मिको वा अस्थि, तेम पि दातव्व । आचरियुपज्जायान दातव्वं । भण्डगाहकस्स दातव्व । साराणीयधम्म-पूरकेन पन सत्तवार पि सहस्सवार पि आगतासैतान् थेरामनतो पट्टाय दातव्व । पटिसन्धारकेन पन देन देन न लद्ध, तस्म तस्म दातव्व । बहिगाम निक्खमित्वा जिग्गक वा अनार्थ वा भित्तु वा भिक्खुनि वा दित्वा तेन पि दातव्व ।

(१२८) तन्निद वत्थु— चेंगेहि किर गुत्तनालगामे पट्टे त-खण येव एका निरोधतो बुद्धिता खीणामग्ग्येरी दब्भिक्खुनिया भण्डक गाहापेत्वा महाजनेन सद्धि मग्ग पटिपज्जित्वा ठितमज्झान्तिके नकुल्लन [३३९]-गरगामट्टार पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्म समये काळगल्लिमण्डपवामी महानागत्येरो नकुल्लनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरि दिन्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व मुज्झथा' ति सह पत्तेन अदाभि । थेरी भत्तकिच्च कत्वा पत्त धोवित्वा थेरस्स दत्त्वा आह— 'अज्ज ताव भिक्खाचारिणेन किलभिस्सथ, इतो पट्टाय पन वो भिक्खाचारपरित्तसो नाम न भविससति ताता' ति । ततो पट्टाय थेरस्स ऊन-कहापणश्वनको पिण्डपातो नाम न उपपन्नपुव्वो । अय 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इम पटिसन्धार कत्वा भिक्खुना सगहपक्खे टत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठान कथेतव्व, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्च विनोदेतव्व, उपपन्नकिच्च करणीय कातव्व, अध्यान-बुद्धान-मानस परिवासो दातव्व । पव्वज्जारहो पव्वजितव्वो

१ M., PTS- हि. २ M.- निवद्धं. ३ M., PTS- आभन भतेन.
४ M, PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसपादेतब्बो । भिक्खुनिया पि अत्तनो सन्तिके उपसंपद आकंख-
मानाय कम्मवाच कातु वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्थारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्थारेहि पटिसन्थारको भिक्खु अनुप्पन्न
लामं उपादेति, उपन्न थावर करोति, समर्यट्ठाने अत्तनो जीवित रक्खति
चोरनागरञ्जो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव भत्तं आकिरन्तो थेरो विय ।
अलद्धलामुपादाने पन इतो पलायित्वा परतीर गतेन महानागरञ्जा एकस्स थेरस्स
सन्तिके सगह लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पतिट्ठितेन **सेतम्बङ्गणे**^२ यावजीव पव-
त्तित महाभेसज्जदानवत्थु कथेतव्व । उपपन्नलामथावरकरणे दीघमाणक-अमर्यै-
त्थेरस्स हत्थतो पटिसन्थार लभित्वा **चेतियपव्वते** चोरेहि मण्डकस्स अविलुत्तमावे
वत्थु कथेतव्व ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निद्वेमे [§ १३४५] **चक्खुना रूपं दिस्वा**
ति कर्णणवसेन चक्खु ति लद्धवोहारेन रूपदस्स-**[३००]**-नसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन
रूप दिस्वा । **पोराणा** पनाहु-“चक्खु रूप न पस्सति, अचित्तकत्ता, चित्त न पस्सति,
अचक्खुकता; द्वारारम्मणसघट्टेनेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा
'धनुना विज्झती' ति आदीसु विय ससमारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूप दिस्वा”[] ति अयमेवेत्थ अत्थो । **निमित्तग्गाही** ति इत्थिपुरिसनिमित्त वा
सुभनिमित्तादिक वा किलेसवत्थुभूत निमित्त छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते वेव
न सण्ठाति । **अनुव्यञ्जनग्गाही** ति किलेसान अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जन ति लद्धवोहार हत्थपाद-सित-हसित-कथित-आलोकितं-विलोकितादिभेद
आकार गण्हाति । **यत्वाधिकरणमेनं** ति आदिमिह य-कारणा यस्स चक्खुन्द्रियं
असवरस्स हेतु, एत पुग्गल सतिकवाटेन **चक्खुन्द्रियं असंबुतं** अपिहित्त-
चक्खुद्वारं हुत्वा **विहरन्तं** एते अभिज्झादयो धम्मा **अन्वास्सवेय्युं** अनुप-
बन्धेय्यु अज्झोत्थरेय्यु । **तस्स संवराय न पटिपज्जती** ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एव-भूतो एव च न **रक्खति**
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति बुच्चाते ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये सवरो^३ वा असंवरो वा नत्थि, न हि
चक्खुप्पसाद निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उपपज्जति । अपि च यदा रूपारम्मणं
चक्खुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खत्तुं उपपज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधायु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्झति । ततो चक्खुविज्जाण

१ म०-सासक०-सि० साहसिक०. २ महावस ३४.११. ३ महावस ३३.४५.
४ सी०, PTS- पेनम्बङ्गणे. ५ See DCm. ii-530, for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ cf. विसु० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०-omit. ८ M., PTS- पिहित०. ९ विसु० १.५७-५८

दत्सनकिच्च, ततो विपाकमनोधत्तु मपटिच्छनकिच्च, ततो विपाकहेतुकमनो-
विज्जाणधातु सन्तीरणकिच्च, ततो [401] किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु बोद्ध-
पनकिच्च साधयमाना उपपजित्वा निरुज्जति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि
नेव भवगसमये न आवज्जनादीन अज्जनरसमये सवरो वा असवरो वा अत्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्य वा मुट्ठसच्च वा अज्जाण वा अक्खन्ति वा कोसज्ज वा
उपपजति, असवरो होति । एव होन्तो पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवग पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूमु द्वारेषु असवरो
हिंसा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसवुता, तथा पि अन्तो नगरे सच्च भण्ड
अरक्खित अगोपितमेव होति । नगरद्वारेन हि पविसित्वा चोरा यदिच्छन्ति^१ त
करेयु । एवमेव जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असवरो सति द्वारं पि अगुत्त
होति, भवग पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^२ ति । सोत्तेन सह सुत्वा ति
आदीषु पि एमेव नयो । या इमेसं ति एतं सवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं छन्नं
इन्द्रियानं वा अगुत्ति वा अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-थकन,
अ-पिदहनं ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिद्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तल्लोके एकच्चो । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपज्जाय अजानित्वा अनुपधा-
रेत्वा । अयोनिस्सो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्जोहरणीय ।
आहारेत्ती ति परिभुज्जति अज्जोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदत्तसन्तथ
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दत्तथाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूषणत्थाय च^३
आहारेति, नो इदमत्थित पटिच्च । या तत्थ असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिस्सो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिमावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-
मावो, पमाणसखाताय मत्ताय अजानन । अयं वुच्चती ति अयं अपचवेक्खित-
परिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुत्तद्वारतानिद्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तग्गाही होती ति छन्दरगवसेन वुत्तपकार
निमित्तं न गण्हाति । एव सेसपदानि पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो 'जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असवरो सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवग पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^२ ति वुत्त, एवमिधं तस्मिं सीलादीषु
उपपन्नेषु द्वारं पि गुत्तं होति, भवग पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^३ ।

१ म०- यदिच्छकं. २ Here ends the corresponding passage
in विमु० १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०- वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं? यथा नगरद्वारेषु सवुत्तेषु, किञ्चा पि अन्तो घरादयो असंवुत्तौ होन्ति, तथा पि अन्तो नगरे सब्ब भण्ड मुरब्बित्तं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरान पवेसो नत्थि—एवमेव जवने सीलादीषु उपपत्तेषु द्वारं पि गुप्तं होति, भवग पि, आवज्जनादीनि पि वीथियित्तानि। तस्मा जवनकखणे उपपज्जमानो पि ‘चक्खु-न्द्रिये संवरो’ ति वुत्तो। **स्रोतेन सहं सुत्वा** ति आदीषु पि एसेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिद्देसे [§ १३४८] **पटिसंखा योनिसे** **आहारं आहारेत्ति** ति पटिसखानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहार परिमुञ्जाति। इदानी उपाय दस्सेतु **नेव दद्याय** ति आदि वुत्त। तत्थ ‘नेव दद्याय’ ति दव-त्थाय न आहारेति। तत्थ नट-लघकादयो दवत्थाय आहारेन्ति नाम। य हि भोजन मुत्तस्स नच्चगीतकव्वसिलोकसखातो दवो अनिरेकत्तेरेन पटिभाति, त भोजन अधम्मेन विसम्मेन परियेसित्वा ते आहारेन्ति। अय पन भिक्खु न एव आहारेति। [402] **न मदया** ति मानमदपुरिमदान वडुन्त्थाय न आहारेति। तत्थ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहारेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिमदान वडुन्त्थाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि भुञ्जन्ति। अय पन भिक्खु न एव आहारेति। **न मण्डनाया** ति सरीरमण्डनत्थाय न आहारेति। तत्थ रूपपूजाविधियो मानुगामा अन्तेपुरिकादयो च सप्पिकाणित नाम पिबन्ति, भिनिद्ध मुदुमन्दं भोजन आहारेन्ति ‘एव नो अगुल्लिङ्गं सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छविण्णो पसन्नो भविस्सती’ ति। अय पन भिक्खु एव न आहारेति। **न विभूसनाया** ति मसविभूसनत्थाय न आहारेति। तत्थ निव्वुद्धमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमसादीहि सरीर पीणेन्ति ‘एव नो मस उरस्सद भविस्सति पहासहनत्थाया’ ति। अय पन भिक्खु एवं सरीरे मसविभूसनत्थाय न आहारेति।

(१३७) **यावदेवा** ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सन। **इमस्स कायस्स ठितिया** ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहारेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजन ति अत्थो। **यापनाया** ति जीवितिन्द्रिययापनत्थाय आहारेति। **विहिंसूपरतिया** ति विहिंसा नाम अभुत्तपच्चया उपपज्जनकखुदा। तस्सा उपरतिया वूपसमत्थाय आहारेति। **ब्रह्मचरियानु-ग्गहाया** ति ब्रह्मचरिय नाम तस्सो सिक्खा, सकल सासन, तस्स अनुगण्हनत्थाय आहारेति। **इती** ति उपायनिदस्सन; इमिना उपायेना ति अत्थो। **पुराणं च**

१ See विमु० १.५८ २ M., PTS—सुसुत्ता. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference ४ M.—पिपन्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्व. ६ सि०—अगसन्धि. ७ M., सी०—वेठकादयो. ८ PTS—पीनेन्ति.

वेदनं पटिहंस्वामी ति पुराणवेदना नाम अमुत्तपच्चया उपपज्जनकवेदना । तं पटिहनिस्सामी ति आहारेति । नवं च वेदनं न उपपादेस्सामी ति नववेदना नाम अतिभुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना । तं न उपपादेस्सामी ति आहारेति । अथवा, 'नववेदना' नाम [४०४] भुत्तपच्चयेन उपपज्जनकवेदना । तस्सा अनुपपन्नाय अनुपपज्जनत्थमेव आहारेति । यात्रा च मे भविस्सती ति यापना च मे भविस्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं ।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिमुञ्चनं 'अनवज्जं' नाम । एकच्चो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति कत्वा पमाणातिक्रन्तं भुञ्जति । तं पि जिरापेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचन-अधोविरेचनादीहि किलमति । सकलविहारे भिक्खु तस्स सरीरपटिजग्गन-भेसजपरियेसनादीसु उस्सुकं आपज्जन्ति । 'किं इदं' ति वुत्ते 'असुकस्स नाम उदरं उद्धुमात्' ति आदीनि वदन्ति । 'एत्थ निच्चकालं पि एवं-पकातिको देव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निन्दन्ति गरहन्ति । अयं अनवज्जे देव सावज्जं करोति नाम । एवं अकत्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहारेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो । तत्थ 'आहर-हत्थको अलं-साटको तत्थ-वट्टको काकमासको भुत्त-वमित्तको' ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि 'आहरहत्थको' नाम बहुं भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो 'आहर हत्थं' ति वदति । 'अलं-साटको' नाम अच्चुद्धुमात्कुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति । 'तत्थ-वट्टको' नाम उट्ठातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्टति । 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमसितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहारेति । 'भुत्तवमित्तको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं अकत्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहारेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूदरता । एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिवतो चत्तारो इरिया-पथा सुखेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[405] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्वा उदकं पिवे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो^१ [थर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मिं पन ठाने अंगानि समोधानेतब्बानि । 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विभूसनाया' ति एकं, 'वावदेव इमस्स कायस्स ठितिया यापनाया' ति एकं, 'विहिसूपरतिया ब्रह्म-

१ See विसु० १.९३. २ सि०—अवमुद्धमात्. ३ M., PTS—पिवित्वा.

४ See also विसु० १.९४.

चरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नव च वेदनं न उपादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं । अनवज्जता च फामु-विहारो चा ति अयमेत्थं भोजनानिस्सो । महासीक्खेरो' पनाह— हेट्ठा चत्तारि अगानि पटिपक्खो नाम । उपरि पन अट्ठ अगानि समोधानेतब्बानि— तत्थ 'याव-देव इमस्स कायस्स ठितिया' ति एकं अगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया' ति एकं, 'ब्रह्मचरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति एकं, 'नव च वेदनं न उपादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं, 'अनवज्जता' चा ति एकं । फामुविहारो पन भोजनानिस्सो ति । एव अट्ठंगसमन्ना-गतं आहारं आहरन्तो भोजने मत्तञ्जू नाम होति । अयं वुच्चती ति अयं परि-येसन-पटिग्गहण-परिभोगेसु युत्तापमाणजाननवसेन पवत्तो पच्चवेक्खितपरिभोगो भोजने मत्तञ्जूता नाम ।

(१४१) मुट्ठसच्चनिद्देसे [§ १३४९] असती ति सतिविरहिता चत्तारो खन्धा । अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वड्ढितं । असरणता ति असरणाकारो । आधारणता ति धारेतु असमत्थता । तां हि समन्नागतो पुग्गलो आधारणापत्तो^३ निधानक्खमो न होति । उदके अलवुकटाहं विय आर-म्भणे पिलवती ति पिलापनता । सम्मुस्सनता^४ ति नट्ठमुट्ठस्सतिता । तां हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमत्तो विय च सिगालो^५ होति । भावनावलनिद्देसे [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खि-धम्मानं । आसेवना ति आदिसेवना । भावना ति वड्ढना । बहुलीकम्म ति पुन-पुनं करणं ।

(१४२) सीलविपत्तिनिद्देसो [§ १३६१] सीलसम्पदा^१-निद्देस-[§ १३६३]-पटिपक्खतो वेदितब्बो । दिट्ठिविपत्तिनिद्देसो [§ १३६२] च दिट्ठिसपदापटिपक्खतो [§ १३६४] । दिट्ठिसंपदानिद्देसो दिट्ठपादाननिद्देस-[§ १२१५]-पटिपक्खतो । सीलविसुद्धिनिद्देसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिद्देसेन [§ १३६३] समानो, तत्थ पन विसुद्धिसंपापकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिपत्तं सीलं । सति च सम्पज्झं च, पटिसंखानवलं च भावनावलं च, समथो च विपस्सना च, समथ-निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविक्खेपो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसपदा चा ति इमेहि पन छहि^६ दुक्केहि^७ चतुभूमिका पि लोकियलोकुत्तरधम्मा व कथिता ।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण°; सी०. म०-आधान°; सि०- आधार°. ४ सी०, म०, सि०- पमुस्सनतया; M.- पम्मुस्सनता. ५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरच्च°. ७-७ § १३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकतं आणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपञ्ञा । तत्थ अत्तना वा कतं होतु परेन वा सव्वं पि अकुसलकम्मं नो सकं । कस्मा ? अत्थमञ्जनतो अनत्थजननतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थमञ्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम । तत्थ यथा नाम सधनो समोगो पुरिसो अट्ठानमग्गं पटिपजित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संघुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निस्साय नक्खत्तं कीळेय्यं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-
रेन नक्खत्तं कीळन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्रमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठत्वा इमे सत्ता बहु वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§ १३६६] ति चतुल्लं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं । मग्गसमङ्गिस्स आणं फलसमङ्गिस्स जाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि येव ।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पञ्ञा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठो वुत्तानि कम्मस्सकतजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विम-
त्तानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेत्तसिको विरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्ञागतिकमेव; पञ्ञाय लोकिय-
ट्ठाने लोकियं लोकुत्तरट्ठाने लोकुत्तरं ति वेदितव्वं ।

(१४५) संवेगदुकनिहेसे [§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा ठितत्वाणं । जराभयादीस्तु पि एसेव नयो । असुप्पद्धानं पापकानं ति अदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराव्याधिमरणेहि मुञ्चिदुक्कामस्स उपायपधानं कथितं । पदभाजनिचस्स पन अत्थो विभंगदुक्कथायं आविमविरसति ।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेषू' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिय्यो-कम्म्यता विसेसकामता । इधेक्कच्चो आदितो व पक्खियमत्तं वा सळाकमत्तं वा उपोसथिकं वा पाटिपडिकं वा देति, खो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धूरमत्तं संघमत्तं वत्सावासिकं देति, आवासं कारेति, चत्तारो पि पच्चये देति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पञ्च सीलानि समादियति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पव्वजति । पव्वजित्वा एकं निक्कायं द्वे निक्काये ति तेपिटकं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ समापच्चियो भावेति, विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं गण्हाति । अरहत्तप्पत्तितो पट्ठाय महासन्तुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विसेसकामता 'भिय्यो-
कम्म्यता' नाम ।

(१४७) 'अप्यटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यस्मा पस्ससेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मानं भावनाय उक्कण्ठमानो पधानं पटि-

१ M., सी०-कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, सि० insert मरण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ सि०-धुव०.

वापेति^१ [408] नाम, अनुक्कण्ठमानो पटिवापेति^२ नाम, तस्मा त नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मनं ति आदि वुत्त । तत्थ सङ्कच्छकिरियता ति कुसलान करणे सक्कच्चकारिता । सातच्छकिरियता ति सततमेव करण । अट्टितकिरियता ति खण्ड अकत्वा अट्टयेत्वा करण । अनोलीनयुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-पवत्तिता वा । अनिक्खित्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खपन । अनिक्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खपन ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-आण विजा' [§ १३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यखन्धा च खन्धपटिवद् च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पयुत्त आण पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं । तयिद पुब्बे-निवृत्त्यखन्धपटिच्छादकं तम विज्झती ति विज्जा । त तम विज्झत्वा ते खन्धे विहिते पाकटे करोती ति विदितकरणेन पि विज्जा । खुत्तपपाते आणं ति त्रुतिय च उपपाते च आण । इदं पि सत्तानं त्रुतिपटिसन्धिच्छादकं तम विज्झती ति पि विज्जा । त तम विज्झत्वा सत्तानं त्रुतिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणेन पि विज्जा । आसघानं खये आणं ति सव्वकिलेसान खययत्ते^३ आण । तयिदं चतुसस्सच्छादकं तम विज्झती ति पि विज्जा । त तम विज्झत्वा चत्तारि सव्वानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणेन पि विजा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निव्वानं चा' [§ १३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुच्चनत्वेन, पच्चनीयधम्मेहि च मुट्ठु-मुत्तट्ठेन अट्ठु समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं यानं,' 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निव्वानं । तत्थ अट्ठु समापत्तियो सयं यिक्खवन्मत्ताकिलेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ती ति वुत्ता, निव्वानं पन सव्वकिलेसेहि अस्स विमुत्तत्ता विमुत्ती ति ।

(१५०) जग्गसमङ्गिस्स आण ति [§ १३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स आणं [§ १३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठम-मग्गजाणं पञ्च किलेसे खेपेन्त निरोधेन्त^४ वूपसमेन्त पटिप्पस्समेन्त उप्पज्जती ति खये आणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किलेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठु किलेसे खेपेन्त निरोधेन्त^५ वूपसमेन्त पटिप्पस्समेन्त उप्पज्जती ति 'खये आण' नाम जातं । त त मग्गफलजाणं पन तेस तेस किले-सान खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमेन्ते पटिप्पस्समेन्ते अनुप्पादन्ते^६ अप्पवत्तन्ते^७ उप्पन्नं

१ M.— पटिवानेति, सा०, म०— पटिवानेति, २ M also reads so; सा०, म०— पटिवानेति. ३ सी०— खये; म०, ति०— खयसमये. ४ सी०, M, PTS— निरोधेन्त. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M, PTS— उप्पज्जता

ति अनुप्यादे आणं [१३६७ उ] नाम जात ति ।

अट्टसालिनिवा धम्मसंगहट्टकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्टकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं निक्खेपकण्डानन्तरं टपितस्स अट्टकथाकण्डस्स वण्णनाक्रमो अनुपपत्तो । कस्मा पनेत अट्टकथाकण्ड नाम जात ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थ उद्धरित्वा टपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्टकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दितां विनिच्छितं सुविनिच्छितं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमग्गं महापकरणे पञ्चद्वारं गणनवारं असल्लक्खेन्तेना पि अट्टकथाकण्डतो येव समानेतुं वद्धति । [410] कुतो-पभव पनेत ? सारिपुत्तत्थेरेण पभवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो मड्डिविहारिकस्स निक्खेपकण्डे अत्थुद्वारं मल्लक्खेतुं अमक्को-न्तस्स अट्टकथाकण्ड कथेत्वा अटासि ।

(२) इदं पनं जहाअट्टकथाय पटिक्खिपित्वा इदं वुत्तं— अभिधम्मो नाम न मावकविसयो, न मावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्मतेनापति पनं सद्धिविहारिकेन पुच्छितो त आदाय सत्थुं मत्तिकं गत्वा स्वन्नातम्बुद्धस्स कथेमि । स्वम्मानम्बुद्धो तस्मिन् भिक्खुनो अट्टकथाकण्ड कथेत्वा अटासि । कथं ? अगवा हि ‘कतमे धम्मा कुसला’ [१३६८] ति पुच्छि । ‘कुसला धम्मा नाम कतमे’ ति सल्लक्खेसे ति अत्थो । अथ’स्स तुण्हीभूतस्स ‘ननु य मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिन् समये कामावचरं कुसलं वित्तं उपपन्नं होती [§१] ति आदिना नयेन भूमिभट्टतो कुसलं दस्सितं, सच्चं पि तं चत्तसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला’ [१३६८] ति इमिना नयेन कण्णिक कण्णिकं घटं घटं गोच्छक गोच्छकं कत्वा अभ्युद्वारवसेनं कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अटासि । तत्थं चत्तसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापन्नेसु । कुसलं ति कत्वादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सच्चं पि तासु भूमीसु वुत्ता कस्सा-द्वयो धम्मा कुसला नाम ।

PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उपपन्नं २ M. PTS.-
गणितव्यं.

(३) अकुसलान पन भूमिवसेन भेदामावतो द्वादस अकुसलविचुत्तुपादा [§ १३६९] ति आह । तथ उपपज्जती ति उपादो । चित्तमेव उपादो चित्तुपादो । देसनासीसमेव चेत्त । यथा पन 'राजा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीन पि आगगन वुत्तमेव होति, एव 'चित्तुपादा' ति हि वुत्ते तेहि सपगुसधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सव्वरथ चित्तुपादग्गहणेन स-सम्पयुत्तधम्म चित्त गहित ति वेदितव्व । इतो-पर चत्तुल्लु भूयस्सु विपाको [§ १३७०] ति आदीन मव्वेस पि तिककु-भाजनीयपदान अणो, वेदनातिकादीसु च मुखादीन न-वत्तव्वतां हेट्ठा वुत्तनयेनेव पाप्पि-[§ १३७१]-यत्त वीमन्तिव्व वेदितव्व । विसेसपत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तथ परिचारम्मणात्तिके [§ १४०६-८] ताव सव्वथे काम्माववरसस विपाको ति एत्थ द्वे पञ्च-विज्जाणानि चक्कनुपमादादो निससप नियमेनेव इट्ठा-निट्ठादि येव रूपनिरागवसुकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परिचारम्मणानि । कुसला कुसलविपादा पन द्वे मग्गेवात्तयो हट्ठवक्कतु निसगाय चक्कविज्जाणादीन अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परिचारम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक मनोविज्जाणधातु गोपनपउदगतां पट्टद्वारे सन्तीरणवसेन अनु द्वारेसु तदारम्मणवसेना ति नियमतो उपादीणि छ परिचारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परिचारम्मणा । उँपेक्खामहगसा नु - - - - - पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परिचारम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पट्टिगविद्वेनेन पवत्तमान पि परिस्स कम्म कम्मनिमित्त गतिनिमित्त वा आरम्मण करोति, पवत्तिथ भवगवसेन, परिवोसाने वुत्तिवसेन पवत्तमान पि तदेव आरम्मण करोती ति परिचारम्मण । अट्ट पन सहेतुकविपाकचित्तुपादा एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवसेन पट्टिगविद्वेन-भवग-वुत्तिवसेन च परिचयधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया ज्ञोथारु [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगसा अहेतुक-किरिया-मग्गेविज्जापाधात्तु छसु द्वारेसु पच्चुपप्पे मनोद्वारे अतीतानागते पि परिस्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवान पट्टाकार कुरुमाना पवत्तन्ती ति परिचारम्मण । एवमिमे पञ्चवीसति चित्तुपादा एकन्तेनेव परिचारम्मणा ति वेदितव्व ।

(५) विज्जाणव्वायतन-नेवसज्जानासज्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See § 1373; also see ५.८. ३ See §§ 431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खायतनादयो. ५ See Chart. § 455-468, 562-63. ६ See §§ 469-483. ७-७ म०, सि० omit ८ §§ 484-497, 564-65 ९ सि० inserts hereafter कुसल १० See Chart, § 498. ११ § 566-67. १२ § 568-573. १३ $25 = 2 \times 5 + 2 + 1 + 1 + 8 + 1 + 1$ as enumerated in this para.

अन्तो हेट्ठिम-समापत्ति आरब्ध प-[४१२]-वत्तनतो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणत्ता अप्पमाणाारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ आणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा^१ नेक्ख-पुयुज्जन-खीणा-नवान् अत्थक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले परित्तरम्मणा । अतिपुणान पठमज्झानादीन् पच्चवेक्खणकाले महग्गता-रम्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णात्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसपयुत्तचित्तुप्पादा^२ पच्चपण्णासाय कामावचरधम्मान 'सत्तो सत्तो' ति परास्सनअत्तादनामिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकारेण सत्तवीमिति महग्गते धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णातिधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले सिया न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविपयुत्तान ते येव धम्मे आरब्ध केवल अत्तादनामिनन्दनवत्तेन, पवत्तिय पटिघसपयुत्तान दोमनस्सवत्तेन, विचिकिच्छाय सनयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठ-गतवत्तेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवत्तेन अवूपसम-वत्तेन च पवत्तिय परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एते^३ पन एकधम्मो पि अपमाणे आरब्ध पवत्ति न सक्कोति, तस्मा न अपमाणाारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ आणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] नेक्खपुयुज्जनखीणासवान् सकक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तपकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणा होन्ति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्म पच्चवेक्खणकाले च नेस अपमाणाारम्मणता वेदितव्वा । य पनेन सखावचरच्चतुत्थज्झानं [§ १४०८] तं सव्वत्थ-पादक-चतुत्थ आकास-कसिणचतुत्थ आलोककसिणचतुत्थ ब्रह्मविहारचतुत्थ आनापानचतु- [४१३]-त्थ इट्ठि-विचचतुत्थ दिव्वनोत्तचतुत्थ वेतोपरियजाणचतुत्थ यथाकम्मपजाणचतुत्थ दिव्व-चक्रयुजाणचतुत्थ पुव्वेनिवासजाणचतुत्थ अनागतसजाणचतुत्थ ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादनविध होति ।

(७) तत्थ 'सव्वत्थ-पादकचतुत्थ' नाम अट्ठमु कसिणेसु चतुत्थज्झान । त हि विपरसनाय पि पादक होति, अभिज्झान पि, निरोधस्सा पि, बट्ठस्सो पि पादक होति येषां ति सव्वत्थ-पादक ति वुत्त । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपरसनाय पि अभिज्झान पि बट्ठस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानि न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपरसनाय चैव बट्ठस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्झान पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ उनविध पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in § 576. २ M., PTS, सी० insert hereafter तेनेवाकारेण सत्तवीसनिमहग्गत-धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्ठसु आणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सी०-मग्गस्सा पि.

ज्ज्ञान काणिणपण्णात्ति आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुत्थ 'सत्त'-पण्णात्ति आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानवतुत्थ निमित्त आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तव्वारम्भणत्तौ न-वत्तव्वारम्भण नाम होति । 'इद्धिविधचतुत्थ' परित्त-मह्गगतारम्भणं होति । कथं ? त हि यदा काय चित्तसन्निस्सित कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन काय परिणामेति, मह्गगतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलङ्कारम्भण होती ति कत्वा रूपकायारम्भणतो परित्त्तारम्भण होति । यदा चित्त कायसन्निस्सित कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्त परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्त रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलङ्कारम्भण होती ति कत्वा मह्गगतचित्त्तारम्भणतो मह्गगतारम्भण होति ।

(८) 'दिब्बसोतचतुत्थ' सह आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्त्तारम्भणमेव । 'चेतोपरिदजाणचतुत्थ' परित्त-मह्गगत-अपमाणाारम्भण होति । कथं ? [४१४] त हि परेम कामावचरचित्तजाननकाले परित्त्तारम्भण होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले मह्गगतारम्भण, मग्गफलजाननकाले अपमाणाारम्भण होति । एत्थ च पुशुज्जनो सोतापन्नस्स चित्त न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्स ति एव याव अरहत्ता नेतव्व । अरहो पन सब्बेस्स चित्त जानाति । अब्बो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्स ति अय विसैसो वेदितव्वो । 'यथाकम्पगजाणचतुत्थ' कामावचर-कम्भजाननकाले परित्त्तारम्भण होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले मह्गगतारम्भण । 'दिब्बचक्खुजाणचतुत्थ' रूपारम्भणत्ता एकन्तपरित्त्तारम्भणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुत्थ' परित्त-मह्गगत-अपमाणा-न-वत्तव्वारम्भण होति । कथं ? त हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्त्तारम्भण होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले मह्गगतारम्भण । अतीति अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्ग सच्छिकतफल च अनुस्सरणकाले अपमाणाारम्भण । अतीति बुद्धा मग्ग भावत्तिस्सु, फल सच्छाकस्सु, निब्बानधातुया परिनिव्वायिस्सु ति छिन्नवट्टमकानुस्सरण-वसेन मग्गफलनिब्बानपच्चेक्खणतो पि अपमाणाारम्भण । अतीति 'क्षिपस्सी' नाम भगवा [४१५] अहोसि । तस्स वन्धुमती नाम नगर अहोसि, वन्धुमा नाम राजा पिता, वन्धुमती नाम माता ति आदिना नयेन नामगेत्तपठवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्वारम्भण होति । 'अनागतसजाणचतुत्थे' पि एसेव नयो । त पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले परित्त्ता-रम्भण होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले मह्गगतारम्भण होति । 'मग्ग भावेस्सति फल सच्छिकरिस्सती' ति 'निब्बानधातुया परिनिव्वायिस्सती' ति जाननकाले अपमाणाारम्भण । अनागते 'मेत्तेय्यो नाम भगवा उपजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थं च पालिया आगत-
द्वाने येव कथीयति । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता सव्वेसं पि
एतेस कुसलाकुसल-किरियचित्तान पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोद्वपनवसेन पवत्तिय एकन्तपरित्तरम्मणा व
होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्व घग्ग आरव्व
पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पठवीकसिणादीसु पवत्तन्ति,
आकासानञ्चायतन उग्गाटिमाकासे, आकिञ्चञ्चायतनं विञ्जाणापगमे ति ।

(११) मगारम्मणत्तिके [§§१४१५] आदिमिद् वुत्ता अट्ट आणस्सं-
युत्तधित्तुप्पादा सेक्खासेक्खानं अत्तना पटिविद्वमग्ग पच्चवेक्खणकाले मग्गा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तन्ना पटिविद्वमग्ग गरु कत्वा
पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अञ्जमग्गारम्मणकरणकाले
न वत्तव्वा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो नि पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्ग-
संखातस्स मग्गसप्युत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुको । विरियं पन
वीर्यं [५१३] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, छन्दचित्तानं अञ्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तव्वा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादनविधे रूपावचरचतुत्थज्झाने सव्वत्थे-पादकचतुत्थादीनि नवज्झानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरियज्जाण-पुब्बेनिवासज्जाण-अनागतसज्जाणचतुत्थानि पन अरि-
यान मग्गचित्तजाननकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-
हेतुकानि, मग्ग गरु कत्वा अपवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मग्गं गरु करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजान सव्वो लोको गरुं
करोति, मातापिनरो पन न करोन्ति । न हि ते राजान दिस्वा आसना वुद्वहन्ति,
न अञ्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गतताय न मग्गं गरु करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु पि
अरियान मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मगारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, त गरु कत्वा अपवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरु करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जळताय । यथा हि राजानं
सव्वो लोको गरुं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो
अञ्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरु करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जळताय मग्गं गरुं न करोति । जाणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवंस, verse 96. २ सी०, म०-कथेरत्तामि. ३ म०-अञ्जा°.
४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

त्राणामावेन चैव लोकिवधम्मारम्मणताय च संगारम्मणादिभावो न लभन्ति, न-
वत्तव्वारम्मणानेव होन्तीति वेदितव्यानीति ।

(१३) [417] अतीतारम्मणत्तिके [§ १४१८] विज्झाणञ्चायतन-नेव-
सज्जानानञ्चायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्तिं आरब्ध पवत्तित्तो एकस्तेन अतीता-
रम्मणा ध । जियोगा अनागतारम्मणा नत्थीति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्मणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसज्जाण एवस्तेन अनागतारम्मण,
चैतोपरियज्जाणं पि अनागत आरब्ध पवत्ततीति ? नो नप्पवत्तति । पाटियेकं पन
एव एव चित्तं नाम नत्थि । रूपावचस्सचतु-पञ्चद्वारेण रागद्वित्ता अज्जेहि महग्गत-
जिस्सेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । छे पञ्चविज्झाणानि, तिस्रो च मनोपापुदेः पञ्चुप्पत्तेसु रूपादीसु
पवत्तित्तो पञ्चुप्पन्नारम्मणा वा ।

(१४) दस पञ्चुप्पादा इति एव अनु ताव सहेतुका देवमनुस्सान
पटिसन्धिगहणकाले कम्म वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तिय अतीतारम्मणा ।
मग्न-क्षुत्तिकालेसु पि एमेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
पर मग्न-हले च पञ्चुप्पन्नारम्मणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्ति । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्मणान जयनान आरम्भण गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-
नागतपञ्चुप्पन्नारम्मणा । 'कुसलविपाकहेतुक-उपेक्खामहग्गत-मनोविज्झाणवातु'यं
पि एमेव नयो । केवलं हि सा मनुस्सेसु जच्चन्वादीन पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पञ्चुप्पन्नारम्मणा होतीति अयमेत्थं विसेसो । 'सोमनस्सहग्गा'
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्मणवसेन च पञ्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे
तदारम्मणवसेन सहेतुकविपाका विव अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्मणा इति वेदितव्वा ।

(१५) 'अकुसलविपाकहेतुकमनोविज्झाणवातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
नहग्गाहेतुकाय समानगतिका एव । [§ १९] केवलं हि सा आपायिकान पटि-
सन्धि-मग्न-क्षुत्तिवसेन पवत्ततीति अयमेत्थं विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्झाण-
धातु' सोमनस्सहग्गा खीणासवान पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुरुमाना पञ्चुप्पन्नारम्मणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध पवत्तिय अतीतानागत-
पञ्चुप्पन्नारम्मणा होति । कामावचरकुलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो आणसपयुत्तचित्तुपादा । सेक्खपुधुज्जनान अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तान पच्चवेक्खन्तान अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति ।
वण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणे न-वत्तव्वारम्मणा । ज्ञाणविपयुत्तेसु पि एसेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग्न-कल-निब्बानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेत्थं विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्त-चित्तुपादा अतीतादिभेदान

(१९) [420] पञ्चुपन्न च नामेत विविध^१—खणपञ्चुपन्न सन्तति-
पञ्चुपन्न अद्धापञ्चुपन्न च । तत्थ उपादट्ठितिभगप्पत्त 'खणपञ्चुपन्न' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं 'सन्ततिपञ्चुपन्न' । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोक-
द्वानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति, याव पन त पाकटं होति, एत्थन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितब्बा । आलोकट्ठाने चरित्वा ओवरक पविट्ठस्सा पि न ताव
सहसा रूप पाकटं होति; याव त पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तब्बा । दूरे ठत्वा पन रज्जकान^२ हत्थविकार गण्डि^३-मेरि-आदि-आक्रोदनविकार च
दिस्वा पि न ताव सह सुणाति, याव पन त सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितब्बा । एव ताव मज्झिममाणका ।

(२०) संयुत्तमाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो
वत्त्वा, 'उदक अतिक्रमत्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विपसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उसुममावो न वूपसम्मति, आतपा
आगन्त्वा गम्भ पविट्ठस्स याव अन्धकारमावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मद्वान
मनसि-करित्वा दिवा वातपान विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीन फन्दनमावो
न वूपसम्मति, अय रूपसन्तति नास्म, द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा' ति
वत्त्वा 'तदुभय पि सन्ततिपञ्चुपन्न नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकभवपरिच्छिन्न पन अद्धापञ्चुपन्न नाम । य सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते
“यो चावुसो^४ मनो ये च धरमा सपयुत्तो^५, उभयमेत पञ्चुपन्न । तस्मिं पञ्चुपन्ने
छन्दरागपटिवद्ध होति विज्जाण, छन्दरागपटिवद्धत्ता विज्जाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पञ्चुपन्नेसु धम्मेषु सहीरती” [म० ३ १९७] ति वुत्त । [421]
सन्ततिपञ्चुपन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगत । अद्धापञ्चुपन्न सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि 'खणपञ्चुपन्न चित्तं चेतोपरियञ्जाणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उपा-
ज्जती ति । इदं च नेस ओपम्म—यथा आकासे खित्ते पुण्णमुट्ठिभिह अवस्स एक
पुण्णं एकस्स वण्टेन वण्टं पटिविज्जति, एव परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्स एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उपादक्खणे वा
ठितिरक्खणे वा भंगक्खणे वा पटिविज्जती ति । त पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्स पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विन्नं सहद्वानामावतो
आवजनजवनानं च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणभावपत्तिदोसतो अयुत्त ति अट्ट-
कथासु पटिविज्जत्त । सन्ततिपञ्चुपन्न पन अद्धापञ्चुपन्न च आरम्भण होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विसु० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See
४.४३. ३ सी०, म०-वण्डि^०. ४ सी०, म०-चायं आवुसो. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०-संहरती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्ट पटिविज्जति.

वेदितव्य । तस्य य वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्त, त सच्च पि सन्ततिपच्चुपन्न नाम । अद्धापच्चुपन्न पन जवनवरेन दीनेतव्य ति य अट्ठकथाय वुत्तं त सुट्ठु वुत्त ।

(२३) तत्राय दीपना—इद्धिमा परस्स चित्त जानितुकामो आवज्जति । आवज्जन खणपच्चुपन्न आरम्भण कत्वा तेनेव सह निरुज्जति । ततो चत्तारिपञ्च जवनानि येम पच्छिम इद्धिचित्त, सेसान्नि कामावचरानि । तेस सव्वेसं पि तदेव निरुद्ध चित्त आरम्भण होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्धापच्चुपन्न-वसेन पच्चुपन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्त जानाति, न इतरानि, यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूप परस्सति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुपन्नस्स चेव अद्धापच्चुपन्नस्स च वसेन पच्चुपन्ना-[५२२]-रम्भण होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुपन्न पि अद्धापच्चुपन्ने येव पत्ति, तस्मा अद्धापच्चुपन्नवसेनेत पच्चुपन्नारम्भण ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुस्थ नामगोत्तानुत्तरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे च न-वत्तञ्चारम्भण, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्भूपगजाणचतुस्थ पि अतीतारम्भणमेव । तस्य किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेस पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतक्खन्वा खन्धपटिवद्ध च किञ्चि अनारम्भण नाम नस्थि । त हि अतीतक्खन्ध-खन्धुपनिब्वट्ठेसु धम्मेषु मव्वञ्जुत-जाणममगतिक होति । चेतोपरिर्यजाणस्स च सत्तादेवसव्वभन्तरातीत चित्तमेव आरम्भण । त हि अज्ज खन्ध वा खन्धपटिवद्ध वा न जानाति, मग्गसपयुत्त चित्तारम्भणत्ता पन परियायतो मग्गारम्भण ति वुत्त । यथाकम्भूपगजाणस्स अतीत-चेतनामत्तमेव आरम्भण ति । अय विसेसो वेदितव्यो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुत्ततिजाणस्स यथाकम्भूपगजाणस्स अनागतसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति पट्ठाने[तिक० १५४] वुत्त, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्भूपगजाणान आरम्भण होन्ति । तत्रा पि यथाकम्भूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुस्थ विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पच्चुपन्नारम्भणमेव । अना-गतसजाणचतुस्थ अनागतारम्भणमेव । त हि अनागतक्खन्ध-खन्धुपनिब्वट्ठेसु धम्मेषु

१ विमु० १३.११७ says सयुत्तहृत्कथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११९. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ सि०, म०- खन्धपटिवद्धेसु. ४ सो०, M., PTS insert before this किञ्चा पि See विमु० १३.१२१-१२२. ५ Here ends विमु० १३.१२२.

दुब्बेनिवासजाणं विद्य सव्वज्जुतयाणममगिकं होति । तत्थ किञ्चा पि चेतोपरिय-
जाण पि अनागतारम्मणं होति, तं पन सतादिवसव्वन्तरे उपपज्जनकचित्तमेव [423]
आरम्मणं करोति । इदं पन अनागते कपपसतसहस्रे उपपज्जनकचित्तं पि खन्धे पि
सन्धपट्ठिद्वं^१ पि । रूपावचरतिकचतुष्कज्जानादीनि अतीतानागतपत्तुप्पत्तेसु
एकधम्मं पि आरम्मणं आपवत्तिनो एकलं न-वत्तव्वारम्मणानेव ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्जत्तत्तिके [§ १४१८ अ-१८२०] अनिच्छियवद्धरूपं च
निव्वानं च यहिद्वं^२ ति इदं यथा इच्छियवद्धं परपुण्यकर्मतावे वहिद्वं ति बुच्चमानं
पि तस्स अत्तनो सन्तानापरिपणसा नियकं^३ ज्जत्तं पि होति, एव न येन केनचि परि-
पणियेन अज्जत्तं होती ति नियकं^३ ज्जत्तपरियायदत्तं अभावेन वहिद्वं ति बुच्च, न नियकं^३
ज्जत्तसन्तत्तं अपवत्तिनो^४ ; निव्वानं^५ ज्जत्तसत्तस्स पन अत्तपवत्तत्तं सन्धाय अज्जत्ता-
रम्मणत्तिके वहिद्वारम्मणतां वुत्ता । अज्जत्तधम्मापगमसत्तनो वै आकिञ्चञ्जायतना-
रम्मणस्स अज्जत्तमाव यहिद्वामावं पि अज्जत्तवहिद्वामावं पि अनुजानित्वा
आकिञ्चञ्जायतनं न न-वत्तत्तं^६ अज्जत्तारम्मणं नि पी [§ १४२० अ] ति
आदि वुत्त । तत्थ न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्मणं, तरं पन आवज्जनं पि, उप-
चारचित्तानि पि, तस्सारम्मणस्स पचवेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्मणानेव । तानि पन तस्मिं वुत्ते वुत्ता-
नेव होन्ती ति विसु न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ? एतं हि आकिञ्चञ्जायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेत्थ । तं सव्वं
अतीतारम्मणत्तिके ‘कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नञ् चित्तुपादा, रूपा-
वचरचतुत्थज्जानं’ [§ १४१८] ति एव वुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं ‘सिया न-
वत्तव्वं अतीतारम्मणं ति पी’ [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्मण-
भावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चञ्जायतनस्स च ‘आकिञ्चञ्जायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्जसफलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वं अतीतारम्मणं ति
पी’ [§ १४१८] ति एव एकन्तेन न-वत्तव्वारम्मणत्तवचनतो न-वत्तव्वारम्मण
ति वुत्त । [424] इदानीं तं अज्जत्तारम्मणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
बुच्चमानं यस्मा हेट्ठा तेन सह एकारम्मणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनि न-
वत्तव्वारम्मणतां वुत्ता, तस्मा इधा पि तेसं न-वत्तव्वारम्मणमावं दीपेति । को हि
तेन सह एकारम्मणानं न-वत्तव्वारम्मणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मिं वुत्ते
‘वुत्तानेव होन्ती’ ति वेदितव्वानि । सेममेत्थ अज्जत्तारम्मणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्मणविभागेन विज्जाणञ्जायतनं नेवत्तज्जानासञ्जायतनं

१ See note ३ on p.331. २ ती०, म०-च. ३ i. e. in §1418.
४ M., PTS- विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेसं^१ ताव कुसल-विपाक-किरियावसेन छन्नं चित्तुप्पादानं अत्तनो सन्तानसम्बद्धं हेट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्मणता वेदितव्वा । एत्थ च किरिय-आकासानञ्जायतनं किरियविज्जाणञ्जायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्जायतनकिरियसमङ्गिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्जाणञ्जायतनस्स अभावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकासानञ्जायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा ठितस्स ततो-उद्धं तिविधस्स पि विज्जाणञ्जायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सचि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उद्धित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । नेवसज्जानासञ्जायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । रूपावचरतिकचतुश्च-ज्झानादीनि [§ १४२०] सब्बेसं पि नियक^२ज्झत्ततो बहिद्दोमावेन बहिद्दा-भूतानि पटवीकसिणादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्धारम्मणता वेदितव्वा ।

(२९) सब्बे व कामावचरा कुसलाकुसलाव्याकता धम्मा, रूपा-वचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो जाणसंपयुत्त-चित्तुप्पादा^३ अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा । परेसं खन्धादि-पच्चवेक्खणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्मणा । तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । जाणविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-
[425]-पच्चवेक्खणं नत्थि ।

(३०) अकुत्तलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खन्धादीनं अस्सादनामिनन्दन-परामासग्गहणकाले अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चैव अनिन्द्रियवद्धरूप-कसिणादीसु च तथेव पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । दिट्ठिविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-ग्गहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्ता अत्तनो खन्धादीसु दोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्मणा, परस्स खन्धादीसु चैव अनिन्द्रियवद्धरूप-पण्णत्तीसु च बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । विचिकिच्छुद्धश्चसम्पयुत्तानं पि वुत्तप्पकारेसु धम्मेसु विचि-क्खिलन-फन्दनभाववसेन पयत्तियं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्जाणानि, तिस्रो च मनोधातुयो ति, इमे तेरस्स-चित्तुप्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्दा-रम्मणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्धारम्मणा । सोमनस्ससहगताहेतुकविपाकमनो-विज्जाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्मणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोद्वारे तदारम्मणवसेनेव अब्बे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त च. २ सी०, M. PTS-बहिं°. ३ For this, consult the chart 'चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तियं.

रम्मणा, परेस धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकहेतुकमनोविज्झाणधातुद्वये पि एसेव नवो । केवलं पनेता सुगतियं दुग्गतियं च पटिसन्धि-भवग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ठ महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्विज समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन न पवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरम्भ पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे सथागतस्स जोतिपालमोणव-अस्वादेवराज-कण्ठतापसादिकालेषु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुपादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । अल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुम्भमालाकारस्मा नि एवमादीनि किरिया-करण आरम्भ पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्झाणधातु पञ्चद्वारे बोद्धुपनवसेन मनोद्वारे च आवज्जनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ठ महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवान् उपपज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुत्थुज्जनानि ति एत्तकमेवेत्थं नानाकरण ।

(३३) वृत्तपकारे रूपावचरचतुत्थञ्जाने सव्वस्थ-पादस्स-पानीं पञ्चज्जनानि इमंमिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपणत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि । 'इद्धिनिवचनत्थ' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं च काय परिणामनकाले अत्तनो कुमारकधम्मणादि-निम्मानकाले च सक्कायचित्तानि आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हरिथधस्साविदस्सनकाले बहिद्धारम्मण-कालेन अज्झत्त कालेन बहिद्धा, पवत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'दिव्वसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिसद्वसनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेस सद्वसनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'चेतोपरियआणचतुत्थं' परेस चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुब्बेनिवामचतुत्थं' अत्तनो खम्भानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खम्भे, अनिद्रियवद्धरूपं, तिसरे च पण्णप्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं [427] 'दिव्वचक्खुचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिगताविरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं

१ See note on this in ३.६३१. २ Jā. iii. 405 ff. (no.415)

३ ध० अ० ३.७८. ४ ध० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.- अट्ठ महाकुसलकिरियचित्तगति, सी० म०- अट्ठ महाक्रियकुसलचित्तगतिका ६ सि०- विपाक०
७ See ६.३ above. ८ Ps ii 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii 210. ११ See विन० १३.१२४.

एव । व्यापादो पन असखारिकचित्ते उट्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, ससखारिके थीनमिद्ध-उट्च-अविज्जानीवरणेहि, अपग्यागिके येव उट्च-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि, समखारिके एव च थीनमिद्ध-उट्च-कुक्कुच-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उपपज्जति । उट्च पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति । विचिकिच्छा उट्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उपपज्जति ।

(३७) य पि'द किलेसगोच्छके यत्थं ॐ तथो किलेसा एकतो उपपज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्त, तत्थ 'यत्थं ॐ किलेसा अज्जेहि, तथो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि उद्धिं उपपज्जन्ती' ति एवपत्थो वेदितव्वो । कस्मा? द्विन्न तिण्ण देश वा एकतो उपपत्तिया असभवतो । तत्थ दसधा किलेसान एकतो उपपत्ति होति । एत्थ हि लोभो रुधा एकतो उपपज्जति । पाटिको द्विधा । तथा मोहो ति देदितव्वो । कथं ? लोभो ताव असखारिके दिट्ठिपयुत्ते मोह-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, ससखारिके मोह थीन-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असखारिके' येव मोह-मान-उट्च अहि-[१५८०]-रिक-अनोत्तपेहि, ससखारिके येव मोह मान थीन-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिमपयुत्ते पन असखारिके मोह-उट्च-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, ससखारिके मोह-दिट्ठि थीन-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति चपा एकतो उपपज्जति । पाटिको पन आसखारिके मोह-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, समखारिके मोह-थीन-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एव द्विधा एकतो उपपज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासपयुत्ते विचिकिच्छा-उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उट्चसपयुत्ते उट्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एव द्विधा एकतो उपपज्जति । सेस सक्कथ उत्तान्तथमेवा ति ।

अद्भुतसालिनिया धम्मसंगईकथाय

अद्भुतयाकण्डवर्णना चित्तिता ।

[निगमनं]

(१) एतावता च

चित्त रूप च निक्खेप जत्थुद्वार मनोरन ।

य लोकनाथो भाजन्तो देसेसि धम्मसंगणि ॥

अभिवम्मस्स सगग्गह धम्मे अनवमेसतो ।

ठिताय तस्मा अरुद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-२ M. omits ३ M. omits अरिक्क. ४ M
PTS- धम्मसंगणियद्भुतयाय

अनाकुलानमत्थानं संभवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन साँ एसौ सन्निट्ठानमुपागता ॥
एकूनचत्तालीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरिट्ठित्तथ धम्मस्स निट्ठपिन्तेन तं मया ॥

[480] य पत्तं कुसल तस्स आनुभावेन पाणिनो ।
सब्बे पि धम्मराजस्स जत्वा धम्मं सुखावहं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।
असोक अनुपायास निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरं तिट्ठतु सद्धम्मो धम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्धाबुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमद्वादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्ज्ञोगाहनसमत्थेन पञ्ञा-वेय्यत्ति-समन्नागतेन
तिपिटकपरियात्तिपभेदे साट्ठकथे सत्थुसासने अपटिहत्तजाणपभावेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिग्गत-मधुरोदारैवचनलावणयुत्तेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिवरेन महाकविना पभिन्नपटिसभिदापरिवार-छलभिञ्ञादिपभेदगुणपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुपत्तिट्ठितबुद्धीन थेरवसपदीपान थेरान महाविहार-
वासीन वसालकारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन
थेरेन कता अय अट्टसालिनी नाम धम्मसगहट्टकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्मि लोकनिस्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तान नयं पञ्ञा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नाम पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकमिह लोकजेट्टस्स पवत्तति महेसिनो ति^३ ॥

१ M.- भासन्ती. २ मि०- मधुरोद्वार. ३ म० adds-

चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।

सुन्दरट्टो अयं गन्थो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुञ्ञेन मेत्तेय्य उपसंक्रमि ।

पतिट्ठहिंत्वा सरणेषु पतिट्ठामि सासने ॥

मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।

पुञ्ञं तं अनुमोदित्वा चिरं रक्खन्तु ते मम ॥

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

(कामाचवरकुसलविपाककथाय)

APPENDIX A

(See p. 216, note 7).

(३.५८७-६५०)

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns,]

I साकेतपञ्चो

II उसदकित्तनं

III हेतुकित्तनं

- (i) तिहेतुककम्मं विपाकं देति
- (ii) दुहेतुक ” ”
- (iii) तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि
- (iv) दुहेतुक ” ”
- (v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति
- (vi) संसवारिक ” ”
- (vii) आरम्भणेन परिवत्तेत्तब्बा
- (viii) जवनेन

(i)

तिपिटक-

चूळनागत्येर

५८८

५८९

५९२

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु का, उ हे तु का;

उ हे तु का, अ हे तु का;

असंखारिक, संसवारिक ।

” ”

वेदना

तदारम्भणस्स नियामो ५९२

(ii)

मोरवापिवासी

महादत्तत्थेर

६३५

”

”

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु का, उ हे तु का;

उ हे तु का, अ हे तु का;

असंखारिक, संसवारिक ।

” ”

वेदना

चित्तिनियामो न ६३५

(iii)

तिपिटक-

महाधम्मरक्खितत्थेर

६४२

”

”

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु क, उ हे तु का;

ति हे तु का, उ हे तु का;

उ हे तु का, अ हे तु का;

असंखारिक, संसवारिक ।

” ”

वेदना

पिण्डजवनं ६४२

APPENDIX A

सोळस ५८७ द्वादस ६३७ दस ६४४
(सोळसकमगो ६३४) (द्वादसकमगो ६४२, ६४५)
६३५, ६४१)

(1) तिहेतुककम्भेन तिहेतुकपटिसन्धि

(a) पटममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्ठारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

इट्ठमज्झत्तारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहेणेन ”

उपमा

(b) अञ्जेहि तीहि तिहेतुकचित्तेहि गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु ”

(iii) अगहितगहेणेन ”

उपमा

५९३ क म स दि सा प टि स न्धि ६४३

६३६

द्वादस ५९७

तयो ५९३-९४

सत्त ५९५

तयो ५९६

पञ्च ”

समसट्ठि ५९७

सोळस ”

अ

५९८-९९

क म स दि सा प टि स

द्वादस ६०५

समसट्ठि ”

सोळस ”

यन्तवाहा, एकादस

” पञ्चउच्छुनाळियन्त ६०६-७

छ ६४४

तयो ६४३

चत्तारि ६४४

द्वे ६४४

समत्तिस ६४४

दस ”

मा

६४४-४५

स न्धि

छ ६४५

समत्तिस ६४५

दस ”

यन्तोपम न लब्धमति

६४५

यन्तोपमं

६३८

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक-	मोरयापीवासी	तिपिटक-
चूळनागस्थेय	महादत्तस्थेय	महाधम्मराखितस्थेय
प टि च्छ न्ना व	हु त्वा ग ता ।	न होति ६४२
६०७	६३८	
द्वादसकमणो		
(३) दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि	६०८ क म्म स दि सा	द स क म णो
(a) सोमनस्ससहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स	अट्ठ ६०९	प टि स न्धि ६४५
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि	तथो ६०८	
इट्ठारम्भणे मोघवारा	[पञ्च	छ ६३९
" विपाकचित्तानि	तीणि]	तथो ६३९
इट्ठमज्झत्तारम्भणे विपाकचित्तानि	समच्चत्ताळीस ६०९	चत्तारि ६४०
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि	द्वादस	द्वे
(iii) अगहितगहणेन	६०९ अ ष्शो	समतिस "
उपमा	" मा	दस "
(b) सेसवित्तत्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स	द्वादस ६०९	प मा ६४०
विपाकचित्तानि	यन्तवाहोपमा ६०९	दस ६४०
उपमा	(सत्त यन्तवाहा)	यन्तोपमं न लब्धमति
		६४०

The same as in
IV (1) in this
column; ६४५.

(4) दुहेतुककम्मेन अहेतुका पटिसन्धि

पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तब्बा
६१० ६४१ ६४५

दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-
मनोविज्जाणधातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स

(1) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्ठ-मज्झत्तारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

इट्ठारम्भणे विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहणेन ”

V पक्किणकनयौ

विपाकुद्धारकथा

चत्तारि ६१०
तथो ”
तीणि ”
एक ”
वीसति ”
अट्ठ ”
६१५-६३४

The same view as of
तिपिटक-चूळनागथेर (६१०) in IV. 4
except that there is पिण्डजवन (६४१).

APPENDIX B

(1) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावत्थु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिधम्म the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति त न युत्त। [३.१९]
- (५) ये पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणमिच्चेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्वत्ता। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसल कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसल वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के वि पन थेरा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उपपज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तय दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठक पस्सती ति अय आचरियान समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमान ति पोरणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियान सम्पत्तासम्पत्ताविसयगगहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूप नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण सद्धिं...रोगरूपेण सद्धिं। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिच्चता) जायन्ति। [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(11) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उपपन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भण— दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्धारकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकापहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफु-
सित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- (१०) पच्चुपन्न [६.१९-२२]

(111) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु
नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु [२.२५]
- (३) अतिरिक्त खो पना ति पद... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मातिक्काय विव 'कुसला धम्मा'ति अवत्वा 'धम्मा कुसला'ति
पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतून सामगिय पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

(1v) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु
नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगिय अहेतून सामगिय पि अ-हेतुभावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ? निट्ठ-
मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasaṅgāṇi commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the headline on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अक्खिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४, ४.५०, ९७	अक्खितारका ३.३९६
अकक्खळ ५.१२४	अक्खित्त १.८१
अकक्खळता ३.२९६	अक्खिदल ५.७९, ३८४
अकनिट्ठभवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयट्ठान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगेलञ्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अगसावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अगसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्नि (Sim) ४.८२
°कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्नि, परित्तक° ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्निमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्निवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अक्कोध्न ३.५८९, ५९०	अंकुरपत्त ५.१०
अक्कोसना ३.१५२	अंगपच्चंग १.५८; २.८
अक्खय ४.११४	अगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अक्खर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५, ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल्ल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिद्वि ५.१३६
 अंगुलिषेठक ४.३५
 अचिन्तेयानि (चत्वारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अच्चायिक ३.१९२
 अच्चि ४.१०; ५.२५
 अच्छमस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७
 अजपद ४.३५ °दण्ड ३.३५३
 अजपदसठान ४.३५
 अजपालनिग्रोधरुक्ख १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अजित ५.२१
 अजिम्हता ३.२४९
 अजेळका (अज + एळका) ३.२४७
 अजव निग० २
 अजवो २.५६
 अज्जत्त २.३६; ३.३४१, ३.९०,
 ३.९२, ३.९७, ४.९३, ४.९४
 अज्झत्तिक २.४९; ३.८५
 अज्झाचार ५.९५; कायिक°, वाच-
 सिक° १.४७; °पटिपक्खभूत १.५२
 अज्झापज्जति ३.४७६
 अज्झासय ३.३८३, ५.०२, °अनुसय
 १.५२; वेनेय्य °अनुलोम १.४८
 अज्झासयवसेन २.३९
 अज्झोगाळ्ह ४.५
 अज्झोत्थट १.३४; ४.८७
 अज्झोत्थरेय्युं ५.१३१
 अज्झोत्थरेय्युं ५.१३४
 अज्झोत्थरेय्युं ४.८७
 अज्जन १.३२
 अज्जलि १.१
 अज्जालिकम्म ३.१३२; ६.१२
 अज्जथाभाव ५.४९
 अज्जमज्जपच्चय १.१७
 अज्जाकोण्डज्जत्थेर १.८८
 अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अज्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.१११
 अट्ट १.७६
 अट्टियमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६ ३.२१,
 १.४९, १.८०, १.९५, १.७, २.२५,
 ३.३१, ३.९१, ४.६, ४.६६; ४.
 ४३; ५.१, ५.२२-५.२३
 °आचरिया ३.१०५ ३.४७३;
 °न्य ३.३३९; ६.७
 अट्टकथाकण्ड ६.१ ३७
 अट्टकथामुत्तक ३.६० ६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.३०
 अट्टचत्ताळीस गोत्त-वण्णा ३.४६३
 अट्टमुख-वादमुनि १.६
 अट्टसालिनी End of Divisions 3-6;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकाप ४.१०३
 अट्टारस °ब्राह्मणा, °खिया etc.,
 ३.४६३
 अट्टु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अण्डक ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्कम, अग°, आरम्मण° ३.४५४
 अतिस्तिथयवत्थु ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरित्ता ३.२१
 अतिरित्त २.४१
 अतिरेकचीवर ३.४२
 अतिरेकत्थ २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसञ्चाण ६.१८
 अतीतारम्मण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तभाव ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८ ५५, ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गभीरभाव
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसमिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अत्थादीनि ५.२
 अत्थिपच्चय १.१७
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-थकन ५.१३३
 अ-थेय्यचित्त ३.४५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्ठजोतना ३.४
 अदिन्न ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्धा ३.९
 अद्धापच्चुपन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समथ ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिचित्तसिक्खा १.५३
 अधिच्चुपत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्जासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपच्चय १.१७
 अधिपाय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधिसीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रिय १.६९,
 ३.६५७
 अनतिक्कम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३
 अनस्थविञ्जापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपच्चय १.१७, ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अनन्तानि, चत्तारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतग्ग १.२५; ३.४७१, ५१५,
 ५१९; ५.३४
 अनय ५.१७
 अनल्लीन ४.४२
 अनल्लीयमान ३.१७९
 अनवज्ज २.८; ५.१११, १३७, १३८;
 °सञ्जिता ५.९५; °सुखविपाक-
 सखात २.१३
 अनवज्जट्ठ ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्सुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतस-जाण ३.६६१; ६.१३;
 °चतुत्थ ६.९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनापाथगत ३.५४
 अनामद्वृता ३.५१
 अनाभोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारूढ्ह ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिघंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अ-निट्ठ-गत ६.५, १६
 अ-निट्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सापटिघ २.३८
 अनिन्द्रियवद्ध २.३६, -रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिफज्जन ३.३५
 अनिफादितत्त ३.५८४
 अनिब्बिस १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,
 ६५४; -मग्ग ३.४८९
 अनिमिस १.२९ -सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिय्बानिक २.५२
 अनीघ ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ठ १.८१
 अनुपञ्जात्ति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपवज्ज ३.१४४

INDEX

- अनुपादिन्न ४.१०९, २१०
 अनुपादिन्नकसंतान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुब्बपदवण्णना २.१४, ३.१३,
 ३३९
 अनुपन्न २.३३
 अनुव्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-बोहार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 चित्तानि ३.५०७, -पच्चनीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्खता १ ५३
 अनुसयपहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोत्त १.१, ३९
 अनोत्ताप २.५५; ३.५४३
 अनोधिजिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसक्कनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणत्थ २.४३
 अन्तो करित्वा ५.१०४
 अन्तोगध २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा^० ३.६२६
 हत्थिदस्सक^० ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धबाल ३.५४६
 अन्वास्सवेय्युं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपच्चय २.२६
 अपचित्ति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८,
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;
 ^०यो (चित्ताळीस) ५.११६
 अपरमाग ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिणिफन्न ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिलब्ध ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिद्देस ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिघानिता २.५८

INDEX

अपटिस्सवभाव ५.११७
 अपण्हित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अपत्त ५.४१
 अपदक्खिणगाहिता ५.११७
 अपना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; °पत्त ५.४५
 अपमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 —विभग १.१२
 अपमत्तिका १.५
 अपमाण ३.३९१; २.२८
 अपमाद १.४४
 अपयोग ३.७३
 अपवत्तन्त ५.१५०
 अपवारित ५.९५
 अपसावज्ज ३.१४३
 अपहोन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अपोस्सुक्कता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्बपटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाच्चिक्खति १.५९
 अव्याकत १.३६, ६९; चतुर्विध°
 ३.५७१; ४.१; °धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्यापज्ज ३.१३५
 अब्भान ५.१२९
 अब्भुतधम्म १.६६
 अभव्व ३.५१४
 अभय ३.८३

अभयत्थेर ५.१३०, दीघमाणक°
 ५.१३०
 अभयानक-आकार २.५५
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिज्झा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिञ्जा १.१; ६.७; दन्धा° ३.३७५,
 ३७७, ३७८; खिपा° ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिञ्जाण ३.१८८
 अभिञ्जात १.४९
 अभिञ्जाबल १.८२
 अभिधम्म १.५, २.५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९, ३.४८८; ४.११०;
 निग० १. —कथा १.१, ७१, ३.
 ४८६; —तन्ति १.२७; —दुक्क ५.
 ४५-१०६, —देसना १.४२, —नय-
 समुह १.८७; °परियाय ३.४८९;
 —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धमासित) १.७०-८०, —भाज-
 निय १.१२; —सुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिवेश ३.१८९
 अभिनीहार १.७९ ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिभुय्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३,
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसस्वरण ३.३०५
 अभिसस्वरोति ३.११४
 अभिसज्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५, ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसबोधि १.७३
 अमक्खेत्वा १.४३
 अमच्चपुत्तो (Sim) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतपकासन १.४४
 अमतमहानिब्बान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविकखेपदिट्ठि ५.६२
 अ-मित्त २.१०
 अम्ब ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 —उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; —बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४, ५.१७; °पिण्डि ४.९९
 अयाथावदस्सन ३.५५२
 अयाथावपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुल ५.११; (Sim.) २.२३९
 अव्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ग ३.५१८
 अरहत्तफलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित्त (Sim) ३.५२३
 अरिय ५.१७, °अट्ठंगिकमग्ग ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८
 अरियफल २.५८
 अरूपजीवित्तिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसञ्जी ३.३९०, ३.३९२, ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२, ३.११३, ६.१०,
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरूपिनो २.४२
 अल-साटक ५.१३९
 अलगद्द, —अस्थिक १.५८, —उपमा
 १.५७, ५८, —गवेसी १.५८;
 —परियेसन १.५८
 अलाबु ५.१४१
 अलोणक ३.१२७
 अल्ल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवट्ठिति ३.५५१
 अवबोध १.५५
 अवसेस ५.३३, ३.५
 अवस्सं २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्सुत ३.४८
 अवहारा, छ ३.१४४
 अविकखेप २.५७; ३.१७६, २.५०,

INDEX

३४०; ३.५४५
 अविगतपञ्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्ञा १.२५; २.५५, ३.५२८
 अविज्ञाति ३.५८४
 अविज्ञाण ४.११३
 अवितक्क ३.३४४, ३.४५
 अवितक्क-अविचार २.२२
 अविनिवृत्त ४.५१
 अविनिवृत्त २.४२; ४.४०
 अविपरीत, °अवबोधसखात १.५५,
 -सभाव १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाकत्थजोतकत्त २.१३
 अविफारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५.६६, ५.६८,
 ५.७३, ५.७८
 अविरज्झित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीचि ३.५११
 अनुद्धि ५.५३
 अवेकल्ल ३.१९
 अवेर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १.३३
 °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असवरा, अट्ठ ३.१३९-१४०
 असक्कच्चदान ६.५
 अ-सक्खिक १.७६
 असंखत २.४२
 असखतधातु ५.५६

असखारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५.५८
 असखिय १.८२
 असखेय्य १.८१, ५.११३; (चत्तारि)
 १.२९
 अ-सगहित १.१३
 असद्व ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असापाय ३.२४४
 अ सम्पज्ज २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्स ४.१९, ४.९, ५.०
 असम्मिस्सता ४.३८, ५.०
 असम्मोह १.५५
 असम्मोहत्य ४.११२, १.१८
 असाधारणपञ्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८ ६२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुम २.३१
 अनुभक्त्या ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेक्ख २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सवाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारोह ४.२४
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

- अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकद्वय ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोऽप्यगधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकलमान १.५८
 आकङ्क्षन्ति ३.५७०
 आकाप १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकासकणिचतुर्थ ६.७, १७
 आकासगगा १.३६
 आकाससन्निसित ३.६२९-६३३
 आक्रोष्ट ३.१९८
 आगन्तुक ३.४५, १९४.२१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७, —मवग ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमद्वय १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; —गामि
 २.२६; —गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४, ३.१२२, १२८, ५३१;
 —परपरा १.७९, ८०; °भरिया
 ३.२४७
 आचिण्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 —पूरण, —भेद, —हेतुक ३.४८०
 आजीवद्वय ५.१२२
 आणत्ति ३.१३६; °क३.३२३; १४३,
 १४९
 आणदिसना १.५१
 आणारह १.५२
 आथव्वनिदि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदास (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; —चतुर्थ ६.७, १७
 आनेव्वज्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७, °यो(पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिकखन्ध २.५६, —मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानकुसलता २.५६
 आपाथ ३.५५; ५.१३२, —गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४, ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ °त्थेरा
 ३.५८८; °मिक्खु १.४२
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आभोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुसान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इस्सर— ३.२७५; मन— ३.२७५,
 वासुदेव— ३.२७५; सुवण्ण—
 —३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चत्ति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविभग १.१२
 आयति ३.५६७,
 आयपोत्थक १.८१
 आयित्त ३.५६७
 आयुसंखार ३.२१, ६०४
 आयूहति ३.११४, ६४३;
 आयूहन ३.१९०, ४६१
 आयूहित ५.४२
 आरग (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरम्भ ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४, (छ) —
 ३.५८१; —तो ३.४८४, ४८९,
 ६५२, —दुक ४.१४; नील—
 पीतक— ३.१७३; —पच्चय
 ५.१७; —पच्चयभूत २.२१,
 बलव— ३.५८२, —भाव २.२१,
 —रस ३.६२१; —वड्डन ३.४०८,
 ४०९
 आरुप ३.५०; —कुसलकथा ३.४२७—
 ४५२; (चत्तारो आरुपा) १.३३
 आरुळइसुत्त, तयो सगहे— ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण— १.८, ७१
 आलुम्भ ३.४६०
 आलुळित ३.२६३, ४.८३
 आलुळिम्सति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककसिणचतुत्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकैन्त ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवज्जन ३.६००, ६१२
 आवजनट्टान २.२४
 आवरण १.७२, ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आवुसो १.८, ७१
 आविज्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.८१, ५.५९, ६०,
 (मदिरादयो) आसवा Sim) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आमवान उप्पत्ति ६.३४
 आसवान खयचतुत्थ ६.१०
 आसाळ्हपुण्णमा १.८८
 आसिसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपच्चय १.१७
 आहच्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; —पच्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळहक १.२६
 इष ५.११७
 इट्ठिय १.८०
 इट्ठ ३.५७७, —आरम्भण ३.५९३
 इट्ठकवड्डकी (Sim) २.२६
 इट्ठमज्झत्त ३.५७७; —आरम्भण

INDEX

- ३.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादपमोक्खानिसस १.५८
 इतिवुत्तक १.४६, ६६
 इत्थमाव ५.४९
 इत्थाकप ५.८४
 इत्थि २.८, -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim) ३.६०३, ५.८४
 इदपच्चयता ५.२९, ४६
 इदमत्थिता ५.१३४
 इद्धि, अधिष्ठान-१.३५, -चित्त ६.२३,
 दसविधा- ३.१२४, -पाद १.३
 इद्धिपादविमग ३.५२८, १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधच्चतुत्थ ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दलील (Sim.) ३.२५४
 इन्दट्ठ ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरमुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७, -पच्चय १.१७,
 -वद्ध २.३६, (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जत्ति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविमंग १.१२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता २.५६
 इरिया ५.१७, -पथा ५.१३९
 इसिपतन १.८८
 इससरवा ३.१८६
 इससरायतन ३.२७५
 इससरिय, -ट्टान २.३६; -सपत्ति ३.३७३
 इससा ३.५६३
 इस्मायनक ५.६७
 इस्सास ३.२२८, ५१२
 इस्सुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टनिद्दम ३.५०
 उक्कट्टमानो ५.१४७
 उक्कण्टितु ५.४९
 उक्खलि ५.७४
 उक्खित्तमिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गह ५.११९
 उग्गहण १.४२
 उग्गहित १.७०
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३३, ४५८, ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्घाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-पस्साव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६, ४.१०२, -वाट
 ३.६०६, ६०७, -सामिक ३.६०६,
 ६०९, -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनाळि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३, -दिट्ठि २.५५
 उज्जु २.५६, -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उण्हाकार ३.६५५
 उण्होदक ४.४१, ९६
 उतु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुरु १.३९.४.६
 उत्तरवड्डमानपरवत्त ३.१६५

INDEX

- उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७
उत्तान ४.१०८, ५.१०७; —अथ ५.७५, ६.३७
उत्तिय १.८०
उदक (Sim.) ३.२३१, ४.८२
उदक १.२६; —कखन्ध १.२६, —धारा १.३६; —परियन्त १.६८, —पसा-
दकमणि ३.२१३; —सोण्डि ६.१८
उदकानि, नाना ३.२७७
उदरपटल ४.८८
उदान १.२७, ४४, ६६
उदान १.४४
उदायि ३.३२७
उदामीनपक्ख ३.२४५
उदाहरण १.७३
उदि ३.३४२
उदीरण ३.१०७, १०८
उद्दक १.८७, ८८
उद्धान ३.२६, —सगह १.६८
उद्देस १.३८ ३.१९७, २६५
उद्देसवार ३.८७२
उद्दच्च ३.५२८
उद्धट ३.५७९, ५८१
उद्धन ४.४८
उद्धविरिचन ५.१३८
उद्दामेत्वा १.७१
उपक १.८८
उपकट्ट ५.९९
उपकार ३.२६०
उपक्किलेस ५.८६, ८७
उपक्खलति ४.९७
उपघात ३.१२३, चित्त- ३.३६१
उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३ ३७६, ५.४५, —खण ३.३६०
उपचितत्ता २.८
उपच्छेद ३.३७७, ३७८
उपत्थम, शूणा- ३.२१८
उपत्थमन ४.३५
उपनिष्ज्ञाय ३.५२२
उपनिधाय ४.५३
उपनिव्वत्त ५.११३
उपनिस्सय ३.५०२, ५.३४, —पच्चय १.१७; —मत्थसो ३.६१५, ६२८
६३३, ६३४
उपपत्ति ३.२४३, ३२६
उपपरिक्खन्ति १.५८
उपयोगत्थ ४.१२, २९
उपयोगलद्ध ६.७
उपरितो ५.१०४
उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
उप-सद् ५.९९
उपसम्पज्ज ३.३३८
उपसम्पदा ५.१२९
उपसम्पादेत्त १.७०
उपमिघनकाल ४.४७
उपमिवित्वा ३.५९८
उपहार ३.७९
उपादार. ४९, तैवीसति-रूप ४.१२, २५
उपादानगोच्छक २.५
उपादाना २.५०, ५.९९
उपादिन्न २.२०, ४.१०, १७, १०९
उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०,
अनं ५.८०; —पवत्त ३.५१६,
५१७, ५१८, —रूप ४.३७,
—संतान ४.४-६, ७
उपादिन्नत्तिक ५.११

INDEX

- उपादिन्नरूप ४.१०४
 उपाय, पधान- ५.१४५
 उपायास ५.९९
 उपारभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८,
 -आनिसम १.५८
 उपासिका ३.६०२
 उपाहना ३.४५१
 उपेक्खक ३.३४९, ३५६
 उपेक्खा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,
 ४०७, अञ्जाण- ३.४०२, छल-
 ग- ३.३४९, ३५०, ३५१
 उपोसथ ३.५०२
 उपोसथक्खन्धक ३.१२९
 उपोसथिक (भत्त) ५.१४६
 उपपन्नक ५.१००
 उपपत्ति ३.१६६, -अरह ३.६४८
 उपपन्न २.३३, ३.४२, -बल २.५७
 उपल (Sim) १.३२, -दल ४.३५;
 -नाल ४.१०९; -पत्त ३.१५२
 उपाद २.१५
 उपादिनो २.३३
 उपादो ६.३; चित्त- ६.३
 उपिलाविनो ३.५८६
 उपीळिन्त ३.२७०
 उभतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६,
 इत्थि-, पुरिस- ४.६६
 उभयसम्बन्ध ३.६१, ६४
 उम्माद १.५९
 उम्मापुफ (Sim.) १.३२
 उम्मार ४.५२
 उम्मुजापन ४.८१
 उय्यान १.३४; -कीळा १.८७
 उर ३.५३८
 उरुवेला ३.४७७
 उसु, कुसल-इस्सासखित्त ३.२२८
 उमुमभाव ६.२०
 उस्मा ३.१८३, ४.९३
 उस्सद ४.९४, ९७
 उस्सदक्कित्तन ३.५८९-५९१
 उस्सन्न ३.६३५, ६४२
 उस्सारणा ३.५५९
 उस्साह ३.४२९, ४३४, ४३६
 उस्सुक ५.१३८
 उस्सोळिह ३.२८५
 उळारच्छन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
 ऊकासिर ४.२८
 ऊनूदरता ५.१३९
 ऊमि १.२७
 ऊस ३.५३६
 ऊहन ३.१९८
 एकसतो ३.१८५
 एक २.१८, -कारणवाद ३.१८; -देस
 १.२; -पहार १.४२
 एकग्ग ४.८८
 एकट्ठ ५.२४, ५.३३
 एकत्त २.१२
 एकत्थ २.११, १२, -नानत्थता २.१३
 एकनिपात १.१८, ६८
 एकानुसधिक (सुत्त) १.६७
 एकावद्ध ४.५०
 एकेक-अगातिरेकवसेम १.६४
 एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
 एत्तक १.७०
 एत्थावचर ५.१०४
 एव-कारो ३.३२९, ३३०
 एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim) ३.२२३
 एळमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओक्पना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०, -तो २.४३
 ओक्कन्ति १.७३
 ओक्कमित ५.८०
 ओगाळ्ह ५.१०४
 ओवतरणसुत्त १.४६, ६३ अ
 ओवनिय २.४५
 ओजा ३.९४, ४.८७, ८८, ९०, ९१;
 -दान ३.८५
 ओत्तप २.५५, ३.२३४-२४०
 ओत्तप्पितब्ब २.५५
 ओपपातिक ५.१००, ५.११५ -नाम
 ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७, ६.२२
 ओभासा, चत्तारो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरंभागिय ३.३४८
 ओवरक ५.६८, ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३, -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७. ४.९०,
 -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१, ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 कक्कटक ३.५९४
 कक्खळ ३.४३५, ४३६, -ता ४.८,
 -त्त ४.९३
 कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कच्चान १.८
 कच्छप ४.७, ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६, ५.१४१
 कट्ठमुख ४.१०
 कण्टक (Sim) ३.२०१, ४३०;
 ५.१२३, विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;
 -सुख ३.१५०, -सूल ५.१२४,
 (Sim) ३.३७१
 कण्णकगध ४.५८
 कणाछिद्द- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कण्णिका ४.५५ ६.२, कूटागार-
 ३.२११
 कण्णिकार ४.५२, (Sim) १.३२
 कण्ह, -दुक ५.११०, -पक्ख १.४२
 -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतब्बू ५.१७
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तव्वकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कत्तुकम्पता ३.४०८
 कथकथिभाव ५.२२
 कथामेद १.५१
 कथावत्थु १.४, ५, ६, ९, ३०, -पकग्ग
 १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिय ५.७३

कद्रूसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४३, चोर-, वाळ-, मर-,

निरुदक-, दुग्धिवस्त्र- ३.५५२

कन्तित ३.४५६

कन्थक १.८७

कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिट्ट ४.४९

काप १.२९, कापक १.८७

कापस्त्र १.३४, ४.६, ५.६३, ७७

कापवुद्धान ४.१०

कापास ३.५७६, ४.४१, ५.०, -पच्छि

१.७३, -पटल (Sim) ४.३५, ३७

कपियसञ्जी ५.९५

कबळ ४.८७, ९१

कबळिकार १.३९, ३.३०२, ४.११८

कब्ब ५.१३६

कम्म ६.४, १४; -आयूहन ३.५८९

-९१, -ञ्ज ४.७७; -दायाद

३.३८, -नानत्त ३.३६; -निमित्त

३.६५८, ६.४, १४, वट्टगामि-

५.१४३

कम्मट्टानानि १.१; -अट्टतिस ३.३३९

कम्मद्वार ३.१३६

कम्मद्वाराणि, (अट्टारस) ३.४६३, तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १.१७; असाधारण-३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल-

३.१४२-१६२; कुसल- ३.१६३

-१७२, सत्त- ३.४८१

कम्मस्सकतआण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्म (Sim) १.५२

कम्मनि, तीणि ३.११५-१३६

कग्जकाय ५.८०, १३७

करण, -चित्तता ३.३८ -पथ ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करणडक ३.५३६ गन्ध-३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

करुणा १.१, ३.३९, ९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहापवट्टणी ५.८७

कलापगम्ममन ३.४५०, ५.२२

कत्याणकारी ५.१११

कत्याणमित्त ५.१७; -ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कमिण ३.१९६, ३.८६-३.८८, ३.९८;

६.३०, ३३, आकास-३.३८७,

आपो- ३.३८६, -करण ३.३९४

-निमित्त ६.५, पटवी- ३.३७५,

३.८३, -त्थामी ५.६१, विज्जाण-

३.३८६,

कसिर ३.४७०

कस्मक (Sim) ३.४०९

कस्सपदसबल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८, कूट- ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१, -पद

INDEX

- ३.४१७;—बलि (Sim) ३.३२४; किच्चट्ट ३.१८१
 —स्स गीवाय ३.६०२, ६०३ कित्तक १.३५
 काकमामक ५.१३९ कित्ति ३.१४९, युत— ३.४१९
 काणकच्छप (Sim) ३.२० कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
 काम ३.२६, ३.२९—३.३४, —गुण किब्बिस ५.९५
 ५.६० ५.९० गुणिका ५.५९, किरियमनोधातु ३.५९३, ५.९४, ५.९५
 ६०, ६३ वत्थु—, किलेस— ३.२६ किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
 कामन ५.६० ६२३, ६२४, ६.४
 काममुख ३.४७३ किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
 काममुखल्लिकानुयोग ३.२४४ किरियाव्याकत ३.६५९ ६६६; ४.१
 कामावचर ३.११३, —कुसल १.११; किरियामनोविज्जाणधातु ५.१३२
 ३.१—३.२५; —धम्म २.२८ किलञ्ज ३.३०, ३.९१
 कामावचरा २.५२ किलेस, —अन्धकार २.५४, —आतु-
 काय १.७९—८३, नाम—५.७९, —कम्म रता ३.२९, —गेलञ्ज ३.२९;
 ३.८१, १०२, —दुच्चरित ३.११९ —गोच्छक २.५, —जात ३.४१;
 —दुच्चरितविरति ३.२५५, —द्वार —पट्टिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
 ३.१३६, —पसाद ३.६३२, १०३; —वत्थु ५.१३१, —सन्तान
 —वेद्यावट्टिककम्म ३.३१५, ३.१९, ३.४७३
 —सखि १.३६ —समाचार २.८, किलेसा ६.३७
 हेट्ठिम—, मज्झिम—, उपरिम—४.५० किमागोतमी १.८७
 कायिककरण ३.९८ कुक्कुच्च ३.५६३, ५.९५—९७
 कायेन ३.३५६ कुक्कुट, —अण्ड ४.५३, —पत्त ४.९७;
 कारण ५.४३ ७३७ —सूकरा ३.२४७
 कारेता ३.६०० कुक्कुर ३.६०३, (Sim.) ४.४८
 कालकच्छक ३.९० कुक्कुल ५.७२
 काल कत्वा १.४२ कुकुम (Sim) १.३२
 कालपरित्ता ३.२१ कुच्छि ३.१२३, २०६, (Sim.
 कालाम ३.४३० ६.३३, —विरेचन ५.७१
 कासिपुर १.८८ कुच्छित २.१०, ५.९६
 काळ १.८७ कुड्ड ३.१४९
 काळ, —कुट्ट ४.११८ —तिलक ३.१८८ कुणप (कण्ठ बद्ध Sim.) ३.४९१
 काळकण्णिमत्ताका ३.६०२ कुत्त ४.११, ६४; ५.८४
 काळवह्निमग्ग ५.१२८ कुदाल (Sim) १.५०, —पिटक १.५०

INDEX

- कुद्ध ३.५६५
 कुदूसक ३.५९
 कुन्द (Sim) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवर्ण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६, थुल्ल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुमकार (Sim) ३.२०१
 कुभील (Sim) ३.२१५, ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९, उपट्टाक—, जाति—५.६९
 —तन्ति ३.७४, ७९, ८६ —परिवट्ट
 १.८१, —पुत्त १.४१, ३.२३८
 (Sim) ३.२३९, —पवेणि ३.७४,
 ७९, ८६, —वस ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलथ ३.६०१
 कुलुवसुत्त ३.१२३
 कुस (Sim.) २.१०
 कुसल १.६९, ३.३६८, ५४२, —अधि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२, (दस)—
 कम्पपथ ३.१६३; ५.१००, —चेतना
 ३.५८७; —जवनवसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९: (परोपणास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवत्थु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहापण ३.४३५, —मामक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनचिन विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनाचि विज्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४३, नङ्गल— वक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६, ३.१६,
 ३०१; —तो ३.१५७, —वार
 ३.५२६, ५२८
 कोतूहल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोमल ३.२९, ३०, —संभूत ३.२९
 कोसल्लस्य १.४७, वचनस्य— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 खुसन ५.१२३
 खजोपनक (Sim) १.३४
 खज्जति ३.५५४
 खण, —त्तय ५.४३, —पञ्चुपन्न ६.१९,
 २२, २३; —पत्त ५.४१
 खण्डसक्करा ३.४३५
 खतकूप ४.८०
 खदिर ५.११४
 खन्ध ३.१३२
 खन्ध ५.१०४, —पञ्चक ४.२९, ५.६१,
 ११६; —पञ्जत्ति १.१४, —पटिवद्ध
 ५.१४८, ६.२४, २५, पुब्बे—

INDEX

निवृत्त- ५.१४८
 खन्धका (द्रावीसति) १.४६, ६६
 खन्धतो १.११; ५.२
 खन्धयमक १.१६
 खन्धविभंग १.१२
 खन ५.२१
 खमन्ति १.५८
 खयचतुष्प, आखानं ६.१०
 खय-वय ३.७७, ८१, ८६
 खये जाण २.५८; ५.१५०
 खाणुक ५.५३
 खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
 खारोपमा (Sim.) ३.५३४
 खिड्ढापमुत्त ३.४८०
 खीणामत्र १.५८, ७९, ३.३५०,
 ६६१, ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुञ्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुदक ३.१४३ —वग्गुलि १.४२
 खुदकनिकाय १.४३, ६१, ६५, ६८,
 ६९
 खुदकपाठ १.४६, ६५
 खुदकवत्थुक ५.६४
 खुदकविभंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तलामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेल ३.५५९, ४.४८, ९०
 खेलगत ४.७६
 खो पन २.४१
 गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७

गच्छ, कुलत्थ- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, —चार १.११, —वार १.४३;
 ६.१
 गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डम्भ १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; —निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहल ५.५२
 गन्थ २.४, ४४
 गन्ध ५.२५, ६.१८
 गन्धव्वपरिम (Sim.) ३.३७२
 गम्भ १.८१, ५.१३३, ६.२०
 गमनाभिसंखार ३.६२७
 गमियचित्त ३.४२
 गंभीरमाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३
 गरु ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
 —भारा ३.२०४, —भाव ५.६६
 गरु करोति (Sim.) ६.१२
 गरुल ४.६
 गवक्खन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, वन-, पव्वत- ३.५५२
 गाथा १.६६, —बन्ध १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२३
 गामभोजक ४.९१
 गामिल्ल ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२१२
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९, -नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालगाम ५.१२८
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५, -वधक ३.६०६, -वाणिज ३.४३५
गूथगत ३.४६७, ५४०
गूथ, -निरय ५.७२, -पिण्ड ३.४९६
गेण्डुक (Sim.) ३.२०३, पहटापिन- ३.२०३
गेय्य १.६६
गेलञ्ज ५.७८, ८४
गेह (Sim) ३.२२६, -निरमित ३.४०४, ४०७
गोकण्ण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५, -अन्तरा- २.३६; बुद्ध-, रावदा- ६.२; -विसय ३.५४
गोच्छक ६.२, आसव- २.४३, उपा- दान- २.५०, ओप- २.४५; किलेस- २.५१; गन्थ- २.४४
अ; नीवरण- २.४७, परामास- २.४८; योग- २.४६; सयोजन- २.४४, हेतु- २.३९
गोण ३.१६५, (Sim) ५.४९; तुट्ट- (Sim.) ३.३६३, सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रमू २.२४, ४३, ३.५०७, ६५४; ५.३२, -जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३, -गण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -बद्ध ३.२९६-९७
गोवत ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९, -स्वाश्वन १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६, परि- ३.५७६
घण्टा, -गण, -अभिवान, ३.२००
घनविनिष्पन्न ३.११, -पट्टिमिदा- जाण ३.११
घरावाग ३.३७२
घाणबिल ३.६३०
घोत्त, -वाम्न ३.१०७, १०८
च ३.३४७, ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२; -रतन ४.११८; -वत्ति १.७३; ३.२१३, ६११, ४.९१, -वात्ति राजा (Sim.) ३.२१४
चक्रन-उपासक ३.१६४
चक्रवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५, धम्म-४.२६; पञ्जा- ४.२५, २६; मस- ४.२६; मंस-

INDEX

- संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्रुद्धार (Sim) ६.२३
 चक्रुपसाद ३.५५, ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्रुभूत १.८
 चक्रुमा (Sim) ३.५०९; ५.१०७
 चक्रुविज्ञाण ३.३४५
 चक्रम १.८३
 चंकमन-सत्ताह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चाण्डिक ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५, -सखात ३.२०
 चतुस्थ (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तमुत्त ४.२९
 चतुपद ३.३७
 चतुभूमक ४.१
 चतुरस्त ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोद्य-निःशरण १.७९
 चतुर्वीसतिमन्तपट्टान १.३१, -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसचक्षुस्म ३.४७१
 चत्तल ५.१०
 चत्तारि चक्षुः ३.१५
 चन्द ४.४३, ५४, ५.११३, (Sim.)
 ३.५०२, ५०९, -पट्टिच्छादक
 ३.५१०, -लेखा ३.३६६; -देव्या-
 वक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) २.२४१, -ग्न १.३९,
 ३.६११
 चम्प ४.७८
 चर, थट-, जल- ३.२७
 चरण २.२५, गीत्त- ३.४६३,
 -सखात ३.३५
 चवन ५.१००
 चरियनिद्वेस ३.३९२
 चरिया १.१ -अधिमुत्तक १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्महाराज ४.९१
 चातुम्महाराजिक १.३३
 चामरि-बाला ४.११८
 चिक्खल्लिकनिकाय १.६२
 चि-ण ३.६१४
 चित्त २.४९, ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५, महागज- ३.६६३;
 -विकल्पे १.५९
 चित्त, -करणता ३.३५, -कार ३.३५;
 -ता ३.३४, -तिलक ३.२७०
 चित्त, -परियादान १.४६, ६४, -पाठलि
 ४.६; -यसक १.१६;
 चित्तलपव्वत ५.१९
 चित्तवारभाजन १.६७
 चित्तविभक्ति १.१०, ११
 चित्तविषसट्ठ २.४९
 चित्तससट्ठ २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानमहमुनो २.४९; -समु-
 द्धानुपरिवत्तिनो २.४९
 चित्तसञ्जा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५, २.४९
 चित्तसहभुनो २.४९
 चित्तस्सेकगता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सोलस
 ३.२१
 चित्तानुपरिवत्ति २.४९; ४.१०६

INDEX

- चित्तुपक्विलेस ५.८६
चित्तुपादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, —परिवासिक २.४३; —प (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-पिट्ट (Sim) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतूपपातजाण १.८७
 चुह्वेदह १.६६
 चूळनागत्येर, तिपिटक— ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चूळन्तरदुका २.४
 चूळपितुत्थेर ५.११
 चूळामयत्थेर ३.५०५
 चेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; —पव्वत
 ३.४२५; ५.१३०; महा— ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; —वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियजाण ५.३९; —चतुत्थ ६.८,
 १२, १८, ३३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; —काय ३.१३९, १७१, का-
 यंग—, वाचंग— ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 —जेठक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छक्कनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति— १.२
 छत्तिसपरिमण्डल ४.४
 छन्द ३.२५४, ५.३९
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 छन्न १.८७, —सहाय १.८७
 छव्सरीवर (Sim) ३.४१७
 छवि—वण्ण १.३५; ४.८
 छळभिज्जा १.५९
 छात ४.८८, ८९; —ज्जत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०, (Sim)
 ३.६५१; ४.८९; —रक्खसो ८९
 छारिका ४.४८
 छिद्द ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 —सारथि (Sim) ३.९७
 जच्चजळ ३.५८३
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८, ६.१४
 जच्चव्वधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जण्णु ३.२८५; —क ३.४६०
 जनकपच्चय ४.११६
 जनपद ३.५३८, ५.३२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४, पाकट—४.८२;
 पाटिच्छन्न—४.८२; निरन्तर—४.८४
 जरा—अभिभूत ४.२३; —धम्म २.१९
 जल, —चुण्ण १.२७; —विन्दु (Sim.)
 ३.२४१, वाताभिघातचल— ३.
 ५४७; —सागर १.२४, २६
 जव ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९;
 -टान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३
 जइतक १.४६, ६६, ७३, ७९
 जाति, -जरासभाव २.१९; -रूप ४.
 ११२, -वाद १.८१
 जानपद ५.११४
 जानि ३.३८; ५.८७
 जाल ३.८६
 जिगुच्छन ३.३४७
 जिगुच्छा ३.२३९
 जिन, -चक्र १.७२, ३.१३०, -वचन
 १.१८
 जिया ३.११९
 जीवितटान ३.८५
 जेगुच्छ ३.४२५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११
 जेट्टमिस्म (Sim.) ३.१९२
 जेट्टिका ३.४४
 जेतवन ३.६०३
 जोतनभाव २.१३
 जोतिपाल ३.६६१, ६.३२
 ज्ञान १.३, ३.३३७ -चतुक्क ३.३२६-
 ३६७; तिगगिक- ३.३४६; दुव-
 गिक- ३.३६७, -पञ्चक ३.३६८-
 ३७३
 ज्ञानग १.७५, ३.२५८, ४९७
 ज्ञानपच्चय १.१७
 ज्ञानविभग १.१२
 ज्ञामगार ४.५२
 जायति ४.१०१
 जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३;
 -विपयुत्त ३.३०, ३.१०; -विभग
 १.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०;
 -सागर १.२४
 जाय ३.४७२
 ठान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२
 ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 -भागिनी ३.३८०
 डस ३.३६१
 डट्ट ४.८९
 डाक ४.५८
 तक्कभिल ४.५९
 तच्छक (Sim.) ३.१८९
 तच्छकान सुत्त (Sim.) १.४८
 तज्ज ३.१५१
 तज्जनियकम्म १.७२
 तज्जा ३.२७२
 तट्टिक ४.५५
 तण्हा १.५३; ५.४८; --दुतिय ५.४९
 तत्रमञ्जत्तता ३.२५५
 तत्थवट्टक ५.१३९
 तथागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 ६२; ६.३२; -रूप ३.६९, -वचन
 १.६६
 तदग १.५३
 तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
 तगरम्मण ३.५९५, ६१०
 तदुपचार २.५४
 तदेकट्ट ५.४, ३३
 तनु, -करण २.१०, -भाव ३.५२५,
 ५२६, -भूत ३.५२७
 तनूनि ३.५३७
 तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 ४.५६; ५.७०
 तन्तिस्सर ३.६६१
 तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तपति ५.१११
 तपोणता ५.११८
 तम २.५३, ३.५०८, ५.१०, ५.१०८;
 चतुसच्चछादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरच्छ ४.९०
 तलुण ४.९४
 तादि निग० ३
 तापसपञ्चजा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७, -पमा १.३४
 ताल, कस-, कट्ट- ४.५६
 ताल (रुक्ख) ५.१२०, -पण ३.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२, ३.२०,
 ३७०-७१, ५.१२६
 तावर्तिस १.३३, ३.६, ७६, ७९, ८९;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७,
 वेदनातिक २.७, -च्छेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुकमाजन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकवण्णना ५.१-४४
 तिक्ख ३.५०८; -विपस्सक ३.४९५
 तिट्ठतेव ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -करळ ३.६०२,
 -मुट्ठि १.८७
 तिथिय ३.५५२, ५५६
 त्तिदस १.१
 तिदिवक्कम १.७३
 तिन्दुकाचीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०, -धर १.३८
 तिपिटक-चूळनागत्येर ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-चूळामयत्थेर ३.५०५
 तिभिगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाग- तिस्सदत्त १.२७
 तिमिरतिभिगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 दिल (पत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ-३.१८८, चित्त-३.२७०
 तिस्स ५.११२, ११५
 तिस्सदत्त, महानागतिमिय- १.२७
 तिस्सभूतित्येर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३२९
 तीरणस ३.३५५
 तुट्ठि १.६६
 तुन्नकार (Sim.) ५.४८
 तुरिय ३.७८, ४.९८
 तुलासघाट ४.४१०
 तुवट्ठकमुत्त १.६६
 तुसित १.८५, -काय १.८६, -पुर
 १.८९, -भयन १.८४, सं-१.८५
 तेजाधिक ४.३९
 तेजोधातु ३.८४
 तेपिटक १.११, ५.११३
 तेभूमक २.३०, -कुसल ३.१-४६५;
 -वट्ठ २.५२, ३.२६
 तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि
 ३.१४८, ४४९, ४५१; -पदीप

INDEX

३.२२६; ५.२५
 तैलानि, नाना ३.२७७
 थकेसि ३.६०३
 थद्ध ४.४९, ७७, ९३; अ- ४.९३;
 -गुगल ३.५६४
 थम्मन ३.९५
 थम्मत्त ४.१०९
 थम्भी (Sim.) ३.१७७
 थावर ५.१३०, ३.१४३, १४९
 थावरिय ३.१९१
 थीनमिद्ध ५.९७
 थुल्ल ३.१०६, ५.११९
 थुल्लच्चय ५.११९
 थूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्थम-
 ३.२१८
 थूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
 थैय्य ३.१४४
 थेरगाथा १.४६
 थेरम्भत्थत्थ ३.३८९
 थेग्गम, निग० २
 थेरीगाथा १.४६, ६६
 थेरुपट्टान ३.३०९
 दक्खिणवल्लि ३.६०१
 दक्खिणापथ ३.२७५
 दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो ३.३२४
 दक्खिणेय्य ५.११३
 दण्डक (इस्साम्मस्म) ३.५१२
 दत्त ५.११२
 दत्ताभयत्थेर ३.५९०
 दधिरस ६.१८
 दन्त, -नावरण १.३७ -कट्ट १.३९,
 -कार ३.४४६
 दन्धत्त ४.७८

दव ५.१३६
 दसकम्मग ३.५८७, ६४२, ६४५,
 ६४९
 दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
 वेसारज्ज १.८७
 दया १.१
 दससतलोचन ३.४१९
 दससहस्सचक्रवालकम्पन ३.६०४
 दस्सनपरिणायक ४.३०
 दसुत्तर १.१८
 दस्सनेन २.२४; -पहातब्बहेतुक २.२५
 दळ्ह ५.९९; -गाह २.५०; -भत्ति ५.१७
 दळ्हीकम्म १.४७; ३.२७०
 दाठिका ४.६३
 दानव ४.७
 दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५
 दारा (गरुन) ३.२४७
 दारु ३.१८८, २१८
 दावग्गि (Sim) ३.५६२
 दासक १.८०
 दिट्ठ ३.६१० -धम्मिक ५.५९; -सस-
 न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
 दिट्ठक ३.५३१, ५३३, अ-३.५३१
 दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५,
 ३.३८७, ६६६
 दिट्ठि (द्वासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
 -उज्जुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
 ३१८, ३२०, उच्छेद-, सस्सत-
 भव-, विभव- ५.२६; -पटि-
 सेधक ५.१५, -मण्डल ४.२८;
 -राग ५.६३, -विनिवेठन १.५२;
 -विपत्ति २.५७; -विसुद्धि २.५७;
 -सम्पदा २.५७

INDEX

- दिन्न ५.१००
 दिव्यचक्रयुजाणचतुर्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्यसोतचतुर्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळह (Sim.) ३.५५२
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
 ६३, ६५, ६८
 दीघभाणक ३.२९७, ३१७
 दीघ-मज्झिमनिकाय १.३७
 दीघ, -रत्त १.५८; -सतान २.२८;
 -सुत्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०
 दीपकरदसबल १.७७, ८१
 दीपकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निरुत्ति-, पञ्जत्ति-,
 नामरूप-, २.७, पिट्ठि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पठान
 १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुकतिकपठान १.१९
 दुक्कट ५.१००
 दुक्ख २.१६; -सच्च १.६९
 दुक्खोगाळहा १.५४
 दुग्गहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्ठगामाणि- अभय ३.८३
 दुतिय (ज्ञान) ३.३४६
 दुपट्ठ १.३९
 दुपपञ्ज १.५५
 दुपट्ठिपन्न १.५९
 दुब्बलीकरण ५.८६
 दुब्भासित ५.११९
 दुम्भन ३.५६२
 दुरुत्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्सन ३.५६२
 दुस्सीलभाव १.५९
 दुस्सील्य ३.११८, १६८, ४८१;
 ५.१३३, १३५
 दुस्सोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 देव्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुत्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा
 ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (चिस्स-
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim) ३.४३७
 देवो ५.५३, निग० १
 देवोगेहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
 वोहार-, परमत्थ- १.५२, आरूप-
 ३.३८६, ३८७ -गभीरभाव
 १.५३; निपरियाय- परियाय-
 ३.४८८, ४८६, ६५२; ४.२९;
 रूपावचर- ३.३८७, -विलास
 २.३९, ३.४३, ३६८, ३८४,
 ३९२, ४९२, ५२३, सोळसक्खत्तुक
 ३.३९१
 दोवचस्सता २.५५
 दोवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
 ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 द्वात्तिसाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-मग्ग
 ३.८८७, ६३५, ६४१; -पदिको
 पच्चयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा ३.९२-१७२; ४.७१; फस्स-३.१०४; संवर-३.१०४
 द्वारतो १.११; ५.२
 द्वारा ४.३०
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६
 द्वे कामा ३.२६
 द्वेष्कजात ३.६
 धं ३.५९८
 धज (Sim) १.२; ३.९९; ५.६५;
 पञ्चवर्ण- ४.५०
 धनवड्क २.५४
 धम्म १.३६, ५४, ५.२, ७०; -अन्तर १.७२; -उद्देश ३.१; -कथा १.६९; ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८; ५.११३, ११५; -कखन्धसहस्रानि (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४; -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३, ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९; -जात १.५५; -तो १.११; ५.२; -पटिग्गाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६ -पटिविध ५.७०; -पटिसंमिदा १.५५; -परियत्ति, -मच्छरी ५.७०
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३; ३.२५६; -माणक १.४४
 धम्मयमक १.१६
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८, ५३९; ५.३, ४; निग० १
 धम्मवत्थान ३.५४०
 धम्मसंगाणि १.४, १०, २०, ४६; २.२; निग० १
 धम्मसंगहट्टकथा, end of chapters ३-६; निग० २
 धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 धम्मसामग्गी ३.४७३
 धम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८; ५.१३९; ६.२
 धम्महृदयविमंग १.१२
 धम्मामिस २.५६
 धम्मायतन १.७५
 धम्मरम्मण ३.५४
 धम्मालाप १.५५
 धम्मिय १.८०
 धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 धातु, १.३; -यो (अट्टारस) १.७५
 धातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 धातु, -कुसलता २.५६, -क्खोभ ४.१०; -पञ्जत्ति १.१४; -परम्परा ४.४३, ४५
 धातु, -यमक १.१६; -विमंग १.१२
 धारण ५.११९
 धीर ५.१७
 धुतवाद ३.२३७
 धुत्त ५.५२
 धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१, ५८४, ६५२
 धुरमत्त ५.१४६
 धुरा ३.४४-४५
 धुवपच्चय ५.४१
 धेनु (Sim.) १.४८
 धेनुपको वच्छो (Sim.) ३.३५५
 नकुलनगर ५.१२८
 नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका ४.५४; -योग ३.५०९
 नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

- नगल ४.६३, -कोटिवंक ३.२९७
 नंगुठ १.५८
 नन्वगीत २.८, ५.१३६
 नट ३.५५८, ५.१३६
 नत्थिकवाद ५.३७
 नत्थिपच्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरण ३.११०,
 सीघ्रोता- ३.५४४
 नन्दकोवादमुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५.३, ३.१०४, ५.२२,
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.७५
 नया, एकूनवीसति ३.५२२, दग-
 ३.५२३; द्वे मतानि- ३.५२८,
 वीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३.९८, ४.६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तब्ब ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवमो खणो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारु ३.२८५
 नहुत १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २.१४, २.१८, २.७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २.६९
 नानत्थ २.११
 नानापकार, -कोसल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५, २.५५; ५.२, १.१२;
 -करण ५.११५, -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८
 नामतो १.११, ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०, -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकथा १.५२
 नालकमुत्त १.६६
 नाया १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अरित्तबलेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकत्ति ३.४३९, ४.४८, ४.५२, ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४.५, ६०; ३.३९; एक-
 १.६२; पच्च-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११, ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८, २.५५, -कण्ड-
 वण्णना ५.१-१.५०, ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ठ ५.७०
 निग्गह १.६
 निग्गाथकमुत्त १.६६
 निच्चल ३.५९१
 निच्चोल ३.३७०
 निच्छारेत्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

INDEX

- निष्ठा ३.१२७
 निष्ठित ३.६५६
 निष्ठस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किञ्च १.७३; -को-
 रल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वे), अधिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निदा ५.८०
 निदायति ३.५९८
 निदायन्त १.७०
 निदेस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१
 निदेस, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्वन ३.५०५
 निन्न ३.६१४; ५.११८
 निन्नानस्थ २.१२
 निन्नानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निपञ्जा ५.११८
 निपदेस १.२, ७५ २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निपयोजन २.११
 निपरियाय ३.३०, ९०, ६६२, -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२, ४.२९,
 निफल्लन ४.५१
 निफादक २.४२
 निफाडनक-भाव २.२६
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निव्वान २.१५, २४, २६, ३२, ५७,
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६ -नि-
 मित्त ६.२४
 निव्वानाव्याकत ४.१
 निव्वुत १.८७
 निव्वुद्धमल्ल ५.१३६
 निव्वेधभागिय ३.३२६
 निव्वेधिकपरियाय ५.५९
 निव्वेसतिक ३.३५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३,
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९, -बुद्ध १.४१
 नियक ४.१०९, -अज्झत्त ६.२६, २८
 नियत २.५२
 नियम ३.१७३
 नियमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim) ३.२३१
 निव्यातन ४.८१
 निव्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरब्धेस ४.२०
 निरब्धद ५.१०४
 निरगजन ३.५५८
 निरात्य ३.४११, ४९६
 निरति २.५४ -पय २.५४
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

INDEX

- १.६९; -समापत्ति ५.७
 निलीयमान (Sim.) ३.५५
 निष्कूलुप्पचार ३.४२०
 निवास, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्सगिय ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निजीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पच्चय
 १.१७
 निस्सरगत्था परियत्ति १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उप्पलहत्थक (Sim.)
 ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिया २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेळंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्था २.४४ अ; -पथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका
- सुद्धिकगाथा १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्जू ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विक्खेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खियमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पचलभाव ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पचुरापराध १.५२
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पच्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पच्चत्थिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पच्चनीयपट्टान १.२०
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पटिविज्ञित्वा ३.६५६
 पटिविद्धाकुप १.५८
 पटिवैव १.५४, ५५ ३.४७५, ५.४६,
 १.१९, —गंभीरमात्र १.५३
 पटिमन्त्रेदेति ३.३५६
 पटिमन्त्रान ५.१३४, —ब्रह्म २.५७,
 ५.१४२; —सखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६, ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६, ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसन्धिदा १.३, ४०, ४६, ५९.२.९;
 ३.४७४, —मग्न ३.३९७, —वि-
 भग्न १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिनिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंयामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टान १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पट्टम, —अभिसंबुद्ध १.७४; —बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; —निमित्त ६.९, —क-
 सिण ३.३३८, ३३९; —धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिबानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०, —धम्म ३.६१३; —भो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पञ्चन १.८७
 पण्डित १.७३, २.५४, ३.२३५;
 —मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्पल १.१, ३६, —सिला १.७६,
 ८९
 पण्ण ३.१४३, १८८
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;
 ६.५.१५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण— ६.७; —निव्वान ६.२९;
 —यो, तिस्सो ६.३३, सत्त— ६.७
 पण्णरस—उपोसथ ३.५०२
 पण्णसाला १.८२
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०, ५.३२
 पतग ३.६१६, ६१७
 पताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; —गहण १.३९; —मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१, —वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पत्थद्ध ४.१०
 पद, —ठान ३.३२; —त्युति ३.२७०;
 —भाजन ४.२५; ५.१, —भाज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim) ३.२२६, २२८, २२९;
 —ओभाम (Sim) ३.३२९

INDEX

- पदुट्ट ३.४५
 पदुम (Sim) ३.२००, -कणिका ३.
 ६११
 पदेस (दमविध) १.७४, -विहारमुत्त
 १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१, ५.१४४,
 १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन ३.४८०; -मङ्कटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्ज्ञासखा १.८
 पव्व १.२७
 पव्वज्जा ५.१२९; -सुत्त १.८८
 पव्वत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पव्वज्जेन्त १.७०
 पव्वमार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पभंगु ५.८८
 पमस्सर १.३२, ३.४५, २७४, ५.८८
 पमा १.३४, (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८, -तो ३.११ -वचनतो
 १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पथ्यक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १.४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दाग्वीतिक्रम ३.४८०; -जिम्मित
 वसवत्ती १.३३, ४.९१, -पुम्गल-
 संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४;
 -लोक ५.१००, -वाद १.७, ९;
 ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६;
 -सन्तक ५.७५
 परमत्थ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो
 ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८,
 -सच्च ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिकखार ५.५०
 परिकिखन्त १.७०
 परिकखेय ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिच्चत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरतन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१, -आरम्भण
 २.२९; ३.३८१, ३.९०, ३.९१;
 -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्फन्न ४.११२, ११९
 परिनिव्वान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परित्राहिर १.७१
 परिब्रमन (Sim) ३.२००
 परिमण्ड ३.६५५
 परिपत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९;
 ५.७१; तिपिटक- निग० २

INDEX

- परियन्त ५.१०४
 परियादातुं ३.५८९
 परियादिन्न ४.५६
 परियादियति ५.४४
 परियादित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५२; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्सु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परियुट्ठान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
 परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१२९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिसा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परूपघात ३.१२४
 परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२
 पल, एक...चतु- ३.४५६
 पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिष ३.५५४; -उग्घाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिबुद्ध ३.६२८
 पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
 ३.३३९
 पलिवेठन ५.५२
 पलुज्जन २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लं १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्ठति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवत्ति ३.६६०
 प-वन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७६
 पसत्थ ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; -घट्टनकिच्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसरन्ति ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्सात्र ३.२२९
 पट्ट ६.४; -आकार ६.१५, ३२
 पहान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९१
 पहानानि, तीणि १.५३
 पहानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०
 पहार ३.४२
 पहीनकिलेस १.५८
 पहोनकट्टान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकमेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिय ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुगलिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटयेक ३.२७७, ४७९; ५.४९; ६.१३
 पाटिहारिय १.२९; ६.१८; यमक-
 १.२९
 पाटिहीर १.१
 पाठवार ३.४६५
 पाणक ३.६१६, ६१७
 पाणसञ्जिनो ३.१४३
 पाणातिपात ३.१०२
 पाणि (Sim.) ३.१८०
 पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
 १४२; उभय- १.४६; -उद्देस
 १.४७; -संवर ३.५४१
 पातुरहोसि १.६८
 पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;
 -पिट्टिका ३.५६
 पादक ६.७३; -उद्धान ३.४९७, ४९९,
 ५०३; ६.१७
 पानदान ३.८५
 पानागार ३.३७०
 पापक, -धम्मा २.१०
 पाप, -कम्म ३.६०३; -भित्ता २.५५
 पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
 पामोक्ख ३.२११
 पायास १.८७
 पाराजिक १.४७; ५.११९
 पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
 ७६, ८९
 पारिजुञ्ज ३.३७२
 पालन ३.२९१
 पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
 २७; -तो ३.६५७, ६५८
 पालिग्रहक (Sim.) १.३२
 पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
 पालिववत्थान ४.१३, १४, १५
 पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
 पासक, पक्ख- ३.१७७
 पासाण ५.१०९
 पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
 ३.४५५
 पासादिक १.८१; ५.६९
 पाहुन ५.१००
 पिङ्गल ३.१६५
 पिच्चु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
 ३.५७६
 पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविदू
 १.५०
 पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,
 ५५०; -भवंग ३.५९६; -वट्टक
 ५.३५; -वत्तक ५.१२
 पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
 ६४२, ६४८; -पात ३.९०
 पिण्डिका ४.१०२
 पित्त ३.६२८
 पिता ५.१००, १२४
 पितुच्छाधीता १.८७
 पितुसन्तक १.८१
 पिथीयरे ५.२१
 पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
 पियभाव ३.१५०
 पियसहाय (Sim.) ५.४९
 पिलन्धन ३.१८८
 पिलवन्ति ३.७१
 पिलोतिका ४.५५; ५.४८
 पिहित ५.१२५
 पीठ ५.११२; -सप्पी ३.६१५, ६२६,

INDEX

- ६२७
 पीत ३.३९४
 पीति १.२७; २.२३, ३.७०, २०२,
 ३४७, -महगत २.२३; -मुख
 ३.३३६, ३४६
 पुगल १.५९, २.२६; ३.१७३, ३८३,
 ५.११२; -अञ्जासय ३.४९२,
 ४९७, ५०५, ५२३, -अनुगाह
 ५.७०; -वाद १.६
 पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०
 पुच्छ ५.५१
 पुच्छा ३.१, ३
 पुच्छितपञ्च १.७१
 पुच्छमान ३.५९८
 पुञ्ज ३.२२
 पुञ्ज १.८५, छविध- ३.३२३
 पुञ्जकिरिय-वत्थुनि, ३.७७ तीणि-
 ३.३१८; दस- ३.३१४, ३.१७
 पुञ्जाग्रहण (छविध) ३.३२३
 पुण्णक-सेट्ठि (Sim.) ३.२२४
 पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१, सस्सिरिक-
 १.७१
 पुण्णवल्लिक ३.२०३
 पुथु ५.१६; -जन १.७९; ३.६४६,
 ६४८, ६.८; -त्त ३.३७; -त्त
 ३.६२२, ६२३, ४.२७
 पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३,
 ५.४०, ४३, ५०, ७९
 पुनरुत्ति ५.५४
 पुप्फ (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
 णिका (Sim.) २.४, -छट्ठक ३.
 ४२४; -दाम (Sim) १.४४;
 -मुट्ठि ६.२२
 पुव्वंगम ३.४४
 पुव्वनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
 पुव्वन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६
 पुव्वभागविपस्सना ३.४९८, ५००
 पुव्वयोग १.४२
 पुव्वविदेह ४.६
 पुव्वे ३.३५९
 पुव्वेनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,
 १२, २४, ३३
 पुरिमकोटि १.२५
 पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
 २४१; ४.६३; ५.१४३; -का
 ५.६७; -मद ५.१३६; -चित्त
 विट्ठसयमान- (Sim.) २.२६
 पुरे, -चारिक ६.२७; -जात पच्चय
 १.१७, ५.९४
 पुस्स ५.११५
 पुळवा ३.४९७
 पूजारहा १.४९
 पूति ३.५६२; -ककम ५.१२३; -काय
 ५.१९
 पूतिमुख ४.१०
 पूरणकथा ३.१४८
 पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६
 पेटक ३.३३३
 पेट ३.३६४, ६११
 पेटवत्थु १.४६
 पेत्ति ३.२४३, -विसय ५.५९
 पेय्यालसगह १.६८
 पेल्ला २.१८६ (Sim.) ३.५३२,
 ५३३; रतन- ३.५३२
 पेसल ५.६८
 पेसुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८०; -माव

INDEX

३.१५०

पोक्खरणीतीर १.८७

पोट्टपाद ५.४१

पोण ५.११८

पोणिकनिकाय १.६२

पोतलिपुत्त ३.११६

पोत्थक १.१५

पोत्थकम्म ४.९८

पोथेत्वा ४.८६

पोनोभविक २.४७

पोराणा (राजानो) नेम० १

पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,

४१; ५.१३१

पोरिस ३.७५

पोस ३.३०८; ५.११२

फरति ४.२१

फरस ३.११२; ४.१०९

फलक ३.५१२

फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.

३६; -समापत्ति-चित्तं ३.६१४

फलाफलं (Sim.) १.५२

फालिक ४.५४

फल्लुवचार ४.८३, ५.८४, १२१

फरस १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८,

-द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक

४.३४

फाणित ३.७८, ४.५९; -पाक ३.६०६,

-पिण्ड ४.१०१, -वारक (Sim.)

५.७८

फालन, पिछेलिक-, वस- ४.५७

फामुक १.४४

फामुविहार ५.१३९

कुसित्वा ४.१००, १०२

फेनपिण्ड (Sim.) ३.१२३

फोट्टव्व ४.११२; -दान ३.८४

वदर ४.५९

वधिर ३.६१९, ६२०

वद्ध ४.९९

वन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;

४.५

वन्धुमती ६.९

वन्धुमा ६.९

वलरूप ८.११२

वलव ३.१८२, ५८९, ५९५

वाल्लिगुरिस ३.१९१

वाल्लिस ५.५२

वहल ५.४७

वाहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-

रम्मण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२

वहुपद ३.३७

वहुल ३.१०६

बहुलीकम्म ५.१४१

बहुसच्चक ३.५३१

बाला २.५४

बाहा १.५८

बाहिनित्तु ३.३०

बाहिर २.४९

बाहुमच्च ३.२३५

बाळ्हा १.२, ४९

बिन्दु ३.२७०

बिम्बोहन ५.११२

बिल्ल ४.३५

बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०

बुद्ध, -आदिच्चवन्धु ५.१६, -आर-

म्मण ३.२०३, २०५; -घाण ३.

३२१; -भासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६,
६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६, -६.१
बुद्धघोस १.१; निग० २
बुद्धन्तर १.४२
बुद्धरत्नित्तथेर ३.१६५
बुद्धवंस १.४६, ८२
बुब्बुळक ३.९९
बोण्णज्ज १.३; ३.७०, ४९७, ६५७;
—विभंग १.१२
बोधि १.२९; ३.४७३; —पण्ण ५.५३;
—मण्ड १.८७; —मूल १.७९; —सत्त
१.८६
व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६;
५.४९, ११४
व्यञ्जनक, उभतो— ३.५८३
व्यञ्जयति ५.११४
व्यप्पथ ३.१०७, १०८
व्यापन्नचित्ता ५.१२१
व्यापाद ३.११४
व्याम ४.४५; ५.२७
ब्रह्मघोस १.७१
ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६
ब्रह्म, —ट्टान ५.१०५; —भूत १.८;
—लोक १.२३; ५.१०५; —समा
३.४१२
ब्रह्मवती ६.९
ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५; —कथा
३.३९९, ४००; —चतुत्थ ६.७,
१७; —निदिस ३.२५५, ३९९-४१६
ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३
ब्रह्मुत्तम ३.४००
ब्राह्मणसिप्प १.८१
भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९;
५.८०; ६.९
भग २.४९
भजन ५.११८
मण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५; —अगा-
रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
(Sim.) ३.२२१
मण्डक ५.१२८, १३०; —गाहक ५.
१२७
मण्डनकारक ५.६८
मण्डमाजनियट्टान ३.६६१
मत्त ३.११९; ५.१४६; —अनुमोदन
१.३७
मात्ति ५.११८
भद्दजि १.८०
भदनाम १.८०
भद्दालि ३.१३
भद्देकरत्तसुत्त ६.२१
मन्त, (Sim) —गोण, —यान ३.५६८
भमुक ३.९८; ४.८, २७
भयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
भव २.५५; —अग्ग २.४३; —तण्हा
२.५५; —दिट्ठि २.५५; ५.२६
भवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
५९४; —चलन ३.५५; —निस्सन्द
३.५७४
मस्ता (Sim.) ३.४१७
मागी १.५९
माणवार १.६, ११; निग० १
माता ५.१२४
भार ३.३८९; ५.११४
भाव ४.२७; ५.११२; —अज्जथत्त
४.१०३
भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

- भारियकरण ५.६६
 भाक्कच्छक ४.२४
 भावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -ब्रल
 २.५७; -मया इद्धि १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितमग १.५८
 भिक्खाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्खु (Sim) ३.४९१
 भिसक्को (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 भीरुत्ताण ५.९५
 भुत्तवमितक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निहेस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
 भुसं २.५०
 भूतपिट्ठक ३.१३२
 भूतापगत-उपपन्न ३.४०
 भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -क ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -लद्ध ३.४१, ५१३; -वण्ण ३.५००
 भूरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
 भेद ३.३५२; -कर-वत्थूनि (अट्ठारस)
 १.७२
 भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सद्द ३.७८
 भोग १.५८
 भोजने, -अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;
 -मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०
 भंसपेसि ३.५४४
 भकर ३.२१५
 भकस ३.३६१
 भक्कटालेप (Sim.) ३.५४४
 भ-कार २.१७
 भकुल-समान ४.५२
 भक्ख ३.२६८
 भक्खिका ३.६१६; -पत्त (Sim.)
 ३.५२५
 भखादेवराज ३.६६१; ६.३२
 भगधराजा १.८७
 भगा २, ३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्ठक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्मण २.३२; -उद-
 कूपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 चतुरगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पच्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.४७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -बुट्ठान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच्च १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 भगविभग १.१२; ३.५२८
 भंगल ३.५४१; ५.१०४; -अस्स,
 -हत्थि ३.६११
 भंगलसुत्त १.६६
 भच्छ ४.७; -कच्छप ५.११४; -गहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 भच्छरिय ३.५६३
 भच्छरी ५.६९, ७५
 भज्ज ५.८८
 भज्जत्त ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 भज्झिम २.३०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 भज्झिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

मञ्जिममाणक ६.१९

मञ्च ५.११२; -पीठ ३.६०

मञ्जेट्ट १.३२; ४.५२

मट्ट ४.४४

मण्डप ३.४५७, ४५८

मण्डलारामवासी १.७३

मणि ४.८; ५.२५, १०९, उदक-

पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४,

वट्ट- (Sim) ३.५६९

मत्तञ्ज ५.१४०

मत्ता ५.१३४

मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१

मत्थलुग ४.२७

मदिरादयो (Sim.) २.४३

महव, २.५६; निग० २

मधु ४.५९

मधुपिण्डक १.८

मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९, -कु-

सलता २.५६

मनाप ३.९०; ४.८

मन्द १.५४; -दसक ४.८४

मन्दालक ३.२१०

मनु ४.२८

मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;

-द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,

१२९, १३३; पञ्चविध-३.११८

मनोपुब्बंगम ३.४५

मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०

मम्मच्छेदक ३.१५२

मरण १.५८; ५.१४५

मरिच ४.५९

मल्ल, निब्बुद्ध-, मुट्ठिक- ५.१३६;

-युद्ध ३.५५८

मल्लिका १.३२; (Proper name)

३.१३; ६.३२

महग्गत २.२८, -धम्म ३.६१३

महग्गसो (Sim) ३.३९१

महज्झासय ३.५८६

महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०

महन्तपातुभाव ४.४

महन्तरदुक २.४९

महल्लक ५.१९

महा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,

३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप

१.१, ६८, ६.१७, १८; -कवि

निग० २, -आकरिया ३.३३;

६.३२, -कुमल ३.६७; -गज

३.६६३, -गोभिगसुत्त १.७१;

-चित्त ३.५१, ५५, -चेतिय ३.

५६, ७४, ४.९८; -जन ३.१०३;

-जनसम्मत्त ५.११३; -तिस्स

३.२०३, ४२५, -तुला (Sim.)

३.२२९; -थेर ३.१९४, -दत्त-

त्येर [मोरवापीवासी] ३.५०४,

५८७, ६३५; -धम्म १.५; -

धम्मरक्खित्त्येर ३.५८७, ६१३,

६४२, -धातुकथा १.५; -धातु-

निधान ६.१७, १८; -नया(वीसति)

३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-

-तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-

राजा ५.१३०; -घकरण १.११,

१७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;

५.९४; ६.१, -पञ्ज १.८०;

-पठवी १.६८; ५.११५; -पठवी-

कम्पन १.८४, -पधान १.८७, -परि-

हारतो ४.९; -पुण्णम(-सुत) १.६६;

INDEX

- बोधि १.२७, -बोधि-निदान १.७४; -बोधिपल्लव १.४४, ७७, ८१; -बोधिमण्ड १.७५, -ब्रह्मा १.३४, ८८; ३.३२१; -भूत ३.८४, ६३२, ४.१-१२; -मेरी ४.५६, -भेसज्जदान ५.१३०; -सच्छ १.३१; -मातिका ३.५९४; -मुख (पूरेत्वा) १.७१, -सुग्गर ३.४६६; **मोग्गल्लान** १.७१, ३.५२०, ६११ -बोधो (Sim.) ३.२१५; -राजा (Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा ४.५; -रोहणमुत्तथेर ३.३८९; -वड्ढकी ३.१९२, -वारा ३.१, ३०९, (तयो) ३.३०८; -वाल ३.१६५; -विकार ४.१०० -विपाक ६.३१; -विपाकचित्त ३.५८४ ६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च) १.८५; -विहार १.१ -विहाग-वानो निग० २, -वीर १.८५; -वेदल्ल १.६६, -वेय्याकरण निग० २; -स्वधरक्खित्तथेर ३.५९१; -सन्तुट्ठो ५.१४६; -सम्मत ५.११३, ११५, -समुद्द १.५४, ५५ (Sim.) १.५५, (Sim.) ३.६०२ -सकुलु-दायिसुत्त ३.३८६, -सावज्ज ३.१४३; -सीवथेर ३.४८१, ५८६, ५.१३९
महालि २.१५
महिन्द १.१, १०
महिम ३.२८
मही ३.२७७
महेसक्ख १ ४१
महेसी १.१, २७, निग० ३
मस्सु-शठिका ४.६३
मागधिक ४.२४
माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३; ५.१००, -पितरो (Sim.) ६.१२
मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२; ३.२३४, ५८७, ४.१३, १९, २२, १०४, ११८, -ठपन ३.९२, ११५; ५.११९, महा- ३.५९४
मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम (Sim.) ४.६१; ५.१३६; -घा-तक ५.३७; -सन्तक १.८१
मातुच्छा ३.२४७
मातुलथेर ५.११
मातुलानी ३.२४७
मान ३.५२८, -अनुसय ३.४८७; -अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६
मानत्त ५.१२९
मानस ३.२७८
मायाकार (Sim.) ४.८
मार ३.९; -बल १.८७, -सेना १.४४
मारिस ५.१४
मालुतो ४.४
मालुवलता ३.६०१
मासक ४.५४, कूट- ३.४३५; जतु-दारु-, लोह- ४.५३.
मिगपोतक ३.१८९
मिच्छत्तनिग्रत २.३१
मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि ३.५४२, -दिट्ठिकुसल ३.५५६; -संकाप ३.५४२.
मित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१; -सथव ३.४८
मिद्ध ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

- उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
मिलापेत्वा ४.८२. मिलायिसु ६.१८
मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
१६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
मुचलिद १.८८
मुट्टसच्च २.५७; ३.२३३; ५.१३२
मुट्टिक-मल्ल ५.१३६
मुण्डिकापुत्त ३.१३
मुर्तिंग ३.७८, ६६१
मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४०
मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.
११४
मुत्ता, -आवुणनं (Sim) ३.२१; -हार
१.८८
मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
मुसा ३.११२
मुहुत्तिक ३.१४६
मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११,
५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;
-मवग ३.५९५, ६०८, ६१०,
६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
१.१६
मूळह ३.५९०
मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
मेच्चकपट (Sim.) १.३२
मेज्झ ३.५५४
मेण्ड (Sim) ३.१८०
मेत्ता १.४९; ३.३९९; -कार ५.४५;
-पुब्बभाग ३.५८५
मेत्तायन ५.४५
मेत्तेय्य ५.४२; ६.९
मेधति ५.७९
मेरय ५.८७
मोग्गल्लान १.७२; ३.५२०
मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार
३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
६१०, ६३६, ६४३
मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तथेर
३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
मोहो ३.५४४
यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८
यट्ठिकोटि ३.२७०
यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
१.५२; -कम्मूपगजाण-चतुत्थ
६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
-धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
-रुत ३.२५६ -लाम ५.५८,
८९, ९०
यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
६४०, ६४५; -वाह ३.६०६,
६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
६०७
यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
१.२९, ४२
यमक १.४, १६; -पकरण १.२९,
३०, ७३; ५.३९
यमुना ३.२७७
याग ५.१००
यागु ३.४४९
याथाव, -गहणकुसल ३.२४५; -मान
५.६४. -सभाव ३.२४२.
यान (Sim) गोण-, मन्त-, ३.५६८
यापन ३.२९१
याम १.३३
यायन्त ३.३८

INDEX

- यावदेव ५.१३७
 यिष्ठ ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युक्त, -गोण ३.९७; -मुक्तवादी निग० २
 युक्ति १.६
 यूप-उत्सापन (Sim.) ३.२८४
 यूसपिवन (Sim.) ३.६१७
 ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७१
 योगनिय ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योव्वन ३.२४४
 रक्खस ३.२१५
 रक्खितत्थेर ३.३८९
 रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसह ३.७८
 रजुट्टानट्टान ३.२८१
 रञ्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -तय १.१
 रतनसुत्त १.६६
 रत्तकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -वत्थु ३.८३
 रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त(Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -वल्लभ (Sim.) ३.१९८
 राजगह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
 दिट्ठदोसो- ३.४५९; पण्डितो-३.
 २६४; हत्थिकखन्धगतो- ३.४४६
 राजायतन १.८८
 रासिवड्ढक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७
 रुक्ख ४.४३, (Sim.) ५.२५, १२३;
 - छाया (Sim) ४.५१; - पुष्प
 (Sim) ३.६५९
 रुधिर ३.६२८
 रूपन २.४२
 रूपं २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्टासा (छन्नवुत्ति)
 ४.२; -भाव ५.९२; -सग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०.११; -सञ्जा ३.
 ४२८; -सन्तति ६.२०
 रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
 बीसति- ४.२; सत्तवीसति-४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११३; - किरिया

INDEX

- ३.६६६; -कुसल ३.२२६-४२६;
 -चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
 ३३, -विपाक ३.६५१
 रूपिनो २.४२. रूपी ३.३९६
 रुज्जिह ३.३०, ४४१
 रे ४.२४
 रेवत १.८०
 रोग ३.१६४, - रूप ४.११२
 लक्खण ३.३२; ५.२७; - सम्भारिस्त
 ४.३७
 लघु १.३७
 लगति, लंगी ३.५५४,
 लवक, -नट ५.१३६
 लञ्छन ३.१८६
 लट्ठी ३.९७
 लतापुष्प (Sim.) १.३८
 लाखा ३.१८३; - रस (Sim.) १.३२
 लातव्व २.१०
 लातु ३.२८६
 लाम ३.५४४; ५.६९
 लामक ३.४६१; ५.६४
 लिंग ३.३६, ४.६१; ५.२; -तो १.
 ११; ५.२; - नानत्त ३.३६;
 -सञ्जा ३.३८
 लुज्जन-पलुज्जन २.४२; ४.३०
 लुलित ३.२१४
 लूख ३.७०
 लेखा ३.३५
 लेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
 लेण ३.६०२; ४.४५
 लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
 ५.१००; -जेठु निग० ३; -तारक
 ५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु
 १.३३, ३४; ३.२२६; -नाथ
 १.३५, -नासक ३.५४९, ५५०;
 -पाल ३.२४७, २५८
 लोकिय १.५५; २.४२; - देसना ३.
 ४५, ४६, - धम्मा २.४२
 लोकुत्तर २.४२; ३. ११३; -कुसल ३.
 ४६६-५३९, - विपाक ३.६५२-
 ६५७
 लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१
 लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
 वस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
 रक्खण १.५८
 वक्कलि ५.१९
 वग्गसगह १.६८
 वग्गुलि १.४२, (Sim.) ५.७८
 वक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,
 नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव
 ३.२९६
 वचन निग० २; अतीत- ५.४३
 वचनत्थकोसल्लत्थ १.४७, ४८, ४९
 वचीभेद १.३६
 वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
 वजिर ५.१०९; -उपमजाण ३.५८९,
 ५९०; -उपमा २.५४
 वज्ज ३.५४२, ५.९५; अन- ५.९५;
 -सञ्जिता ५.९५
 वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
 वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
 वटुमक ६.९
 वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
 ५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
 ५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
 २.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
 वट्टुकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९, -पोक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पन्न ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियसेनासन ६.१८
 वत्तमानुपन्न ३.४०, ४२
 वत्थ, किलिट्ठ- (Sim) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
 -विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वत्थूनि, किलेसान ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वपयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वम्भन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वलञ्जन १.७३; ३.६५३, ६६०,
 ४.३०. वल्लेन्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वल्लि ३.१६४
 ववत्थपेत्वा १.६८
 ववत्थानं ५.५८
 ववत्थापन ४.३२, ३३
 ववत्थित ३.१०३
 वसवत्तिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वस्सावासिक ५.१४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३
 वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुट्ठि (Sim) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वातिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युत्ति (अट्ठमुखा) १.६
 वादिवर, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६ १२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोध्रातु ३.८४; -पकोप ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तेरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 वालण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१
 वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण
 ४.३७
 वासना ३.३२७
 वासी ३.१०५, १६५
 वामुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 त्रिकुब्बन, इद्धि- ३.३८९
 विक्खम्भन १.५३; ३.३८०
 विगतपच्चय १.१७

INDEX

- विघात १.५९; ३.१३०; -पक्खिक ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 ५.९४
 विधासाद १.७२
 विचार ३.३४१
 विजम्भिका ३.५५७
 विज्जमानकवत्थु ३.७५, ७९
 विज्ञा (अट्ठ) २.५३, ५८; (तिस्सो) १.५९; -भागिनो २.५३
 विजितसंगम ३.५३८
 विज्जु ४.३२; ५.१०७; -उपमा २.५४; -ओभास ३.२१
 विज्जनपतोद (Sim.) ३.२८८
 विज्जत्ति, काय- ३.९५, ९८, १००, १०१, वची- ३.१०८, १११
 विज्जाण २.४२; -अपगम ६.१०; -द्वारानि ३.१३७; पञ्च- ३.१३७, १७२
 विज्जेय्य ५.५७, ५८
 वितक्क २.२२; ३.३४१
 वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
 वित्त (Sim.) ३.२१६
 वित्थम्भन ४.९३
 वित्थारकथा ३.११५
 विधा ४.२३
 विधूपयन्त १.४४
 विद्धंसेसि ५.१०७
 चिनतक ४.५
 विनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; -अट्ठकथा ३.१४३; -आचार ३.५६२; -धर ५.११३, ११५; -परियाय ३.४५; -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 विनायक १.१
 विनिब्भोग ३.२७७; ५.३१
 विपच्चन ३.५८५
 विपच्चनीक ५.११७; -सात २.५५
 विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
 विपन्नता ५.५४
 विपरिणामधम्म ३.७
 विपल्लत्थ ३.५५२
 विपल्लास ३.२९२; ४.१०७
 विपस्सना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; -गोचर ३.५०८; -जाण ३.४७०; -नियम ३.५०१, ५०२; -परिवास ३.४६९, ४७०
 विपाक २.१९, ३.५९८, ६५५; ५.४१; -अन्तर १.७२; -अव्याकृत ४.१; -अहेतुकमनोविज्जाणधातु ५.१३२; -उद्धार ३.६३५; -उद्धारकथा ३.५८७-६५०; -कथा ३.५७१-६५८; -कम्म ५.४१; -चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वादस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; -त्तिक २.१९; ५.१०; -दान २.३१; दुविध- ५.४१; -धम्मधम्म २.१९; धुव- अड्डुव- ५.४२; -पच्चय १.१७; -भाव २.१९; -मनोधातु ५.१३२; -मनोविज्जाणधातु ३.५९८, ६२०; -सभाव २.१९
 विपकार १.८७
 विपटिसार ५.९६
 विप्पयुत्त १.१३; -पच्चय १.१७
 विफन्दित ५.४८

INDEX

- विभंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२,
३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१,
३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१,
४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा
५.५५, १४५; उभतो- १.६६;
(द्वे विभंगा) १.४६; -पकरण
१.१२, ३०
- विभक्त ३.२५७-२६२
- विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
- विभवदिष्टि २.५५
- विभाजन ५.१
- विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०
- विभाविनो ३.४५४
- विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्खन्त ३.६
- विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
- विमानवत्थु १.४६
- विमुक्ति २.५८; ५.१४९
- विमोक्खकथा ३.३९५-३९८
- विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७;
तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२;
समुच्छेद- ३.१६६
- विरल ३.५२५; -वापितक्खेत्त ३.५२५
- विरवन्त ३.६०२
- विराग २.१५; ३.३४७
- विरिय, -आधिपतेय्य ३.३४, ४६१,
४६२
- विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
- विलोकाहिता ५.११७
- विलोकेन्त ४.७०
- विषट ३.३६६
- विषण्णेतुकाम १.७०
- विवर ३.६०३
- विविच्छ ५.७३
- विवेकज ३.३३५
- विवेचित ५.१०७
- विसंवादन ३.१४८
- विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-
वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५;
-निपात (Sim) ३.५६२; -सं-
सट्ट ३.५६२
- विसंखत, विसंखार १.४४
- विसद ४.६१, ६३
- वि-सभाग ५.१२०; -आरम्भणत्त
३.४१०
- विसम ३.३६१; ४.४१
- विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.
६१५, ६२७
- विसाख ४.२४
- विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
- विसाण ४.९०
- विसाहट ३.२८२
- विसाहार ३.२८२, ५५१
- विसुकायिक ३.५५२
- विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त
५.१४२
- विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७,
३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४,
३९९
- विसुं ३.३३२; ५.११०
- विसेस ३.१७२
- विस्सकम्म १.८७
- विस्सज्जन १.६७, ७१
- विस्सट्ट ३.५३८, ५३९
- विस्सासिक ३.१५१
- विहरति ३.३३८
- विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०२; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; भवग-३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६, वीमसा ३.४७; ६.
 ११; -अधिपतेय्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुट्ठान ५.१२९; -गाभिनी विपस्सना
 ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७,
 ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिधागा ४.११८
 वुड्ढपव्वजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेगन ३.५०५; -पत्त २.२७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वूपसम ३.३४१
 वेकल्ल ३.१९
 वेतन ३.२६४, ६०६
 वेति ४.८५
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल्ल, चुल्ल-, महा- १.६६
 वेदेहमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमतिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यावट्टिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेलन्त (वेला+अन्त) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवाणियं १.८५
 वेसारज्ज ३.३८४; -आण १.७२
 वेहाफल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वोकार ३.१९४; चतु-, 'पञ्च-३.१९४
 वोक्किण ३.४७, २३८
 वोट्ठपन ३.५९३, ६१२, ६६३, ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोस्सजन ३.६०४
 वोहगीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तापचयभाव- ४.११६; -तो ३.
 १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नानत्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अव्वोहारिक) ३.१२२,
 १३२, १३३, १३५
 संयुत्त, -अगुत्तरिका (द्वे महानिकाया)
 १.३७; -निकाय १.४६, ६१,
 ६३ अ; -भाणक ६.१९; -संगह
 १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४-
 ७६, संयोजनान्ता उपपत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवट्ठनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ठ)-
 ३.१४१; -असंवर १.५२; -ट्ठा-
 रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- सवेग १.८७; २.५८
 सवेजनियद्धान २.५८
 ससद्ग ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 ससन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 ससार, -वद् १.२५, ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्धगहगिक १.८१
 संहारति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिच्चक ३.५२९, ५३०
 सकिं ५.४७
 सकुण (Sim) ३.५५; ४.९०
 सकच्चदान ६.५
 सकपञ्च १.६६
 सकायदिष्टि ५.१३
 सक्खग ४.९७; -कठल ५.८९
 सक्खलि, कण्ण- ३.५९८, ४.९७
 सक्खिमव्वता ३.२७५
 सक्खिराजकुल १.८५
 सखिलभाव २.५६
 सगाथकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सगा २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकम्पि १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 सकार ३.३७०; ५.७१
 सकिलेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 सकोचेन्त ४.७०
 सखत २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (छब्बीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -भाजनिय १.६६;
 -यसक १.१६
 संगति (तिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४, -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 सगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 सघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरक्खित ३.४२५
 सघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ज्जात्ति १.१४; -विभग १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्छिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेट्टक ५.११७
 सज्जेथ ३.१२०
 सज्झाय ४.४५
 सञ्चरित्त-पेय्यालं १.२७
 सञ्जातापमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४. सञ्जात्ति ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुच्चत्ताळीस- ३.
 ४३१; तिस्सो-३.२४३; -नानत्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्ठपेतब्ब २.३६
 सण्ठान ४.२३. सण्ठति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(ता)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सतपत्त १.८
 सति २.५७; ३.२५०, -उप्पाद ३.
 ३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -विपवास २.५७
 सतिपट्ठान १.३; ३.५२८, चतु-१.७५;
 -विभंग १.१२
 सतुपाद (सति+उप्पाद) ३.७१
 सतो ३.३५५
 सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमिस- , चकमन- १.८८
 सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुख ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२,
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सहायतन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सापटिघ २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तजन ३.३७३
 सन्तति, -पच्छुपन्न ६.१९, २०, २२,
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमहामत्त ६.३२
 सन्तत्त ४.१०; ५.११
 सन्तानसम्पद्ध ६.२८
 सन्तीरण ३.६००
 सन्थर, सुमनपुफ- १.२७
 सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
 सन्निट्ठान ३.११४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्निट्ठापक ३.१६१
 सन्निपात ३.१७९, १८२
 सन्निवेससिद्ध ४.५३
 सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२
 साप ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिघ २.३८
 सापटिस्सव ३.२४०
 सापदेस २.६, ७
 सापाय ३.३७७
 सापिपिण्ड ५.७८
 सब्बकालिक ५.६१
 सब्बज्जुतज्जाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सब्बज्जु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

INDEX

३.५८५, ५८६
 सव्वञ्जु १.१८; ५.७७, १००
 सव्वत्थपादकचतुत्थ ६.६-११, ३३
 सव्वानिमित्त २.३६
 सव्वसो ३.४२७
 सव्व्वासव ५.५९
 सव्वह्मचारी ३.५९
 सभाग ५.९८
 सभावधारण २.१३
 समक (मग्ग) ३.१९१
 समजा ३.५५८
 समतिक्रम ३.४२८
 समतित्ति ५.७४
 समथ २.५७; ३.५४५; तिविध-
 ३.२८२; -निमित्त २.५७
 समनन्तरपञ्चय १.१७
 समनन्तपट्टान १.२३, २७
 समनन्तपासादिका ३.१४३, १४४
 समन्नाहार ३.४४५
 समय ३.१३-२४; सक-पर- निग०
 २, -निद्वेस ३.१, २; -ववत्थान
 ३.५४०
 समवाय ३.१४, १८
 समाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; ति-
 विध- ३.२०७, -सम्पदा १.५९
 समान ४.४१; -अट्ठकथा ३.१२२,
 १२८, ५३१; -आधिकरण ३.२८३;
 -कथा १.४
 समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-
 सलता, -बुट्टान-कुसलता २.५६
 समापन्न ५.१०५
 समारम्भ ३.२८४
 समाहित २.३६

सामीद्धि ३.११६
 समुद्धान ४.११२, ११३, ११८
 समुदयसच्च १.६९
 समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
 समुद् १.४०; महा- १.२६
 समोधान ४.११२; -मत्त ३.१९
 समोरोध ५.७९, ८३, ८४
 समोसटानि ४.५०
 समोसरण ३.२७५
 सम्पकम्पि १.६८
 सम्पजञ्ज २.५७; ५.१४२
 सम्पजानो ३.३५५
 सम्पटिच्छन ३.६००
 सम्पत्त ४.४२, ४३; -गोचर ४.४५, ४६
 सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
 सम्पदान, पिटक- १.५०
 सपयुत्त १.१३; २.१८, -पच्चय १-
 १७; -धम्म २.५३
 सम्पयोग १.१३; -वचन ५.८८
 सम्पराय २.५४
 सम्परायिक ३.१३, ५.५९
 सम्पवक ३.५४१; -ता ५.११८
 सम्पवेधि १.६८
 सम्पसादन ३.३४२, ३४३
 सम्पिण्डन ४.३
 सम्फ ३.११२, १५०
 सम्फस्सा (छ) ३.१३८
 सम्बल १.८०
 सम्बाहन्त ४.९४
 सम्बुक् ५.८९
 सम्बुद्ध १.१, ९, ४.११२
 सम्बोद्धगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
 सम्भवरूप ४.११२

INDEX

- सम्भार ३.१४३, १४४, १४७, १४९,
१५१, १५६; ४.४१
- सम्भिव ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
- सम्भेद ३.२४७
- सम्मत्तनियत २.३१
- सम्मप्यधान १.३, ३.५२८; ५.६;
-विभंग १.१२
- सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,
११९
- सम्मसितट्टान १.३०
- सम्मा (Sim.) ३.१८०
- सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिट्ठि १.
६६; २.३२; -सम्बुद्ध १.५, ६,
९, १९, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
- सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५
- सम्मुखाविनयो ३.२८२
- सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -भञ्ज
३.५७, ७८, ७९; -भेसज्ज ३.७८
- सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
- सरज ५.१०६
- सरण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
- सरण ३.२८६; ५.१४६
- सरभू ३.२७७
- सरस, -तो ३.४८९; -माव ३.५२
- सराव ५.६१
- सरिक्ख ३.२८०; -क ५.१०; -ता
३.३०२
- सरीरट्ठक ४.१०९; ५.४४
- सलक्खण १.५५
- सलन ३.२९. सलयन्ति २.१०
- सलाक ३.८६; -मत्तं ५.१४६
- सल्लाप ४.५६
- सवण ५.११९. सवन ५.४६
- सवति १.४८
- स-विचार ३.३३५
- सविज्जाण ४.११३
- सवितक्क ३.३३५
- सविभक्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
- सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
- स-सखार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
५६५
- ससम्भार ५.१३१; -सोत ४.३५
- सस्स (Sim.) १.४८
- सस्सत, -अभिनिवेस ३.४७३ -गहण
५.६२; -दिट्ठि २.५५
- सस्सिरिक १.७१
- स-सीस ३.५९८
- सहजात ३.११४; -पच्चय १.१७
- सहजेकट्ठ ५.४, ५
- सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -भू
२.४९
- सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८
- सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
- सळायतन ५.५९
- साकेतपञ्च ३ ५८८, ६३५, ६४२
- साखल्य २.५६
- साखा, -पलास १.८; -भंगमुट्ठि ३.६०३
- सागरा, चत्तारो १.२४-२९
- साटक ३.२१०; ५.१३९
- साटिका ३.४५५, ४५६
- साटुकथा (स+अटुकथा) १.८८
- सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
- सातिसार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८३
 साधक १.६२
 साधारणफल ३.१९
 साधु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय्य ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खण- ३.२०;
 पञ्चय- ३.१५
 सामञ्ज ५.११२; -फल ३.४६८
 सामायिकपरिसा १.६९
 सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुक्कंसिक १.१८
 सारक्खा ३.१४६
 सार, -अस्थिक, -गवेसि १.८
 साराधि (Sim.) ३.२५४
 सारम्मण २.५; २.४९
 साराणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६.१
 सारूप ३.६६१
 साला-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सावज्ज २.१३; ५.१३७
 सावत्थि १.४१; ३.६०२
 सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सासव २.४३; -कम्मनिव्वत्त २.२०
 साहत्थिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 सालव, कपिट्ट-, बदर- ४.५९
 सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभग १.१२
 सिक्खितसिक्खा १.७८
 सिगाल ५.१८, १४१
 सिग्गव १.८०
 सिगाल (Sim.) ४.४९
 सिंगिवेर ४.५९
 सिघाटक ३.१९४
 सित ५.१३१
 सिथिलकरण १.४७
 सिद्ध, उपनिधाय-, सन्निवेस- ४.५३
 सिद्धत्थ १.२९
 सिनेर १.७०; ५.३७; -पञ्चतुत्तम
 ४.५; -मत्त ३.३२१
 सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
 सिन्धुवार ४.५२
 सिप्पिक ३.२६४, ४४६
 सिप्पिका ५.८९
 सिव्वति ५.४८
 सिम्बलिरुक्ख ४.६
 सिरिमा (सम्बुद्धो) १.१
 सिखिण्डुक २.५४
 सिरी १.८७
 सिरीस ४.६
 सिलोक ५.१३६
 सिव ३.१३२
 सिस्सानुसिस्स १.८०
 सीताहरण ३.१५३, १६१
 सीतूदक ४.४१
 सीमा ३.१९१
 सील १.५९; -आचार निग० २;
 -क्खन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;
 -सम्पदा २.५७
 सीवथिका (नव) ३.४२६
 सीहलदीप ३.१६४

INDEX

- सुसुमार (Sim.) ४.४५
 सुकट ५.१००
 सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्ख
 १.४२; ५.११०
 सुक्ख, -भत्त ६.१८; -विपस्सक ३.
 ४९८
 सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६,
 -विहार ३.६६६; -सफस्स १.५९,
 -सील ३.५८९, ५९०, ५९१
 सुखुम १.२७, ३२, -रूपदुक्क ४.१४
 सूचि ४.९७; -विज्झन ५.१२४
 सुजाता १.८७
 सुज्ज १.८५
 सुज्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -भाव-
 निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३०७-
 ३०८, ४८२, ५२८, ५६४
 सुज्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७
 सुज्जत्त २.३६
 सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
 सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
 ३.६१५-६१७; ५.४८; -क
 ५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
 -पद १.८६; -सभाग १.४८
 सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
 सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -भाजनिय १.३,
 १२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
 सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
 -देसना ३.३०४; -परियाय ३.
 ४८४, ४८६, ४९०, ६५२
 सुत्तपिटक १.५०, (५९)
 सुदत्त १.८०
 सुदस्सन ४.५
 सुद्ध, -अट्ठक ४.११८; -रूप ५.२६
 सुद्धावास १.३३
 सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५
 सुद्धिकनवक ३.३७४
 सुनख (Sim.) ५.५१, ५२; -लुक्क
 ३.६०३
 सुपच्चक्ख १.३९
 सुपण्ण ३.६११
 सुप ५.६१. सु-पटिपन्न १.५९
 सुम ३.३९७, -विमोक्ख ३.३९७
 सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार
 (Sim.) ३.३२४; ६.३२
 सुमनदेवत्थेर १.७६
 सुमुख ४.५२
 सुमेध १.८१, ८३
 सुरा ५.८७
 सु-राजानो निग० १
 सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.
 ४३, ५४; -आवट्टपुप्फ ३.६०१
 सुखत्तवाचा ५.१२१
 सु-रोपित ३.५६४
 सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;
 -आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.
 ७४; -दुब्बण्ण ३.३९१; -वण्ण
 ४.५४
 सुसानभूमि ३.१२७
 सूकरमस ५.९५
 सूचनतो १.४८
 सूचि ३.१०५
 सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८
 सूनभाव ३.४१७
 सुप-व्यञ्जन ४.१८६
 सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -भाव
 ३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेख ३.६४६, ६४८
 सेक्ख १.७९; २.२७
 सेतपच्छाद ५.१२४
 सेतम्बज्जण ५.१३०
 सेतु, -घात ३.४७७; -समुग्धात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -व्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२२
 सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल
 ३.४१७
 सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सोतापत्तिमग्ग २.२४; -जाण ५.३४
 सोत्थिय १.८७. सोमित १.८०
 सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -जाण १.६६
 सोरच्च २.५७
 सोवचस्सता २.५५
 सोवत्थिकत्तय ३.३५३
 सोळसकमग्ग ३.६३४
 हस्ति ४.२४
 हत्थ (Sim.) ३.२१६; -पदेस २.
 १०; -प्पसार ३.५४५; -मुहा
 ३.१३६
 हत्थारोह ४.२४
 हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 हृदयवत्थु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 हन्द १.४४
 हय ३.४८
 हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
 हरीटक ४.५९
 हवे १.४४
 हसनक-चित्तानि ३.५६५
 हसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
 हस्साधिप्पाय ३.१४८
 हासयमान ३.६६१
 हितूपचार ३.५८६
 हिम ४.५३. हिमवा ४.५
 हिरि ३.२३४, २४०; -क्रोपीन ५.८७
 हीन २.३०
 हीलित ३.२३९
 हुत ५.१००
 हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
 हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पच्चय; १.१७;
 -वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१
 हेतू-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in
३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S.v. 177	
५	२	मोगलिपुत्त	मोगलिपुत्त
६	throughout	सच्छिक्तथ	सच्चिक्तथ
८	२	परिसं	पुरिसं
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop । (दण्ड) after अविगतपञ्चयो ति	
२८	८	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note 3—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert— म० १.२०.	
७१	note २	सुवण्णालिंग	सुवण्णलिंग
७३	५	Add a foot-note on विसयो	See ६.२.

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	„	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निष्ठीवेत । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On पट्टानेकद्विता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

३

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. 1.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर. वस्सवत्ति ...	पर. वसवत्ति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितव्यपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा.गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पन्नं... दुप्पटिविनोदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उप्पन्नुप्पन्ने पापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.३२२] ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15	
५४	note ३	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४.६	Add a foot-note—Cf. ४.८२	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-स्सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिभण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि-परिभण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उप्पन्नो ^१	उप्पन्नो ^२
१४०	४	संखं ^२	संखं ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्यं.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादान
	On the last line, add a foot-note—= MCom. 1.198-99 = SCm. ii. 145, Cf. समन्त० ii. 370.71 which differs slightly.	
१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वान
१	Add to foot-note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
५	यमत्थ	यमत्थं
३	वेदितब्बा	वेदितब्बा
७	गुरुनो	गरुनो
२	संगतिया	सगति
from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती' ति
३	महाचेतियं	महाचेतिय and add a foot-note—See ३.७४; ४ ९८
९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८. To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
४	To foot-note 1, add— MCom. 1.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
५	हिरि	हिरि ^३ and insert in foot-note ५, after २२८, ६ Add at the end— Also MCom. ii. 313.
last	Add a foot-note—Also quoted in MCom. ii. 313-14.	
६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
from below	Read “वत्तारो सम्पपधाना-इध भिक्खु...	
from below	Read चित्तं पग्गण्हाति पदहती” [वि० २०८] ति	
६	कथ	कथं
५	तुम्हं	तुम्ह

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिमो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Of सं० १७३	
२८९	६	एकोभासा	एकोभासा
३०३	last	न लब्धन्ति	न लब्धन्ति
३१०	last	On पाकतिक, put a foot-note— Cf. ३६०९, ६३५, ६४२	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिट्टुञ्जगत, also see Prof. D Kosambi's अभि० पृ ८५.	
३१६	२-६	कि पत्तेवं . वेदितव्वा - not found in DCm iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती [दी०अ०३१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv 241	
३१८	last	To foot note 4, add DCm. iii 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्खिणाविसुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणाधिगमत्थाय	आणाधिगसत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितक्क .	पुन वुत्तं 'अवितक्क ..
३४९	२	On उपेक्षता, add a foot note— Cf. VinCm. 1 150	
३५४	३	On सा add a foot-note—Cf. VinCm. 1.151	
३६१	६	After दोमगस्सिन्द्रियस्स, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 3, add ३.५२३	
३८५	३-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग. .	विस्सट्ठ अंग...
४१५	५	पवत्तति	पवत्तन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para	Line	For	Read
४४३	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note 2,		
	3rd line	पैपलादकमिति ।	पैपलादकमिति” ।
४६३	,,	p.131—भारद्वाज—	p.131—“भारद्वाज—
४७५	५	अपिलम्बपुब्ब	अ-पिलम्बपुब्ब
४७७	२	उरुवेलायं	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on समुणतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9— The author of सच्चसंखेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २२.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २२.४, १५-१७.
६०३	३	On आह, add a foot-note— See DhpCm. iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवनं
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जच्चन्वादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp.99-100).	
६५९	२	किरियां	किरिया

CORRECTIONS AND ADDITIONS

४

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१२	१	[१५८१]	[१५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संग्रह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वार् (fem.)	
५२	८	सामवण्णकामं	सामवण्ण कामं
		To note 5, add—reads हेसवण्ण for सामवण्ण	
५४	last but one	कहापणो...वुत्त तं	कहापणो... जतुमासको—ये ...वुत्तं, तं and
		add a foot-note—See Vin. iii. 238; DCm. 178; SCm. iii 304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichel Lectures, 1921) pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[विन० .]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm 1. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii. 11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग्ग, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुदूसक, add a foot-note—paras. १०-११ agree with MCm. 1.208.	
९८	६	To foot-note ३, add—३२०३, also विसु० ३.३०४, ४९५	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;